शास्त्रमुक्तावलि - २३

SASTRAMUKTAVALI– 23.

SABDAKHANDA.

(First voluem)

By

Mahamahopadhyaya Gadadhara Bhatta Charya,

With-Mani

Of

Sri Gangesopadhyaya

Edited by

P. B. ANANTHA CHARIAR

Printed and Published By the Proprietor Of

Sri Sudarsana Press

CONJEEVERAM.

1904

शास्त्रमुक्तावली - १२

मूलगादाधरीये—शब्दखण्डः ।

(शब्दप्रामाण्य पूर्वपक्षग्रन्थपर्यन्तम्)

महामहोपाध्याय श्रीगदाधर भट्टाचार्य विरचितः ,

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय विरचितेन, मणिना सह

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधितः ,

श्री सुदर्शन मुद्राक्षरशालायां समुद्रित ।

॥ श्रीकाञ्ची ॥

(प्रथमसम्पुटम्)

अस्य पुनर्मुद्रणादिषु मुद्राशालाधिप एवाधिकारीति

1904

इदानीमस्य मूल्यम्   ० २ - ० - ०

श्रीरस्तु ।

शास्त्रमुक्तावळी

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणौ शब्दखण्डः ।

(गदाधरीयेन सहितः ।)

अथ शब्दो निरूप्यते ।

गदाधरीयम्

अये श्रीमद्देवासुरमकुटमणिव्रातनिकर
स्रजावल्गद्दन्तावळवदनपादाम्बुजयुगम् ।
अशेषप्रत्यूहप्रकरशमनैकान्तनिपुणम्
सदा भक्ताभीष्टप्रसरनवकल्पद्रुमदळम् ॥ १ ॥

निजगुरुहरिरामनामभूमीसमुदितभास्कर वाङ्मयूखयोगात् ।
स्फुरदमलवितर्ककान्तिगुम्भं परममणिं विवरीतु मुद्यतोस्मि ॥ २ ॥

निबन्धाः प्राचीनैः अम्बुरुधिपर्यन्तविचर
यशोहंसैः सद्भिर्भुवि विरचिता सन्त्यपि यदि ।
तथाप्येषा काचिद्वचनपरिपाटी निजगुणै
र्गभीरा धीराणां सपदि मुदमाधास्यतितराम् ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानात्मकं प्रमाणत्रयं क्रमेण निरूपितं, तुरीय प्रमाणं निरूपयितुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते (अथ शब्दो निरूप्यत इति ।) इहाथशब्द उपमाननिरूपणानन्तर्यपरः, तस्य प्रक्रान्त

क्रियानन्तर्यवाचकत्वात् । "चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते ।
पाकानन्तर्यस्य भोजनादौ प्रतीतेः । प्रकृते च पूर्वग्रन्थस्थेन
मानं निरूप्यत " इत्यनेनोपमाननिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् ।

अथ उपमाननिरूपणाद्यारम्भकावध्युपरक्तानन्तर्यस्याथशब्दवा
शक्त्यानन्त्यप्रसंगः, तदनुपरागेणानन्तर्यमात्रस्य वाच्यत्वे उ
निरूपणाद्युपरक्तानन्तर्यप्रतीत्यनुपपत्तिः; नच "उपमानं निरूप
इत्यादिपूर्वग्रन्थादिस्थवाक्यानुषंगा । तदुपस्थापितोपमाननिरूप
प्रकृताथशब्दार्थानन्तर्यावधित्वेनान्वया द्रवधिविशेषोपरक्तान
लाभसम्भव इति वाच्यम्, आख्यातार्थविशेषणतया पथि
निरूपणादे रवधे रथशब्दार्थानन्तर्यविशेषणत्वेना न्वयासम्भवा
एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्या न्यत्र विशेषणत्वेनान्वये आकांक्षा
द्वात्; "उपमानं निरूप्यत " इत्यादितो निरूपणकर्मत्वादे
मानादौ बोधेन उपमानकर्मकत्वादि विशेषितनिरूपणाभानेन ता
निरूपणादे रानन्तर्यावधित्वेन भानासम्भवा च्चेति चेन्न;- अव
भूतोपमाननिरूपणान्तर्भावेणैवाथशब्दशक्त्यभ्युपगमात् । पूर्ववाक्य
धातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वे नोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण तत्ति
यागतविशेषरूपाणा मनुगमा च्छक्त्यैक्यसम्भवात् । बुद्धिविशेषा
यतावच्छेदकस्वरूपोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण घटत्वपटत्वादिरूप
नामबोध्यतावच्छेदकविशेषधर्माणां सर्वनामशक्यतावच्छेदकता
तदीयशक्त्यैक्यवत् । सामान्यतः पूर्वत्वस्या व्यावर्तकतया स्वपूर्व
मेवानुगमकधर्मे निवेश्य मिति स्वपदार्थाननुगमा च्छक्त्यैक्यासम्भ
दोष स्सर्वनामशक्तिस्थलेऽपि सामान्यतो बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्य
व्यावर्तकतया स्वप्रयोगानुकूलबुद्धित्वेनैव निवेशनीयतया स्वत्वान
गमदोषस्त्व कथंचि त्परिहरणीयः । "उपमानं निरूप्यते " इत्य
दितः उपमाननिरूपणत्वादिना निरूपणादिक्रियाया शाब्दबोधे ऽभा

नेपि शाब्दबोधोत्तरं तादृशरूपेण तत्तत्क्रियाबोधात्, तादृशरूपस्यापि तत्तद्वाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकताया अनुमानलभ्य तावच्छेदकत्वद्धयस्तित्वादे धूमोऽस्तीत्यादि वाक्यतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वस्य सम्भवो बोध्यः। निरूपणयोः पौर्वापर्यकथनन्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्यस्य तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य लाभाय । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारस्थले यस्य यदपेक्षया प्राक्कालीनत्वरूपं सिद्धत्वं प्रतीयते, असतिबाधके तस्य हेतुत्वं; यस्य यदपेक्षया उत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वर्त्तमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपं साध्यत्वं प्रतीयते, तस्य तद्धेतुकत्वं प्रतीयत इति व्युत्पत्तिः; पक्त्वाभुङ्क्ते पाथःपीते तृषाशाम्यती त्यादितः पाकभोजन पाथःपानतृषाशान्त्योः पौर्वापर्यस्य लाभात्। चैत्रो पाक्षीदिदानीं भुङ्क्ते इत्यादौ पाकभोजनयो र्मिथः पौर्वापर्यस्य साक्षाच्छब्दतो यद्यपि न लाभः, पाककृतौ वर्त्तमानकालापेक्षया तीतत्वस्य भोजनकृतौ वर्त्तमानकालवृत्तित्वस्यैव शब्देन बोधनात्; तथापि यद्वर्त्तमानकृतिजन्यं तद्वर्त्तमानकालापेक्षयाऽतीता या कृति स्तज्जन्योत्तरमिति व्याप्ते रर्थतो मिथः पौर्वापर्य लाभः ।

यत्तु "निरूप्यत" इत्यस्य वर्त्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्तत्वेन शब्दनिरूपणस्य साध्यतयोपस्थितेरिति तच्छै रुक्तम् । तन्न साधु, आनन्तर्यवाचकाथशब्दत उपमानशब्दनिरूपणयोः पौर्वापर्यरूप सिद्धत्वसाध्यत्वयो र्बोधनात् तयो र्हेतुहेतुमद्भावलाभसम्भवेन वर्त्तमानकालोत्तरकालीनत्वरूपसाध्यत्वबोधस्या नर्थकलट्प्रत्ययान्ततायाः अनुपयोगात्, वर्त्तमानार्थकलट्प्रत्ययं विनापि पक्त्वाभुक्तवानित्यादौ पाकभोजनयो र्हेतुहेतुमद्भावबोधेन सर्वत्र तदपेक्षाया असम्भवाच्च ।

हेतु हेतुमद्भावश्च यद्यपि नोक्तस्थलेषु शाब्दधीविषयः, तदुपस्थापकपदाभावात्; तथापि सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेणाभिधानस्य हेतुहेतुमद्भावपरताया औत्सर्गिकत्वात् तत्परत्वानुमानलभ्य एवाक्षावित्यदोषः । तदवाचकादेव पदात् लक्षणयैव वा तच्छाब्दबोधः

यद्यपि निरूपणयोः कार्यकारणभावो न संगतिः, निरूप्ययोरेव तथाभावस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वात्; प्रकृतेतस्य बाधेपि, उपमानग-निरूप्यापि शब्दनिरूपणसम्भवात; एतेन निरूपणयोः कार्यकारण भावस्य संगतित्वविरहेपि क्रमनियामकाकांक्षया तत्प्रदर्शन मित्यपि परास्तं, निरूप्ययो रुपमानशब्दयोश्च सिद्धसाध्यभावेन प्रकृते ऽनुपस्थित्या नतयो र्हेतुहेतुमद्भावो व्युत्पत्तिलभ्यः; तथापि निरूपणयो स्तदवधारणे "सविशेषणेहि" ति न्यायेन निरूपणविशेषणयो स्तल्लाभइतिपूर्वापरग्रन्थैक.वाक्यताप्रतिपत्तये संगत्यात्मकतत्प्रदर्शनम् ।

यद्यपि फलद्वारा शब्दप्रमाणस्य ज्ञानकरणतापक्षे स्वरूपतोपि पदशक्तिग्रहात्मकोपमितिरूपशाब्दप्रमाकरणस्य शक्तिग्रहात्मकोपमानो पजीवकतावत उपमानस्यापि, फलद्वारा ऽतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्यो पमितिकरणत्वे स्वरूपतोप्यतिदेशवाक्य ज्ञानाधीनतया प्रमाणयो रुपजीव्यो पजीवकभावेन नतान्निरूपणयोः पौर्वापर्यनियमः, तथापि तन्निय मस्य संगतित्वा प्रयोजकतया न क्षतिः । संगतिप्रदर्शने प्रयोजना न्तरसत्त्वेन क्रमनियामकाकांक्षाशान्ते स्तत्प्रयोजनत्वविरहेपि न दोषः ।

मिश्रास्तु अन्यूनविषयकप्रमित्युपजीवकतायाः प्रमित्यन्तरनिष्ठायाः प्रमाणान्तराभिधान प्रयोजकत्वं निरपवादं, गवयो गवय पदवाच्य इत्युप मिते स्वादृशशाब्दबोधान्यूनविषयकत्वात, तदुपजीव्यत्वाच्च शाब्दप्रमितौ स्वान्यूनविषयकोपमित्युपजीवकत्व सत्त्वा त्तादृशोपमित्युजीव्यातिदेशवा-क्यार्थज्ञानस्य गवयत्वविशिष्टविषयकत्वेन न्यूनविषयकतयोपमितौ स्वान्यू नविषयकशाब्दप्रमित्युपजीवकत्वाभावात । वस्तुतो मानतावच्छे-दकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतानिरूपित. मुपजीवकत्व मानन्तर्याभिधान प्रयोजकम् । शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमानफलं, नतु कारणतापरिच्छि-त्तिरपीति उपमानमात्रस्यैव शब्दोपजीव्यता, अतिदेश वाक्यातिरिक्त शब्दस्य च नोपमानोपजीव्यत्वमिति न कश्चि द्दोषइत्याहुः ।

प्रयोगहेतुभूतार्थतत्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया ज्ञापनरूपनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वा च्छब्दप्रमाणस्ये तरभेदानुमापकं लक्षणमाह (प्रयोगेति) प्रयोगः-प्रकृत वाक्यं, तद्धेतुभूतं, यदर्थतत्वज्ञानं- ममारूप मर्थज्ञानम् , तज्जन्यश्शब्दः- प्रमाणशब्द इत्यर्थः ।

प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं, तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं लक्षणम् । लक्ष्यतावच्छेदके शब्दत्वानन्तर्भावे प्रत्यक्षादा व्याप्तिः लक्षणे तदनन्तर्भावे तादृशज्ञानजन्यसंस्कारादा वतिव्याप्ति, रुभयत्र तदन्तर्भावः । सच शब्दपदान्तरपूरणेन निर्वाह्यः; नतु काकाक्षि न्याया न्मध्यस्थशब्दपदस्यो भयत्र सम्बन्धात्, उद्देश्यविधेयोपस्थापक- पदयोः पौर्वापर्यस्या कांक्षात्वेनो द्देश्यविधेयभावप्रयोजकतयै कपदोप स्थाप्यस्य शब्दत्वस्य उद्देश्यविधेयकोट्योः प्रवेशायोग्यत्वत । नहि साल इत्येतावन्मात्रोक्तौ वृक्षत्वावान्तरजातिविशेषवृक्षत्वाभ्यां वृक्षस्यो पस्थितावपि पदान्तराध्याहारं विना सालो वृक्ष इत्यन्वयधीः ।

यत्तु कीदृक्शब्दः प्रमाणशब्द इत्याकांक्षायां प्रयोगहेतुभूतार्थ तत्वज्ञानजन्य इत्युक्तमिति लक्षणदिशि शब्दपदासत्वेपि तादृश ज्ञानजन्यशब्दत्वरूपलक्षणलाभः, को रस आम्रस्येति प्रश्ने मधुर इत्येतावन्मात्रोत्तरतोपि मधुरो रस आम्रस्येति बुद्ध्युत्पत्त्या प्रश्नो त्तरभावस्थले प्रश्नस्थकिंपदार्थान्वयितावच्छेदकविशिष्टे, उत्तरप्रति पाद्यविशेषरूपान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति । तदपि न मनोज्ञं, उक्तस्थले प्रश्नस्थाम्रस्येत्यन्तानुषंगणैवोपदर्शितबोधस्योत्पत्तेः । अत्र च कः शब्दः प्रमाणमिति प्रश्नाश्रवणेन शब्दपदान्तरपूरणस्यावश्य कत्वात् । अन्यथा शब्दः प्रमाण मित्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसंगात् ।

क्रियानन्तर्यवाचकत्वात् । चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यादौ पाकानन्तर्यस्य भोजनादौ प्रतीतेः । प्रकृते च पूर्वग्रन्थस्थेन "उपमानं निरूप्यत" इत्यनेनोपमाननिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् ।

अथ उपमाननिरूपणाद्यवधिविध्युपरक्तानन्तर्यस्याथशब्दवाच्यत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसंगः, तदनुपरागेणानन्तर्यमात्रस्य वाच्यत्वे उपमाननिरूपणाद्युपरक्तानन्तर्यप्रतीत्यनुपपत्तिः; नच "उपमानं निरूप्यत" इत्यादिपूर्वग्रन्थादिस्थवाक्यानुषंगात् तदुपस्थापितोपमाननिरूपणादेः प्रकृताथशब्दार्थानन्तर्यावधित्वेनान्वयात् तदवधिविशेषोपरक्तानन्तर्यलाभसम्भव इति वाच्यम्, आख्यातार्थविशेषणतया पस्थितस्य निरूपणादे रवधे रथशब्दार्थानन्तर्यविशेषणत्वेनान्वयासम्भवात्; एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये आकांक्षाविरहात्; "उपमानं निरूप्यत" इत्यादितो निरूपणकर्मत्वादे रुपमानादौ बोधेन उपमानकर्मकत्वादि विशेषितनिरूपणाभानेन तादृशनिरूपणादे रानन्तर्यावधित्वेन भानासम्भवाच्चेति चेन्न;- अवधिभूतोपमाननिरूपणान्तर्भावेणैवाथशब्दशक्त्यभ्युपगमात् । पूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वे नोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण तत्तत्क्रियागतविशेषरूपाणामनुगमाच्छक्त्यैक्यसम्भवात् । बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकस्वरूपोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण घटत्वपटत्वादिरूपसर्वनामबोध्यतावच्छेदकविशेषधर्माणां सर्वनामशक्यतावच्छेदकतया तदीयशक्त्यैक्यवत् । सामान्यतः पूर्वत्वस्याव्यावर्तकतया स्वपूर्वत्वमेवानुगमकधर्मे निवेश्य मिलि स्वपदार्थाननुगमाच्छक्त्यैक्यासम्भवदोष स्सर्वनामशक्तिस्थलेऽपि सामान्यतो बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्याव्यावर्तकतया स्वप्रयोगानुकूलबुद्धित्वेनैव निवेशनीयतया स्वत्वाननुगमदोषव त्कथंचि त्परिहरणीयः । "उपमानं निरूप्यत" इत्यादितः उपमाननिरूपणत्वादिना निरूपणादिक्रियाया शाब्दबोधे भा

नेपि शाब्दबोधोत्तरं तादृशरूपेण तत्तत्क्रियाबोधात्, तादृशरूपस्यापि तत्तद्वाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकताया अनुमानलभ्यतावच्छेदकत्वद्व्यस्तित्वादे धूमोऽस्तीत्यादि वाक्यतात्पर्यविषयतावच्छेदकताया स्सम्भवो बोध्यः। निरूपणयोः पौर्वापर्यकथनन्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्यस्य तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यलाभाय । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारस्थले यस्य यदपेक्षया प्राक्कालीनत्वरूपं सिद्धत्वं प्रतीयते, असतिबाधके तस्य हेतुत्वं; यस्य यदपेक्षया उत्तरकालोत्पत्तिकत्वं यत्समानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपं साध्यत्वं प्रतीयते, तस्य तद्धेतुकत्वं प्रतीयत इति व्युत्पत्तिः; पक्त्वाभुङ्क्ते पाथःपिबति तृषाशाम्यती त्यादितः पाकभोजन पाथःपानतृषाशान्त्योः पौर्वापर्यस्य लाभात्। चैत्रो पाक्षीदिदानीं भुङ्क्ते इत्यादौ पाकभोजनायो र्मिथः पौर्वापर्यस्य साक्षाच्छब्दतो यद्यपि न लाभः, पाककृतौ वर्तमानकालापेक्षया तीतत्वस्य भोजनकृतौ वर्तमानकालवृत्तित्वस्यैव शब्देन बोधनात्; तथापि यद्वर्तमानकृतिजन्यं तद्वर्तमानकालापेक्षया ऽतीता या कृति स्तज्जन्योत्तरमिति व्याप्ते रर्थतो मिथः पौर्वापर्य लाभः ।

यत्तु "निरूप्यत" इत्यस्य वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्तत्वेन शब्दनिरूपणस्य साध्यतयोपस्थितेरिति तच्छै स्वक्तम् । तन्न साधु, आनन्तर्थवाचकाथशब्दत उपमानशब्दनिरूपणयोः पौर्वापर्यरूप सिद्धत्वसाध्यत्वयो र्बोधनात तयो र्हेतुहेतुमद्भावलाभसम्भवेन वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वरूपसाध्यत्वबोधस्या नर्थकलट्प्रत्ययान्तताया अनुपयोगा, द्वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययं विनापि पक्त्वाभुक्तवानित्यादौ पाकभोजनायो र्हेतुहेतुमद्भावबोधेन सर्वत्र तदपेक्षाया असम्भवाच्च ।

हेतु हेतुमद्भावश्च यद्यपि नोक्तस्थलेषु शाब्दधीविषयः, तदुपस्थापकपदाभावात्; तथापि सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेणा भिधानस्य हेतुहेतुमद्भावपरताया औत्सर्गिकत्वा त्तत्परत्वानुमानलभ्य एवा सावित्यदोषः । तदवाचकादेव पदात् लक्षणयैववा तच्छाब्दबोधः ।

यद्यपि निरूपणयोः कार्यकारणभावो न संगतिः, निरूप्ययोरेव तथाभावस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वात्; प्रकृते तस्य बाधेऽपि, उपमानग-निरूप्यस्यापि शब्दनिरूपणसम्भवात्; एतेन निरूपणयोः कार्यकारण-भावस्य संगतित्वविरहेऽपि क्रमनियामकाकांक्षया तत्प्रदर्शन मित्यपि परास्तं, निरूप्ययो रुपमानशब्दयोश्च सिद्धसाध्यभावेन प्रकृते ऽनुपस्थित्या नतयो र्हेतुहेतुमद्भावो व्युत्पत्तिलभ्यः तथापि निरूपणयो स्तदवधारणे "सविशेषणेही" ति न्यायेन निरूपणविशेषणयो स्तल्लाभइतिपूर्वापरग्रन्थैक वाक्यताप्रतिपत्तये संगत्यात्मकतत्प्रदर्शनम् ।

यद्यपि फलद्वारा शब्दप्रमाणस्य ज्ञानकरणतापक्षे स्वरूपतोऽपि पदशक्तिग्रहात्मकोपमितिरूपशाब्दप्रमाकरणस्य शक्तिग्रहात्मकोपमानो पजीवकतावत उपमानस्यापि, फलद्वारा ऽतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्यो पमितिकरणत्वे स्वरूपतोऽप्यतिदेशवाक्य ज्ञानाधीनतया प्रमाणयो रुपजीव्यो पजीवकभावेन नतन्निरूपणयोः पौर्वापर्यनियमः, तथापि तन्निय मस्य संगतित्वा प्रयोजकतया न क्षतिः । संगतिप्रदर्शने प्रयोजना न्तरसत्त्वेन क्रमनियामकाकांक्षाशान्ते स्तत्प्रयोजनत्वविरहेऽपि न दोषः ।

मिश्रास्तु अन्यूनविषयकप्रमित्युपजीवकतायाः प्रमित्यन्तरनिष्ठायाः प्रमाणान्तराभिधान प्रयोजकत्वं निरपवादं, गवयो गवय पदवाच्य इत्युप मिते स्वादृशशाब्दबोधान्यूनविषयकत्वात, तदुपजीव्यत्वाच्च शाब्दप्रमितौ स्वान्यूनविषयकोपमित्युपजीवकत्व सत्वा त्तादृशोपमित्युपजीव्यातिदेशवा-क्यार्थज्ञानस्य गवयत्वविशिष्टाविषयकत्वेन न्यूनविषयकतयोपमितौ स्वान्यू नविषयकशाब्दप्रमित्युपजीवकत्वाभावात । वस्तुतो मानतावच्छे-दकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतानिरूपित, मुपजीवकत्व मानन्तराभिधान प्रयोजकम् । शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमानफलं, नतु कारणतापरिच्छि-त्तिरपीति उपमानमात्रस्यैव शब्दोपजीव्यता, अतिदेश वाक्यातिरिक्त शब्दस्य च नोपमानोपजीव्यत्वमिति न कश्चि द्दोषइत्याहुः ।

प्रयोगहेतुभूतार्थतत्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया ज्ञापनरूपनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वा च्छब्दप्रमाणस्ये तरभेदानुमापकं लक्षणमाह (प्रयोगेति) प्रयोगः-प्रकृत वाक्यं, तद्धेतुभूतं, यदर्थतत्वज्ञानं - प्रमारूप मर्थज्ञानम् , तज्जन्यश्शब्दः- प्रमाणशब्द इत्यर्थः ।

प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं, तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं लक्ष- णम् । लक्ष्यतावच्छेदके शब्दत्वानन्तर्भावे प्रत्यक्षादा व्याप्तेः लक्षणे तदनन्तर्भावे तादृशज्ञानजन्यसंस्कारादा वतिव्याप्ते, रुभयत्र तदन्तर्भावः । सच शब्दपदान्तरपूरणेन निर्वाह्यः; नतु काकाक्षि न्याया न्मध्यस्थशब्दपदस्यो भयत्र सम्बन्धात्, उद्देश्यविधेयोपस्थापक पदयोः पौर्वापर्यस्या कांक्षात्वेनो द्देश्यविधेयभावप्रयोजकतयै कपदोप स्थाप्यस्य शब्दत्वस्य उद्देश्यविधेयकोट्योः प्रवेशायोग्यत । नहि साल इत्येतावन्मात्रोक्तौ वृक्षत्वावान्तरजातिविशेषवृक्षत्वाभ्यां वृक्षस्यो पस्थितावपि पदान्तराध्याहारं विना सालो वृक्ष इत्यन्वयधीः ।

यत्तु कीदृक्शब्दः प्रमाणशब्द इत्याकांक्षायां प्रयोगहेतुभूतार्थ तत्वज्ञानजन्य इत्युक्तमिति लक्षणादिशि शब्दपदासत्वेपि तादृश ज्ञानजन्यशब्दत्वरूपलक्षणलाभः, को रस आम्लस्येति प्रश्ने मधुर इत्येतावन्मात्रोत्तरतोपि मधुरो रस आम्लस्येति बुद्ध्युत्पत्त्या प्रश्नो त्तरभावस्थले प्रश्नस्थाकिंपदार्थान्वयितावच्छेदकविशिष्टे उत्तरप्रति पाद्यविशेषरूपान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति । तदपि न मनोज्ञं, उक्तस्थले प्रश्नस्थाम्रस्येत्यन्तानुषंगेणैवोपदर्शितबोधस्योत्पत्तेः । अत्र च कः शब्दः प्रमाणमिति प्रश्नाश्रवणेन शब्दपदान्तरपूरणस्यावश्य कत्वात् । अन्यथा शब्दः प्रमाण मित्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसंगात् ।

वस्तुतः शब्दो गुण इत्यादिप्रत्यक्षकरणस्य तादृशार्थबोधोपाये काकाङ्क्षारहितवाक्यस्य वारणाय प्रमासामान्यबोधकपदस्य शाब्द प्रमारूपविशेषपरतया अवश्यवाच्यतया शाब्दप्रमाकरणत्वरूपलक्ष्य तावच्छेदकलाभनिर्वाहात लक्ष्यदिशि शब्दपदान्तरपूरणादिकं विनैव प्रत्यक्षादिव्यावृत्तलक्ष्यतावच्छेदकलाभान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

मिश्रास्तु - प्रयोगहेतुभूतत्वं - प्रयोगसामग्रीसहकृतत्वं, भूधातोः प्राप्त्यर्थकतया सहकार्यसहकारिभावसम्बन्धरूपप्राप्तेरेवात्र विवक्षितत्वात् प्रयोगसामग्रीसहकृतत्वस्य भूतान्तेन लाभः । एवं च प्रयोगसामग्रीजन्यत्वे सत्यर्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं पर्यवसितं लक्षणम् । प्रयोगपदं शब्दपरम् । प्रकृतवाक्यार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्य शब्दप्रागभावप्रत्यक्षस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया वाक्यार्थज्ञानहेतुकस्य शब्दप्रागभावरूपविषयजन्यस्य वारणाय प्रागभावमुपेक्ष्य हेतुपदस्य सामग्रीपर्यन्तपरत्वं, शब्दसामग्र्या शब्दातिरिक्ते अहेतुत्वात् । नच अर्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यपरतया आवश्यकत्वेन प्रागभावप्रत्यक्षे नातिव्याप्त्यवकाशः, पयःकरणकसेकादिरूपवाक्यार्थस्य तत्प्रतिपाद्यत्वाभावादिति वाच्यं, तादृशवाक्यार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपस्य प्रागभावप्रत्यक्षस्य योग्यताज्ञानविधया तादृशवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधे हेतुत्वात् तादृशवाक्यार्थे तज्जन्यशाब्दबोधविषयत्वरूपतत्प्रतिपाद्यत्वस्याक्षतत्वादिति वदन्ति । तन्न साधीयः, शब्दत्वस्य लक्षणे निवेशेनैवोपपत्तौ शब्दसामग्रीजन्यत्वपर्यन्तनिवेशस्यातिप्रयोजनत्वात्; वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानज्ञानोपयोगिनः परकीयवाक्यार्थज्ञानेच्छादिद्वारा वाक्यप्रयोगहेतुत्वात पयसा सिञ्चतीतियोग्यवाक्ये वक्तृवाक्यार्थप्रमाजन्यतया लक्षणसमन्वयः । अयोग्यवाक्यार्थज्ञानस्य प्रमात्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः ।

अथ सामान्यतो वाक्यं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतासम्भवात्, शुकादिवाक्ये व्यभिचारात्; - सतात्पर्यकवाक्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि नाव्यभिचारनिर्वाहः; विशिष्यवाक्यार्थज्ञानं विनापि विशकलितविशेष्यविशेषणयोः ज्ञानात् तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वेन ज्ञात्वा विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवात्; वस्तुतो निस्तात्पर्यकशुकादिवाक्यस्यैव वाक्यार्थबोधयितृवाक्यस्यापि वाक्यार्थज्ञानाघटितसामग्रीत उत्पत्तिसम्भवात् वाक्यार्थज्ञानमन्यथासिद्धमेव; एवं क्रमोत्पन्नवर्णसमुदायपर्याप्तवाक्यत्वावच्छिन्नस्य क्वचिदपि क्षणे नोत्पत्तिरिति वाक्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमसम्भवदुक्तिकं, एतेन योग्यस्थलेऽसर्वत्रपरमेश्वरीयवाक्यार्थज्ञानमादाय व्यभिचारोपपादनेऽपि न निस्तार इति चेद्? माभूदुक्तवाक्यार्थज्ञानं वाक्ये कारणं, तथापि तस्य तत्प्रयोजकत्वमनपायादमेव; तथाच लक्षणस्थ 'जन्य' पदस्य प्रयोज्यपरतया नानुपपत्तिः।

वस्तुत उपादानप्रत्यक्षविधया हेतुभूतभगवद्वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमादायैव संवादिशुकादिवाक्यइवसंवादिवाक्यान्तरेऽपि लक्षणसमन्वयः। नचैवं तत्त्वपदवैयर्थ्यम्, वह्निना सिञ्चतीतिवाक्ये वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्योक्तयुक्त्या अकारणत्वात्, भगवतः प्रकृतवाक्यार्थज्ञानाभावात् अतिव्याप्तप्रसक्तेरिति वाच्यं; जन्यत्वप्रवेशेऽपि कालोपाधिमुद्रया वाक्यार्थभ्रमहेतुके विसंवादिवाक्येऽतिव्याप्ति वारणाय तत्पदस्यावश्यकत्वात्। वह्निना सिञ्चतीत्यादि वाक्येऽपि प्रत्येकपदार्थान्तरवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमादाय अतिव्याप्तिवारणाय "प्रयोग हेतुभूते" ति। प्रत्येकपदेषु प्रत्येकवाक्येषु च तत्तदर्थतत्त्वज्ञानजन्यतया तत्समुदायात्मक विसंवादिवाक्ये अर्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वसत्त्वेऽपि कस्यापि पदार्थज्ञानस्य अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यवा लक्ष्यतावत्पदसमुदायाहेतुतया नातिव्याप्तिः।

यद्यपि तत्तत्पदार्थमवान्तरवाक्यार्थश्चावगाहमानस्य भगवज्ज्ञानस्य समूहालम्बनरूपस्य प्रमात्वात् तावत्पदसमुदायरूपविसं

वादिवाक्यहेतुतया तिव्याप्तिवारणशक्यमेव; एवं प्रमास्वरूपयोग्य मात्रस्य लक्ष्यत्वे वह्निना सिञ्चतीत्यादिनिखिलवाक्यस्यैवाबाधित लक्ष्यार्थ गोचरप्रमास्वरूपयोग्यत्वेन लक्ष्यतया प्रयोगहेतुभूतत्वादि विशेषणव्यावृत्त्यभावा द्वैयर्थ्यं; तद्धर्मिणि तद्धर्मावगाहिप्रमाजन्य शब्द स्तस्य धर्मिण स्तद्धर्मवत्त्वे प्रमाणमिति विषयविशेषनियन्त्रितप्रमाणलक्षण परत्वेपि भूतान्तविशेषणमनर्थकं; पदार्थतत्व ज्ञानजन्यत्वस्य विसंवादिवाक्यसाधारण्येपि सेकादिधर्मिकवह्निकरणत्वादिप्रमाया अप्रसिद्ध्या विसंवादिवाक्ये तत्तद्धर्मिणि बाधितत्तद्धर्मांशे प्रमाणत्वा प्रसक्तेः; तथा प्येतादृशविशेष्यविशेषणनियन्त्रितलक्षणलाभाय भूतान्तम् ।

वस्तुतः घटः कर्मत्व मानयनं कृति रित्यादिस्वरूपा योग्य निराकांक्षवाक्यस्य घटकर्मकानयनादिरूपविषये प्रामाण्यवारणाय फलोपहितमात्रस्य लक्ष्यत्वे फलानुपधायक साकांक्षयोग्यवाक्येऽव्याप्ति व्याप्तिवारणाय स्वं यत्र यत्प्रतिपत्ति योग्य मुपधायकं वा तत्र तत्प्रमाजन्यत्वपर्यन्त मवश्यं वक्तव्यम् । तल्लाभायैव भूतान्त मर्थविशेषणम् । प्रकृतप्रयोगरूपहेतौ यो भूतः प्राप्त इति व्युत्पत्त्या अर्थे स्वबोध्यत्वलाभात् अर्थपदस्य विशिष्य तत्तदर्थपरतामात्रोपगमेन तत्तदुक्तार्थलाभात् ।

अथवा - प्रयोगहेतुभूतत्वं - प्रयोगो हेतु र्यस्य तत्सम्बद्धत्वं, स्वजन्यज्ञानसमानविषयकत्वपर्यवसितं तादृशज्ञान एव विशेषणम्; तावता स्वं यत्र धर्मिणि यत्प्रतिपादकं तत्र तत्प्रमाजन्यत्वं निराकांक्षादिव्यावृत्तं लक्षणार्थः ।

अथ वर्णत्वेन शाब्दप्रमासामान्यं प्रति स्वरूपयोग्यतया प्रमास्वरूपयोग्यमात्रस्य लक्ष्यत्वे अर्थे स्वप्रतिपाद्यत्वविशेषणदान मयुक्तम्; नच - ध्वन्यात्मकशब्दवारणाय तदावश्यकता, शब्दत्वस्थले वर्णत्वं निवेश्यैव तद्वारणो चित्यात; वर्णत्वादिजाते स्तारत्वादिजातिवदप्रामाणिकतया शब्दत्वेनैव शाब्दप्रमासामान्यहेतुतया ध्वनेरपि लक्ष्यतौ

चित्याश्चेति चेन्न;- घटः कर्मत्व मित्यादिनिराकांक्षवाक्यस्य शब्द स्वरूपेण घटकर्मत्वादिविषयकप्रमास्वरूपयोग्यत्वेपि प्रमात्वनियतधर्मा वच्छिन्न तत्तदर्थविषयक प्रमानिष्ठकार्यतानिरूपित स्वरूपयोग्यताया एव तत्तदर्थनियन्त्रित प्रमाणलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकतया घटः कर्मत्व मित्याद्या वुक्तातिव्याप्ते रर्थे स्वप्रतिपाद्यत्वविशेषणदान मन्तरेण दुर्वा रत्वात् । नहि घटः कर्मत्व मित्यादिवाक्यस्य प्रमात्वनियतकर्म-त्वादिविशेष्यक घटादिप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूप योग्यता, तत्तदर्थबोधे परस्परसाकांक्षतत्तदर्थोपस्थापकपदत्वेनैव स्व रूपयोग्यत्वा, दिति तादृशवाक्यस्यालक्ष्यत्वात् । नच - तत्र घट पदोत्तरा म्पदत्वादिरूपाकांक्षाभ्रमा च्छाब्दबोधोत्पत्त्या तत्तदाकांक्षा ज्ञानविषयत्वेनैव तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधयोग्यता, नतु तादृशाकांक्षा वत्त्वेनेति निराकांक्षवाक्यस्यापि स्वरूपयोग्यत्व मव्याहत मेवेति वाच्यं; तादृशरूपेण हेतुत्वे प्याकांक्षाभ्रमाविषयतादृशवाक्यव्यक्ती नां स्वरूपायोग्यत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

प्रयोगो हेतुभूतो यस्यार्थतत्वज्ञानस्येति समासात् ज्ञानान्तं शा ब्दप्रमापरं, तदेव जन्यं यस्येति बहुव्रीह्यन्तरावलम्बना च्छाब्दप्रमा करणत्वं समुदितलक्षणवाक्यार्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणातिव्याप्तिवारणाय शाब्दत्वं प्रमाविशेषणतयोपात्तम् । शब्दपदस्य लक्ष्यदिश्येव सम्ब-न्धः । लक्ष्यतावच्छेदकं च शब्दप्रमाणत्वं शब्दप्रमाणव्यवहारविषयत्वं, नतु शाब्दप्रमाकरणत्वं, अतो न लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयो रभेद इत्यपि वर्णयन्ति ।

यथाश्रुतं तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वरूपं लक्षणं ज्ञायमानशब्दस्य करणताभिप्रायेण । अतीतानागतशब्दज्ञानादपि प्रमोत्पत्त्या. शब्दज्ञान स्यैव करणत्वमिति स्वमतेतु शब्दज्ञानत्वं लक्षण मूह्यम् ।

प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिन श्चार्वाकस्यानुमानखण्ड एव निराकृत त्वात् सम्प्रति प्रत्यक्षानुमानोभयप्रामाण्यवादिनं सौगतं निराकर्तुं

ननु शब्दो नप्रमाणं । तथाहि –

तन्मतेन शंकते (नन्विति) शब्द स्तज्ज्ञानं वा, " न प्रमाणं," - न प्रमाणव्यवहारविषय इत्यर्थः । प्रमितिकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे " तथ हि करणविशेषः प्रमाण " मित्यग्रिमग्रन्थेन प्रमाकरणत्वस्य प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकत्व मभिधाय, प्रमारूपफलायोगव्यव च्छिन्नत्वात्मकप्रमाकरणत्वाभावस्य हेतुत्वाभिधानविरोधात् । यदि च प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वविशिष्टप्रमाकरणत्वाभाव स्साध्यः, तादृशविशे षणमात्रस्याभावो हेतु रित्युच्यते; तदा साध्याविशेषविरहेण यथाश्रुत स्यापि संगतिः । नच – विशिष्टप्रमाकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे सा ध्याविशेषस्योक्तरीत्या परिहारेपि करणविशेष इत्यादिना प्रमाकर णत्वविशिष्टस्य प्रमाणपदवाच्यत्वाभिधानस्या नुपयोगित्वं दुर्वारं, प्रमाणपदार्थत्वाभावस्य साध्यत्वे च प्रमारूपफलायोगव्यवच्छिन्नत्वरूप प्रमाकरणत्वस्य प्रमाणपदार्थतानवच्छेदकत्वे तदभावस्य प्रमाणपदार्थ त्वाभावसाधकताया अप्रयोजकत्वेना निर्वाह्यत्वात तादृशप्रमाकर णत्वस्य प्रमाणपदार्थतावच्छेदकत्वाभिधानसंगते रिति वाच्यं; फला योगव्यवच्छेदस्या भावरूपसाध्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रवेश एव, फला योगव्यवच्छेदाभावरूपहेतो स्तादृशसाध्याव्याप्यत्वाप्रसक्तया नाप्रयोजक त्वशंकेत्याविष्कर्तुं फलायोगव्यवच्छेद मन्तर्भाव्य " करणविशेषः प्रमाण " मित्यादिना साध्यस्थप्रमाणपदार्थविवरणस्यौचित्येन तद्ग्रन्थ संगतेः । शब्दस्य विषयतया स्वप्रत्यक्षकरणत्वेपि नांशतो बाधादिः, शब्दप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाया स्साध्यादिघटकत्वात । व्यवहारघटित साध्यपक्षेपि शब्दप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणव्यवहारो विवक्षणीयः ।

करणविशेषः प्रमाणं ! करणंच तत्, यस्मिन् सति क्रियाभवत्येव। नच शब्देसति प्रमाभवत्येव,-इति नायं शब्दः प्रमाणम् ।

नच - शब्दोनप्रमाणमित्ति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययो र्व्याघातः,

---

(करणविशेष इति) प्रमायाः करण मित्यर्थः । " प्रमाणम् "- प्रमाणपदार्थः । अतो नोद्देश्यविधेययो रेकरूपेणोपस्थित्योऽनन्वयः । (यस्मिन् सतीति) यदधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे स्वसमानाधिकरणफलायोगो नास्ति, तत्करण मित्यर्थः । सामानाधिकरण्यं च कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः । अयोगः - अनुत्पत्तिः । " नच - शब्दे " तज्ज्ञानेवा " सति "- तदग्रिमक्षणे, "प्रमा भवत्येव "- नियमेनोत्पद्यते, तत्सत्त्वेपि सहकारि विलम्बेन व्यापारविलम्बेन तद्विलम्बादिति भावः । " इति वाक्यस्य "- इत्यादिभवदीयवाक्यस्य । (प्रामाण्याप्रामाण्ययो र्व्याघात इति) प्रामाण्ये शब्दस्या प्रामाण्यसाधनानुपपत्तिः; प्रामाण्याभावे भवतां तादृशशब्द प्रयोगानुपपत्तिः, परस्यशब्देऽप्रामाण्यविषयक प्रमोत्पत्त्यर्थ मेव तादृशवाक्य प्रयोगात् तादृशवाक्याप्रामाण्ये परकीय तादृश प्रमारूपेष्टसाधनत्व ज्ञानासम्भवात्; नहि शब्देन साक्षादप्रामाण्य प्रमाया अजननेपि परम्परयानुमित्यात्मक तत्प्रमाजननसम्भवः, न्यायस्य तद्घटकवाक्यस्य च वाक्यार्थप्रमाद्वारैवानुमित्युपयोगित्वादितिभावः ।

न्यायस्य तद्घटकवाक्यस्यवा वाक्यार्थबोधा जनकत्वेपि प्रत्येक पदार्थोपस्थित्य संसर्गाग्रहमूलक वाक्यतात्पर्यविशिष्टार्थ गोचरमानसधी द्वारोद्देश्यानुमिति निर्वाहकत्वमक्षतमेवेति न • निर्बाधव्याघात• इति

अस्या प्रमाण्येपि एतदुत्थाप्यानुमाना विसंवादात् ।
-इतिचेन्न ; —

आकांक्षादिमतः पदार्थस्मरणादि व्यापारवतः प्रमाणत्वेन तत्सत्त्वे, प्रमोत्पत्ते रावश्यकत्वात् । अतथाभूतत्वे च फलाजनकत्वस्य करणान्तर साम्यात् ।

समाधत्ते (अस्या प्रामाण्येपीति) "अस्य"-शब्दो नप्रमाणमिति वाक्यस्य । "अप्रामाण्येपि" - साक्षा त्प्रमाजनकत्वाभावेपि । "एतदुत्थाप्यानुमाना विसंवादात्"-परम्परया तन्निर्वाह्यानुमिते र्यथार्थत्वात् । एतदुत्थाप्यमाना विसंवादिति क्वचित्पाठः । अनुमानेति पाठेपि अनुपश्चान्मानमिति व्युत्पत्त्या मानसज्ञानमेवं तदर्थइति केचि द्वर्णयन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

अस्माभिः शब्दत्वावच्छेदेन तज्ज्ञानत्वावच्छेदेनवा न प्रमाकरणत्व मुपेयते , अपितु, तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण ; अतस्सौगतै र्यदवच्छेदेना प्रामाण्यं साधनीयम् , तच्च न सम्भवति, सकलसहकारिसमवहिते व्यापारविशिष्टे पक्षे उक्तहेतोरंशतो असिद्धेरिति समाधत्ते (आकांक्षेति) "आकांक्षादिमतः" - आकांक्षाज्ञानादिरूप सहकारि समवहितस्य । "प्रमाणत्वेन" - प्रमोपधान प्रयोजकत्वेन । "तत्सत्वे"-तादृशस्य शब्दस्य तज्ज्ञानस्यवा सत्वे (प्रमोत्पत्तेरावश्यकत्वादिति) न चाकांक्षाज्ञानादिविशिष्टशब्दादि व्यापाराधिकरण क्षणानन्तरक्षणे फलोत्पत्ते रावश्यकत्वेपि यद्व्यक्तेः कारणत्व मभिमतं सह कार्यन्तरशून्यो य स्तस्य तद्व्यापारस्यवा धिकरणक्षण स्तदुत्तरक्षणे फलानुत्पत्त्या स्वाधिकरण क्षणाव्यवहितोत्तरकालाव व्यापकफलोत्पत्ति करत्वरूपफलायोगव्यवच्छेद स्तत्र दुर्घट एवेत्यत आह (अतथेति) यापूर्वक्षणे नसहकारिसमवधानं तदाफलानुपधायकत्वस्य प्रत्यक्षोपधायकचक्षुरादिव्यक्ति च्छेदायपधायक चाक्षुरादिव्यक्ति साधारणतया करणत्वा विरोधादित्यर्थः ।

तथापि शब्दो नप्रमाणान्तरं,

तथाचायमाशयः । निरुक्तरूपफलायोग व्यवच्छेदो नकरणता घटकः, अपितु यावत्सहकारिसमवहित स्वव्यापाराधिकरणक्षणाव्यव हितोत्तरकालत्व व्यापकफलोत्पत्तिकत्व रूपएव । अन्यथा-इन्द्रियादेरप्य करणत्वापत्तेः । यदिच सौगतमते सन्मात्रस्य क्षणिकतया फलोपधायक स्य चक्षुरादे स्तद्व्यापारस्यवा ऽयदासत्वा त्फलोत्पत्तिनियत स्वाधि करणक्षणाव्यवहितोत्तरकालत्व व्यापकफलोत्पत्तिकत्व मव्याकृतम् , तदा तेषां शब्दादेरपि तथात्वात् न कथं करणत्वमिति समस्समाधिः ।

निरुक्तफलायोगव्यवच्छेदस्य कर्मादिकारकसाधारण्येपि नक्षतिः, उपधेयसंकरे प्युपाधिभेदेन करणादिकारकभेदात् । नचैवं करणत्वमस्तु, किं फलायोग व्यवच्छेदेनेति वाच्यं, इन्द्रिय-त्वादिना चक्षुरादे स्स्पार्शनादिस्वरूपयोग्यत्वेपि चक्षुषास्पृशतीत्याद्य प्रयोगात , अन्धेस्पृशतीत्याद्य प्रयोगाच्च । अथैवमपि फलोपधायकत्व मेवकरणत्वमस्तु, किं फलायोगव्यवच्छेदानुसरणेन, फलोपधायक मात्रएव फलायोगव्यवच्छेदसत्वात् ; इति चेत ? सत्यं, तादृशपर्य वसितार्थएव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमित्यस्य तात्पर्यम् । वस्तु तस्तु कर्मादिव्यावृत्तो यद्व्यापारः कारकान्तरव्यापाराव्यवधानेन फल निष्पादकस्तत्वं करणत्वं । अत एव पुरुषेण च्छिनत्ति कुठारइत्यादयो न प्रयोगाः । हस्तव्यापार्यकुठारादे यंत्र करणत्वं तत्र हस्तेन च्छिन त्तीत्यादयः प्रयोगास्तु न मुख्या इत्यवधेयम् ।

शब्दस्यानुमानान्तर्भाववादी वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठते (तथापीति) शब्दस्य प्रमाणत्वेपि नासौ स्वविषयकप्रत्यक्षभिन्ना या अनुमित्यन्या

पदार्थ संसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः ।

प्रमिति स्तत्करणमित्यर्थः । "नप्रमाणान्तर" मित्यस्य नानुमानभिन्नमिति नार्थः, ज्ञायमानलिंगस्य करणतामतेनुमानभेदाप्रसिद्धेः । अनुमान तादात्म्यस्य साध्यत्वेपि सिद्धसाधनं. न्यायमतेपि शब्दस्यालिंगत्वात् । उक्तसाध्ये तत्वे साधकाभावादिति हेतुरूह्यः ।

ननु आकांक्षादिमत्पदद्वयोपस्थापितयोः पदार्थयोः पूर्वाप्रतीत परस्य प्रमाणान्तरत्वं सेत्स्यतीत्यत आह (पदार्थसंसर्गस्येति) एतेन मूलोक्तसाध्ये अनुमानादेव सिद्धेरित्यस्य हेतो वैयधिकरण्येपि नक्षतिः ।

मिश्रास्तु " नप्रमाणान्तर " मित्यस्य क्लृप्त प्रमाणान्तर्भूतमित्यर्थः, तत्वंचोभयवादिसिद्ध स्वकरणकप्रमासामान्यकत्वं । अत्रैव साध्ये हेतुः " पदार्थसंसर्गस्ये " त्यादिः । तदर्थश्चानुमान साध्यार्थकत्वादिति । अनुमितिसामग्र्यधीन स्वकरणक प्रत्यक्षान्यप्रमिति सामान्यकत्वादिति यावत् । अथवा अनुमानत्वेनैव संसर्गसाधकत्वादित्यर्थः । स्वनिष्ठ प्रत्यक्षान्यप्रमितिकरणतात्व व्यापकानुमितिकरणतात्व कत्वादिति यावत् । अखण्डाभावघटकतया नव्यभिचारावारक प्रत्यक्षान्यत्व विशेषण वैयर्थ्यमिति वर्णयन्ति । तच्चिन्त्यं , तादृशहेतोर्नैयायिका सिद्धत्वात् । यद्यपि प्रमाणान्तरत्वे साधकाभावोपि प्रमाणान्तरत्वबाध सिद्धः, तथापि साधकमव्यवस्थाप्य तदभावासिद्धं उपन्यासेनवादिनिरोधो शक्य इति नदोषः ।

ननु गामभ्याजेत्यादि वाक्यज्ञानं यत्र वर्तते कर्मत्वाभ्या जनादि पदार्थे गोकर्मत्वादिपदार्थसंसर्गस्तत्र तत्संसर्गव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानमन्तरेण नानुमातुं शक्यते, तादृशवाक्यज्ञानं विनापि संसर्गसिद्धिस्संभवतीति वाक्यज्ञानम किंचित्करमिति वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यज्ञानान्वयव्यति रेकानुविधान मनुभवसिद्धं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्व मन्तरेण नोप

तथाहि-गामभ्याज दण्डेनेति पदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्य विषयस्मारित संसर्ग ज्ञानपूर्वकाणि,

---

पद्यते; नच साध्यपक्षज्ञानसम्पादकत्वेना सन्निकृष्टार्थवाक्यस्यानुमानोपयोग इति वाच्यम् , आकांक्षादिरहितपदसमूहज्ञाना दपि सा-ध्याद्युपस्थितिसम्भवेना कांक्षादिमत्पदसमूहादिरूपवाक्यज्ञानान्वय व्यतिरेकानुविधानानुपपत्ते र्दुर्वारत्वा, दित्याशंक्य; श्रोतु रेकपदार्थे परपदार्थसंसर्गानुमापकस्य वाक्यज्ञानसापेक्षग्रहस्य लिंगस्य नियमतो न सम्भव इति वाक्यविशेषे आकांक्षादिघटित तद्विशेषत्वेन हेतुता, वक्तृवाक्यार्थज्ञानपूर्वकतानुमानमेव वाक्यार्थप्रतीत्यनुरोधेनोपगन्तव्यम् , अत आकांक्षादिमत्त्वेन वाक्यज्ञान मनुमानोपयोगि, वाक्यार्थज्ञानोपरक्तज्ञानसिद्धावेव च वाक्यार्थसिद्धि रित्याह (तथाहीति) लौकिकवाक्यस्थले वक्तृवाक्यार्थज्ञानानुमानेन वाक्यार्थसिद्ध्या तदेवाप्रमाणं, वेदास्तु प्रमाणान्येवेति मीमांसका उपगच्छन्ति, तन्मता देतन्मतस्य विशेषं दर्शयितुं वेदवाक्यान्यपि पक्षतया निदिशति (वैदिकेति) एवं च मीमांसकमते वेदस्यापौरुषेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भवेन वेदस्य प्रमाणान्तरता । एतन्मतेतु तत्रापि वक्तु र्भगवतो वा वाक्यार्थज्ञानानुमानेन वाक्यार्थसिद्धिसम्भवात वेदस्यापि नप्रमाणान्तरतेति विशेषो लभ्यते । (तात्पर्येति) स्वतात्पर्यविषयो यः स्वघटकपरस्पराकांक्षादिमत्पदस्मारितार्थयोः परस्परसंसर्ग स्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः । गामभ्याजेत्यादिवाक्ये तद्घटकं यत्परस्पराकांक्षादिमद्गोपदद्वितीयापदादिकं तत्तदर्थयो मिथस्संसर्गस्याधाराधेयभावादे र्ज्ञानपूर्वकत्वसिद्ध्या भिमतसिद्धिः । अतात्पर्यविषयस्य गोकर्मत्वादे रेककालीनत्वादिसंसर्गस्याभ्याजनकृत्यादे श्च कार्यकारणविषयविषयिभावादिसम्बन्धस्य च तत्र तात्पर्ये परस्य सिद्धे र्वारणाय स्वतात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणम् ।

नच तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धावपि तात्पर्यविषयतत्सिद्धौ बाधका भावा दभिमतसिद्धेः किं तात्पर्यविषयत्वविशेषणेनेति वाच्यम् , न्याय मते तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धे श्शब्दा दनुत्पत्त्या तत्साम्याय तादृश विशेषणोपादानात् । स्वतात्पर्यविषयत्वं च तज्जन्यबोधविषयत्वेन प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं, न्यायमते तात्पर्यविषयस्या प्रकृतवाक्यस्थपद स्मारितार्थसंसर्गस्या सिद्ध्या प्रकृतानुमानादपि तादृशसंसर्गसिद्धि वारणाय स्वघटकपदद्वस्मारितार्थ प्रतियोगिकत्वंससंसर्गविशेषणं । प्रकृत वाक्यस्थयो रपि ययोः पदयो र्नाकांक्षास्ति वा तत्पदद्वयार्थयोरपि तात्पर्यविषयसंसर्गस्यासिद्ध्या तत्सिद्धिवारणाय परस्पराकांक्षादिमत्त्वं पदविशेषणम् । नच प्रकृतवाक्यघटकगवादिपदयो र्मिथस्साकांक्षयो यावर्थौ तयो राधाराधेयभावरूपाकांक्षानिरूपकसम्बन्ध एव न्याय मते भासते, नतु तात्पर्यविषयोपि तत्तत्पदाकांक्षादिनिरूपकैककालीनत्वा दिसंसर्ग इति वैशेषिकमते उक्तानुमाना त्कथं तद्भाननिर्वाह इति वा- च्यम् ; स्वघटकपदद्वयाकांक्षानिरूपकत्वस्य संसर्गविशेषणतयोपपत्तेः । वस्तुतः यत्संसर्गनिरूपित परस्पराकांक्षादिमद्य त्पदद्वयघटितं यद्वाक्यं तत्पदद्वयार्थयो र्मिथस्तत्संसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्त्यादरा त्सा ध्ये आकांक्षादिमत्त्वं न प्रवेश्यं, हेतुस्थयत्पदीय यदर्थ घटितहेतौ पक्षधर्मता ज्ञानं साध्यस्थ तत्पदीय तदर्थघटितसाध्यस्यैव पक्षधर्मताबलेन सामान्यमुख व्याप्तितः सिद्धिनियमात् ययोः पदयोर्नाकांक्षादिकं तयो र्हेत्वघटकतया उक्तातिप्रसंगा नवकाशात् । एवं स्वघटकपदद्वय घटितत्वरूप हेत्व सत्त्वेन हेतुस्थयत्पदेन तदुपादानासम्भवात् उक्तरीत्यापि प्रसंगशंका नवकाशात् । यद्यपि साध्ये तात्पर्यप्रवेशनमप्यफलं, तत्प्र वेशेपि हेतौ तात्पर्यनिवेशस्यावश्यकतया यत्संसर्गपर पदद्वयघटितं यद्वाक्यं त त्तत्संसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मताबलात तात्पर्यविषय संसर्गमात्र सिद्धिसम्भवात ; तथापि पक्षधर्मताबला त्तात्पर्यविषयोय स्संसर्ग स्तज्ज्ञानपूर्वकत्वमेव सिद्ध्यतीति प्रदर्शनार्थं

भेव संसर्गे मूलकृत स्तात्पर्यविषयत्वोत्कीर्तनं, नतु तस्य साध्यघटकत्वं तदभिप्रेतमिति तु विरोधः । अर्थयोर्वृत्त्यापदस्मारितत्वलाभायत्ना, तेन समवायादिनासम्बन्धेन पदस्मारितस्याकाशादे स्संसर्गस्यतात्पर्यविषयत्वेपि न सिद्धिः । तत्पदस्मारितार्थे तत्पदतात्पर्यमपि निवेश्यम्, अन्यथा गामभ्याजेत्यादौ गोपदार्थसंसर्गत्वादिना यत्र गवादिपदस्मारित पृथिव्यादिसम्बन्धस्यापि वक्तृतात्पर्यविषयता गवादिपदतात्पर्य विशेषतः पशुविशेषादावेव तत्र पृथिव्यादिसंसर्गसिद्धिप्रसंगात् । धूमपदाद्धूमज्ञाने ऽनुमानाद्वह्निधीर्भविष्यतीत्यभिसन्धाय यत्र धूमोस्तीतिवाक्य मुच्चरितं तत्र धूमपदेनलक्षणयावह्नेस्स्मारितत्वेपि न प्रथमतोवह्नि संसर्गधीः, स्वजन्यबोधविषयत्व प्रकारकेच्छारूप स्वतात्पर्यनिवेशात, उक्ततात्पर्येच वह्निबोधांशे धूमपद प्रयोज्यत्वस्यैव भानाद्वह्नेस्तद्विषयत्वेपि अतिप्रसंगविरहात । अथ पदार्थसंसर्गेच तात्पर्यविशेषणप्रवेशेपि यत्रा ख्यातस्य मुख्यार्थकृतौ अभ्याजनरूपधात्वर्थस्य विषयितारूपसंसर्गे लक्ष्यार्थसंयोगादिरूपव्यापारेच तस्यानुकूलतारूपसंसर्गेतात्पर्य, तत्र कृतावभ्याजनस्यानुकूलतासम्बन्धः कथं न सिद्ध्यति, अभ्याजनकृत्योः पदार्थयोरनुकूलतासंसर्गस्य च तात्पर्यविषयत्वात ; नच तत्र कृतिनिष्ठानुकूलत्वस्य तात्पर्याविषयत्वान्नतत्सिद्धिरितिवाच्यम्, अनुकूलतासंसर्गस्य व्यापारांशे बोधोभवतित्यभिप्रायेण सामान्यतः कृतिनिष्ठानुकूलताया अपिभानात ; एवं यत्र गोरानयनमित्यादौ गोपदार्थ पशुविशेषीयत्वेन षष्ठ्यर्थकर्मत्वांशे संसर्गप्रतीति र्भवतु गोपदार्थेषु प्रतियोगित्वेन षष्ठ्यर्थसम्बन्धांशे संसर्गप्रतीति र्भवत्वि त्याकाराभिप्रायः, तत्रेष्वादि प्रतियौगिक कर्मत्वानुयोगिक संसर्ग सिद्धिप्रसंगश्च, इष्वादेः कर्मत्वादेश्च पदार्थस्य सामान्यत स्तत्संसर्गस्यच तात्पर्य विषयत्वात्, इति चेत्? सत्यं, तत्पदार्थ संसर्गयोः पृथ. क्तात्पर्यविषयत्वविशेषणे नैतादृशातिप्रसंग वारणसम्भव इति तत्पदस्मारित यद्यदर्थ प्रतियोग्य- नुयोगिकत्वेन यत्संसर्ग

आकांक्षादिमत्पद कदम्बत्वात्,

बोधोऽभिप्रेतः तत्प्रतियोगिक तदनुयोगिकतत्संसर्ग ज्ञानपूर्वकाणीत्येव साध्यं विवक्षणीयं, तथासति च नोक्तातिप्रसंगः, सामान्य व्याप्यव्यापकधर्मतावलेन च पूर्वानुपस्थित तत्तत्पदार्थ प्रतियोग्य नुयोगिक तत्संसर्गक वाक्यार्थ घटितोक्तसाध्य सिद्धेरपिसम्भवः । एवञ्च विशिष्य 'वाक्यार्थसिद्ध्या प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहोऽपि' उक्ता नुमानाद्भवति । एवंच सिद्धान्ते 'स्मारितपदार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वका णी' ति अनुमिति स्स्यादित्यनेन यत्प्रवर्तक ज्ञाननिर्वाह कथनं तत्सा· मान्यव्याप्त्या प्रसिद्ध विशेषधी र्नभवतीत्याशयेन । प्रवर्तक ज्ञा नानिर्वाहकथनंच दर्शितातिप्रसंग वारणा निर्वाहस्या प्युपलक्षणम् । नच स्वप्रतियोगित्वा नुयोगित्वाभ्यां तत्तत्पदबोध्यत्वेन योऽभिप्रायः तद्विषय तत्तत्पद स्मारितार्थ प्रतियोगिकोय स्संसर्ग स्तज्ज्ञानपूर्वका· णीत्येव साधनीयमिति नोक्तातिप्रसंगइति वाच्यम्, तत्रापि साध्य घटक संसर्गे स्वत्व निवेशेनाननुगमेन तादृशानुमाना निर्वाहात् । वाक्यान्तर घटक पदद्वय तात्पर्य विषयस्य प्रकृत वाक्यघटक परस्परा कांक्षारहित पदद्वयं तात्पर्यविषयस्य च संसर्गस्य सिद्धिवारणाय यद्यत्पदार्थयो स्संसर्गसिद्धि रुद्देश्या तत्तत्पदयो र्विशिष्य साध्यहेत्वो स्स्वस्वनिवेशनीय तया सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्ध विशेष सिद्धि स्वीकार मन्तरेणा निर्वाहाच्च । (आकांक्षादिमदिति) परस्पराकांक्षासत्तियोग्यतावत्प दद्वय घटितत्वादित्यर्थः । निराकांक्षायोग्यपदद्वय घटितवाक्ये योग्यताघटितवाक्ये योग्यताघटित हेत्वभावेपि योग्यानिराकांक्षवाक्ये पू· र्वोक्तदिशा साध्ये आकांक्षाप्रवेशेन शुकवाक्यइव परमेश्वरीय संसर्ग प्रमापूर्वकत्व सत्वेपि व्यभिचारो दुर्वारइति हेतौ आकांक्षाप्रवेशः । यदिच साध्ये आकांक्षाप्रवेश्य सामान्यव्याप्त्योक्तातिप्रसंगो वार्यते, तदा व्यभिचाराभावेपि निराकांक्षपदयो र्हेतुघटकत्वे प्रकृतस्थले ग-

वादिपद तृतीयादि पदार्थयो स्संसर्ग सिद्धिप्रसंगइति तद्वारणायमि थस्साकांक्षयघटपदघटितं यद्वाक्यमिति हेतौ निवेशस्यावश्यकतया हे ...साकांक्षा निवेशस्यावश्यकता

मिश्रास्तु संसर्गतात्पर्यरहिते निराकांक्षे तात्पर्यघटितसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ आकांक्षाप्रवेशनमावश्यकम् । नच सर्वत्र योग्यनिराकांक्षेभगवतएव तात्पर्यं संसर्गप्रमांचादाय साध्यसत्वमुपपादयितुंशक्यते, अबोधकेनिराकांक्षे तद्वाक्यजन्यत्वेन. संसर्गबोधविषयके च्छारूपतात्पर्यस्य भगवतोसम्भवात् ; तदिच्छाया व्यधिकरणी प्रकारत्वात । अथ शुकवाक्ये आकांक्षादिसत्त्वेपि तात्पर्यगर्भसाध्यासत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारतया हेतौ तात्पर्यप्रवेशावश्यकतया नोक्तव्यभिचारस्याप्यवकाशः । नच शुकवाक्ये व्यभिचारवारणायसामान्यतः किंचिदर्थपरत्वमेवनिवेश्यं, अतः पदार्थस्वरूपपरमिथ स्संसर्गतात्पर्यशून्ये निराकांक्षे व्यभिचारवारणायाकांक्षा निवेशनमिति वाच्यम् ; पदार्थस्वरूपपर संसर्गतात्पर्यरहितसाकांक्ष वाक्यस्यापिसम्भवात , तत्र व्यभिचारवारणाय संसर्गतात्पर्यस्यापि हेतौ निवेशनीयतयाऽऽकांक्षाया अनिवेशेप्युक्त व्यभिचारानवकाशादिति चेन्न; - संसर्गतात्पर्यस्यैवाकांक्षापदेन विवक्षितत्वादित्याहुः ।

नचैवं एतन्मते योग्यतासत्तिमत्त्वेसति संसृष्टार्थपरत्वादिति लीलावतीकारीय हेत्वविशेषः, तत्रान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यताया निवेशात् । अत्र च बाधकप्रमाणाभावरूपाया स्तस्यानिवेशेन विशेषात् ।

नचैवं घटः कर्मत्वमानयनंकृति रित्यादावप्युक्तहेतुना संसर्गसिद्धिसम्भवात् तद्व्यावृत्तये आकांक्षाया आनुमानिकवाक्यार्थबोधे सापेक्षता नस्यादितिवाच्यम् , परस्परसाकांक्षपदयोः परस्परस्वार्थसंसर्गतात्पर्येण. बुबोधयिषुणा प्रयोगा दाकांक्षाया स्संसर्गतात्पर्यग्राहकत्वेन प्रकृतानुमानोपयोग निर्वाहात ।

इदमत्रावधेयम् । साध्ये तात्पर्यविशेषण प्रवेशेन व्यभिचारप्रसक्तिमभिदधानस्य मिश्रस्य स्वार्थानुमानेपि व्यर्थविशेषणता न दोषइत्यभिप्रेतं । तथाच तन्मते यथाश्रुताकांक्षाया अपि परस्पराकांक्षारहितपदद्वयार्थ तत्संसर्गसिद्धिवारणाय तात्पर्यवत्साध्य घटकता । तथाच हेतुस्थाकांक्षापरमेवेति तस्य संसर्गपरत्वार्थकत्वमयुक्तं । एतद्रीत्यैव संसर्गतात्पर्यघटिते लीलावतीकारीयहेतौ निराकांक्षे मणिकारस्य व्यभिचारप्रदर्शनं संगमयितुं शक्यते । यत्तु पदार्थान्तरसंसर्गसिद्धिवारणाय स्वप्रतिपाद्यत्वं साध्यस्थ संसर्ग विशेषणं, एवञ्च निराकांक्षे स्वप्रतिपाद्यसंसर्गाप्रसिद्ध्यासाध्यासत्वेन व्यभिचारवारणाय हेतावप्याकांक्षा विशेषणम् ; नच तथासति तात्पर्यविषयत्वादिविशेषण वैयर्थ्यं, तात्पर्याविषयसंसर्गादे स्स्वप्रतिपाद्यत्वाभावेनैवानतिप्रसंगादितिवाच्यं, स्व प्रतिपाद्यत्वं स्वरूपयोग्यप्रतिपत्तिविषयत्वं, तात्पर्याविषयसंसर्गस्यापि तथात्वमक्षतमेव, एवंच संसर्गप्रतिपत्ति स्वरूपयोग्यनिराकांक्षे व्यभिचारवारणाय हेता वाकांक्षादिमत्त्वपि आकांक्षादि-ज्ञानविरहेणाप्रत्यायके व्यभिचारः। यदिचा कांक्षादि ज्ञानाविषये तद्घटितहेतौ व्यभिचार ज्ञानासम्भवात स्वरूपसतोव्यभिचारस्य च स्वार्थानुमाने अदोषत्वान्न दोष इत्युच्यते, तदा आकांक्षादिमत्त्व ज्ञानविषये प्रतिबन्धक सिद्धि सामग्रीविशेषादि वशेना प्रत्यायके वाक्ये व्यभिचार ज्ञानसम्भवात् अनुमानानुपपत्ति दुर्वारैव । नच यदा वाक्यविशेषे आकांक्षादिमत्वं गृहीत्वा व्यभिचारोग्राह्यः, तदा प्रतिबन्धक समवधाने वाक्यार्थ बोधानुत्पत्त्या नुमित्यनुत्पत्ति र्नक्षतिमावहति, यदिच तदा नोक्तप्रतिबन्धक समवधानं, तदा तत्राकांक्षादिमत्त्व ज्ञानात् तद्वाक्यस्य प्रत्यायकत्व मावश्यकमिति व्यभिचारस्य ना वकाश इति वाच्यं; यदा व्यभिचारग्रहविषय वाक्यान्तरार्थ ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकं समवधानं नतु प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानस्य तदा प्रकृतवाक्यार्थं सिद्ध्यर्थ मनुमानस्याप्यवश्य निर्वाह्यत्वात तन्निर्वाहस्य च सामान्य

व्याप्ति ग्रहपरिपन्थि व्यभिचार ज्ञानेनाशक्यत्वात् इति , परास्तम् - प्रतिबन्धक समवहितआकांक्षा ज्ञानविषय वाक्यस्यापि स्वरूपयोग्य त्वेन स्वप्रतिपाद्यत्व प्रसिध्या टङ्क व्यभिचारानवकाशादिति । तदसत् , स्वरूपयोग्यत्वस्य प्रतिपाद्यताघटकत्वे पदार्थान्तर संसर्ग व्यावर्तना सम्भवात् । पदार्थपदस्य प्रकृत पदार्थ परता मुपगम्यैव तस्य व्यावर्त नीयत्वात् । यदि च हेतु विशेषण सार्थक्यायैव स्वरूपयोग्यक प्रतीतिविषयत्वरूप प्रतिपाद्यत्वं साध्ये निवेश्यते तदा संसर्ग प्रति पादकत्व साध्यएव पर्यवसानादिति " यन्वि " त्यादिमूलेन ताहश साध्य दूषणविरोधइतिदिक् !

आदिपदेना सन्नियोग्यतयोः परिग्रहः । आसत्तिर व्य वधानेनान्वय प्रतियोग्युपस्थापकत्वं, तदुपादानाद नासन्नयो राकांक्षादि मत्पदयो रासत्ति गर्भसाध्याभावेन स्वातन्त्र्येणा सत्ते स्साध्यघटकत्वेपि हेतु विशेषण सार्थक्यानुरोधेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् इत्यादौ व्यवधानेनोपस्थितयो र्गिर्यग्निमत्पदयो स्तात्पर्यविषयस्यापि सम्बन्धस्य न्यायमतेशाब्दबोधाविषयस्य सिद्धिवारणाय वा स्मारित- त्वस्या व्यवधानेन स्मारितत्वरूपस्य विवक्षणीयतया तद्गर्भसाध्याभा- वेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य नावकाशः । वृत्त्या पदस्मारितत्वमासत्तिः, तदनिवेशे वृत्त्यार्थास्मारके वृत्त्यास्मारितत्व गर्भसाध्याभावेन व्यभि- चारस्स्यादिति तन्निवेशइतिकेचित् । योग्यताया अनिवेशे ऽयोग्यस्थले एकपदार्थ प्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिकसंसर्गाप्रसिद्ध्या तद्घटित साध्यासत्त्वाद्व्यभिचारइति तत्रतन्निवेशः । योग्यताच विशिष्यएकपदे अपरपदस्य यत्पदार्थप्रतियोगिकत्व. स्वार्थानुयोगिकत्व बाधकप्रमाणा भाव स्तत्संसर्गकत्वम् । एवंच स्वघटकीभूत 'गवामादिपदाकांक्षा निरूपक गवाश्वमादिपदस्मारितार्थ प्रतियोग्यनुयोगिकत्वबाधक प्रमा- णाभाववत्पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्व . 'बुबोधयिषा विषय- संसर्गकत्वं हेतुः फलितः । 'निरूपकान्तं 'प्रमाणाभाववदन्तं च

संसर्गविशेषणम् । तादृशद्विविधपदाकांक्षानिरूपक तत्तत्पदस्मारितार्थ प्रतियोग्यनुयोगिकत्व बुबोधयिषाविषयतत्तत्पदस्मारितार्थ प्रतियोग्य नुयोगिकसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वंपक्षधर्मतावच्छेदकं प्रकृते साध्यम् । तत्पदं सर्वत्र यत्त्वतत्त्वाभ्यां निवेश्य सामान्यव्याप्ति रादरणीया, नतु वि-शिष्य, तेन न घट मानयेत्यादिवाक्यस्य दृष्टान्तत्वानिर्वाहः । तथा साध्य प्रसिद्धिमात्रेण कृतकृत्यता ।

एतेन घटः कर्मत्वमित्यादिपदद्वयस्याप्यभेदान्वये साकांक्षतया भेदान्वये योग्यतया च हेतुसत्त्वा तत्पदद्वयाकांक्षानिरूपक तत्तत्पदार्थप्रतियोग्यनुयोगिकसंसर्गाप्रसिद्ध्या साध्यासत्त्वेन व्यभिचारः, एवं वह्निना सिंचतीत्यादौ लक्षणादिना वह्न्यादिपदस्मारितजलादिनिरूपित तात्पर्याविषयसंसर्गघटितयोग्यतासत्त्वा द्वह्न्यादिसंसर्गतात्पर्यसत्त्वा च्च हेतुसत्त्वेन तात्पर्यविषयवह्निसेककरणत्वादि प्रतियोग्यनुयोगिक संसर्गाप्रसिद्ध्या साध्यासत्त्वेनव्यभिचारः, एवं तत्रैव स्मारितार्थांतर प्रतियोगिक तात्पर्यविषय संसर्गघटित योग्यतासत्त्वेन तात्पर्यविषय स्मारितार्थ संसर्गघटित साध्यासत्त्वेन व्यभिचारइति निरस्तं; प्रथमे आकांक्षानिरूपक संसर्गस्य योग्यत्वा घटकतया न्यत्र तात्पर्यविषयसंसर्गस्या तथात्वेना स्मारितार्थ प्रतियोगिकतात्पर्य विषयसंसर्गस्यच तथात्वेन दर्शित निष्कृष्टहेतु सत्त्वात् ।

गवामादिपद स्मारितगोकर्मत्वादिसंसर्गस्य यत्र तदर्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्वेन न बुबोधयिषितत्वम्, अपितु तादृशपदस्मारितार्थान्तरप्रतियोग्यनुयोगिकत्वेनैव, तत्र गोकर्मत्वादिप्रतियोग्यनुयोगिकत्वेन तत्संसर्गसिद्धिवारणाय साध्यघटकबुबोधयिषायां तत्तत्पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्वावगाहित्वं निवेशितम् । संसर्गे तत्तत्पदार्थप्रतियोगिकत्वाद्यभाने प्रवर्तकज्ञानानिर्वाह इति तत्र तद्धिशे

घटमानयेति[पद]वत् । योग्यतासत्तिमत्त्वेसति संसृ ष्टार्थपरत्वात्, तत्परसन्निधिमत्त्वाद्वेतिन हेतुः; संसृष्टोहि योर्थस्तत्परत्वं तत्परसन्निधिमत्त्वंवा असिद्धं,

---

षणप्रवेशः ।० (घट मानयेति [पद] वदिति) नच तादृशवाक्येपि संसर्गज्ञानपूर्वकत्व मीदृशानुमानान्तरेण ग्राह्यं, तदनुमानदृष्टान्तेप्यनुमानान्तरेणैवेत्यनवस्थेति वाच्यम् ; तादृशानवस्थाया इष्टत्वात् । अविरळतदनुमानपरम्पराया एवानिष्टत्वात्, तस्यास्तु सुषुप्त्यादिना विच्छेदेन बाधितत्वात् । दृष्टान्ते कालान्तरानुमित साध्यस्मृत्यैवा नुमाननिर्वाहेणा विरळानुमितिपरम्परायाः प्रकृतेन पेक्षणात् । ईदृशानु मानं विनापि स्ववाक्ये अनुव्यवसायोपस्थितस्वीयवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वस्य सुग्रहतया तस्य दृष्टान्ततयो प्युपपत्तेः । उक्तसाध्ये लीलाव तीकारीय हेतुद्वयं दूषयति (योग्यतासत्तीत्यादि) (संसृष्टेति) संसृष्टार्थपरत्वं एकपदार्थ स्यान्यपदार्थ संसर्ग प्रतीतीच्छयो च्चरितत्वं, नात्वेकपदार्थ संसर्गवदपरपदार्थ प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमित्याश येन योग्यतोपादानं । अन्यथा एकपदार्थ संसर्गवदपरपदार्थस्यायोग्यस्थले प्रसिद्ध्याविशेष्यदळासत्वेनैव व्यभिचारवारणे नैतद्वैयर्थ्यापातात् । संसृष्टोहियोर्थ इत्यादिदूषणाभिधानं चाशयमस्फुटतया ऽविज्ञायायोग्यत्वाघटित द्वितीयहेतौ च तत्परत्वं संसृष्टोयोर्थस्तत्परत्वमेव, अतो योग्यता तत्र नोपात्ता । तत्र च तादृशविशेषण • माशयावबोधे नैवेत्यवधेयम् । (तत्परेति) संसृष्टार्थपरत्वे सत्यासत्तिमत्वादित्यर्थः (संसृष्टोहीति.) .संसृष्टोर्थइत्यस्य एकपदार्थसंसृष्टोपरपदार्थ इत्यर्थः । "असिद्धं"-अनुमानात्पूर्वमनिश्चितम् । तथा च पक्षे हेतुतावच्छेदक

संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

संसृष्टत्व प्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारक प्रतीतिपर सान्निधिमत्त्वंवा अनाप्तोक्ते निराकांक्षेच व्यभिचारि । संसर्गस्य बहुप्रकारत्वेपि नानाभिमत संसर्गसिद्धिः,

---

विशिष्टहेतुमत्तानिश्चयाभावाद नुमित्यनुपपत्तिरितिभावः । (संसर्गस्येति) "संसर्गस्य"- तादृशहेतुघटकस्यैकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गस्य । "प्राग प्रतीतेः"- अनुमानात्पूर्वमनिश्चयात ।

यद्यपि स्वोक्तहेतुघटकबाधक मानाभावरूपयोग्यताया अपि वाक्या र्थवदनिश्चयात्तु ल्योनुयोगः, तथापि वाक्यार्थीभूतसंसर्गस्य पूर्वनिश्चयोप गमे ततएवानुमानकार्यनिर्वाहा दनुमानवैयर्थ्यमिति तदुपगमासम्भवः; बाधकप्रमाणाभावरूप योग्यताया निश्चयोपगमेतु न तथेति विशेषः । तन्निश्चयस्याप्यसम्भवेनोपगमासम्भवइति स्वीयहेतावपि दूषणं पुन रग्रेवक्ष्यते । प्रथमहेतौ योग्यतोपादानवैयर्थ्यमपि बोध्यम् ।

ननु एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गवत्त्वं न हेतुघटकं, येनोक्तदो षस्स्यात्, किन्तु तात्पर्यघटके प्रतीति विशेषणतयैव पदार्थसंसर्गस्य हेतुघटकतेत्याशंक्य दूषणान्तरमाह (संसृष्टत्वेति) एकपदार्थे अपर पदार्थप्रकारकसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वमित्यर्थः । " तत्परसान्नि धिमत्त्वं"- तादृशप्रतीतिच्छयोच्चारितत्वेसति आसत्तिमत्त्वम् ; " अना प्तोक्ते "- अयोग्यवाक्ये । नच तत्र योग्यताघटित प्रथमहेतौव्यभि चारइति वाच्यम् ; स्थिरजलाभिप्रायप्रयुक्ते पयसासिञ्चतीत्ययोग्य- वाक्ये तन्मतसिद्धान्वय प्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यतासत्त्वेन व्यभि चारात् । तात्पर्यनिवेशप्रयोजनं दर्शयति (संसर्गस्येति) प्रकृत वाक्यघटकपदोपस्थापितार्थसंसर्गस्य, " बहुप्रकारत्वेपि "- तात्पर्यविषय

तस्य तात्पर्याविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्य भिमतान्वय बोधो नस्यात् ॥

अत एव. विशेषणविशेष्यभाव वदर्थकानि.

तया विषयभेदेन नानाविधत्वेऽपि । "नत्वनभिमतसंसर्गसिद्धिः" -न तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धिः । "तस्य" -तात्पर्याविषयसंसर्गस्य । "तात्पर्याविषयत्वात्" -तात्पर्यविषयतात्मक विशेषणाभावेन यथोक्तसाध्ये अप्रवेशात् ।

केचित्तु प्रकृतपदार्थसंसर्गस्य प्रकृतशब्दजन्यबोधविषयतया नैयायिकाभिमत तदनभिमतभेदेनानेकविधत्वेऽपि न शाब्दबोधविषयतया नैयायिकानभिमतसंसर्गसिद्धिः, तस्य तात्पर्याविषयत्व नियतत्वात् , इति व्याचक्रुः ।

ननु तात्पर्यस्य संसर्गविशेषणत्व तज्ज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वेन तज्ज्ञानशून्यदशायां संसर्गासिद्धिप्रसंग इत्यतआह (अन्यथेति) " अन्यथा "-तात्पर्याभावस्य संसर्गाभावाप्रयोजकत्वे (शब्दादपीति) न्यायमतेऽपि शब्दादित्यर्थः । "अभिमतान्वयबोध."-तात्पर्याविषयसंसर्गाविषयकसंसर्गबोधः । (नस्यादिति)तथाच तात्पर्याभावस्य संसर्गाभाव प्रयोजकत्व मुभयमतएव. परन्तुन्यायमते तात्पर्य ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुतया वैशेषिकमते साध्यहेतु ज्ञानसम्पादकतयेति तज्ज्ञान विरहदशायां नकस्यापि मते संसर्गबोधइतिभावः । केचित्तु साध्यशरीरे संसर्ग संसर्गविषयैव प्रवेशयन्ति,तन्मते संसर्ग तात्पर्यविशेषण प्रवेशो न सम्भवति, तेन रूपेण संसर्गतायां अप्रामाणिकत्वादिति तन्मतं अनभिमत संसर्ग सिद्धिप्रसंगनैव निराकुरुते (अतएवेति) तात्पर्याविषय संसर्ग सिद्धि प्रसंगादेवेत्यर्थः । (विशेष्यभाववदर्थकानीति)

तद्बोधपूर्वकाणिवेति न साध्यम् ॥

यत्तु स्मारितार्थ संसर्गवन्तीति साध्यं, मत्वर्थश्च लिंगतया ज्ञापकत्वम् ,

---

अपरपदार्थविशेषितस्वार्थबोधकानीत्यर्थः । अपरपदार्थ वत्स्वार्थ बोधकानीतियावत् । विषयता विशेषस्वरूप विशेषण विशेष्यभावः साध्यघटकइति तु भ्रमः, विषयता विशेषेण विशेष्यस्यैव प्रवर्तक योद्देश्यत्वाद्विषयताविशेषस्य साध्यघटकतायां तदनिर्वाहात् , तत्तद्विषकस्यैव बोधस्य सम्भवात्तस्य चानुद्देश्यत्वात् (तद्बोधपूर्वकाणीति) तादृश स्वार्थबोध पूर्वकाणीत्यर्थः । अत्रच विशेष्य बोधकपदानामेव पक्षता, तदर्थेष्वेव विशेषणवत्त्व सिद्धेरुद्देश्यत्वात् , विशेषणवाचक पदनिरूपिताकांक्षादिमत्वं हेतुः, साध्यघटक संसर्ग संसर्ग धर्माभाने आकांक्षानिरूपकत्व निवेशासम्भवेन हेतावाकांक्षा निवेशवैयर्थ्यं, आकांक्षाया अनिरूपकत्व कालीनत्वादि संसर्गस्य सिद्धिप्रसंग श्चेत्यधिकं दूषणम् । आचार्यीयं साध्यं दूषयितुमुपन्यस्यति (यत्त्विति) (स्मारितेति) पदस्मारितार्थस्य तात्पर्य विषयो यस्संसर्ग स्तद्वन्तीत्यर्थः । ननु- अर्थधर्मस्य संसर्गवत्त्वस्य कथं पदपक्षकानुमानसाध्यते त्यत आह (मत्वर्थश्चेति) शब्दाप्रामाण्य वादिनये संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं शब्देबाधितमिति तस्यापि तत्र साध्यतासम्भव इत्याशंका निरासाय (लिंगतयेति) लिंगविधयेत्यर्थः । एतादृशंच ज्ञापकत्व मस्त्येव सर्वमत एव शब्दनिष्ठधर्मस्यैव तादात्म्यसम्बन्धेन शब्दविशेषस्यापि स्वपक्षकानुमाने । लिंगतयेति न साध्यघटकं, अपितु स्वरूपकीर्तनमेव । तदनन्तर्भावेपि संसर्गज्ञापकत्व मात्रसिद्धे रेवोद्देश्यप्रतीतिनिर्वाहात् , ज्ञापकत्व ज्ञानस्यानुद्देश्यत्वेपि

नचान्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वेनाना दित्वात् ।

साध्यस्य शब्दरूप पक्षसत्त्वनिर्वाहकतया साध्ये तदन्तर्भावोपगमात्, उक्तानुमाने ज्ञानपूर्वकत्वा न्तर्भाववत् ।

ननु अत्र दृष्टान्तभूत घटमानयेत्यादिवाक्ये संसर्ग ज्ञापकत्व मनुमानेनैव साधनीयम्, संसर्गज्ञापकत्वानुमितेरेव संसर्गज्ञानरूपतया तन्मते वाक्येन संसर्गानुमितावजनितायां वाक्ये संसर्गज्ञापकत्वस्य दुरु पपादत्वात, तदनुमानेपि दृष्टान्तान्तरापेक्षणात तत्र तत्र पूर्व वाक्यान्तरे संसर्गज्ञापकत्वानुमानापेक्षया नवस्थेतिप्रकृतवाक्यस्यैव दृष्टान्ततोपगन्तव्या ; प्रकृतवाक्ये च तादृशसाध्यस्य प्रकृ- तानुमानादेव सिद्धौ दृष्टान्ततानिर्वाहः; तथाच अन्योन्याश्रयः, प्रकृतानु माननिर्वाहक दृष्टान्तपक्षक प्रकृतसाध्यकानुमाने प्रकृतानुमानादेव सिद्धौ दृष्टान्ततानिर्वाहः तथाचान्यस्य दृष्टान्तनिर्वाहकतया पेक्षितत्वा दित्याशंकते (नचेति) प्रकृतवाक्यं न तत्पक्षकानुमाननिर्वाहक दृष्टान्ते साध्यसाधनाय दृष्टान्तीकरणीयं, येनान्योन्याश्रय स्स्यात्, अपितु तत्र पूर्वपूर्ववाक्यमेव, तत्तद्वाक्यपक्षकानुमानपरम्परायाः पूर्वाव धिरहितत्वरूप मनवस्थितत्व मिष्टमेव, अविरळज्ञानपरम्परायां एव अनि ष्टत्वात, प्रकृतेचाविरळपरम्पराया अनपेक्षितत्वात, दृष्टान्ते साध्यसिद्धौ दिनान्तरिततदधीनस्मरणेनापि प्रकृतानुमाननिर्वाहात्; गत्यन्तरविरहे जन्मान्तरीयसंस्कारस्यापि स्मारकतया तदुत्तरीयप्रथमानुमाननिर्वाहा दिति समाधत्ते (पूर्वपूर्वेति) "पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वेन"-पूर्वपूर्व संसर्ग ज्ञापकत्वानुमितिरूप संसर्गज्ञानहेतुत्वप्रसिद्ध्यपेक्षणेन । "अनादित्वात"- पूर्वावधिरहितत्वरूपानादित्वस्येष्टत्वात । तथाच प्रकृतानुमानस्य दृष्टान्ते साध्यापेक्षणीयता निबन्धनान्योन्याश्रयानवकाश इति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वेनेत्यन्तं अन्योन्याश्रयाभावे हेतुः । पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वात्मकसाध्यप्रसिद्धे रेवापेक्षणेनेत्यर्थः । नन्वेव मनवस्थेत्याशंक्याह (अनादित्वादिति) अनवस्थितत्वस्येष्टत्वा दित्येव तदर्थ इत्याहुः ।

तत्र ज्ञापकत्व मात्रेणा र्थासिद्धेः । प्रमापकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

अनादित्वादित्येवा न्योन्याश्रयाभावे हेतुः, प्रकृतानुमिति दृष्टान्ते साध्यसिद्धेरादावनपेक्षितत्वा दित्यर्थः । अत्र हेतुत्वेनेत्यन्तं, पूर्वं पूर्वानुमितेरेव दृष्टान्तनिर्वाहकत्वेनेति तदर्थ इत्यन्ये । "ज्ञापकत्वमात्रेण"- संसर्गज्ञापकत्वमात्रसाधनेन । "अर्थासिद्धेः" उद्देश्यासिद्धेः, उद्देश्याया स्संसर्गद्वयोपरक्तसंसर्गसिद्धे रनिर्वाहादिति यावत् । उद्देश्यस्य वाक्यार्थीनबोधविषयतयाभिमतस्य तादृशसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य, असिद्धेः सिद्ध्यनिर्वाहादिति वार्थः । "प्रमापकत्वे" - वास्तवैकपदार्थप्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिक संसर्गज्ञापकत्वे वा, साध्य इति शेषः, "तेनैव" स्थिरजलाभिप्रायकपयसा सिंचतीति वाक्येनैव (व्यभिचारादिति) तत्रापि तन्मतसिद्धान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यताघटितहेतुसत्त्वादिति भावः ।

केचित्तु "अनुमानविधयैवार्थसाधकत्वरूपस्य मानान्तरत्वाभाव साधकहेतो रसिद्धे र्वारणायाकांक्षादिमत्पदत्वरूपहेतुना र्थे तादृश हेतु मुपन्यस्यति (यत्त्विति) साध्य मित्यस्य उक्तस्वार्थानुमान हेतुनेत्यादिः । लिंगतया ज्ञापकत्वं-अनुमानविधयैवार्थसाधकत्वं । तच्चानुमितिकरणतावच्छिन्नस्ववृत्तिस्मारितार्थ संसर्गज्ञानकरणतासामान्यकत्वं । स्ववृत्तिपदार्थोपस्थितिकरणताया अनुमितिकरणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात् बाधस्य साध्याप्रसिद्धेर्वावारणाय संसर्गनिवेशनम् । तथाच तादृश स्ववृत्त्यनुभवकरणतासामान्यकत्वं पर्यवसितार्थः (ज्ञापकत्व मात्रेणार्थासिद्धेरिति) अनुमानविधया भ्रमजनकतयापि ज्ञापकत्व पर्यवसानसम्भवात् । अनुमितित्वव्याप्य स्वकरणकानुमितिजनकत्वरूप प्रमाणान्तरत्वाभावि साधकस्यानुमानविधयैव प्रमापकत्वस्यासिद्ध्यो-

ज्ञानावच्छेदकतयाञ्च संसर्गसिद्धिः.

देश्यासिद्धेरित्यर्थः । अनुमानविषयाङ्गपकत्वस्य अनुमानाभासे स्वकरणकप्रमाघटितसाध्य व्यभिचारितया तत्सिद्धेरनुद्देश्यत्वादिति भावः " इति व्याचक्रुः । तदसत्, अनुमितित्व व्याप्यस्वकरणकानुभवत्व कत्वरूप प्रमाणान्तरत्वाभावस्य साध्यतयैवोपपत्तौ साध्ये प्रमापर्यन्त निवेशनवैयर्थ्येन लिङ्गतया ज्ञापकत्वस्यापि तत्र हेतुतासम्भवेनार्थासिद्धय् संगतेः । ननु- संसर्गज्ञानपूर्वकत्व सिद्धावपि नोक्तानुमानात् संसर्ग सिद्धिः, तस्यासाध्यत्वादित्याशंकां निराकरोति (ज्ञानावच्छेदकतयेति, ज्ञानावच्छेदकत्वं ज्ञानविशेषणतया साध्यघटकत्वं । संसर्गसिद्धिः -उक्त साध्यकानुमितौ संसर्गस्यभान । तावतापि समीहितासिद्धिः, विधेयतया संसर्गभानपर्यन्तस्य प्रवृत्तावनपेक्षितत्वात ; विधेयतावच्छेदकतया तद्ज्ञानेनापि प्रवृत्तिनिर्वाहादितिभावः ।

ननु विषयविशिष्टज्ञानस्य साध्यघटकत्वेपि विषयरूपविशेषस्यानुमितिविषयत्वं निर्युक्तिकं, साध्यविशेषणस्यानुमित्यविषयत्वेपि साध्य विषयताया अवच्छेदकतासम्भवात्, अवच्छेदकताया विषयतारूपत्वानुपगमात्तावतापि साध्यविषयता वैलक्षण्यसम्भवेन तद्घटितसाध्यकानुमितेस्तद घटितसाध्यकानुमिति वैलक्षण्यसम्भवात् ; अत एव सम्बन्धतावच्छेदक संयोगसमवायत्वादेर्नविशिष्टधीविषयत्वमिति सिद्धांतोपि संगच्छते, अविषयस्यापि तस्य विषयतावच्छेदकतया संसर्गविषयता वैलक्षण्यसंभवात ; अन्यथा संयोगसमवायत्वादि सम्बन्धतावच्छेदकानां संयोगसामान्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाम वच्छेदकत्वेऽवच्छेदकसंबन्धाननुगमेन संयोगसमवायादि सम्बन्धावच्छिन्नाभावानामिव संयोगसामान्य सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि भेदप्रसंगइति संयोगत्वादेस्तादृशाभाव प्रतियोगितावच्छेदकता वच्छेदकत्वावश्यकत्वे एतद वच्छिन्न. संसर्ग

ज्ञानज्ञानस्य तद्विषय विषयकत्व नियमात्।

विषयताशालि ज्ञानस्य तादृशाभावज्ञान प्रतिबध्यतानुपपत्त्या तस्य संसर्ग विषयतावच्छेदकतांशेऽन्यथा द्विष्यतावच्छेदकतायाविषयताप्रसंगात्। अत एव कार्येज्ञानज्ञानस्य तद्विषयकत्वात् कारणानुमाने अकारणस्यसाध्यता वच्छेदकप्रविष्टस्याऽपिभानमिति मीमांसक सिद्धान्तो(निर्वाहो)पिसंगच्छत इत्याशंक्य,- साध्यतावच्छेदक प्रतीति विषयत्वे युक्तिमाह (ज्ञानज्ञान-स्येति)विषयोपरक्त ज्ञानज्ञानस्येत्यर्थः। "तद्विषयविषयकत्वान्नियमात् "-तज्ज्ञानविषय विषयकत्वनियमात्। ज्ञानवा नित्यनुमित्यादौ व्यभिचार वारणाय विषयोपरागनिवेशः। तद्विशिष्टविषयक ज्ञानं तद्विषयक मिति सामान्य नियम एवाभिमतः, विशिष्टज्ञानत्व निवेशवैफल्यात्। संसर्गतया संयोगत्वादि विशिष्टविषयक ज्ञानस्य संयोगत्वाद्य विषयकत्व संसर्गताभेदो विशिष्टविषतायां निवेश्यः। घटइत्याकारक घटत्वादि विशिष्टबुद्धिरेव दृष्टान्तः। तादृश ज्ञानस्य घटत्वाद्य विषयकत्वे तस्य विशेषण ज्ञानविधया तथाविध विशिष्ट बुद्ध्यादि जनकत्वा नुपपत्त्या तत्र तत्सिद्धिरिति बोद्धव्यम्।

केचित्तु तद्विषयक ज्ञानं तद्विषयकमित्येवनियमः, ज्ञानवानि-त्याद्यनुमित्यादौ व्यभिचारवारणाय सति बाधके इतिहेतौ निवेश नीयम्, उक्तानुमित्यादौ विषयभासक सामग्र्य समवधान कालीनत्व रूपविषय भानबाधक सत्वा द्धेत्वसत्वेन न व्यभिचार इत्याहुः। तन्न, बाधकाभावस्यहेतौ निवेशे इतर विशेषणवैयर्थ्यात्; तद्विषयक॰ ज्ञानादौ नियमेन तद्विषता प्रयोजक विषय जन्यसामग्र्य जन्यत्वरूप तद्विषयकत्व बाधक सत्वेन व्यभिचारा नवकाशात्; प्रकृतानुमिति सामग्र्या स्वसंसर्ग भासकताया अपि तत्र संसर्गभाने विवदमाने रनभ्युपगमात् संसर्गावगाहिता प्रयोजक विरहरूप बाधकस्य तत्र सन्दिग्धतया बाधकाभाव घटितहेतोः सन्दिग्धासिद्धेश्च।

संसर्गेच संम्बंधिन एव विशेषकत्वात् । पक्षधर्मताबला द्व्यापकत्वेना गृहीतस्यापि संसर्ग• विशेषस्य सिद्धिः । अथैवं भ्रांति ज्ञानमपि भ्रमस्स्यात; नचेष्टापत्तिः,

---

नन्वस्तु ज्ञानविशेषणतया संसर्गभानं, परन्तु तत्र कुतस्तत्तत्पदार्थीयत्वभानं तदभावेच प्रवर्तकज्ञाना निर्वाह इत्याशंक्याह (संसर्गेचेति) (सम्बन्धिन एवविशेषकत्वादिति) सम्बन्धिन स्तत्तत्पदार्थस्य सम्बन्धांशे विशेषणतया व्यापकतावच्छेदक घटकत्वेन तद्विषयतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । सम्बधांशे तत्तत्पदार्थीयत्व • भानमितिशेषः । ननु दृष्टान्ते घटमानयेत्यादौ पदार्थान्तर घटादि संसर्ग ज्ञानपूर्वकत्वस्यैव प्रसिद्धतया अप्रसिद्ध गोकर्मत्वादि• पदार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वकत्वस्य कथं गामभ्याज्येत्यादिनासिद्धिः, जनकीभूत व्यापकता ज्ञानविषयस्यैव साध्यस्यानुमितौ भानादित्य तआह (पक्षधर्मताबलादिति) गवादि पदघटितहेतौ पक्षधर्मताधीबलात् व्यापकता ज्ञानाविषयस्यापि गवादि पदार्थसंसर्गस्य दर्शितसामान्यव्याप्तिबलप्रवृत्तानुमाना त्सिद्धिरित्यर्थः । सामान्यव्याप्तिस्थाने यत्तत्पदार्थवस्त्वन्तरघटितसाध्यसाधनयो र्व्याप्ति ग्रहादपि तादृशवस्त्वन्तरघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञाना त्तादृशवस्त्वन्तर घटितसाध्यासिद्धि र्भवतीत्यन्यत्र दृष्टत्वादिति भावः। (अथैवमिति)"एवं"-विषयतावच्छेदकस्य विषयत्वनियमे(भ्रान्तिज्ञानमपीति) इदं रजतमिति भ्रमविषयकानुव्यवसायेऽपि नियमतो भ्रमस्य . रजतत्वादि विशिष्टपुरोवर्तिविषयकत्वे तदनुव्यवसायस्य भ्रमांशे विशिष्टविषयत्वावगाहितायाअवश्याभ्युपेयत्वेन रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिन स्तद्विषयतावच्छेदकत्वेन तद्विषयत्वा विशिष्टघटका वैशिष्ट्यस्यापि . विषयत्वादितिभावः । (इष्टापत्तिरिति)

ईश्वरस्यापि भ्रांतत्वापत्तेः ; इदं रजतमिति भ्रमादिव शुक्तौ रजत॰ज्ञानवा नयमिति भ्रमस्य ज्ञानात् भ्रांतिज्ञ प्रवृत्त्यापत्तेश्च ।

यत्तु भ्रमविषय •विषयकत्वेन नभ्रमत्वम् , भ्रमविषयाणां सिद्ध्य सिद्धिपराहतत्वात्, इति ।

रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिनो भ्रमज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे ज्ञानस्य भ्रमत्व मिष्टमेवेत्यर्थः । (ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति)ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकस्य यो धर्मो यत्र वर्तते तद्धर्मविशिष्ट तद्धर्मविषयकत्वनियमात , विशिष्ट विषयकत्वेन भ्रमविषयकत्वा द्विषयतावच्छेदकस्य विषयत्वनियमे तस्य भ्रान्तत्वापत्ते र्दुर्वारत्वा दित्यर्थः । भ्रमज्ञानस्य विशिष्ट विषयकत्वे न तत शुक्तौ रजतार्थप्रवृत्ति नियमेन स्यादित्याह(इदमिति) (प्रवृत्त्यापत्तेरिति) भवन्मते इष्टतावच्छेदकविशिष्टपुरोवर्तिविषयकत्वरूप प्रवर्तकतावच्छेदकरूपसत्त्वादिति भावः । नच-भ्रमत्वस्यासद्वैशिष्ट्यावगाहित्वात्मकस्य ज्ञाने अवगाहित्वविशेषणतयैव भाना त्पुरोवर्तिनि तदभानात न ततः प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम ; टीकाकृतासंसर्गतयैवा सद्वैशिष्ट्यभानोपगमा त्तन्मते असत्सम्बन्धेन रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिविषयकज्ञानत्वस्य भ्रमत्वरूपतया तज्ज्ञाने पुरोवर्तिनि रजतत्वादिवैशिष्ट्याव गाहिताया दुर्वारत्वात् । ननु भ्रमविषयविषयकत्वं न भ्रमत्वापादकं, अपित्वसद्विषयकत्वमेव, तच्चासद्घटिततया असदित्यापादका प्रसिद्ध्यानापत्तिसम्भव इति अन्येषा मसद्विषयकत्वस्य भ्रमत्वपदार्थत्व मभ्युपगच्छतां भ्रमत्वापादनसमाधान मुपन्यस्यति (यत्त्विति) (भ्रम विषयेति) आपादकप्रविष्टेत्यादिः । सिद्ध्यसिद्धिभ्यां । सत्त्वासत्त्वाभ्यां- "ज्ञानज्ञानस्य" इत्यादिग्रन्थस्य विषयभानविरोध्यसमवधानघटिततया यथाश्रुतनियमपरत्ववादिनस्तु •भ्रमव्यवसायाद्यौ प्रागुपस्थितस्यासद्वैशिष्ट्या

तत्र [समाधानं] वक्ष्यामः । नैवम् , असद्विषय कत्वेन, नभ्रमत्वं, भ्रमविषयाणां सत्त्वात् । किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन ।

दिविषयकत्व मपारमार्थिकवैशिष्ट्यविषयकत्वरूपं यदि न भ्रमत्वस्व रूपं अपितु विशेष्यविषयकत्वे सति 'विशेष्याविद्यमानविषयकत्वमेव, तदा ईश्वरज्ञाने शुक्त्यादीनां तदवृत्तिरजतत्वादिवैशिष्ट्यस्य च विषय तया तत्र तादृशासद्विषयकत्व मिष्टमेव ; तदंशे तदवृत्तिवैशिष्ट्य विषयकत्वस्य चापादकाभावः, उक्तनियमस्य तदापत्त्यनुपयोगित्वात्, नियमान्तरस्यचा नभ्युपगमा दित्याशयेन भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्ति मवतार्य पुरोवर्तिविषयकत्वे सतीष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्व मेव प्रवर्तक तावच्छेदक मित्यभिमानमूलकतया 'तदापत्तिं संगमयन्ति । विशे ष्यांशे तत्रासद्वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपव्यधिकरणप्रकारकत्वं यथाभ्रमत्वं तथा प्रवृत्तिविशेष्यांशे इष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपं तदंशे तत्प्रकारकत्वमेव प्रवर्तकतावच्छेदकं, अतो न दर्शितप्रवृत्त्यापत्तिरिति च सिद्धान्ताभिप्रायं वर्णयन्ति । (तत्र [समाधानं] वक्ष्याम इति) अस द्विषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपताखण्डनेना प्रसक्त्यापादकत्वस्या' सद्घटित तया आपादकत्वव्याघातानुधावनानौचित्यं सूचयिष्यत इत्यर्थः । अथैवमिति पूर्वपक्षे स्वयं समाधत्ते (नैवमिति) (असद्विषयकत्वेन न भ्रमत्वमिति) भ्रमत्वं नासद्विषयकत्वाभिन्न मित्यर्थः । भ्रमविष याणां सर्वेषामेव च, "सत्त्वात्"-पारमार्थिकत्वात् । असर्गस्या प्यन्यत्र प्रसिद्धस्यैव भ्रमेभानं, असतो भाने माना भावादिति भावः । (व्य धिकरण' प्रकारकत्वेनेति) भ्रमत्व मित्य नुषंगेणान्वयः । ननु भवतु व्यधिकरण प्रकारकत्वं भ्रम व्यवहारविषयता ' वच्छेदकं, ततएव,

नच भ्रमस्यज्ञाने व्यधिकरणंप्रकारः, रजतत्व प्रकारकत्वस्य भ्रमेसत्त्वात् । अन्यथा भ्रान्त्यु च्छेदः, प्रमाणाभावात ।

भ्रमानु व्यवसायादौ भ्रमत्वापत्ति र्भवेदित्याशंकां निरस्यति (नचेति) नहीत्यर्थः । व्यधिकरणमिति विशेष्यपदं, विशेषणपद स मानलिंगत्वानियमात्, अनियतलिंगत्वे नपुंसकत्व मौत्सर्गिकमिति नतस्य विशेषण वाचकपदेन समानलिंगता, प्रकारपदस्य चा जह- ल्लिगतया न नपुंसकत्वं । भ्रमानुव्यवसाये शुक्त्यादौ रजतत्वादि प्रकारकत्व स्मारकेऽपि प्रकारिता विशेषणतयैव रजतत्वा वगाहिता, नतुशुक्त्यादि विशेषणतयेति तदवृत्ति धर्मो नतदंशेप्रकार इत्यर्थः । भ्रम ज्ञानस्य शुक्त्यादौ रजतत्वाद्य प्रकारत्वेपि तद्विषय भ्रमनिष्ठ प्रकारिताया रजतत्वीयताविरहे तादृश प्रकारितायां रजतत्व प्रकार- कस्यतस्य व्यधिकरण प्रकारकत्वं दुर्वारमेवेत्याशंकां निराकर्तुं भ्रम निष्ठ प्रकारितायां रजतत्वीयत्व मस्त्येवेति न रजतत्वस्य विशेष्या सम्बद्धत्वरूप वैयधिकरण्यमिति दर्शयति (रजतत्वेति) "अन्यथा"- रजतत्वीय प्रकारिताया भ्रमेसत्त्वे । "भ्रान्त्युच्छेदः"- भ्रमत्वस्य धर्म- त्वोच्छेद प्रसंगः । "प्रमाणाभावात् "- प्रमाणे भ्रमाभिन्नस्या सत्त्वादिति केचित ।

परंतु असद्वैशिष्ट्यस्य भ्रमविषयत्वेबाधकं पूर्वमनुक्त, मतस्तद्बाधकमाह (अन्यथेति) असद्वैशिष्ट्याव गाहित्वस्य भ्रमत्वरूपत्व इत्यर्थः । "भ्रान्त्युच्छेदः"- भ्रमत्वासिद्धिप्रसंगः । "प्रमाणाभावात "-तद्बा ढकस्य तद्घटका सद्विषयकत्वेन प्रमाणत्वाभावात् । भ्रमत्व शरीरेसतो विशेषणतया प्रवेशात् संसर्गविधयैवासतो ज्ञानमभ्युपगच्छतां टीकाकृता मुक्तभ्रमत्वस्य, ग्रहासंभवाच्चेति व्याचक्षः ।

ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, विशेषदर्शनेन तत्र संसर्गज्ञानाभावात्; नच संसर्गमप्रतीत्य वाक्यरचना नसम्भवतीत्यध्याहार्यं तस्य संसर्गज्ञानं संभवतीतिवाच्यं, तावत्पदज्ञानादेव शुकस्येववाक्यरचनोपपत्तेः; अन्यत्रापि तस्यैवतन्त्रत्वादिति चेन्न;- एत द्वाक्यमेतस्य[पदार्थ]संसर्गं बोधयिष्यतीत्याश-

---

(प्रतारकवाक्यइति) भूतलादौ घटाभावादिसत्त्वं ज्ञात्वाप्रयुक्ते भूतलं घटवदित्यादि वाक्यइत्यर्थः (व्यभिचारइति) तत्रवक्तुः प्रकृत संसर्गज्ञानविरहेण तद्घटित साध्याभावादित्यर्थः। तत्र वक्तुस्संसर्ग ज्ञानमेव नकुतं इत्यतआह (विशेषेति) विशेष दर्शनं प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानविरोधिनिश्चयः, तत्सत्त्वेन, तत्र भूतलादौ घटादिसंसर्गज्ञानस्य वक्तु रनुदयादित्यर्थः । (वाक्यरचनानसम्भवतीति) वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यहेतुत्वादितिभावः । व्यभिचारादिना वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतैवनास्तीत्याह(तावदिति)तावत्पदरूपवाक्यज्ञानादितइत्यर्थः।"अन्यत्रापि"-बुबोधयिषुवाक्येपि।" तस्यैव"-पदज्ञानादेरेव। एवकारेण वाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः । कार्यतावच्छेदकसंकोचे व्यभिचारवारणे प्यन्यथासिद्ध्या वाक्यार्थज्ञानस्या हेतुत्वादिति भावः। वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वेपि तस्यवाक्यार्थबुबोधयिषापूर्वकवाक्ये नियमतोऽपेक्षाभ्यंव, वाक्यार्थबुबोधयिषाहेतुभूतवाक्यार्थ ज्ञानज्ञानस्य वाक्यार्थ ज्ञानत्वा दित्याहार्य वाक्यार्थज्ञानं प्रतारकस्यास्त्येवेति तद्वाक्ये तत्पूर्वकत्वरूपं साध्य मस्तीति न व्यभिचार, इति समाधत्त (एतद्वाक्यमिति) (एतस्य [पदार्थ] संसर्ग बोधयिष्यतीति) एतत्पदार्थ

येन वाक्यप्रयोगात्, तस्यापि संसर्गज्ञानात्, योग्यताविरहाच्च ।

अत एव विसंवादिवाक्ये शुकवदुच्चरिते न व्यभिचारः। शब्दात्संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्रमात्।

संसृष्टैतत्पदार्थज्ञानं जनयिष्यतीत्यर्थः। "तस्यापि" - तादृशाशयवतः प्रतारकस्यापि । ननु - विशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनापि एतस्मिन्नर्थे एतदर्थसंसर्गज्ञानं भवत्वितीच्छया प्रतारकस्य प्रयोग स्सम्भवतीति तत्र व्यभिचारो दुर्वार इत्यत आह (योग्यतेति) तथा च तत्र हेतुरेव नास्ति, हेतुस्थादिशब्देन योग्यतापरिग्रहादिति कुतो व्यभिचार इतिभावः। "अतएव"-योग्यताविरहादेव। "विसंवादिवाक्ये"-बाधितार्थवाक्ये । "शुकवदुच्चारिते"- वाक्यार्थबुबोधयिषां विनैव तावत्पदमात्रज्ञाना त्प्रयुक्ते। एतेन तत्र वक्तु स्संसर्गज्ञानाभावेन साध्यं नास्तीति सूचितम् । नच तत्र तात्पर्यविरहेणापि हेत्वभावात् योग्यताविरहादेवेत्युपष्टम्भासंगतिरिति वाच्यम् , तत्र भ्रमात्मक संसर्गप्रमोत्पत्तौ तद्विषयक भगवत्तात्पर्यसम्भवात्। नचैवं भगवत्संसर्ग ज्ञानमादायैव साध्यमविकलमितिवाच्यम् , एकपदार्थप्रतियोगिकापरानु योगिकसंसर्गस्य वास्तवस्यसाध्यघटकत्वेनायोग्यस्थले तदप्रसिद्ध्याभगव तोपि तादृशसंसर्गज्ञानासत्वेन तज्ज्ञानपूर्वकत्वरूपसाध्यसत्त्वस्यचानिर्वा हात्। अतएवविसंवादिपर्यन्तानुसरणम् । ननुयोग्यताया हेतौ निवेशेपि विसंवादि वाक्ये हेत्वभावेन संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानासम्भवा तत्र भ्रमात्मकोपि संसर्गप्रत्ययःकदापि नस्यादित्यतआह(शब्दादिति)तादृशादि त्यादिः(योग्यताभ्रमादिति)योग्यताघटितहेतो स्तत्रा भावेपि तादृशहेतुभ्रमा

अथ संसर्गज्ञानं विना शुकस्यान्यस्य वा संवादिवाक्ये भ्रांतप्रतारकवाक्येच व्यभिचारः, कथं वा तत्र संसर्गप्रमा, वक्तृज्ञानानुमानासम्भवा

दित्यर्थः । वक्तृज्ञान मेव साध्यघटक मित्यभिमानेन योग्यतात्वेव वाक्ये व्यभिचार माशंकते (अथेति) (शुकस्येति) संसर्गज्ञानाभाव वत इत्यर्थः । (अन्यस्येति) तावत्पदज्ञानादेव वाक्यप्रयोक्तुरिति शेषः । वक्तृतात्पर्यस्य हेतुघटकत्वे व्यभिचारो न सम्भवतीति स्थलान्तर माह (भ्रान्तप्रतारकवाक्य इति) विशिष्टवाक्यार्थ मज्ञा त्वैव अस्मिन्नर्थे एतदर्थसंसर्गप्रतीति र्भवत्विति प्रतिसन्धाय प्रयुक्ते वाक्य इत्यर्थः । (व्यभिचार इति) एकपदार्थे अन्यपदार्थावगाहि वक्तृज्ञानघटितसाध्याभावादिति भावः । वक्तृज्ञातवाक्यार्थबोधरूप योग्यताया हेतुप्रवेशे वाक्यार्थानभिज्ञवाक्ये तादृशयोग्यताविरहेण व्यभिचारासम्भवात् दोषान्तर माह (कथं वेति) "तत्र"-वाक्यार्था नभिज्ञप्रयुक्तवाक्यश्रवणस्थले । "संसर्गप्रमा" - एकपदार्थे परपदार्थ संसर्गज्ञानं (वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति) वक्तृज्ञातवाक्यार्थबोध घटितहेतो रसत्वात् साध्यस्य च बाधादिति भावः ।

यद्यपि स्वरूपसल्लिंगं नानुमिति हेतुः, नवा स्वरूपसद्बाधोनुमिति विरोधीति बाधाज्ञानदशायां योग्यताघटितहेतुभ्रमा त्संसर्गप्रत्यय स्सम्भवति, तथापि फलीभूतज्ञानाभावनिश्चयस्थले बाधनिश्चयसत्त्वेन हेतु भ्रमस्यचासम्भवेन वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् संसर्गज्ञानानुपप त्ति रेतन्मत इत्येतत्परतयैव तद्ग्रन्थसंगतिः। आप्तोक्तत्वस्य यथार्थ वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्य शब्दप्रामाण्यप्रयोजकत्वे न्यायमतेप्युक्त- स्थले संसर्गप्रमानसम्भवति, तादृश प्रामाण्य प्रयोजकरूपाज्ञानात्, तथा सत्येतन्मतेपि संसर्गप्रमानुपपत्ति र्नदोषाय, नवा तत्र व्यभिचारः ; योग्यताशरीरे वक्तृज्ञातत्वविशेषणस्य प्रवेश्यत्वात् । यद्यपि

दिति चेन्नः— यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यते त्युक्तम् । आकांक्षा योग्यतासत्तिश्च ज्ञातोपयुज्यते । अन्यथा शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति ॥ उच्यते,

---

वतत्त्वज्ञानं न्यायनये शाब्दज्ञाने नापेक्ष्यते तदा परमेश्वरीयज्ञानमादाय साध्यसत्त्वा द्वेदइव भ्रान्तप्रतारकवाक्येपि न व्यभिचारः, संसर्ग ज्ञानवदुक्तत्वपर्यन्तस्य साध्यतानुपगमात् । नवा वक्तृसंसर्गज्ञानानुमाना सम्भवः. हेतु घटकयोग्यताया मुक्तविशेषणस्य प्रवेश्यत्वादिति "ज्ञाना वच्छेदकतये" ति प्रकृतानुमानात्संसर्गसिद्धेर प्युपपत्तिरिति समाधत्ते (यदीति). (उक्तमिति) उत्पत्तिवाद इत्यर्थः । आकांक्षायो ग्यतासत्तीनां न्यायमते स्वरूपसतीनां शाब्दधीहेतुत्वे तदज्ञानदशायामपि तन्मते संसर्गप्रत्यया त्तदा च वैशेषिकमते उक्तहेतुज्ञानासम्भवेन तद निर्वाहात् शब्दप्रामाण्यं खण्डयितुं नशक्यमित्यतो न्यायमतेप्याकां क्षादीनां ज्ञानं शाब्दधीहेतुरिति व्यवस्थापयति (आकांक्षेति) "ज्ञातोपयुज्यत" इत्यस्य न्यायमतेपीत्यादिः । "अन्यथा" - स्वरूपसतीनां तासां शाब्दबोधकरणत्वे । (शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति) आकांक्षादि भ्रमज न्यशाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । वह्निना सिंचतीत्ययोग्यस्थले स्वरूप सदाकांक्षासत्त्योःसत्त्वेन योग्यताया ज्ञातोपयोगितामात्रेणैव शाब्दभ्रमो पपत्ते राकांक्षासत्त्योस्स्वरूपसतो हेतुताया शाब्दभ्रमानुपपत्त्य प्रयो जकतया यथाश्रुतासंगतेः । नच. आकांक्षादिरहितायोग्यस्थले स्व- रूपसदाकांक्षादिहेतुताया अप्याकांक्षादिभ्रमाधीन शाब्दभ्रमानुपपत्ति प्रयोजकतया यथाश्रुतं संगच्छतइति वाच्यम्, तथासत्यपि स्वरू- पसदाकांक्षा सत्तिहेतुत्वे योग्यनिराकांक्षादिस्थले आकांक्षादिभ्रमाधीन शाब्दप्रमाया अप्यनुपपत्त्या तदप्रदर्शनेन न्यूनताया यथाश्रुतेदुरुद्धर-

अर्थज्ञानं प्रवर्तकं, नतु तज्ज्ञानज्ञानं; गौरवात्, व्यभिचाराच्च । अतो रजतज्ञानवा नय मिति ज्ञानं नप्रवर्तकं, किंत्विदं रजतामितिज्ञानं। इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमितिचेत् ? सत्यं, नतु रजतत्वप्रकारकं ।

त्वात् । संसर्गसाध्यकाद्यनुमानमुपेक्ष्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वपर्यन्त साध्यकानुमानेन श्रोतुः प्रवृत्त्यादिक मुपपादयतो वैशेषिकस्याभेदादिसंबन्धेन रजतादिप्रकारकेदमादिविषयकप्रवृत्ता विदमाद्यंशे रजतादे रभेदादि संबन्धज्ञान ज्ञानत्वेन हेतुतेत्याशयं मन्यमानस्सिद्धान्ती प्रथमतः स्तेनरूपेण प्रवर्तकतामेव खण्डयति (अर्थेति) "तज्ज्ञानज्ञानं" प्रवृत्ति विषयीभूतो योर्थस्तज्ज्ञान विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं । " गौरवात "- अर्थज्ञानत्वापेक्षया ज्ञानज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वात् । (व्यभिचाराच्चेति) ज्ञानाविषयकेदं रजतमित्यादि ज्ञानजन्यप्रवृत्तावित्यादिः । (रजतज्ञानवानयमितीति) पुरोवर्तिनि रजतसंसर्गज्ञानवा नयमिवीत्यर्थः । अर्थज्ञानत्वेनैव प्रवर्तकता, आकांक्षादि मद्वाक्यत्वेन पदधर्मेणार्थधर्मसंसर्गानुमान न सम्भवति, वैयधिकरण्यादित्यतोज्ञानपूर्वकत्वपर्यंतं साध्यम् । अनुमानादपि प्रवृत्त्यादिकार्यन्निर्वहति, तत्रापि साध्यतावच्छेदकघटकतया प्रवृत्तिविषयीभूततत्तत्पदार्थ तत्तत्संसर्गभानाद्वियाशयं प्रकाशयन्वैशेषिकश्शंकते (इदमपीति) "इदं"- प्रकृतानुमानाधीनं । "रजतविषयकं" -रजतादिविषयकं (नतु रजतत्वादिप्रकारकमिति) अभेदसम्बन्धे नेदमंशे रजतप्रकारकन्नेत्यर्थः, भावार्था विवक्षणात् । अन्यथा इदं रजतमिति शाब्दबोधस्यापीद मंशे पदार्थतावच्छेदक रजतत्वाद्यप्रकारकतया

प्रवर्तकश्च तथा, अन्यथा भ्रांतस्येव भ्रांतिज्ञस्यापि प्रवृत्तिप्रसंगः; तदुभयसंकरापत्तिश्च। एतेन लक्षणाद्यनुरोधात्तात्पर्यग्रहो वाक्यार्थधीहेतुः, तात्पर्यंच पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वं, तथाच तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तं.

असंगतेः । (प्रवर्तकश्चेति) अभेदसम्बन्धेन रजतादिविशेषितेद मादि विषयक प्रवृत्तिजनकज्ञानमपीत्यर्थः । (तथेति) तादृशविशिष्टावगाहीत्यर्थः ननु-विशिष्टं विशेषणसम्बन्धविशेष्येभ्यो नार्थान्तरमिति तावद्विषयकत्व मेव विशिष्टविषयकत्वम् , तथाचोक्तानुमानाधीनं तावद्विषकं ज्ञानंप्रवर्त कमित्यत आह (अन्यथेति) तावद्विषयकत्वस्यैव विशिष्टविषयकत्वेच्चेत्यर्थः । (भ्रान्तिज्ञस्येति'') पुरोवर्तिनमभेदसम्बन्धेन रजत प्रकारेणजानात्ययमिति ज्ञानवतइत्यर्थः । (तदुभयेति) भ्रमतद्विषयक ज्ञानयोरविशेषापत्ति श्चेत्यर्थः । भ्रान्तिविशेषदर्शीयज्ञानस्यापि भ्रमत्वा पत्तिरिति यावत । तथा च विशिष्टस्यानतिरेकेपि विशृंखलतया भासमान तत्तत्पदार्थविषयतातो विशिष्टनिरूपितविषयता विलक्षणैवा गत्या स्वीकरणीया, सैवप्रवर्तकतावच्छेदिका भ्रमत्वप्रयोजिकाच, तादृशीचविषयता नोक्तानुमिताविति कथन्तस्याः प्रवर्तकतेतिभावः । ''एतेन''- ज्ञानविशेषणतया संसर्गज्ञानस्या प्रवर्तकत्वेन । इत्यपास्त मित्यग्रिमेणान्वयः (लक्षणाद्यनुरोधादिति) यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ ला क्षणिकपदघटितवाक्यः न्मुख्यामुख्यार्थ बोधस्य नानार्थस्थले तात्पर्यविषय योग्यार्थांतरविषयकबोधस्य सर्वत्र तात्पर्यविषयसंसर्गान्तरबोधस्यच निर्वाहानुरोधादित्यर्थः (पदार्थसंसर्गविशेषेति)रजतपुरोवर्त्यभेदादीत्यर्थः। "प्रतीत्युद्देश्यकत्वं-" प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वम् । "तात्पर्य ज्ञानावच्छेद कतया "- तात्पर्यघटक प्रतीतिविशेषणतया ।(सिद्धिरिति) शाब्द बोधात्पूर्वं न्स्थापकते प्यावश्यकीतिशेषः । तथाच ततएव प्रवृत्ति

किंच – व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकानुमितिः । अतः स्मारितार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वकाणीत्यनुमितिस्स्यात् , नतु रजतज्ञानपूर्वाकाणीति।

निर्वाहे किं शब्दस्य पृथक्प्रमाणत्वेनेतिभावः । ननु संसर्गविशेषेणैक पदार्थविशिष्टापरपदार्थज्ञानपूर्वकत्व मेवोक्तहेतुनानुमेयमित्याशंकातो रजतमिदमित्यादितोवाक्या द्रजतत्वादि विशिष्टविषयक प्रवृत्त्यनिर्वाह माह (किञ्चेति) (व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकेति) सामान्यव्याप्तिस्थले व्यापकताग्रहे यत्पदार्थातिरिक्तपदार्थानां येन प्रकारेणभानं साध्यशरीरे तत्स्थले तदन्यप्रकारानवच्छिन्न विषयणीत्यर्थः। सामान्यव्याप्तिस्थले पक्षधर्मताबलेना प्रसिद्ध विशेषभाना यथाश्रुतनियमासंभवात् । ["ज्ञानपूर्वकाणी " "त्यनन्तरं" रजतादिपदार्थ विशिष्टदमादिपदार्थ ज्ञानपूर्वकाणीतिवे " तिपूरणीयं] (नत्वित्यादि) नतुरजताद्यभिन्नद मादिज्ञानेत्यर्थः । उक्तानुमानेपदार्थत्वेनैव तत्पदार्थानां व्यापकतावच्छेदक घटकता, नतु विशिष्येतिभावः ।

अथ पदार्थाअपिपदाभ्यां यदिपूर्वोक्तरीत्या सामान्यव्याप्तौ निवेश्यंते, तदा पक्षधर्मताबला द्रजतादि पदार्थत्वेनेव रजतत्वादिनापि रजतादि विषयकानुमितिस्सम्भवतीतिचेत् ? यत्तद्भ्यां पदार्थानिवेशे पदार्थपक्षक संसर्गतानुमानस्यैव सम्भवेन ज्ञानानुमान प्रयासानौचित्यात् , पदार्थपक्षकानुमान वक्ष्यमाणस्य योग्यतारूपहेतु विशेषणानिश्चयासम्भवा दनुमानानिर्वाहरूपदूषणस्य ज्ञानानुमानपक्षेपि सम्भवात् ।

परेतूक्तनियमसत्वा त्सामान्यव्याप्तितः पक्षधर्मताबलादपि नाप्रसिद्धविशेषानुमितिस्सम्भवति । आद्ये व्युत्पत्तिस्थले गवानयनादावेव प्रवृत्तिविषयत्वेन लिंगेन प्रसिद्धज्ञानानुमित्यैव गवानयनादिविषयक ज्ञानसिद्धिरुपगन्तव्ये त्यभिप्रायकोयं ग्रन्थः । अग्रिमार्थ पक्षकानु

तस्मात्प्रवर्तकं ज्ञानं शब्दादेव। अतएवप्रवृत्त्यर्थ मनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं, शाब्दानुमित्यो र्भिन्नप्रकारकत्वादेकविषयकत्वाभावेना ननुवादकत्वात्, तस्यैवप्रमाणत्वात्।

मानेपीद मादिपक्षे रजतादिसंसर्गसाधने पक्षभिन्नस्यापि रजतादि संसर्गिणस्सत्वात दृष्टान्तसौलभ्येन विशिष्यैव व्याप्तिग्रहस्सम्भवतीति सामान्यव्याप्ते रनादरणीयत्वादग्रे तादृशानुमाना शंकासंगतिः। येन पुंसा क्वचिदपि रजताभेदादि नावधारित स्तस्य विशेषव्याप्त्या पक्षरूपेद मादिपदार्थे तदनुमाना सम्भवश्चाधिकं दूषणं बोध्यं। पद पक्षकानुमानेच एकपदार्थे संसृष्टापरपदार्थरूपा पूर्ववाक्यार्थस्य साध्य घटकतया विशिष्यव्याप्त्यनुधावनं क्वापि नसम्भवतीति विशेषइत्याहुः।

(शब्दादिति) तत्र प्रमाणतया स्वीकृतादिति शेषः। एव कारेणोक्तानुमानव्यवच्छेदः। "अतएव" - अनुमानतश्शाब्दबोधप्र कारजतादिविषयक तत्संसर्गकज्ञानासम्भवादेव। 'अपास्त' मित्य नेनान्वयः (अनुवादकतेति) उक्तानुमानागृहीत पदार्थसंसर्गाविष यके विशिष्यरजतत्वादि पदार्थतावच्छेदकप्रकारेण रजतादिगोचरानु भवान्तरे हेतुत्वमित्यर्थः (शब्दस्येति) स्वीक्रियतइतिशेषः। तथाच नतस्य प्रमाणता, अगृहीतग्राहिणएवानुभवस्य प्रमात्वादितिभावः। अतएवेत्यस्यार्थं स्वयमेव विवृणोति (शाब्दानुमित्योरिति) "भिन्न प्रकारकत्वात्" - तत्तत्पदार्थत्व रजतत्वादिप्रकारकत्वात्। "एक विषयकत्वाभावेन" - एकविधविशिष्टार्थकत्वाभावेन। "अननुवादक त्वात" - रजतत्वाद्यवच्छिन्न रजतादिघटितविशिष्टार्थे नुवादकत्वा सम्भवात्। "तस्य" - शब्दस्य। "प्रमाणत्वात" - तादृश विशिष्टार्थएव प्रमाणत्वात। यादृशविशिष्टार्थः पूर्वमगृहीतः तादृशवि

नन्वेते पदार्था स्तात्पर्यविषयमिथ स्संसर्गवन्तः,

शिष्टार्थविषयकानुभव स्तादृशार्थे प्रमेत्यस्यैवागृहीतग्राह्यनुभवः प्रमेत्ये तदर्थत्वादितिभावः (एतेपदार्थाइति) इदं रजतमित्यादौ येनरज तत्वेदंत्वादिनार्थानां पदादुपस्थितिः तत्तद्रूपावच्छिन्नपर एवैतच्छब्द इतिसूचयितुं 'पदार्था' इत्युक्तं, नतु पदार्थत्वेनापि तेषां निवेशः, सामान्यरूपेण निवेशप्रयोजनाभावा च्छाब्दबुद्धौ नैयायिकानां तद्रूपा भानात् । तथाच रजतेदमादयइत्यर्थः (तात्पर्यविषयेति)

अथ तात्पर्यविषयत्वं साध्यघटक संसर्गविशेषणं संसर्गत्वेन संस र्गनिवेशनएवसम्भवति, विशेषरूपेण संसर्गनिवेशे तात्पर्याविषयत्व स्याव्यावर्तकत्वात् ; तथाचोक्तानुमानेन विशिष्यपदार्थावगाहिन्या अनु मिते स्सम्भवेपि विशिष्यसंसर्गावगाहिन्या स्तस्या असम्भवेन प्रवर्तक ज्ञानानिर्वाहः; तात्पर्यविषयत्वं परित्यज्यविशेषरूपेण संसर्गप्रवेशे द्विती यहेतौ संसर्गपरेति पदविशेषण वैयर्थ्यं, अग्रेच विमलञ्जलमित्यादौ नदीकच्छयो स्संसर्गस्य तात्पर्याविषयतया व्यभिचारप्रदर्शनस्या संगति रितिचेत् ? यथाश्रुते तदनुमाने विशिष्यसंसर्गसाधकतानुपपत्तिरूपदूष णमग्रिममूलाभिप्रेतमेव । तात्पर्यमनन्तर्भाव्य विशिष्यसंसर्गानुमान मेव यदि निष्कर्षानुसारिणां परेषां मतं, तदा तत्रापि संसर्गज्ञानेच 'वर्यंतिव' त्यादिना वक्ष्यमाणमेव दूषणं । अथवा नैयायिकानामिव परेषां मतेपि संसर्गज्ञाने तात्पर्यज्ञानापेक्षा निर्वाहाय तात्पर्यस्य हेतुप्रवेश आवश्यकः । एवंच तत्सार्थक्याय विशेषरूपेण प्रवेशितेपि संसर्गे तात्पर्य विषयत्वं निवेश्यते । एकपदार्थस्य परपदार्थोपरक्तसंसर्गासिद्धेरेवोद्देश्यतया तन्निर्वाहायामिथइति । तेन परस्पर संसर्ग स्साध्यइति लभ्यते । एवंच साध्ये तात्पर्यस्य संसर्गांशे निवेशन एव हेतौ तदंशे तात्पर्याविषयत्वं संसर्गांतरघटितहेतुमत स्तात्पर्याविषयतत्संसर्ग घटितसाध्यवत्त्वा निर्वाहेण प्रसक्तव्यभिचारवारकतया सार्थकमिति साध्येपि तात्पर्य

आकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वात् ,

विषयत्वं संसर्गविशेषणमावश्यकं । एवमतात्पर्यविषयपदार्थप्रतियोगिक तात्पर्यविषयसंसर्गसिद्धिवारणाय संसर्गप्रतियोगिभूतहेतुघटकार्थे तात्पर्य विषयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया साध्यघटकसंसर्गप्रतियोगिन्यर्थे तद्विशे षणं देयं, अन्यथा हेतौ तद्विशेषणस्य व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यापत्तेः । वस्तुतस्तदर्थोपरागेण संसर्गविशेषप्रतीतिर्भवत्वित्याकारकेच्छा घटित संसर्गतात्पर्यस्य तदर्थघटितस्य निवेशेनैवोपपत्तेः तदर्थतात्पर्यविषयत्व रूपविशेषणान्तरं न प्रवेश्यं । हेतो स्तात्पर्यविषय संसर्गघटितत्वेच 'विमलजलं नद्याःकच्छेमहिषश्चरती ' त्यग्राग्रे संसर्गतात्पर्यघटित साध्यासत्त्वेनव्युभिचारस्य प्रदर्शनं हेतौ तात्पर्यप्रवेशोनास्तीत्यभिमाने नैव । नच रजतादिपदार्थप्रतियोगिकाभेदसंसर्गस्य पक्षभिन्नार्थांतरेपि सत्वेन दृष्टान्तसौलभ्या द्विशेषव्याप्तिरेव शक्यग्रहेति किं दर्शितसा मान्यव्याप्त्यादरेणेतिवाच्यम् , तादृशसंसर्गस्यार्थांतरे सत्त्वेपि तादृशा र्थे तादृशसंसर्ग तद्घटितहेतूभयवत्त्वाग्रहदशायां तयो र्व्याप्तिग्रहास म्भवेन तादृशविशेषव्याप्तितः पक्षेसंसर्गसिद्ध्यनुपपत्तेः, तदानीमपिच न्यायमते तत्र तत्संसर्ग बोधात । नचैवमपि तत्संसर्गयो रेकस्यैव यत्त्वतत्त्वेन निवेशोस्तु, किमर्थं उभयो स्तथानिवेशइति वाच्यं, यदा हेतुमत्तया गृह्यमाणर्थांतरेन्यार्थस्यापि प्रकृतसंसर्गः प्रकृतार्थस्यान्योपि संसर्गो नगृहीतः तदा अन्यपदार्थप्रतियोगिक प्रकृतसंसर्गस्य प्रकृतपदा र्थप्रतियोगिकान्यसंसर्गस्य तद्घटितहेतौ तादृशव्याप्तिग्रहादेव सिद्ध्या पत्त्योभयोरेव यत्त्वतत्त्वेनोपादानस्यावश्यकत्वात् ।

(आकांक्षादीति) एतदर्थे तत्संसर्गतात्पर्य घटिते तत्पदाकांक्षा दिमत्पदस्मारितत्वादित्यर्थः । उक्तसामान्यव्याप्तौ घटादिरूपार्था धेय त्वादिरूपसंसर्गतात्पर्यघटित घटादिपदाकांक्षादिमादिदमादिपदस्मारितो घटादिप्रतियोगिकाधेयत्वादि संसर्गककर्मत्वादिरेव सुलभोदृष्टान्तः ।

एतदर्थे तत्संसर्गतात्पर्यघटितोक्ताकांक्षा च एतदर्थ प्रतियोगिकत्व स्वानुयोगिक [त्वैतदर्थ] त्वाभ्यां वक्त्रा एतत्पदेन प्रतिपिपाद यिषिताय एतत्संसर्ग स्तत्पदेन प्रतिपिपादयिषिताय एतत्संसर्गस्तत्प्रति पिपादयिषयोच्चरितत्वेसति स्वैतत्पदाभिय व्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगि कत्वे तदर्थप्रतियोगिकत्वोपरक्ते तत्संसर्गानुभवाभावकत्वम् । सत्यंतद् ळप्रवेशात्पुत्रोराज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ पुरुषादौ तात्पर्यविषय राज संसर्गाभावेन व्यभिचारप्रसंगस्य नावकाशः । तत्र स्वपदं हेतुमत्त्वं यत्र सम्पाद्यं तादृशार्थपरम् । यद्यपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावा कांक्षाप्रसंगवारक विशेष्मदळस्य हेतावप्रवेशेपि न तत्र व्यभिचार प्रसक्तिः, घटकर्मत्वादिसंसर्गे तात्पर्यासत्वे सत्यंतस्यैवाभावात् तत्सत्वे साध्यस्यापि सत्वात् ; तथापि तत्प्रवेशेघटः कर्मत्वमित्यादौ घटकर्मत्वादिपद तदर्थघटित हेतुमत्ताज्ञाना त्तत्पदार्थसंसर्गसिद्धि दुर्वारैवेति तद्वारणाय हेतौ तद्दळप्रवेश आवश्यकः । नच व्यभिचा रावारकतया तद्दळवैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम् , तत्सार्थक्यायसाध्येपि तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगिक तत्पदार्थप्रतियोगिक तत्संसर्गानु. भवाभावकत्वे सतीत्यस्य निवेश्यत्वात् । साध्ये एतद्दळनिवेशेघटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वरूपार्थे एतद्दळनिर्वाहेण तद्विशिष्टसाध्यवत्त्वा सम्भवाद्व्यभिचारप्रसक्त्या तद्वारकतया हेतावेतद्दळ सार्थक्यात् । तद्दळेच प्रथमस्वपदमाकांक्षावत्वेनोपादेयं यद्विशेष्यवाचक तत्तत्पदं तत्परम् । चरमंच स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरम् ।

इदन्तु बोध्यम्-घटःकर्मत्वमित्यादावेत द्विशेष्यदळभ्रमादन्वयबोधवा रणाय प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वी विशेषज्ञानस्य हेतु ताया आवश्यकत्वान्न्यायमते प्येतद्दळज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः; तथाच कथ मस्य हेतुप्रवेशः । एवं वैशेषिकमतेन्वयानुभवस्यानुमिति रूपतया तत्र पदस्या हेतुतया तद्व्यतिरेकोनान्वयानुभवाभावप्रयोजकः । एवं त दभाव

(?) इति वाच्यम्, तथासति कर्मत्वं घटसंसर्गि एतत्कर्मत्वपद स्मारितत्वा दित्यत्र स्वतोसतोवानुमानात्, कर्मत्वादौ पटादिसंसर्गसिद्ध्या वैशेषिकमतेपि घटः कर्मत्वमित्यादौ वप्याकांक्षाया दुर्वारात। तस्मात् घटमानयतीत्यादौ कर्मत्वकृत्यादि रूपविभक्त्यर्थे नामधात्वाद्यर्थ घटा नयनादे स्संसर्गविशेषसाधने [न] तन्नामधात्वादिपदप्रकृतिक तत्तत्सुप्ति ङादिपदस्मारितत्वं हेतूकरणीयम्। सामान्यव्याप्तौच यत्वतत्त्वेनपदानां निवेशेनामत्व धातुत्वादिनानिवेशः कार्यः। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। यदि नामधात्वादिपदानां नामत्व धातुत्वादिना ज्ञानं विनापि न्यायमतेपि संस र्गसिद्धिः, तदायमपि प्रकारोनसाधीयान्। घटपदत्वाम्पदत्वादिनानाम पदसुप्पदादीनां निवेशेच घटपदप्रकृतिकाम्पदान्तरस्मारितार्थान्तरेपि येन तादृशपदस्मारितत्वरूपसाधनं घटपदतात्पर्यविषयसंसर्गरूपसाध्यंवा न गृहीतं तस्य .घटमित्यनः कर्मत्वे घटसंसर्गसिद्ध्यनुपपत्तिः, दृष्टान्ता भावादितिदूषणं बोध्यम्।

आह्निपदात्तत्तदर्थनिरूपितयोग्यतासत्त्योः परिगृहः। पदनिष्ठयोग्यता च स्वाबाधिततत्तदर्थप्रतियोगिकतत्संसर्गकं यत्स्वं तदुपस्थापकत्वम्। स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरं। स्वाबाधितत्वंच स्वनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वप्रमा विषयत्वाभावः, स्वानिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेववा। योग्यतानिवेशात्तदर्थ प्रतियोगिकतत्पद तात्पर्यविषयतत्संसर्गकसाध्यशून्ये तत्पदाकांक्षास त्ति मत्पदस्मारितार्थे न व्यभिचारः। पदनिष्ठासत्तिः तत्पदार्थोपस्थि त्य व्यवहितस्वोपस्थितिजनकत्वं। एतच्च योग्यतातः पृथङ्नानिवेश्यं, निरुक्तयोग्यताघटकार्थोपस्थित/ वव्यवहितान्तविशेषणप्रवेशा देवोप पत्तेः। अन्यथोपस्थापकत्वस्य द्विधानिवेशेनगौरवात्। हेतावेतन्निवे शात् नीलोघटोद्रव्यं पटइत्यादौ .व्यवहितोपस्थितिविषय नीलपटाद्यो स्संसर्गस्य तात्पर्यविषयत्वे अबाधितत्वे चाकांक्षायोग्यतामात्रघटितहेतु

(?) अत्र काश्चनपङ्क्तय उच्छिन्ना अस्मदुपलब्धेषु सर्वेष्वपि पुस्तके ष्विति तथैवात्र मुद्रितम्।

ज्ञानात्तत्सिद्धिप्रसंगस्य नावकाशः । तादृशविशेषणस्य व्यभिचारवा रकत्वानुरोधेनच तैदर्थोपस्थित्य व्यवहितोपस्थितिविषयत्वेसतीति • सा ध्येनिवेशनीयं । साध्येतन्निवेशेचासत्तिघटितसाध्यस्यतादृशार्थेऽसत्त्वेन व्यभिचारप्रसक्त्या तद्वारकत्वेन हेतुस्थ तद्विशेषणसार्थक्यात् । उक्त स्थले प्यव्यवहितोच्चरित प्रथमान्तनीलपदसाकांक्ष प्रथमान्तपदजन्य पटोपस्थितेर्यत्र तत्पदनिराकांक्ष भिन्नविभक्तिक तदव्यवहितपदान्तर जन्य नीलोपस्थित्याव्यवधानं तत्र नीलघटयोरभेदसंसर्गसिद्धिवारणाय साकांक्षत्वं पदविशेषणम् । तत्पदजन्यत्व मव्यवधानप्रतियोगिन्यां हेतुस्थासत्ति घटकोपस्थितौ निवेश्यम् । तत्सार्थक्याय साध्यस्था सत्ति घटकतादृशोपस्थितावपि तन्निवेश्यमिति संक्षेपः ।

अथ निराकांक्षस्थले ऽनासन्नस्थले च केवलयोग्यता घटितलिंगे व्याप्तिपक्षधर्मता ज्ञानसत्वे शाब्दबोधानंगीकर्तृभिर्नैयायिकैरप्यानुमानिक संसर्गधीरवश्य मुपेयतएव, तथा च तत्र तत्र संसर्गसिद्धिवारणाय हेता वाकांक्षासत्ति प्रवेशनं तत्सार्थक्यायसाध्ये तत्प्रवेशनंचायुक्त मित्यय मेतदर्थप्रतियोगिके तत्संसर्गवा नेतत्संसर्गघटिते तत्पदार्थयोग्यता वत्पदस्मारितत्वादित्येवानुमान मुचितमिति चेत् ? निराकांक्षादिस्थले आकांक्षाघटित लिंगकानुमाना द्वाक्यार्थज्ञानस्योभयसिद्धत्वे• प्याकां क्षादिमद्वाक्यज्ञानादवगते वाक्यार्थे श्रुतोयमर्थइति व्यवहारो नतु तदन्यशब्दज्ञानादवगतइति नियमनिर्वाहाय हेतावाकांक्षाप्रवेशन मुक्तम् । तथाच यादृशशब्दज्ञाना च्छाब्दबोधः परेषां तादृशशब्दलिं गकानुमिति सामग्र्या अनुमितिरितिनानियमः । एवं च तादृशसा मग्री जन्यत्वानुसन्धानं विनापि तैया व्यवहारात्तादृशसामग्रीणामननु गमाच्चानुमिति व्यावृत्तानुगतशाब्दत्व जातेरेवतादृशव्यवहारनियामकत्व मावश्यकमितितु सिद्धान्तनिगर्भः ।

प्रथमहेतु प्रविष्टनिरुक्त पदविशेषणासत्ति • योग्यताशरीरघटका व्यवहितोपस्थितिविषयत्वरूप स्वाबाधित तदर्थसंसर्गकत्व रूपार्थनिष्ठा

योग्यतासत्तिमत्त्वेसति-संसर्गपरपदस्मारितत्वाद्वा ।
अनाप्तोक्ते योग्यताविरहा न्नव्यभिचारः, तत्र
बाधकसत्त्वात्, तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

सति योग्यतारूप तदुभयसहित साकांक्षपदस्मारितत्वस्य हेतुतायां लाघवमित्याशयेन तथैव हेतुतामाह (योग्यतेति) अत्रापि संसर्गपरपद स्मारितत्व प्रविष्टहेतावेवा व्यवहितान्तविशेषणं देयं, नतु तद्विशेषण विशेषितोपस्थिति विषयत्वस्य पृथङ् निवेशः, स्मृतिविषयत्वस्य द्विधा निवेशेन गौरवात । संसर्गपरत्वं च पूर्वहेतुस्थं संसर्गघटिताकांक्षा वत्त्वमेव, तद्घटकविशेष्यदळा प्रवेशे पूर्वोक्तदोषस्य दुर्वारत्वात । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेत्यभिमानमूलां तादृशयोग्यतावत्त्व बाधि तत्व रूपयोग्यताशून्ये व्यभिचाराशंकां निरस्यति (अनाप्तोक्त इति) सदोषपुरुषेण तत्संसर्गवत्तया बुबोधयिषिते संसर्गशून्ये तदन्वयप्रयो जकरूपवत्यर्थ इत्यर्थः (योग्यताविरहादिति) हेतुघटकेत्यादिः । तत्रसैव कुतोनास्तीत्याकांक्षाया माह (तत्रेति) तथा च बाधक प्रमा विरहरूपयोग्यतैव हेतु प्रविष्टेति भावः । नन्वन्वय प्रयोजक रूपात्मकयोग्यताधीरेव शाब्दधीहेतुः, नस्वपर साधारणबाधकप्रमाविर हधीः, तस्य वाक्यार्थधीपूर्वं तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वावधारणात्; तथा च परैरप्यन्वय प्रयोजकरूपस्यैव हेतु घटकतावाच्या, तस्यचोक्तस्थ लेपि सत्त्वेनव्यभिचारो दुर्वारएवेत्याशंक्याह (तज्जन्यज्ञानस्येति) तथा च यद्यन्वयप्रयोजक रूपात्मकयोग्यताज्ञानस्य शाब्दधी हेतुता तदातत्र शाब्दभ्रमानुपपत्तिः, शाब्दभ्रमे योग्यताभ्रमरूपदोषस्य हेतु त्वात्तादृशयोग्यताया श्चोक्तस्थलेसत्वेन तद्भ्रमासम्भवादिति बाधकप्रमा विरहरूपयोग्यतैव शाब्दधीप्रयोजिका; तस्या स्संशयसाधारणधिय एव हेतुतायां वक्तव्यतया प्रथमं तदनिश्चयताया अकिंचित्करत्वात्; अतः

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां योग्यायोग्यत्वात् ।

अथ–प्रतिपत्तुर्जिज्ञासां प्रतियोग्यता, सा च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावरूपाकांक्षा, बाधकप्रमाविरहोयोग्यता, अव्यवहितसंसर्ग प्रतियोगिज्ञानमासत्तिः, ताश्चस्वरूपसत्योहेतवः,

---

परमतेपिसैव लिंगविशेषणमिति न व्यभिचारइतिभावः । ननु – पयसासिंचितीत्यादि वाक्यं स्थिरजलपरं यद्ययोग्यंस्यात् तदाजलान्तरपरमपि योग्यं नस्यात, एकानुपूर्वीकवाक्ये उभयव्यवहारविरहा दित्याशंकां बाधिताबाधितरूपार्थभेदेनैकानुपूर्वीकवाक्येपि योग्यायोग्यव्यवहारस्येष्टतयानिराकरोति(एकेति)"बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां"-विभिन्नार्थयो बाधाबाधाभ्यां । आकांक्षादीनां पूर्वानुमाने ज्ञातोपयोगिताया व्यवस्थापितत्वेपि पुनस्तस्या असम्भवमाशंक्यनिराकरोति (प्रतिपत्तुरिति) यस्य पुंसश्शाब्दबोधोजननीयः तस्येत्यर्थः । एतत्स्वरूपकथनं । " श्रोतरी " त्याकांक्षाया आत्मनिष्ठतयाहेतुत्वलाभाय । शब्दनिष्ठतया हेतुत्वे एकपुरुषनिष्ठशाब्दबोधानुत्पादमादायान्यस्य शाब्दबोधेजातेपि तत्प्रसंगात (तदुत्पाद्येति) तत्तत्पदविषयक तदनुसन्धानं जन्यप्रकृतसंसर्गबोधप्रागभावरूपेत्यर्थः (आकांक्षेति) तदनुसन्धानावच्छिन्न. तत्तत्पदयोराकांक्षेत्यर्थः । अस्याश्च विषयासिद्धिरूप जिज्ञासायोग्यतारूपत्वं, संशयविरोधित्वाधकबाधकमानाभावस्य संशययोग्यतात्ववत् (बाधकेति) प्रकृतसंसर्गबाधकेत्यर्थः (अव्यवहितेति) प्रकृतसंसर्गनिरूपकैकार्थोपस्थित्यव्यवहितार्थोपस्थितिरित्यर्थः (स्वरूपसत्योहेतवइति) न्यायमते

नतु ज्ञाताः, गौरवात् ; तद्बोधंविनान्वयानुभवे विळम्बाभावात् , संसर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरव धारणत्वाच्च, - इतिनता लिंगविशेषणमितिचे न्न;- योग्यताशून्येपि तदभिमानेनसंसर्गप्रत्ययात् ।

ज्ञानविषयतामपुरस्कृत्यैव शाब्दबोधहेतवइत्यर्थः । कार्यान्तरे प्रागभाव स्यानुमित्यादौच प्रतिबन्धकबाधनिश्चयाभावस्य विशिष्टबुद्ध्यन्तरेविशेष णस्यच स्वरूपसतएवहेतुताया इष्टत्वादितिभावः । नन्वेकत्रयस्य यादृ शस्य हेतुता, अन्यत्रापि तस्य तादृशस्यैव हेतुतेतिननियमइत्यतआह (गौरवादिति) तद्विषकज्ञानत्वेन ज्ञानविषयत्वेनवा हेतुत्वापेक्षया तत्त्वमात्रेण हेतुत्वे लाघवादित्यर्थः । ज्ञानव्यतिरेकेण कार्यानुत्पादे ज्ञान हेतुताकथं गौरवेणनिराक्रियतइत्यत स्तदसिद्धिमेवाह (तद्बोधंविनेति) उक्ताकांक्षादिज्ञानव्यतिरेकेणेत्यर्थः । " विळम्बाभावात् "- अनुत्पत्तेर सिद्धेः । "संसर्गनिरूप्यत्वेन"- वाक्यार्थभूतप्रकृतसंसर्ग घटितत्वेनेत्यर्थः । " ताः "- आकांक्षायोग्यतासत्तयः (लिंगविशेषणमिति) भवन्तीति शेषः । तथासति तज्ज्ञानशून्यकाले संसर्गानुमित्यसम्भवेन शाब्द प्रमित्यन्तरस्यावश्यकतापातादितिभावः । स्वीयबाधग्रहाभावएव स्वरू पसन् हेतुः, योग्यताच स्वपरसाधारणबाधप्रमाभावएव, नत्वसौ तथा, तथासत्ययोग्यस्यापीदृशविशेषे ऽबोधकतापत्तेरित्याशयेन प्रथमं योग्य ताज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयति (योग्यताशून्येपीति) वह्निनासिं चतीत्यादाविति शेषः । " तदभिमानेन "- योग्यताभ्रमेण । " संस र्गप्रत्ययात "- न्यायमते शाब्दसंसर्गभ्रमात् । तथाच शाब्दज्ञान सामान्ये स्वरूपसत्यायोग्यतायां नहेतुत्वं सम्भवति, अपितु भ्रमप्रमा साधारणतज्ज्ञानस्येतिभावः । ननु योग्यताशून्यस्थले संसर्गशाब्दधी

अन्यथा शाब्दाभासोच्छेदप्रसंगः । राजा पुत्रमाकांक्षति पुरुषंवेतिसंशये विपर्ययेच वाक्यार्थधीप्रतिबंधाच्च ।

नोपेयतएवेत्यतआह (अन्यथेति) तत्र संसर्गशाब्दबोधानंगीकार इत्यर्थः (शाब्दाभासोच्छेदप्रसंगइति) शाब्दभ्रमोच्छेदापत्तिरित्यर्थः । योग्यस्थलीयशाब्दबोधस्य प्रमात्वनियमादयोग्यस्थले शाब्दबोधानुपगमे शाब्दभ्रमस्थलाभावः । योग्यतायामीदृशीयुक्तिः- तत्र योग्यताया उपयोगित्वमुभयसिद्धं, ज्ञातायास्स्वरूपसत्यावा तथात्वमित्यत्रैव विवादइत्याशयेनाभिहिता । योग्यतास्थलीयो बाधनिश्चयाभावस्स्वनिष्ठशाब्दहेतुरितिचे दुच्यते, तदानैतद्युक्तयवकाशइतिबोध्यं । अन्वयानुभवप्रागभावएवान्वयानुभवे स्वरूपसन् हेतुः, तद्रूपाकांक्षा न लिंगविशेषणं, अपितु समभिव्याहाररूपेत्याशयेनाकांक्षा निश्चयहेतुतायां युक्तिमाह (राजेति) राजपदं पुत्रपदसाकांक्षं, किंवा न तत्साकांक्षं अपितु पुरुषपदसाकांक्षमिति संशयेसतीत्यर्थः (विपर्ययेचेति) राजपदं न पुत्रपदसाकांक्षमिति विपरीतनिश्चयइत्यर्थः । " वाक्यार्थधीप्रतिबन्धात् "- राजपुत्रान्वयबोधानुदयात् । तथाच यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयाविरबादिव्याप्तिबला दाकांक्षा निश्चयहेतुत्वसिद्धिरितिभावः ।

इदमुपलक्षणं - अन्वयप्रतियोग्युपस्थिते स्स्वरूपसत्या हेतुत्वे व्यासन्नस्थलेपि क्रमिकोपस्थितीनां शाब्दबोध प्राक्काले असत्वेन सर्वत्र समूहालम्बन तावत्पदार्थोपस्थिते शाब्दबोध प्राक्काले कथोपेयतया गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यनासन्नस्थलेपि समूहालम्बन स्वीकारे शाब्दबोधस्सुघट इत्यासन्नानासन्नस्थलयोरविशेषः, अतः क्रमिकोपस्थितीनां मव्यवधानरूपाया आसत्ते ज्ञानमवश्यं कारणमुपेयम् , अतस्तस्यां हेतुप्रवेशेपि न दोषः, शाब्दबुद्धौ पदार्थस्मृते रुक्तयुक्त्या ज्ञानापेक्षाव्यवस्थितौ स्मारितत्वस्य हेतु प्रवेशोपि नविरुद्ध्यत इत्यपि बोध्यम् ।

योग्यतायाश्च संशयसाधारणं ज्ञानमात्रंहेतुः ।
स्वपरबाधकप्रमाविरहः॰

ननु समभिव्याहाररूपाकांक्षाशरीरे तत्तत्पदार्थत्वेनेवा न्वयप्रति योगि घटितासत्तिशरीरेपि प्रकृतसंसर्गानिवेशेपि विशेषणस्य प्रकृत संसर्गावशेष्याबाधितत्वरूपयोग्यता संसर्गघटितत्वेन शाब्दबोधात्पूर्वं दुरवधारैव; नच संसर्गघटितत्वेपि निरुक्तयोग्यता नैकपदार्थसंसृष्टापर पदार्थरूपविशिष्टवाक्यार्थघटितेति प्रथमन्तदवधारणं सम्भवतीतिवाच्यं, विशेष्यविशेषणसंसर्ग, सन्देहदशायां तत्संसर्गेपि विशेष्यनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वसंशयस्यौ चित्यावर्जिततया तादृशाभावा प्रतियोगित्व रूपाऽबाधितत्वस्य दुर्निश्चयतया तन्निश्चयस्य शाब्दबुद्धावपेक्षितत्वे उक्त संशयानन्तरं शाब्दबोधानुपपत्ते र्दुर्वारत्वा दिति युक्त्यावारयति (यो ग्यतायाश्चेति) (संशयसाधारण मिति) संशयसाधारणरूपावच्छिन्न मित्यर्थः (ज्ञानमात्रमिति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च ग्राह्य संशयदशायां योग्यताया दुर्निश्चयत्वेपि योग्यतासंशया च्छाब्दबोधो त्पत्त्या शाब्दबोधे तस्या ज्ञातोपयोगित्वं निराबाधमिति भावः । शाब्द बोधे नैयायिकै स्संशयसाधारणतज्ज्ञानहेतुतास्वीकारेपि वैशेषिकमते नुमितौ तन्निश्चयापेक्षा दुर्वारैव, हेतुमत्ता निश्चयस्यानुमिति हेतुत्वा, दिति संशयकाले तेषां मते संसर्गज्ञानानिर्वाहइति तन्मते दूषण स्वयमेवाग्रेवक्ष्यते । संशयाभावे स्वीयबाधकप्रमाविरहस्य स्वस्मिन् बाधकप्रमाया मसत्त्वा, निश्चयसम्भवेपि परकीयबाधक प्रमासंशयस्य दुरुच्छेदतया बाधकप्रमाविषयत्व सामान्याभाव रूप योग्यता विषये न निश्चेतुं शक्यते, तत् कथमुक्त संशयसाधारणज्ञान मात्रं हेतुरित्याशंकामपनेतुं क्वाचित्कं तादृशयोग्यतानिश्चयसम्भव मुप पादयति " स्वपरेत्या " दिना । " स्वपर बाधकप्रमाविरहः "- विशेष्ये विशेषणसंसर्गाभाव प्रमाविषयत्वसामान्याभावः, विशेषणसंसर्गे विशे

क्वचिन्निश्चीयतेपि, यथा – इहघटोनास्तीत्यत्र, स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामात्रविरहसंशयेप्यन्वयबोधः, बाधसंशयस्यादूषणत्वात् ।

ष्यनिष्ठाभाव प्रतियोगित्व प्रमाविषयत्वाभावोवा (क्वचिदिति) विषये कदाचिदिति शेषः (इहघटोनास्तीत्यत्रेति) एतादृश शाब्दबोधपूर्व कालइत्यर्थः (स्वयोग्यानुपलब्ध्येति) 'स्वस्य'- प्रतिपत्तुः । प्रतियोगिसत्त्व प्रसञ्जितप्रतियोगिकस्वरूप योग्यतावत्याभूतले घटानुपलब्ध्या कदाचित्स्वस्य घटाभावरूपलिंगनिश्चयेन (अन्यस्यापि घटप्रमाविरह इति) स्वपरसाधारण घटप्रमाविषयत्वाभावरूप योग्यतेत्यर्थः । " निश्चीयते "- अनुमीयते । घटाभावस्य घटप्रमाविषयत्व सामान्याभाव व्याप्यत्वादिति भावः । घटाभावस्यैव तत्संसर्गस्याप्यभावो घटस्वरूपएवेति घटप्रमाविषयत्वाभावस्य घटाभावशाब्दबोधौपयिकयोग्यतात्वम् । विशेष्येविशेषणाभाव प्रमाविषयत्वाभावो योग्यतेति निष्कृष्टमतानुसारेणेदमुक्तम् । प्रत्यक्षादिसिद्धे शाब्दबोधाविरोधितया प्रात्यक्षिक 'घटाभावनिश्चयानन्तरमपीह घटोनास्तीति शाब्दबोधसम्भवो बोध्यः । ननु बाधक प्रमाविषयत्वाभाव रूपयोग्यतासंशयस्य बाधकप्रमाविषयत्व रूपबाधविषयकतया विशिष्टज्ञानविरोधितया योग्यतासंशयात् कथंशाब्दनिश्चय इत्यतआह (क्वचिदिति) "प्रमामात्र विरहसंशये"-ग्राह्याभावप्रमाविषयत्व सामान्याभावसंशये । "अन्वयबोधः"-शाब्दसंसर्गनिश्चयः (बाधसंशयस्येति) ग्राह्यसंशय पर्यवसितस्येतिशेषः । "अदूषणत्वात्" - परोक्षनिश्चयाविरोधित्वात् । ग्राह्यसंशयकाले शाब्दानुमित्योः स्वसंवेद्यानुभव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननुयोग्यतायाः शाब्दबोधंप्रति स्वरूपसत्या अपि हेतुतानोपेयतइत्यतो न शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति तज्ज्ञानहेतुत्वं निर्युक्तिकम् ,

किंच तवापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयोजकं, आप्तोक्तत्वस्य तथात्वे गौरवात्, अनाप्तोक्तेपि संवादेनप्रामाण्याच्च । एवंच ज्ञायमानकरणप्रामाण्यप्रयोजकतया तद्वृत्त्या ज्ञानमावश्यकमिति तासां ज्ञानं हेतुः ।

अयोग्यतानिश्चयदशायां लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धि सामान्यहेतु बाधनिश्चयाभावविरहादेव शाब्दबोधानुत्पत्त्युपपत्तेरित्याशंक्य, योग्यताज्ञानादीनां शब्दनिष्ठप्रामाण्यप्रयोजकत्वं व्यवस्थाप्य, तेन लिंगेन तज्ज्ञानहेतुतां व्यवस्थापयति "तवापी" त्यादिना । "योग्यतादिक" मित्यादिपदा दाकांक्षासत्तिपरिग्रहः । "प्रामाण्ये" - शाब्दप्रमाकरणत्वपर्यवसिते । नन्वनाप्तोक्त शब्दवारणायैव योग्यता प्रमाणतावच्छेदककोटौ निवेशिता, तत्स्थाने आप्तोक्तत्वमेव किं न निवेश्यत इत्याशंकां निरस्यति "आप्तोक्तत्वस्ये" त्यादिना । "तथात्वे"- प्रामाण्यप्रयोजकत्वे (गौरवादिति) भ्रमप्रमाद विप्रलिप्साकरणापाटवरूपदोषचतुष्टयशून्यत्वरूपाप्तत्वस्यापि गुरुमूर्तिकतयावच्छेदकगौरवादित्यर्थः । ननु प्रकृतवाक्यार्थ यथार्थज्ञानवत्त्वमेवाप्तत्वं, नतु दोषचतुष्टयशून्यत्वमिति न गौरवमित्यतआह (अनाप्तोक्तइति) वाक्यार्थज्ञानशून्य शुकाद्युक्तेपीत्यर्थः । "संवादेन"- वाक्यार्थज्ञानस्या बाधेनेत्यर्थः । तथा च तत्साधारण्यविरहेण नाप्तोक्तत्वस्य तथात्वमिति भावः । "एवं च"- मिलितस्य योग्यताकांक्षादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वे च । "तासां ज्ञानं हेतु" रित्यग्रिमेणास्य सम्बन्धः. । कुतइत्याकांक्षायामाह (ज्ञायमानकरण इति) ज्ञायमानत्वेन यत्करणं तन्निष्ठं यत्प्रामाण्यं तत्प्रयोजकं, ज्ञायमानत्वावच्छिन्ने प्रमाकरणत्वेवच्छेदकमिति यावत् । "तद्वृत्ताज्ञानं"- तद्रूपप्रकारकज्ञानम् । "आवश्यकं"-तत्प्रमाप्यामवश्यं कार

तच्च समभिव्याहारविशेषादिनेति ।
मैवं—यत्र विमलं जल मित्यश्रुत्वैव नद्याः कच्छेमहिषश्चरतीति शृणोति तत्राकांक्षादिकमस्ति, नच नदीकच्छयोः

णम् । अत्र ज्ञायमानत्वादिरूप विशेष्यतावच्छेदकतापन्नं यद्यत्प्रमाकरणतावच्छेदकं तत्तत्प्रमाकरणतायांप्रकारितासम्बन्धेनावच्छेदकमिति समुदितार्थः । प्रत्यक्षप्रमाकरणतावच्छेदकज्ञायमानत्वस्वच ज्ञानं नतत्प्रमाहेतुरिति तत्रव्यभिचारवारणाय ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकत्वनिवेशः । ज्ञायमानत्वस्य तद्विशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्य न करणतावच्छेदकत्वमिति न तत्र व्यभिचारः । योग्यतादेश्च ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतयैव शाब्दबोधकरणतावच्छेदकत्वान्नासिद्धिः । अनुमितौ च लिंगस्य ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतापन्नेन व्याप्त्यादिमत्त्वरूपलिंगत्वेन करणतया व्याप्त्यादेरत्र दृष्टान्तताबोध्या । क्वाचित्क योग्यतादिविषयतया सिद्धसाधनवारणाय जनक ज्ञानप्रकारत्व मुपेक्ष्य प्रकारतया जनकतावच्छेदकत्व रूपसाध्यादरः । साध्यसाधनशरीरेयत्त्वतत्त्वेन प्रमामनिवेश्य प्रमात्वेनैव निवेशे योग्यतादि हेतुकानुमिति जनकज्ञान विषयतया सिद्धसाधनं स्यादिति सामान्यमुखव्याप्त्याशाब्द प्रमायां तज्ज्ञानस्य हेतुतासिद्ध्यर्थं यत्त्वतत्त्वाभ्यां तन्निवेशः । "तच्च"- शाब्दबोधप्राक्काले नियमत आकांक्षादिज्ञानञ्च (समभिव्याहा [रवि शेषा] रादिनेति) तद् घटकसमभिव्याहारादि ग्राहकप्रकरणादिनेत्यर्थः (तत्राकांक्षादिकमस्तीति) जलमित्यन्ताश्रवणेन जलेन सह नद्यन्वयबोधानुत्पत्त्या नदीकच्छपदयो रजनितान्वयबोधकत्वरूपाकांक्षादिकमस्तीत्यर्थः । जलमित्यन्ताश्रवणं नदीजलान्वयबोधकारणान्तराभावस्याप्युपलक्षणं (नचेति) नहीत्यर्थः (नदीकच्छयोरिति)

संसर्गइतिव्यभिचारात् । अतएव नतन्मात्रं प्रयोजकं प्रामाण्ये ।

अथ यावत्समभिव्याहृतत्वमपि लिंगविशेषणं, कतिपयस्मारिणस्तु संसर्गप्रत्ययो लिंगाभिमानादितिचेन्न;—तत्संदेहेपि वाक्यार्थावगमात् ।

आकांक्षादिमत्पदस्मारितेत्यादिः (संसर्गइति) मिथइत्यादिः । तात्पर्यविषयइतिशेषः । अन्यथा नदीकच्छयो स्संसर्गाभावाभावेन व्यभिचाराप्रवृत्तेः (व्यभिचारादिति) तात्पर्यविषयसंसर्गघटितसाध्याभावादिति भावः । नन्वेवमाकांक्षादिमत्त्वस्य संसर्गतात्पर्यविरहेण प्रमानुत्पादकतादृशपदद्वयसाधारण्येनातिप्रसक्ततयाप्रामाण्यप्रयोजकत्वमपि नस्यादित्यत्रेष्टापत्त्यासमाधत्ते (अत एवेति) संसर्गतात्पर्यविरहेण तत्राप्रामाण्यादेवेत्यर्थः । "तावन्मात्रं"- तात्पर्यसहिताकांक्षादित्रयम् । नदीपदसमभिव्याहृतपदाश्रवणस्थले प्रदर्शितं व्यभिचारमुद्धर्तुं हेतु घटकपदे विशेषणान्तर प्रवेशमाशंकते (अथेति) यावत्समभिव्याहृतत्वं-श्रूयमाण स्वसमभिव्याहृत यावत्पदकत्वम् । "लिंगविशेषण"- पदविशेषणतया लिंगघटकम् । तथा च तत्र नदीपद समभिव्याहृत जलपदस्य श्रूयमाणतया नोक्तविशेषणघटितहेतुः नदीपदार्थइति न व्यभिचारइति भावः । नन्वेतद्विशेषणप्रवेशे शोभनं घटमानयेत्यादौ घटादिपदसमभिव्याहृत शोभनादिपदाश्रवणेपि ज्ञायमानस्य घटेकर्मत्वादिसंसर्गस्य भवन्मतेनुपपत्तिः, घटादिपदस्य उक्तविशेषणानाक्रान्ततया तत्स्मारित घटाद्यर्थे उक्तलिंगाभावादित्यत आह (कतिपयेति) (लिंगाभिमानादिति) उपदर्शित हेतो स्तत्रासत्त्वेपि तद्भ्रमादित्यर्थः । यत्र श्रूयमाण पद समभिव्याहारस्य प्रकृतपदे सन्देहादिः तत्रोक्तलिंगस्य न भ्रम सम्भवइति तत्रापि श्रूयमाणपदस्मारितार्थान्वय संसर्गबोधोत्पत्त्योक्त विशेषणप्रवेशासम्भवइति दूषयति (नतदिति) समभिव्याहृतपद

तत्र संसर्गभ्रांतिरितिचेन्न;— अन्यकारणाभावे पदमेवभ्रांतिजनकं, तथाचादुष्टं सच्चदेवाभ्रांतिं जनयत्केनवारणीयं । असंसर्गाग्रहइतिचेन्न;— संसर्गबाधकाभावात् ।

अथ - आप्तोक्तत्वं लिंगविशेषणं,

न्तर सन्देहस्थले संसर्गानुमानासम्भवेन शब्दस्य संसर्गबोधाप गमेपि तत्र बाधितसंसर्गस्यैव बोधोऽभ्युपगम्यतइति प्रमारूपसंसर्ग बोध जनकत्वं शब्दस्य न सिद्धमिति कुतस्तत्प्रामाण्यमिति शंकते (तत्रेति) (अन्यकारणाभाव इति) उक्तस्थल इत्यादिः । सतीति शेषः, संसर्गभ्रमस्य कारणान्तरासत्त्वेनेत्यर्थः । "भ्रान्तिजनकं"-भ्रान्तिकरणं, स्वीकरणीयम् । "अदुष्टं"- संसर्गबाधरूप दोषासमवहितम् 'तदेव'- पदरूपकारणमेव । "अभ्रान्ति "- संसर्गप्रमाम् । ननूक्तस्थले संसर्गबोधस्वीकार एवोक्तयुक्त्या शब्दस्यप्रामाण्यासिद्धिः, सएव न स्वीक्रियते, अपि त्वसंसर्गाग्रहमात्रं, इत्याशंकते (असंसर्गाग्रहइति) यत्र संसर्गबोध आनुभाविकः तत्र बाधकसत्त्वेन तदनुपपत्ते रनुभवापलापोयुक्तः, नतु कथञ्चित्तदुपपत्तौ, प्रकृतेच शब्दप्रामाण्यबाधकविरहेण तदुपपत्त्या नानुभवापलापसम्भवइति दूषयति (नेति) विमलजलमित्यादौ व्यभिचारस्य हेतौ परस्पर समभिव्याहारेण उभयपदार्थयो र्मिथस्संसर्गतात्पर्येणवा घटितायाः आकांक्षाया निवेशेन वारणसम्भवात् वयन्वित्यादिना योग्यताघटितहेतो स्सर्वत्र निश्चयासम्भवरूप दुरुद्धरदोषेण वैशेषिकमतं स्वयं निराकरिष्यते, प्रकारान्तरेणोक्त व्यभिचारोद्धारमाशंकते (अथेति) (आप्तोक्तत्वमिति) यत्पदार्थे यत्पदार्थसंसर्गवत्त्वं साध्यं तत्पदार्थे तत्पदार्थ संसर्गविषयक यथार्थज्ञानवत्पुरुषोच्चारितत्वमित्यर्थः । तादृशज्ञानजन्यत्वमितियावत् । "लिंगविशेषणं"-

तदेवचालिंगं, नच नदीकच्छयो स्संसर्गे आप्तो

क्तत्वं, आप्तोक्तत्वञ्च प्रामाण्ये तंत्रमिति तद्वत्तया

ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तत्र ज्ञानमावश्यकं, व्या

प्तिमत्तया ज्ञातस्यैव लिंगस्य,

लिंगघटक परस्पराकांक्षादि मत्पदविशेषणमित्यर्थः। "तदेवच"- आकांक्षादिकं परित्यज्य तादृशाप्तोक्तत्ववत्पदस्मारितत्वमेवच (लिंगमिति)- तथाच स्वार्थानुयोगिक यत्पदार्थ प्रतियोगिकसंसर्गविषयक यथार्थज्ञानजन्य पदार्थस्मारितो योर्थ स्स तात्पर्यविषय तत्पदार्थ संसर्गवा नित्येव सामान्यव्याप्तिरुपगन्तव्या। अत्र घटः कर्मत्वमित्यादि निराकांक्षस्थले नासन्नस्थलेच तात्पर्यसत्वे साध्यसत्त्वा त्सम्बन्ध तात्पर्यासत्वे सतात्पर्यवाक्यएव संसर्गज्ञानस्य जनकतयासंसर्गज्ञानाजन्यत्वेन, अयोग्यस्थले यथार्थसंसर्गनिश्चयाभावेन हेत्वसत्त्वाद्व्यभिचाराप्रसक्तया,आकांक्षाद्युपादानमनर्थकमितिभावः। प्रकृते व्यभिचारमुद्धरति (नचेति) नहीत्यर्थः। "नदीकच्छयो स्संसर्गे"- नदीकच्छसंसर्गघटितं। आप्तोक्तत्वं, नदीकच्छपदार्थयो रस्तीतिशेषः। तथाचोक्तहेत्वभावा न्न व्यभिचारइतिभावः। शब्दप्रामाण्यमते आप्तोक्तत्व ज्ञानस्य शाब्दसंसर्गज्ञानाहेतुत्वेन तदज्ञानदशायां संसर्गज्ञानानुरोधेन शब्दप्रामाण्यमावश्यकंस्यात्, एतन्मतेपि तज्ज्ञानहेतुत्वमुपपादयति (आप्तोक्तत्वञ्चेति) "प्रामाण्ये" - शब्दप्रामाण्ये। "तन्त्रं"- प्रयोजकं। "इति"- अतः। "तद्वत्तया"- आप्तोक्तत्व प्रकारेण। "ज्ञायमानस्य" - शब्दस्य। "हेतुत्वेन"- शाब्दबोधजनकत्वेन। "आवश्यकं"- शाब्दज्ञानेपेक्षितं (लिंगस्येति) हेतुत्वेनेत्यादिकमनुषज्यते। अत्र हेतुत्वेनेत्यस्यानुमितिहेतुत्वेनेत्यर्थः।

ननु वाक्यार्थगोचर यथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूप माप्तोक्तत्वं वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं दुर्ग्रहं, तज्ज्ञानयाथार्थ्यग्राहकस्य तज्ज्ञानजन्यप्रवृत्तिसंवादादेः

तदवगमश्च लोकेभ्रमाद्यमूलकत्वेन, महाजन परिग्रहेण वेदे स्मृतौच, इतिचेन्न;—यत्रकुत्रचि दाप्तत्वमनाप्तस्यापि । सर्वत्राप्तत्वमप्रसिद्धं, भ्रांतेः पुरुषधर्मत्वात् । प्रकृतवाक्यार्थे यथार्थ ज्ञानवत्त्वं चाप्तत्वं प्रथमं दुर्ग्रहं, भ्रमाद्यमूल कत्वस्य प्रवृत्तिसंवादादेश्च तद्ग्राहकस्याज्ञानात् ।

पूर्वमग्रहा, दिति कथमुभयमते तदपेक्षेत्यत स्तद्ग्राहकमाह (तदवग मश्चेति) तन्निश्चय इत्यर्थः । "लोके"- लौकिकवाक्ये । "भ्रमा द्यमूलकत्वेन"– भ्रमादिरूपवक्तृदोषा प्रयोज्यत्वे सति वाक्यार्थज्ञानव दुक्तत्वेन; तेन शुकादिवाक्य व्युदासः । "महाजनपरिग्रहेण"- शिष्टानां कर्तव्यतया वेदबोधितयागाद्याचरणेन, शिष्टाचरितविषयार्थ प्रतिपादकत्वेनेति यावत् । एतच्च उक्तभ्रमाद्यमूलकत्वस्या प्युपलक्ष णम्, तस्यापि वेदेसत्वात् : आप्तत्वं विकल्प्यदूषयति (यत्र कुत्र चिदिति) वाक्यार्थइति शेषः । यत्किंचि द्वाक्यार्थगोचर यथार्थ ज्ञानवत्त्वमित्यर्थः । "अनाप्तस्यापि"- बाधितवाक्यप्रयोक्तुरपि (सर्व त्राप्तत्वमिति) स्वज्ञातयावद्वाक्यार्थ गोचरयथार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थः । (अप्रसिद्धमिति) ईश्वरयोगिभिन्ने कुत्रापि न प्रसिद्धमित्यर्थः । "भ्रांतेः"- किंचिदर्थभ्रान्तत्वस्य । "पुरुषधर्मत्वात"- असर्वज्ञ समस्तपुरुष साधारणत्वात् (दुर्ग्रहमिति) ग्राहकाभावेनेत्यादिः । तथा च वाक्ये आप्तोक्तत्वमपि ग्राहकाभावेन दुर्ग्रहमितिभावः । ननूक्तमेव भ्रमाद्य मूलकत्वादिकं तद्ग्राहकमभिप्रेत्यत आह (भ्रमेति) (प्रवृत्तिसंवादेति) संवादिप्रवृत्ति प्रयोजकत्वेत्यर्थः । "अज्ञानात"-वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं निश्चेतु मशक्यत्वात् । वक्तुः प्रकृतवाक्यार्थज्ञाने कथंचित् ज्ञातेपि तत्र प्रथमतो

प्रवृत्तिश्च संदेहादपि ।

किञ्च—प्रकृतवाक्यार्थेयमभ्रांतो यथार्थ ज्ञानवान्वेति संसर्ग मप्रतीत्य ज्ञातुमशक्यं, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् ।

वयंतु ब्रूमः – बाधकप्रमाभावोयोग्यता,

भ्रमत्वशंकासम्भवेन तत्र याथार्थ्यस्य दुरवधारणत्वात्, प्रवृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तौ संवादस्य च तथात्वादिति भावः ।

नन्वेवं शब्दप्रामाण्यपक्षेपि तदधीनवाक्यार्थज्ञाना त्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, तादृशज्ञाने जातेपि वस्तृज्ञानइव तत्रापि प्रामाण्यसंशयसम्भवा, न्निश्चित प्रामाण्यकज्ञानस्यैव तत्त्वात् , प्रवृत्तिपूर्वं प्रामाण्यनिश्चायकस्य संवादि प्रवृत्तिजनकत्वरूपलिंगस्य निश्चेतुमशक्यत्वा, दित्याशंक्य; सन्दिग्धप्रा माण्यकतया संशयोत्पादेप्यर्थज्ञानात्सकम्पाप्रवृत्तिर्भविष्यति, तस्याश्च संवादित्वं गृहीत्वा तज्जनकज्ञाने प्रामाण्यं निश्चित्य तदुत्तरकालएव च निष्कम्पं प्रवर्ततइति समाधत्ते (प्रवृत्तिश्चेति) आप्तत्वस्या पूर्वप्र कृतवाक्यार्थ घटिततया तस्य तद्वक्तृत्वस्यच साध्याप्रसिद्ध्याप्यनुमाने- न दुर्ग्रहत्वमित्याह (किञ्चेति) (वाक्यार्थेऽभ्रान्तइति) भ्रमत्वाभा ववदेक पदार्थसंसृष्टापरपदार्थ ज्ञानवानित्यर्थः । " यथार्थज्ञानवा " नित्यत्रापि ' प्रकृतवाक्यार्थ ' इत्यनुषज्यते । तथाचैकपदार्थसंसृष्टा परपदार्थविषयक तत्संसर्गज्ञानवानित्यर्थः । उक्तरीत्यादर्शितहेतो र्व्यभि चारवारणसम्भवा त्स्वयं दूषणान्तरमाह (वयन्त्विति) (बाधकप्रमा भावइति) विशेष्यविशेषणसंसर्गाभावप्रमाया विशेषणसंसर्ग विशेष्य वृत्त्यभावप्रतियोगित्व प्रमायावा विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता

साच न लिंगविशेषणं, बाधकप्रमामात्रविरह स्य सर्वत्र निश्चेतु मशक्यत्वात्, तत्संशयेपि शब्दादन्वयबोधाच्च । शब्दप्रामाण्येतु योग्यताया स्संशयनिश्चयसाधारणं ज्ञानमात्रं प्रयोजकमिति शब्दः प्रमाणमिति ।

कोभावइत्यर्थः (नलिंगविशेषणमिति) लिंगं वेतिशेषः । यत्रश ब्दा त्पदार्थसंसर्गप्रत्यय स्तत्र सर्वत्र लिंगतावच्छेदकतया लिंगतया वा नानुमिति निर्वाहकमित्यर्थः (प्रमामात्रविरहस्येति) बाधकप्र मासामान्यविरहस्येत्यर्थः (सर्वत्रेति) शाब्दसंसर्गप्रत्ययात्प्रागिति शेषः । उक्तरीत्या क्वचिन्निश्चयसम्भवेन सर्वत्रेत्युक्तं (निश्चेतुमशक्यत्वा दिति) लिंगतावच्छेदकांशे लिंगांशे वा संशयरूपपरामर्शस्यानुमित्य जनकत्वादितिशेषः ।

नच ग्राह्यसंशयस्यानुमित्यनुगुणतया तदन्यसंशयभेदस्यैवानुमित्यौ पयिकनिश्चयत्वघटकत्वोपगमा द्योग्यतांशे संशयादपि परामर्शादनुमिति र्निष्प्रत्यूहेतिवाच्यं; ग्राह्याभावकोटिक संशयान्यत्वेन ग्राह्याभावातिरिक्तप रस्परविरोधिप्रकारकान्यत्वेनवा नुमितिहेतुत्वोपगमे निश्चितस्वव्या पिक सन्दिग्धसाध्यरूपलिंगा त्सर्वत्र साध्यनिश्चयापत्तेः । नच साध्या भाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य लिंगतावच्छेदकाविषयकस्याप्यनुमिति हेतुतया लिंगतावच्छेदकांशे संशयस्याकिंचित्करं, तथाच संदि ग्धयोग्यता घटितधर्मावच्छिन्नाल्लिंगादप्यनुमिति र्निराबाधा, एवं बाधा भावरूपयोग्यातायां बाधसंशयस्थले ग्राह्याभावत्वेन दुर्निश्चयत्वेपि व्याप्य त्वेन निश्चयसंभवा द्योग्यताहेतुकापि संसर्गानुमिति स्संभवतीतिवाच्यं; हेतुतावच्छेदकस्य पक्षवृत्तौ संदेहे पक्षेहेतुतावच्छेदकविशिष्टसन्देहस्यौ चित्यावर्जिततया व्याप्यतावच्छेदक विशिष्टवत्तानिश्चयं विनापक्षे केव

त्व्याप्यत्वपुरस्कारेणापि व्याप्यवत्त्वनिश्चयासंभवा द्विरोधिनिश्चयास त्वेन व्याप्यवत्त्वस्य भानेबाधकाभावात् । अतएव पर्वतीयहेतौ अयंधूमो धूळीपटलंवेति सन्देहे हेत्वंतरस्या लोकादेरनिश्चये न पर्वतेवह्न्यनुमितिः। अयमालोको धूमोवेति संशयस्थळे व्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतान्य तरत्वादिना पक्षे धूमादिनिश्चया नंतरमेवानुमितिः ।

अथ माभूत्सर्वत्र योग्यताया स्तद्घटितहेतोर्वानिश्चयः, तथापि तद् निश्चयास्थळे निश्चययोगितयास्वीकृतात्तात्पर्यरूपलिंगादेव संसर्गानुमिति स्संभवति; अनुमानञ्च कर्मत्वादिकं घटादिसंसर्गि घटादिसंसर्गितया बुबो धयिषितत्वादित्याकारं; नच घटादिसंसर्गशून्यस्याप्यर्थस्य तत्संसर्गितया भ्रांतस्य प्रतारकस्यवापाबुबोधयिषा तद्विषयत्वादुक्तलिंगं व्यभिचारीति कुतस्तत स्संसर्गानुमितिसम्भवइति वाच्यं, तादृशव्यभिचारास्फूर्ति दशायां भ्रमात्मक तल्लिंगधर्मिकव्याप्तिज्ञाना त्तत्स्फूर्तिदशायां च भ्रमा द्यनधीनत्वादि रूपविशेषणावच्छिन्न बुबोधयिषाविषयक व्याप्तिप्रमा तोनुमिति सम्भवात ; तदानीं बुबोधयिषो भ्रान्तत्वादिसंशये तादृश विशेषणनिश्चयासम्भवेपि नक्षतिः, तदानीं नैयायिकाभिमत संसर्गप्रत्य यस्योत्पादेपि तत्र भ्रमाधीनवाक्यजन्यत्वसंशयेन प्रामाण्यसंशया त्ततः प्रवृत्त्याद्यनिर्वाहा त्तत्र संसर्गबोधस्यानभ्युपगमसम्भवात् । नचैवं क्व चिदेकपदार्थे परपदार्थसंसर्गानुमिति सम्भवेपि नैयायिकमतसिद्धस्यै कपदार्थांशे साक्षात्पदार्थांतरप्रकारकबोधस्य समानाकारानुमिति र्नसं भवति, क्वचित्पदार्थस्यैव साध्यत्वोपगमेन तदुपपादनेपि यत्राभावकर्म त्वादौ नञ् विभक्त्याद्यर्थे घटादेर्वृत्त्यनियामकानुयोगित्वाधेयत्वादि संस र्गभानं तत्र तादृशसंसर्गस्य व्यापकत्वाघटकत्वेन तेन सम्बन्धेन घटादिप्र कारकत्वेनाभावादिभानं दुर्घटमेवेतिवाच्यं, वृत्त्यनियामकसंसर्गस्याभा वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि व्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय्य धिकरण्य घटितव्याप्तौ तत्सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितापर्यंता निवेशा द्वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यापि व्यापकताघटकत्वसम्भवात । नचैव मा कांक्षाया वाक्यार्थबोधानुपयोगितया साकांक्षानाकांक्षयो रविशेषेणवद

कर्मकानयादि प्रत्यायनेच्छया घटमानयेत्यादिवद् घटःकर्मत्वमानय नमित्यादिकमपि व्युत्पन्नैः प्रयुज्येतेतिवाच्यं, नैय्यायिकमतेपि निरा कांक्षपदेभ्यः पदार्थोपस्थिता वेकपदार्थे परपदार्थानुमितिसम्भवेन दर्शि तप्रयोगस्य दुर्वारत्वात°। तात्पर्यरूप हेतु स्साकांक्षत्व ज्ञानादेव झटिति गृह्यतइति साकांक्षमेववाक्यं प्रयुज्यतइति समाधानस्य च तुल्यत्वादि ति चेत्? सत्यम्, तथापि व्याप्तिज्ञानविरहदशायामपि न्यायमते पदे भ्यस्तत्तदर्थसंसर्गबोधा त्तदानीमनुमित्यसम्भवेन शब्दस्य पृथक् प्रामा ण्यमावश्यकम् । सर्वत्रैव व्याप्तिग्रहः कल्प्यते, सामग्र्यन्तरकल्पना पेक्षया क्लृप्तसामग्रीकल्पने लाघवादिति चेत्? तथापि घटकर्मकानय नानुकूल कृतिमच्चैत्रादिरूपं विशेषणपरम्पराघटित वाक्यार्थस्थले यत्र न्यायमते वान्तरवाक्यार्थबोध मन्तरेणैव विशेष्येविशेषणमिति रीत्या महावाक्यार्थ बोधः तत्र वैशेषिकमते कर्मत्वानयनादौ क्रमेण क्रमेण घटकर्मत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिनिर्वाहा त्क्रमेणैव ताद् शवाक्यार्थबोध इति वैषम्यम् । नहि विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिमन्तरेण विशेष्येविशेषणस्य तत्र च विशेषणान्तरस्य व्याप्यवत्ताज्ञाना त्समूहाल म्बनरूपा द्विशेष्येविशेषणमित्यादिरीत्या विशिष्टविशेषण समूहालंबनानु मिति सम्भवः, तादृशव्याप्यवत्ताज्ञान समुदायस्य विशिष्टबाधाभाव सह कृतस्य विशिष्टविशेषणकानुमिति सामग्रीत्वे पर्वतोवह्निव्याप्यवानभाव व्याप्यवांश्च, अभावश्च वह्नित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्व व्याप्यवानिति समूहालम्बनात्पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयानुमित्यापत्तेः । ज्ञानव्याप्यवानी श्वरः ज्ञानंच जन्यत्वव्याप्यवदिति प्रमापरामर्शादीश्वरादौ बाधाभाववशेन जन्यज्ञानादिप्रसंगात् । अभावत्व सामानाधिकरण्येन साध्यीयत्वभासक लिंगज्ञानवह्नित्वात्पक्षे अभावसाध्यकलिंगज्ञाना द्व्यतिरेकिसाध्यके सर्वत्र सत्प्रतिपक्षसम्भवेनानुमानत स्तादृशसाध्यसिद्ध्युच्छेदापाताच्च । सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्धविशेषसिद्धिरित्यपि न संभवति, घट कर्मकानयनकृत्यादि रूपविशिष्टवाक्यार्थो प्रसिद्धौ तत्तात्पर्य घटित लिंगे पक्षधर्मताज्ञानासंभवात् ।

किंच शाब्दस्य विलक्षणानुभवस्या नभ्युपगमे ऽ यमर्थश्रुत इति व्यहारविषयस्या शक्यनिर्वचनता स्यात् । श्रुधातो रनुमित्यर्थ कत्वे धूमादिलिंगकानुमिति मादाय यत्रपर्वते वह्निरनुमित इतिव्यवह्रियते तत्रापि श्रुतइति व्यवहारापत्तिः । नच शब्दलिंग कानुमिते श्श्रुधात्वर्थतया नायमतिप्रसंगइतिवाच्यम् , शब्दलिंगकाकाश पदवाच्यत्वानुमिति मादाय तादृशसाध्यादौ श्रुतइति व्यवहारापत्तेः । स्मारितत्वसंबंधेन शब्दस्य लिंगताया स्तदर्थघटकत्वे ष्याकांक्षादिज्ञानशू न्यकालीनां तादृशसंबंधेन पदलिंगकानुमिति मादाय तद्विषये श्रुतव्यवहा रापत्तेः। नैयायिक सिद्धसामग्री समवहितोत्तरानुमितेःश्रुधात्वर्थत्वे तादृश सामग्री प्रतिसंधानासत्वे तथाविध व्यवहारानुपपत्तिः, शाब्दधीभेद भिन्नानां सामग्रीणामननुगमेन व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च ।

एतेन श्रुधातोः श्रावणप्रत्यक्षमेवार्थः, कर्मप्रत्ययस्य च श्रूयते शब्द इत्यादौ प्रतिपत्त्यनुबन्धिविषयताविशेषार्थकत्वेपि अयमर्थः श्रुतइत्यादौ व्यापारानुबंधिविषयतैवार्थः, उच्यते- उक्त इत्यादौ तादृशविषयताया अपिकर्मप्रत्ययार्थतायाः क्लृप्तत्वात्, श्रावणप्रत्यक्षीया नुमित्यात्मकव्या पारविषयतायाश्चार्थे सत्वाच्छ्रुतइत्यादि व्यवहारस्तत्रोपपद्यत इतिनिरस्तं; उपदर्शितानुमिति मादाया तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वत् । घटाद्दृष्टोघटइत्याद्य प्रयोगेण विषयमुद्रया हेतुतातोविलक्षणायाएव हेतुतायाः पञ्चम्यर्थतया चैत्रवाक्याच्छ्रुतोयमर्थइयादौश्रवः श्रावणप्रत्यक्षार्थकत्वे श्रावणप्रत्यक्षे वा क्यस्य विषयत्वेपि तद्विलक्षणहेतुताविरहेण पंचम्यनुपपत्तिश्च । नच कर्मप्रत्ययार्थघटकज्ञाने वाक्याधीनत्वान्वयबोधेन पंचम्युपपत्तिरितिवाच्यं, तादृशज्ञाने हेतुपञ्चम्यर्थस्यान्वये तादृशज्ञानस्यानुमिति रूपस्य व्याप्त्या द्यधीनतया व्याप्तेश्श्रुतइत्यादि व्यवहारापत्तेः । तस्माच्छाब्दोविलक्ष णानुभवएव अर्थःश्रुत इत्यत्र श्रुधात्वर्थइति तत्स्वीकारआवश्यकः। नच तत्स्वी कारेपि श्रावणप्रत्यक्षमेव शृणोत्यर्थः, तज्जन्यशाब्दानुभवविषयत्वरूपं

व्यापारानुबन्धिविषयत्वमेव कर्मप्रत्ययार्थोऽस्त्विति वाच्यं; तथा सति शा
ब्दबुद्धेरधिकविषयकतया गुरुशरीरस्य तादृशशाब्दानुभवविषयत्व
विषयक शाब्दत्वस्य तत्पदाकांक्षादि ज्ञानकार्यतावच्छेदकतया गौर
वप्रसंगात, शाब्दबुद्धावेवधातोश्शक्त्यंतरकल्पनौचित्यात् ।

अथास्तु शाब्दोविलक्षणानुभवः, सोऽप्यनुमितिविशेष एवेत्यनुमाने
शाब्दान्तर्भावः; नच तादृशानुभवेनुमितित्वं न प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षा
न्यानुभवत्वलिंगक त नुमानंचा प्रयोजकमितिवाच्यं, शाब्दानुभवेनुमि
तित्वोपगमे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितौ क्लृप्तप्रतिबंधक
तयैव तादृशसामग्रीकाले शाब्दबोधवारणे शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति
तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वा कल्पन लाघवोपष्टब्धानुमानादेव शाब्द
बोधेनुमितित्वसंभवात् ; नच शाब्दत्वानुमितित्व प्रकारकेच्छयोः पृथ
गुत्तेजकत्वानुरोधेन प्रतिबंधकताभेदआवश्यकः, एकत्रैद्विविधेच्छोत्ते
जकत्वोपगमे शाब्दत्वप्रकारकेच्छाबलादसत्यां शाब्दसामग्र्यां शाब्दा
न्यानुमित्यापत्तेरितिवाच्यं, यत्रविषये प्रत्यक्षसामग्रीकाले शाब्दत्वप्रका
रकेच्छावशात्र शाब्दबोध स्तादृशानंतविषये शाब्दबोधे तत्समान
विषयक प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वान्तराकल्पने लाघवस्यानपवा
दात् । एवं वैशेषिकमते समानविषयक * ल्पने लाघवमितिचेन्न; शाब्द
त्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वे शाब्दसामग्र्या व्याप्त्यादिज्ञान घटिततया गुरु
शरीरत्वेन भिन्नविषयक प्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबंधकतायामवच्छेदक
गौरवात् । लिंगादिभेदेनैकैकविषय एवन्यायमतापेक्षया शाब्दसामग्री
बाहुळ्येन प्रतिबंधकताबाहुळ्याच्च ।

अथ यथान्वयव्यतिरेकि लिंगकानुमित्यो स्सामग्रीभेदेप्येकजाती
यता तथा व्याप्तिज्ञाननिरपेक्षपदज्ञानादि घटितसामग्र्याश्शाब्दानुभव
जनकत्वेपि तस्यानुमितिजातीयत्व मविरुद्धमिति वैशेषिकैरपि व्या
प्त्यादिज्ञानस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वं नोपगंतव्यम्, अन्वयव्यतिरेक

---

* अत्र कियानपि ग्रंथः पतितः ।

व्याप्तिज्ञानयोः परस्परजन्यानुमिताविव शाब्दबोधेनुमितित्वस्वीकारेपि तत्रव्याप्तिबुद्धे र्व्यभिचारस्य तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वेनैव वारणात्, अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यभावज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वा दाकांक्षाज्ञानादिजन्यतावच्छेदकगर्भे नुमितित्वा प्रवेशेपि शाब्दसामग्र्या अभावज्ञानरूपानुमितित्वावच्छिन्न करणघटितत्वेन तज्जन्यबोधस्यानुमितित्वोपपत्तेः । नच पक्षतायाश्शाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय पक्षता जन्यता वच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वं वैशेषिकैः प्रवेश्यमितितन्मते गौरवमितिवाच्यं, तल्लिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपायाः पक्षताया अन्यलिंगकानुमितौ लिंगानुपधानमते व्यभिचारवारणाय जन्यतावच्छेदककोटा वव्यवहितोत्तरत्व संबंधेन तादृशाभावविशिष्टसिद्ध्यवच्छिन्नभेदस्यावश्यं निवेश्यतया शाब्दबोधेपि तत एव व्यभिचारवारणात । परामर्शाजन्यज्ञानेऽनुमितित्व मपसिद्धांतभये नाभ्युपगमानर्हमितिचेन्न;- पक्षताया अजन्येनुमितित्ववादिनां परामर्शाजन्येनुमितित्वमपि नापसिद्धांतः । एतेन यादृशसंसर्गेण यादृशपदार्थस्य क्वचिदपि न निश्चयः एवं तत्संबंधावच्छिन्न तदभावस्यापि न क्वचिन्निश्चयः तादृशपदार्थस्य तत्संसर्गविषयकबोधो नानुमाना न्निर्वहति, अन्वयव्यतिरेक दृष्टांतविरहेण व्याप्त्यवधारणासंभवात; नच सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्धस्यापिसिद्धे रुक्तत्वा न्नैवमिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यव्याप्तेः प्रकृतहेतौ विशिष्टपरामर्शासम्भवे नानुमिते रनिर्वाहादिति परास्तम् ।

मेवं, व्याप्तिज्ञाननिरपेक्ष शाब्दजातीयबोधस्वीकारेपि बाधकाभावात्, अनुमितेरेव तादृशविशेषत्वं किं न स्वीक्रियत इत्यत्र विनिगमकस्याति दुर्लभत्वात । तथासत्यपि समानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्या एकैक प्रतिबन्धकतानिर्वाहेण दर्शितलाघवाक्षतेः । पदज्ञानस्यापि शाब्दबोधे पदविषयकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वादिना कारणतासम्भवात । एकैकविध शाब्दप्रयोजकानुपूर्वी विशेषरूपाकांक्षादीना मननुगततया

तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तदव्यवहितोत्तरत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया नुमितौ तद्व्यभिचारानवकाशात् । वचैकपदार्थेऽपरपदार्थरूपयोग्यताया एकैकविधतया एकैकविधशाब्दधीप्रयोजकतया तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तज्ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं नोभयोरावश्यकमिति वाच्यम्, बाध निश्चयाभावस्य क्लृप्तहेतुतयैव निर्वाहे योग्यताज्ञानहेतुताया एव शाब्द बुद्धावसिद्धः । प्राचीनैरनुमितावपि संशयसाधारणविशेषण संसर्ग ज्ञानहेतुतास्वीकारा योग्यताज्ञानस्यानुमितौ व्यभिचारानवकाशाच्च । अनुमितेश्शाब्दधीविशेषत्वमतेऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्थाने शृणोमीत्य नुव्यवसायवारणमपि शाब्दबुद्धेरनुमितिविशेषत्वे शृणोमीत्यनुव्यव सायस्थानेऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायरीत्यैव सम्भवति । अनुमितित्वस्य शाब्दत्वव्याप्यत्वे पदज्ञानघटितसमानविषयक विशेषसामग्रीकालेऽनु मितिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व कल्पनाधिक्यमिति चेत्; शाब्दत्वस्यानुमितित्व व्याप्ततामतेऽपि समानविषयेऽनुमित्साविशिष्ट परामर्शादिसत्वे शाब्दबोधवारणाय तत्र परामर्शादिघटित सामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्यम् । तत्रशाब्दबोधात्मकानुमितेरेतन्मतेऽभ्युपगमे विपरीतमते प्युक्तस्थलेऽनुमित्यात्मक शाब्दस्वीकारस्संभवतीति न सामग्रीप्रतिबंधकताधिक्यम् । एतन्मते तत्रानुमित्यात्मक शाब्दबो धस्वीकारे नुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिस्तु न, शाब्दत्वस्यानुमितित्व व्याप्यतामते प्यनुमित्साविशिष्टानुमिति सामग्रीदशायां शाब्दात्म कानुमिति स्वीकारे शृणोमीत्यनुव्यवसायापत्ति संभवादित्यलमति विस्तरेण ।

मीमांसकमते उक्तयुक्तिभिश्शाब्दानुभवो नुमिति भिजातीयएव, तत्सामग्र्याऽऽकांक्षाज्ञानघटिताविलक्षणी । किन्तु लौकिकशब्दोन प्रमाणं, तज्जन्यशाब्दबोधपूर्वं मनुमानेन तद्विषयकवाक्यार्थग्रहा तादृशशाब्दबो धस्य गृहीतग्राहित्वेनानुवादरूपत्वा दगृहीतग्राहिणएवज्ञानस्य प्रमा त्वात् । नचैवमनुमितेः परामर्शगृहीत साध्यपक्षादिमात्र ग्राहित्वात्प्र

जरन्मीमांसकास्तु — लोके वक्तृज्ञानानुमाना त्तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा

मात्वानुपपत्तिरितिवाच्यम्, स्वान्यूनाकार स्वपूर्ववर्तिस्वसमानाधिकरणं निश्चयकं यत्तदन्यत्वमगृहीतग्राहित्वमेव प्रमालक्षणमिति परामर्शस्यानु मिति विषयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न विशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयकत्वेनानुमिति विषयसकलवस्तु विषयकत्वेपि तदन्यूनाकारतावि रहेणानुमितेः प्रमात्वोपपत्तेः । प्रमाणंतु वेदरूपशब्दएव, तत्प्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थ स्तस्य शब्दशब्दोपजीविप्रमाणभिन्न प्रमाणागम्यत्वेन वेदजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तरेणाग्रहणात् । लोकेत्वनुमानाधीन वाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दबोधसामग्रीसमवधाने नपेक्षितत्वेपि स्वसामग्री वशादेवनियमतो वाक्यार्थगोचरानुमिति श्शाब्दबोधात्पूर्वं जायतइति प्राचोमीमांसकावदन्ति । गुरवस्तुविशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनाशाब्दबोध सामग्र्येव दुर्घटेति यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधकारणताव्यवस्थापने नैवोपपादयन्ति । तत्रानायासेन जरन्मीमांसक मतनिराकरणसम्भवा त्तदेव मतमादावुपन्यस्यति (जरदिति) "लोके" - लौकिकवाक्य श्रवणस्थले (वक्तृज्ञानानुमानादिति) अयं वक्ता प्रकृतवाक्यार्थ गोचर यथार्थज्ञानवान्, प्रमाद्यजन्ये तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वादित्येतादृशानुमाना दित्यर्थः (वाक्यार्थसिद्धाविति) अनेनसाध्ये याथार्थ्यघटकतयैक पदार्थे परपदार्थसंसर्गसिद्धावि युक्तम् । तद्वद्विशेष्यक तद्वत्त्वावगाहित्व रूपयाथार्थ्यशरीरे एकपदार्थधर्मितावच्छेदकतया पदार्थतावच्छेदकां शप्रवेशा देकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न संसृष्टापरपदार्थतावच्छेदका वच्छिन्न रूपवाक्यार्थस्य याथार्थ्यभाने नियमतो भानानिर्वाह इत्यत आह (तदुपजीवि संसर्गानुमानाद्वेति) तादृशवक्तृज्ञानानुमानोपजीवि न एतत्पदार्थ स्वपदार्थसंसर्गी तत्प्रकारक यथार्थज्ञानविशेष्यत्वादित्यतः

वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं, वेदे तु तदभावा त्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वदन्ति; तन्न, वेदे क्लृप्त सामग्रीतो लोकेऽपि संसर्ग प्रत्ययात् । अन्यथानुवादकतापि नस्यात् ।

पदार्थपक्षक पदार्थान्तरसंसर्ग साध्यकानुमानान्तराद्वेत्यर्थः । "वाक्यार्थ सिद्धौ"- विशिष्टानुभवग्राह्यवाक्यार्थस्य निश्चये । "शब्दस्य" - लौकिकवाक्यस्य । "अनुवादकत्वं" - प्रमाणान्तरगृहीतग्राहिज्ञान जनकत्वम् । नत्वगृहीतग्राहिजनकत्वरूपं प्रामाण्यमिति शेषः । "तद भावात"- अपौरुषेयतया वक्तुरभावात् वक्तृ वाक्यार्थज्ञानानुमाना धीनवाक्यार्थ सिद्ध्यभावात् । "स्वातन्त्र्येण" - अगृहीतग्राह्य नुभवजनकत्वेन (वेदेक्लृप्तसामग्रीतइति) वेदजन्यशाब्दबोधे यादृश्या कांक्षादि ज्ञानघटिता सामग्री क्लृप्ता तादृशसामग्रीत इत्यर्थः । "संसर्ग प्रत्ययात्"- पदार्थद्वयसंसर्गविषयक वेदजन्यबोधाविजातीय संसर्ग बोधस्यानुमानिक वाक्यार्थनिश्चयं विनैवोपपत्तेरित्यर्थः । वेदवत्प्रामाण्य स्यावश्यकत्वादितिशेषः । ननु लोकवेदयो नैकाशाब्दानुभव सामग्री, वाक्यानुपूर्वीभेदेनाकांक्षाभेदात , तथाच लौकिकवाक्य स्थलीयाकांक्षाज्ञानादेः संसर्गबोधसामग्रीत्वमेव न कल्प्यतइति कथं लौकिकवाक्यस्य प्रामाण्यमित्यतआह (अन्यथेति) लौकिकवाक्येआकांक्षादिज्ञानघटितायाः सामग्र्या अकल्पनइत्यर्थः । "अनुवादकता"- गृहीतग्राह्यनुभव जनकता । तथाच लौकिकवाक्यादपि शाब्दानुभवस्यानुभवानुरोधेन परैरपि स्वीकरणीयतया तेषामपिलोकस्थले शाब्दानुभवसामग्रीकल्पनमावश्यकमितिभावः । ननु शाब्दानुभवानुरोधेन पद आकांक्षादिमत्त्वज्ञानस्यावश्यकतया पदार्थसंसर्गानुमापकतादृश पद स्मारितत्वरूपलिङ्गस्य पदार्थज्ञानमावश्यक मित्यनुमितिसामग्रीसत्त्वेन

लिंगस्य पूर्वत्वेपि व्याप्तिस्मृतिविळम्बेन तद्वि ळम्बात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारा द्देदतुल्यापि सामग्री न निश्चायिकेतिचेन्न;—चक्षुरादे स्तथात्वे-न तच्छंकायामपि प्रमापकत्वात् ।

तत्संसर्गानुमिति श्शाब्दबोधात्पूर्वं नियमतोभविष्यति; नच तल्लिंगज्ञानघटितानुमितिसामग्रीकाळे पदाकांक्षादिमत्वज्ञानसत्वेन शाब्दसामग्र्याअपिसत्वेन तस्यास्समान विषयनुमितिसामग्र्यपेक्षया बलवत्वेनानुमितिरेवनभवितु मर्हतीतिवाच्यम् . शाब्दबोधे आकांक्षादि मत्पदज्ञान जन्यपदार्थोपस्थिते र्हेतुतया तद्विळंबेन तादृशशब्दस्यानुवादकत्वस्य दुर्वारत्वादित्यतआह (लिंगस्य पूर्वत्वेपीति) पक्षेलिंगतावच्छेदक प्रकारेणलिंगस्य निश्चितत्वेपीत्यर्थः (व्याप्तिस्मृति विळंबेनेति) उद्बोधक समवधानानियमेन तद्विरहस्थले व्याप्तिस्मृत्यसंभवेनेत्यर्थः । "तद्विळबात्"- अनुमानविळबात, शाब्दबोध पूर्वकालेनुमित्यनियमादितियावत । शंकते (अनाप्तोक्ताविति) अनाप्तोक्तवाक्यइत्यर्थः । "व्यभिचारात्"- अप्रामाण्यदर्शनात (न निश्चायिकेति) न निश्चयं जनयितुं समर्थेत्यर्थः । सर्वत्रैव लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसहचरिताकांक्षादि मद्वाक्यत्वरूप धर्मदर्शनेन तत्संशयसंभवा त्तस्य च फलीभूतनिश्चय प्रतिबंधकत्वादितिभावः । एवंच लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसंशयनिवृत्यर्थमाप्तोक्तत्व निश्चयस्स्वीकरणीयः, तस्य च वाक्यार्थनिश्चयरूपतया तत्पूर्वकस्य शाब्दबोधस्य लोकस्थले गृहीतग्राहित्व नियमइति शंकितुराशयः । निश्चयसामान्ये यथप्रामाण्यसंशयस्य विरोधितापे पक्षे तदादोषमाह (चक्षुरादेरिति) "तथात्वेन"-दोषसमवधानदशायां भ्रमजनकत्वेन । "तच्छंकायामपि"-चक्षुष्ट्वादिरूपसाधर्म्य दर्शनेन प्रामाण्यशंकायामपि । "प्रमापकत्वात्" - प्रत्यक्षनिश्चयजनकत्वात् ।

ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं, लिंगवदिति चेन्न;- संशयोहि न वाक्ये, तस्य निश्चयात् ।

तथाच व्यभिचारेणाप्रामाण्यसंशयो नप्रतिबंधक इतिभावः । ननु अप्रामाण्यसंशयाभावस्य निश्चयसामान्ये हेतुत्वासंभवेना ऽप्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वासंभवेपि ज्ञायमानकरणकनिश्चये प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वं संभवतीति शब्दोनतत्संशयदशायां निश्चायकः, ज्ञायमानकरणत्वात् , व्यभिचारादिसंशयदशायां लिंगमिवेत्याशंकते(ज्ञायमानमिति)यत्र निश्चये ज्ञायमानत्वेनयत्करणं तत्संदेहदशायां न तन्निश्चयजनकमित्यर्थः । (लिंगवदिति) यथानुमित्यात्मक साध्यनिश्चयकरणभूतं लिंगव्याप्त्यादि संदेहदशायां साध्यानिश्चायकमित्यर्थः । एतन्निश्चये संशयसामान्यनिवेशो न सभवति, घटादिसंदेहदशायां धूमादेर्वह्न्यादिबोधकशब्दस्य च तन्निश्चायकत्वात् । अतः करणधर्मिकसंशयविशेषो निवेश्यः। तत्रच करणतावच्छेदकस्य ज्ञायमानत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया यद्रूपंतथा तत्संशयनिवेशस्संभवति, व्याप्त्यादे स्तथानुमिति करणतावच्छेदकत्वात् , लिंगेतत्संशयदशायां तस्याननुमापकत्वात् , अतश्शब्दस्य तादृशरूपा कांक्षादिसंशयोपि न, वाक्येतस्य निश्चयात्, शब्दत्वरूपधर्म संशय दशायामनिश्चायकत्वमिष्टमेव, आप्तोक्तत्वं गौरवान्नकरणतावच्छेदक, मितितादृशसंशयान्तर्भावेन नियमपक्षंदूषयति (संशयोहीति) प्रकृतसाध्यघटकइत्यादिः (न वाक्यइति) वाक्यत्वपरम् । तथाच शब्दरूपे धर्मिण्याकांक्षादिमच्छब्दत्वरूपवाक्यत्वं कोटिक इत्यर्थः । "तस्य"- तादृशवाक्यत्वस्य । "निश्चयात्"- शाब्दनिश्चयपूर्वं वाक्येनिश्चितत्वादित्यर्थः । तथाच वाक्यत्वस्य शब्दे संशयकाले अनिश्चायकत्वसाधने सिद्धसाधनमितिभावः । यच्च्याप्योक्तत्वनिश्चयस्या प्रामाण्यसंशयनिवृत्त्यर्थमपेक्षाया एवशंकितुरभिमतत्वा द्वाक्यत्वसंशयघटितनिय

न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये, तस्य तदुत्तरकालीन त्वात् । नाप्तोक्तत्वे, तन्निश्चयस्या नंगत्वात् ।

मनिराकरणमफलं, तथाप्यनभिप्रेतार्थ मादायापि सामान्यशब्दार्थवित र्केण तत्पक्षदूषणं संगच्छते । फलीभूतज्ञानधर्मिक प्रामाण्यसंदेहस्य करणे प्रमाकरणत्व संशयपर्यवसायिनः निश्चविरोधित्वे आप्तोक्तत्व निश्चयापेक्षाया आवश्यकत्वा त्तादृशसंशयांतर्भावेण नियमपक्षं दूषयति (तज्जन्यज्ञान प्रामाण्यइति) स्वजन्यज्ञानधर्मिक प्रामाण्यकोटिक इत्यर्थः। प्रकृतसाध्यघटकसंशयइत्यनुषज्यते । " तस्य " -ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य । "उत्तरकालीनत्वात्"-ज्ञानरूपधर्मिज्ञाने सत्येव तदुत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वात् । तथाच तत्संशयस्य निश्चयविरोधित्वेपि शाब्दनिश्चयपूर्वकाले तत्सामग्रय नियमेन तदनावश्यकत्वात् सर्वत्र तन्निवर्तकाप्तोक्तत्व निश्चयानपेक्षया नलौ केशाब्दनिश्चयस्य गृहीतग्राहित्वमितिभावः । प्रामाण्यसंशयस्य ज्ञायमान करणजन्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनैत दुक्तम् । वस्तुत स्तादृशसं शयस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसितस्य ग्राह्यसंशयवत्परोक्ष निश्चयाविरोधित्वमे वेतियन्निश्चयः स्वकारणकनिश्चया (?) तत्संदेहघटितनियमबला दाप्तोक्त त्वसंदेहस्य शाब्दनिश्चय हेतुत्वस्यैवानुपगमादित्यर्थः । तन्निश्चयस्य हेतुत्वो पगमे 'तत एवशब्दस्यानुवादकतासिद्धेः प्रयासवैफल्यं, तदनुपगमे च यन्निश्चयइत्यादौ यत्पदेनाप्तोक्तत्वोपादानासंभवा त्तत्संशयस्य शाब्दबोधविरोधिता नोक्तनियमात्सिद्ध्यतीतिभावः । ननु - उक्तनियम बलादाप्तोक्तत्वसंशय विरोधिता वद्वा तन्निश्चय हेतुताच मास्त्विति , तथा प्याप्तोक्तत्वसंशयकाले शाब्दबोधानुत्पादस्यानुभाविकतया तन्निवा हायाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधेपि हेतुत्वं दुर्वारमेवेति तत्पूर्व वाक्यार्थ

---

(१) अत्र कांश्चनपङ्क्तयः पतिताः ।

ननु- लोके आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थधीर्नेति तन्निश्चयो हेतुः, तथा च वाक्यार्थगोचर यथार्थज्ञानजन्यत्व ग्राहका त्तदुपजीविनो

निश्चयस्यावश्यकतेति शंकते(नन्विति)"लोके"-लौकिकवाक्ये । "सन्देहे"-सन्देहदशायां । "तन्निश्चयः"-आप्तोक्तत्वनिश्चयः । "हेतुः" शाब्दबोधकारणं । वाक्यइतिशेषः । तथापि कथमनुवादकता शब्दस्येत्याकांक्षायां शाब्दबोधात्पूर्वं वाक्यार्थज्ञानस्य नियमेनसत्त्वमुपपादयितु माप्तोक्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थघटितत्वं प्रदर्शयन्नाप्तोक्तत्वग्रहस्यैव वाक्यार्थज्ञानत्वमाह (तथाचेति) आप्तोक्तत्वग्रहस्य शाब्दधीहेतुत्वे चेत्यर्थः । (वाक्यार्थ गोचर यथार्थ ज्ञानेति) वस्तुगत्यैकपदार्थ संसृष्टो यो परपदार्थ स्तद्गोचरज्ञानेत्यर्थः (ग्राहकादिति)तज्ज्ञानजनकादित्यर्थः । वाक्यार्थधीरित्यनेनान्वयः । शाब्दबोधात् प्राङ्नियमतइति पूर्वं पूरणीयं । वाक्यार्थज्ञानंविना वाक्यार्थघटित निरुक्ताप्तोक्तत्वस्य दुर्ग्रहतया प्तोक्तत्वग्रहा त्पूर्वमनुमानांतरादेकपदार्थे परपदार्थ संसर्ग ज्ञानमावश्यकं, तदादायापि शाब्दबोधेगृहीतग्राहित्वमक्षतमित्याह (तदुपजीविन इति)बहुव्रीहिणा तदुपजीव्यादनुमानांतराद्धीत्यर्थः । आप्तोक्तत्वग्रहे वाक्यार्थज्ञानानुमानांतर मनपेक्ष्यैव शाब्दबोधसंभवा त्तदुपजीवकानुमानांतराद्धीति यथाश्रुतार्थासंगतेः । वस्तुतो यथार्थज्ञानवदुक्तत्व रूपाप्तोक्तत्वानुमानानंतरं तदधीनसंसर्गानुमानं नियमतोभवतीत्यभिमानेन तादृशानुमानपरैव तदुपजीविन इत्यादि फक्किका, अतएव वेदस्थले नाप्तोक्तत्वशंकाविरोध्य पौरुषेयत्व निश्चयाधीन संसर्गानुमानमादायानुवादकत्व प्रतिबन्दिप्रदर्शनमप्येतन्न संगच्छते, उभयत्र संसर्गानुमानस्यैवावश्यकतया तुल्यत्वात् ।

नुमानाद्वाक्यार्थधीरितिचेन्न;- वेदे तंद्राहितस्यापि सामर्थ्यावधारणात् , तदनिश्चयेपि वेदानुकारेण पठ्यमान मन्वादि वाक्ये ऽपोरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थ निश्चयात् ।

यद्यपि आप्तोक्तत्वशरीर घटकयाथार्थ्यग्रहस्य विशेषणांशे सधर्मितावच्छेदककत्वानियमा द्विशेषणसंसर्गांशे सधर्मितावच्छेदककस्य शाब्दवाक्यार्थबोधस्य नियमेन गृहीतग्राहित्वानिर्वाहः, तदुपजीवक संसर्गानुमानं च शाब्दबोधानुपयोगितयानावश्यकमेव; एवं विशेषणांशे निर्धर्मितावच्छेदककाप्तोक्तत्वग्रहेपि न नियमतस्तादृश सधर्मितावच्छेदककवाक्यार्थग्रहापेक्षेत्याप्तोक्तत्व ग्रहोपजीव्यनुमानांतरमादायापिन शाब्दप्रामाण्यभंगः ; नचाप्तोक्तत्व ग्रहापेक्षणीयानुमानस्य विशेषण संसर्गांशे निर्धर्मितावच्छेदकक संसर्गज्ञानजनकत्वमसंभवि, अनुमितेस्साध्यांशे पक्षतावच्छेदक धर्मितावच्छेदककत्व नियमादितिवाच्यम् , तथापि विशिष्य पदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षकानुमानं विनाप्ये कपदार्थसंसर्गितया वक्तृज्ञानविशेष्य एतत्पदार्थसंसर्गवान् अश्वांबपुरुषीय तत्पदार्थसंसर्ग ज्ञानविषेष्यत्वादित्यनुमानतोपि वाक्येदर्शिताप्तोक्तत्व ज्ञानसंभवादिति; तथाप्याप्तोक्तत्व ज्ञानहेतुतामेवावह मानस्तामेव खण्डयितुं प्रथमतोवेदजन्य बोधसाधारण शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतितद्धेतुतां व्यभिचारेण निरस्यति (वेदइति) वेदान्तर्गतस्य वाक्यस्याप्तोक्तत्व ग्रहविषयताराहितस्यापि मीमांसकादि शाब्दबोधजनकत्वदर्शनादित्यर्थः । लौकिकवाक्यजन्य शाब्दत्वावच्छिन्न हेतुतायां त्वस्य व्यभिचारस्य विरोधितेत्यालोच्य लौकिकमन्वादिवाक्यजन्यबोधे व्यभिचारमाह (तदनिश्चयेपीति) आप्तोक्तत्वानिश्चयेपीत्यर्थः । " गौड मीमांसकस्यार्थनिश्चया " दित्यग्रिमेणान्वयः । मन्वादिवाक्य

नचासौ भ्रांतिः, बाधकाभावात् । पौरुषेयत्व निश्चयदशायामपि तस्य तथात्वात् । नचा संसर्गाग्रहमात्रं तत् ,

---

गौडमीमांसकस्य शाब्दवाक्यार्थनिश्चयादित्यर्थः । वाक्यार्थ निश्चयात्पूर्वं माप्तोक्तत्वनिश्चयाभाव साधक ' मपौरुषेयत्वाभि मानिन ' इत्यन्त विशेषणम् । अपौरुषेयत्व मवक्तृकत्वम् , तन्निश्चयो विपरीतनिश्चय विषयाप्तोक्तत्वरूप सवक्तृकत्व विशेषग्रहविरोधित्वा तदग्रहसम्पादकः । अपौरुषेयत्व भ्रमनिर्वाहकं मन्वादिवाक्येषु वेदा नुकारेण पठ्यमानत्वविशेषणम् । वेदस्येव स्वरविशेषेणमन्वादिवाक्ये पठ्यमाने तत्र वेदत्वभ्रमा द्वेदाभिज्ञाप्या पौरुषेयत्वाभिमान निर्वाहः । दाक्षिणात्य मीमांसकस्याधीतवेदतया तत्र वेदत्वभ्रमासम्भवात ' गौड'ति मीमांसकविशेषणम् । मीमांसकत्वं च वेदेष्वपौरुषेयत्व निश्चयोपयो- गीत्युपात्तम् । ननु मन्वादिवाक्ये ष्वपौरुषेयत्वभ्रमवत स्तदधीनार्थ निश्चयोपि भ्रमरूपएव, अतो नोक्तव्यभिचारावकाशः, प्रमात्वस्यैवा प्तोक्तत्वनिश्चयजन्यतावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयत्वा दित्याशंकान्निर स्यति (नचेति) " असौ "- उक्तार्थनिश्चयः (बाधकाभावादिति) विषयबाध विरहादित्यर्थः । ननु व्यभिचारवारणाय तादृशनिश्चये बाधितजातीय बाधितव्यक्तिविषयकत्व मेवोपगन्तव्यमिति शंकान्निर स्यति (पौरुषेयत्व निश्चयेति) आप्तोक्तत्व निश्चयेत्यर्थः । "तस्य"- प्रमारूप तद्वाक्याधीनार्थ निश्चयस्य । " तथात्वात् " -अपौरुषेयत्वा भिमानकालीन तद्वाक्यजन्यार्थ भ्रमसमानविषयकत्वेनानुभवात् । तथाच प्रमासंवादेन तस्य बाधितविषयकत्वोपगमासम्भव इति भावः (असं संर्गाग्रहमात्रमिति) अगृहीतासंसर्गक धर्मधर्मिविषयक स्मरणरूपम् , नतु पदार्थद्वय संसर्गानुभवरूपमित्यर्थः । " तत " - तादृश गौड

अर्थस्य तथाभावेप्यसंसर्गाग्रहत्वे संसर्गोच्छेदापत्तेः। नचाप्तोक्तत्वनिश्चयरूपकारणबाधात्संसर्गज्ञानबाधः, व्यभिचारेण हेतुताया एव बाधात्। लौकिकत्वेन ज्ञाते तदङ्गमितिचेन्न;—मानाभावात्।

मीमांसकज्ञानम् । तथा च न तत्र व्यभिचार इति भावः । "अर्थस्य"- वाक्यार्थस्य । "तथाभावेपि"- अबाधितत्वेपि । "असंसर्गाग्रहत्वे"- उक्तासंसर्गाग्रहत्वमात्रोपगमे । "संसर्गग्रहोच्छेदापत्तेः" - शब्दस्य संसर्गानुभावकत्वोच्छेदापत्तेरित्यर्थः । संसर्गानुभावकत्वमन्तरेणाप्य संसर्गाग्रहा त्प्रवृत्त्याद्युपपत्तेरिति भावः । अनुवादकत्वमपि शब्दस्यन स्यादिति शेषः । ननूक्तकारणबाधेन प्रकृतसंसर्गग्रहासम्भवेनासंसर्गाग्रहमात्र मुपेयते, संसर्गग्रहसम्भवेतु नतत्परित्याग इत्याशंकां निरस्यति (नचेति) "संसर्गज्ञानबाधः"- संसर्गग्रहासम्भवः (व्यभिचारेणेति) उक्तस्थले संसर्गज्ञानस्य सविवादत्वेपि व्यभिचार सन्देहेनेत्यर्थः (हेतुतायाएव बाधादिति) शाब्दबोधे आप्तोक्तत्व हेतुताया एवासिद्धेरित्यर्थः । तथा च तस्य हेतुतासिद्धौ उक्तस्थले तदभावेन संसर्गग्रह रूपकार्याभावसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तत्र व्यभिचार शंकानिरासेन तद्धेतुतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । लौकिक वाक्यजन्यशाब्दत्व रूपकार्यतावच्छेदक गर्भे लौकिकस्थले तत्त्वेन ज्ञायमानत्व निवेशान्नव्यभिचारः, उक्तमन्वादिवाक्यस्यापौरुषेयत्व भ्रमविषयतया पौरुषेयत्वरूप लौकिकज्ञानाविषयत्वा दित्याशंक्ते (लौकिकत्वेनेति) "ज्ञाते"- वाक्ये । "तत्"- आप्तोक्तत्वम् । "अंगं"- सहकारि ज्ञानविषयः (इतीति) न व्यभिचार इति शेषः । "मानाभावात्"- उक्तक्रमेण व्यभिचारवारणसम्भवे प्याप्तोक्तत्व

वाक्यार्थस्या पूर्वत्वेन लिंगाभावेन तद्ग्रहासम्भवात् । नन्वनाप्तोक्तत्व शङ्काव्युदासोऽङ्गं, सच वेदेऽपौरुषेयत्व निश्चयात्, लोकेचाप्तोक्तत्वावधारणादितिचेन्न;— तस्याशक्यत्वात् ।

निश्चयहेतुताया अप्रामाणिकत्वादिति भावः । नन्वन्वय व्यतिरेकानुविधानमेव तद्धेतुतायां मानमित्याशंक्य तदेवनेत्याह (वाक्यार्थस्येति) आप्तोक्तत्व घटकस्य प्रकृतवाक्यार्थस्येत्यर्थः । "अपूर्वत्वेन"– नियतपूर्व प्रतीतिकत्वाभावेन । "लिंगाभावात्"– साध्याप्रसिद्ध्या लिंगत्वाग्रहात्, व्याप्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः । तथा च नियतान्वयव्यतिरेकानुविधानग्रहएवासम्भवीत्यर्थः । ननु माभूदाप्तोक्तत्वनिश्चय श्शाब्दबोधेकारणम्, तथाप्य नाप्तोक्तत्वशंकायां नशाब्दबोधस्त्युक्तत्वा तन्निवर्तनार्थमाप्तोक्तत्वनिश्चयो भवतापि लौकिकस्थलेवश्योपेगन्तव्यः, तत्र तच्छंकाया निवर्तकान्तराभावादित्याशंकते (नन्विति) (सचेति) तच्छंकाव्युदासश्चेत्यर्थः (आप्तोक्तत्वावधारणादिति) यद्यप्य पौरुषेयत्वाभिमानविषय लौकिकवाक्ये तादृशाभिमानादेवा नाप्तोक्तत्वशंका निरास सम्भवः तजन्यबोधे आप्तोक्तत्वग्रहानपेक्षया तस्य प्रामाण्यमनपवादमेव, तथापि लौकिकत्वेन ज्ञायमानवाक्यस्य प्रामाण्यासम्भवान्नैयायिकानामभिमतसिद्धिः, तादृशवाक्यस्यानुवादकतयैव च परेषामभिमतसिद्धिरिति भावः (तस्या शक्यत्वादिति) आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधपूर्वमशक्यताया उक्तत्वादित्यर्थः । तथाचा नाप्तोक्तत्वशंकासत्त्वेपि शाब्दबोधस्स्वीकरणीयः, एवं यत्र स्वतस्सिद्ध एतच्छंकाविरह स्तत्राप्तोक्तत्वनिश्चयानपेक्षया लौकिकत्वेन ज्ञातस्यापि वाक्यस्य प्रामाण्यं निष्प्रत्यूहमिति भावः । यदि च अनाप्तोक्तत्वशंका व्युदासार्थं लौकिकवाक्ये तन्निवर्तकस्याप्तोक्तत्वनिश्चयस्य नियतापेक्षा तद्वावेदस्थलेपि

यदि चापौरुषेयत्व निश्चये सत्येव वेदा दर्थप्रत्यय स्तदा दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्या कांक्षादिम त्पदस्मारितत्वेन वेदे पदार्थ संसर्गसिद्धि रस्त्विति वेदोऽप्यनुवादकस्स्यात् । तदुक्तं -"व्यस्तपुन्दूषणा शङ्कैस्स्मारितत्वात्पदैरमी । अन्विता इतिनिर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः ॥"

तच्छंकानिवर्तका पौरुषेयत्वानिश्चयस्य नियतापेक्षतया तत्राप्यानुमानिक पदार्थसंसर्गधीसम्भवेन वेदोऽप्यनुवादकस्स्यादित्याह (यदिचेति) (दोषवदिति) दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्याकांक्षादिमत्पदं तत्स्मारि तत्वेन हेतुनेत्यर्थः । बाधकमानाभावरूपयोग्यताया स्सर्वत्र दुर्निश्चयत्वा द्धेतौ प्रवेशासम्भवेन तद्गर्भहेतोरदोग्ये व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं दोषवदनुक्तत्वे सतीत्यर्थकम् । यद्यपि वेदस्थले पुरुषाप्रणीतत्वस्य पदविशेषणत्वेनैवोपपत्तिः, तथापि पुरुषे दोषवत्त्वविशेषणं लोक वेदसा-धारणैक हेत्वभिप्रायेण (तदुक्तमिति) आचार्यैरिति शेषः (व्यस्तेति) "दूषणाशंका" - वक्तृदोषाशंका, दोषवत्पुरुषाशंकेति यावत, सा, "व्यस्ता"- निरस्ता, यै स्तादृशैः, तादृशाशंका शून्यैः पदैरिति यावत् । पदानां तादृशाशंकाशून्यत्व कथनेन तेषु तच्छंकानिवर्तक तादृशपुरुषानुक्तत्व ज्ञानविषयत्वं सूचितम् । तावता तदप्रणीतत्व विशेष णावच्छिन्न पदस्य हेतु घटकतालाभः । तथा च तादृशपदस्मारितत्वा द्धेतोः । "अमी"- पदार्थाः । "अन्विताः"- संसृष्टाः । "इति निर्णीते" - शाब्दबोधात्पूर्व मेतादृशानुमित्यात्मक निश्चयेसम्भवति (वेदस्येति) "तत"- अनुवादकत्वम् । न कुतइत्यर्थः । तथा च अनाप्तोक्तत्वशंकाया यत्र कारणान्तराभावेनासम्भव स्तत्रापौरुषेयत्व निश्चयादिकं विनैव संसर्गधीर्वेदादिति तत्प्रामाण्यव त्तत्पन्यायेन लोक

नचैवं शब्दस्य प्रमाणत्व मपि, अनुमानादेव वाक्यार्थ प्रतीतेरिति ।

प्राभाकरास्तु—व्यभिचारि [शब्द] व्यावृत्त

स्थले प्याप्तोक्तत्व निश्चयापेक्षाया अनैयत्येन प्रामाण्यं निष्प्रत्यूहमित्याशयः । वेदस्थले सर्वत्रा पौरुषेयत्वानिश्चयापेक्षायां शाब्दानुभवमन्तरेणेव प्रवृत्त्यादिनिर्वाहा ताद्दशविलक्षणानुभवोपि नसिद्धयेदित्याह (नचैवमिति) "प्रमाणत्वमपि"- स्वातन्त्र्येणानुभवकरणत्वमपि । निर्वहेदिति शेषः । "अनुमाना" दित्यनन्तरं सर्वत्रेति पूरणीयम् । लोके वेदेचेति तदर्थः (वाक्यार्थप्रतीतेरिति) भवताशाब्दबोधात्पूर्व मुपगमादिति शेषः । सामग्र्यन्तरकल्पनाभावादिति भावः । शाब्दबोधे वाक्यार्थज्ञानाधीन यथार्थतात्पर्यज्ञानापेक्षां व्यवस्थाप्य प्राभाकरे लौकिक शब्दस्यानुवादकत्व मुपपाद्यम्, शाब्दबुद्धौ यथार्थतात्पर्यस्य ज्ञातोपयोगित्वेच शब्दनिष्ठ* प्रयोजकत्वस्यैव साधकतावक्ष्यते, तत्सिद्धयेनाति प्रसक्तस्य शब्दप्रामाण्यप्रयोजकस्यावश्योपेयता, ताद्दशरूपस्यच तत्प्रयोजकरूपान्तरखण्डनेन परिशेषाद्यथार्थतात्पर्यस्य तत्प्रयोजकत्वंसेत्स्यतीत्याशयेनाह (व्यभिचारिव्यावृत्तमिति) व्यभिचारिव्यावृत्तत्वं यद्धर्मप्रकारकप्रमोपधान प्रयोजकस्तद्धर्मप्रकारक प्रमास्वरूपायोग्यव्यावृत्तत्वं । यद्यपि ह्रदोवह्निमानित्यादि मुख्यार्थपरवाक्यमपि ह्रदादिपदलक्ष्यार्थे पर्वतादौ वह्न्यादिप्रमास्वरूपयोग्यं, तदन्यव्यावृत्तत्वं ताद्दशवाक्यत्वादि साधारणं; तथापि तद्धर्मप्रकारक यथार्थतात्पर्यशून्यस्वरूपायोग्यत्व विवक्षया न दोषः । तद्भ्रमजनकव्यावृत्तत्वन्तु नार्थः, पर्वतोवह्निमानिति वाक्येनापि लक्षणायुपस्थापितह्रदादौ वह्न्यादिभ्रमजनना तद्वाक्यनिष्ठ यथार्थतात्पर्यस्यैवासंग्रहात् । अप्रमाणरूपस्य प्रमाप्रयोजकत्वं न संभवति, अप्रमाणवाक्ये तदभावसत्वेपि प्रमोपधानविरहेण

---

* अत्राल्पीयान् ग्रन्थः पतितः ।

मव्यभिचार्यनुगत प्रमाप्रयोजकमुपेयं, यदभावाद् नाप्तोक्तवाक्या दप्रमा ।

तदभावस्य प्रमानुपधानाप्रयोजकत्वादिति प्रामाण्यप्रयोजकतानिर्वाह प्रयोजकत्वेन, व्यभिचारिव्यावृत्तत्व विशेषणोपादानं (अव्यभिचार्य नुगतमिति) तद्धर्मप्रकारक प्रमाकरण यावद्वाक्यसाधारणमित्यर्थः । अतथाभूतत्वे व्यभिचारेण प्रामाण्यप्रयोजकत्वा निर्वाहात् । एतस्यापि विशे षणस्य तन्निर्वाहकत्वेनोपादानं व्यभिचारिव्यावृत्तत्वे तदभावस्य प्रामाण्याभावप्रयोजकतया । तस्य प्रामाण्यप्रयोजकता निर्वाहकत्वं स्वय मेव प्रकाशयति (त [य] द्भावादिति) " अना [प्तोक्त] प्तवाक्यात् "– अप्रमाणवाक्यात् । " अप्रमा "– प्रमाया अनुत्पादः । यद्यप्य नाप्त वाक्यादिति पंचम्यर्थ तज्जन्यत्वस्य प्रमायामन्वयोपगमे प्रतियोग्य प्रसिद्धिः अभावान्वये अयोग्यत्वमेव, तथाप्यभावान्वयिन आनन्तर्यस्य पंचम्यर्थतोपगमाददोषः । अनन्तरमितिपदं वा पूरणीयम् । नच यथार्थतात्पर्यस्य प्रमाहेतुत्वे गुरूणां प्रमाया गुणजन्यतास्वीकारप्रसंग इति वाच्यम्, प्रमात्वस्य यथार्थतात्पर्यजन्यतानवच्छेदकत्वेन तस्य गुणत्वाप्रसक्तेः; तद्धर्मप्रकारकशाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । नचा तात्पर्यविषयीभूतार्थस्य शाब्दबोधवारणाय तात्पर्यस्यैव शाब्द बोधहेतुत्व मास्तां, किं यथार्थतात्पर्यपर्यन्त हेतुतयेति वाच्यम् , वह्नि मानित्यादि सतात्पर्यवाक्यादेव वह्निशून्यविषयक वह्निप्रकारकबोध वारणाय वह्न्यादिप्रकारकबोधे यथार्थवह्न्यादिप्रतीति गर्भतात्पर्यग्रह हेतुताया आवश्यकत्वात् ।

नच तादृशशाब्दबोधस्य तन्मते असिद्ध्यासामग्र्यभावेन तदापत्त्य सम्भवाद्यथार्थतात्पर्यस्य हेतुत्वकल्पनं नसम्भवतीति वाच्यं तादृशविशि ष्टबोधस्याप्रसिद्धत्वेऽपि वह्निप्रकारकताया वह्न्यादिशून्ये ऽप्यापत्तिसम्भवात् ।

अपभ्रंशपदार्थभासक योग्यताज्ञानादीनां पर्वतादिविशेष्यक वह्न्यादि प्रकारक योग्यताज्ञानत्वादिनैव हेतुत्वकल्पना वह्न्यादिप्रकारतानिरूपित वह्न्यादिमत्पर्वतविशेष्यता प्रयोजिकैव तद्बुद्धेरिति वह्न्यादिशून्य ह्रदादौ वह्न्यादिविशेष्यतायाः नापत्तिसम्भवः, नच योग्यताज्ञानस्य समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्यैव विशेष्यविशेषणभावमर्यादयैव हेतुताभ्वीक्रियते लाघवात्, तथा च विशेषणाद्यसंसर्गितायोग तद्बोध विशेष्यतापत्ति र्दुर्वारैवेति वाच्यम्, समानप्रकारकज्ञान शाब्दबोधयो स्समानविशेष्यकत्वानियमेन समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या तयोर्हेतु हेतुमद्भावा सम्भवादिति चेन्न; - समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्यसम्भवेपि समान धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या धर्मितावच्छेदकविशेषमनन्तर्भाव्यैव शाब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानहेतुत्व कल्पनात् द्रव्यत्वावच्छिन्न धर्मिक वह्न्याद्यन्वयबाधापत्तेः दुर्वारत्वात् । अतो धर्मितावच्छेदक विशेषनियन्त्रित एव शाब्दबोधयोग्यताधियोः कार्यकारणभावस्स्यात् । तथा च द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकयोग्यताज्ञानात् जायमानवह्न्याद्यन्वय बोधे तदवच्छिन्नस्य वह्न्यादिमतएव धर्मिणोविशेष्यता न तादृशस्य वह्न्यादिशून्यस्येत्यत्र नियामकाभावः । अतः स्थार्थान्वयस्य शाब्दबोधे तत्तद्धर्मप्रकारतानिरूपित विशेष्यतानियामकत्वमावश्यकम् । तच्च स्वाव च्छ प्रतीतिनिष्ठयाथार्थ्य घटकविशेष्यतासंबंधेन यथार्थ तात्पर्यस्य हेतुतया निर्वहतीतिदिक् ।

[इदमापाततः- अनुमितौ वह्न्यादिशून्यस्य प्रमात्मकहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकाश्रयस्य तद्विशेष्यताया निप्रकारकत्वेनैव • पक्षधर्मता धियो हेतुतायाः कल्पनीयतया तत्तद्धर्मप्रकारतानिरूपित विशेष्यतासंबन्धेनज्ञानं प्रति तद्वद्वृत्तित्व विशिष्टत्वेन हेतुतयैव शाब्दान्यथा व्यभिचारवारणसंभवात् । तद्धर्मस्याः सत्त्वदशायामपि तद्धर्मविशिष्ट बुद्धयुत्पत्त्याव्यभिचारेण तत्त्वेन हेतुत्वासंभवात्, तदुपेक्षितम् ।]

अन्यथा कार्यवैचित्र्यं नस्यात् । तच्च ज्ञातमु
पयुज्यते,

निरुक्तरूपाभावस्य प्रमाविरहप्रयोजकत्वानुपगमे किमनिष्टमित्यत आह (अन्यथेति) "कार्यवैचित्र्यं"-प्रमारूपकार्यस्य शाब्दाभावस्थले ऽनुत्पादरूपं (नस्यादिति) आकांक्षादिसत्वेन तत्र तदनुत्पादप्रयोजकान्तरस्य दुर्घटत्वादितिभावः । इदानीं यथार्थतात्पर्यस्यसत्वेन प्रमाप्रयोजकताया निर्धारितत्वात् विशेषरूपावच्छिन्ने तत्र ज्ञातोपयोगिता साधक ज्ञानोपयोगित्व हेतो दुरवधारणतया संदिग्धासिद्धत्वेतिसामान्यत एव तज्ज्ञातोपयोगिता साधकानुमानि ज्ञानमेवावच्छेदकं नतु तद्विषयत्वं गौरवादिति । तत्रशाब्दबोधं प्रतिज्ञातोपयोगित्व रूपसाध्यासत्वेपिनांशतो बाधः, अवच्छेदकसंबंध व्यावृत्ताया अवच्छेद्याश्रयेविशेषणविधया विशेषणावच्छेदकताया एवपक्षतावच्छेदक घटकत्वात् । करणतावच्छेदकस्य ज्ञानस्यवारणाय शाब्दधीर्त्वावि । विषयताया वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन ज्ञानस्यसम्बद्धत्वेपि तद्व्युदासः । नच पक्षताव च्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यमनुमीयताम्, तत्रांशतो बाधस्या दोषतया किं शब्दज्ञानवारणेनेति वाच्यम्, आकांक्षादावंशतसिद्धि साधनस्यादोषत्वाय पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यस्यसाधनीयत्वात् । शब्दवृत्तिशाब्दबोधानुपयोगि नभोवृत्तित्वादिधर्मे बाधवारणायविशेष्य दळम् । किंचित्साध्यकशब्दरूप लिंगवृत्तिव्याप्यत्वादा वनुमितिकरणतावच्छेदके शाब्दप्रमोपयोगि ज्ञानविषयत्वाभावेन साध्यशून्ये बाध वारणाय शाब्दत्वं प्रमाविशेषणम् । गुरुमते भावस्याधिकरणस्वरूपतया शाब्दवृत्तौ बाधाभावत्वान्वयाऽभवादभावत्वादौ शाब्दबोधकारणताव च्छेदके वारणायकरणतापर्यन्तनिवेशः । साध्यमाह (ज्ञात मुपयुज्यत इति) शाब्दज्ञानोपयोगि ज्ञानविषयइत्यर्थः । शाब्दज्ञानकारणताव च्छेदक विषयतावदिति यावत् । अतश्शाब्दबोधजनकाकांक्षाविषय

कस्य ... ... , परमेश्वर ... विषयतया न सिद्धसाधनसम्भवः । यथार्थतात्पर्ये तादृशसाध्यसिद्धौ तद्विषयज्ञानत्वेन शाब्दधीकारणत्व सिद्धिपर्यवसाना यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधनियतापेक्षया शब्दस्या नुवादकतासिद्धिरिति भावः ।

... अथ गुरुमते तादृशतात्पर्यज्ञानं न शाब्दबोधेकारणम्, तद्वि शिष्टे शब्दे विशेषणविधया विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्यावच्छेदकतया पि तदवच्छिन्न शब्दनिष्ठविषयताक ज्ञानस्य शाब्दबोधे पेक्षयोद्देश्यसिद्धेः स्वतन्त्रकारणताया निर्युक्तिकत्वात् ; नच ज्ञायमानस्तात्पर्यविशिष्टशब्द स्तद्विशिष्टशब्दज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहा दुभयहेतुतासि द्धिरिति वाच्यं, शब्देनानुभवतीति व्यवहारानुरोधेन शब्दस्य कारणताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञायमान शब्दकरणतापक्षे ज्ञानेतपुरुषीयत्वस्य निवेश्यतया गौरवेण शब्दज्ञानस्यैव सामानाधिक रण्य प्रत्यासत्त्या हेतुतायास्सिद्धिप्रसंगात् । अनुमितिस्थलेतु व्याप्त्या दिविशिष्टलिंगज्ञानस्य व्यापारतानिर्वाहाय कारणताया आवश्यकत्वात्, शाब्दस्थले च पदार्थोपस्थितेरेव व्यापारतेति विशेषादितिचेत् ? अस्तु तर्हि स्वावच्छिन्नविषयता संबंधावच्छिन्न ज्ञानवृत्ति शाब्दज्ञानकरणता वच्छेदकत्वमेव ज्ञातोपयोगित्वम् । "व्याप्तिवदि" ति दृष्टान्तस्य तस्य मूलसामान्यव्याप्त्यभिप्रायेणसंगतेः ।

अथैवमपि तात्पर्यज्ञानापेक्षानसिद्ध्यति, हेतौ यथार्थतात्पर्यत्वे ज्ञातोपयोगिता व्याप्तिविरहेण तेनरूपेण ज्ञातोपयोगितापर्यन्तस्य साध्य त्वासंभवात, इदानीं तात्पर्यस्य यथार्थत्वेन हेतोरक्षतया *पक्षतावच्छेद कावच्छेदेन ज्ञातोपयोगिता साधनस्य बाधादप्यसंभवात्, तेनरूपेण ज्ञानस्य हेतुतया गुरुणाप्यनुपगमादिति चेन्न;- स्वनिष्ठ शाब्दज्ञानोप योगितावच्छेदकरूपेण शाब्दज्ञाने ज्ञातोपयोगितासाधनेनैव समीहि तनिर्वाहात, परिशेषेण यथार्थ तात्पर्यत्वावच्छिन्नस्यैव शाब्दज्ञानोपयो

---

*अत्र किंचा नपि ग्रंथः पतितः ।

ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वात्,

गिताया व्यवस्थापनीयतया उक्तसाध्यसिद्ध्यैव यथार्थ तात्पर्यज्ञानहेतुतासिद्धि पर्यवसानात्, व्याप्तेरपि स्वनिष्ठानुमितिरूप ज्ञानोपयोगितावच्छेदकव्याप्तित्वेन तादृशज्ञाने ज्ञातोपयोगितया दृष्टान्तसंगतेः। अथवा शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकत्वेन ज्ञायमानकरणे ज्ञातोपयोगिव्यभिचारिव्यावृत्तस्य न पक्षता, अपितु शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकत्वोपलक्षित रूपविशिष्टस्यैव, तादृशरूपस्य यथार्थतात्पर्यत्वरूपतया तद्विशिष्टपक्षे ज्ञातोपयोगित्वसिद्ध्यैव तत्कर्माहितसिद्धिः। कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतयः तद्विशिष्टयथार्थ तात्पर्यत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानस्य हेतुत्वेपि नबाधः। हेतुमाह (ज्ञायमानइत्यादि) "ज्ञानोपयोगः"-ज्ञानरूपकार्यघटित सहकारित्व, तत्र ज्ञायमानकरणनिरूपितत्वस्य सप्तम्यर्थस्यान्वयः। उपयोगित्वस्य वृत्त्येकदेशत्वेपि तस्य क्रियात्वेन निरूपकस्याप्याधारप्रभेदतया कारकत्वेन तदन्वितविभक्त्यर्थ निरूपितत्वस्योपयोगेन्वयः, तत्सहकारित्वं च ज्ञानरूपकार्यघटितं तज्जन्यज्ञानकारणतावच्छेदकत्वं। ज्ञानंच प्रकृतेशाब्दं। ज्ञायमानकारणजन्यत्वंच ज्ञायमानत्वावच्छिन्न करणताकत्वं। तथाच ज्ञायमानत्वावच्छिन्न करणताकशाब्दज्ञान करणतावच्छेदक 'मुपयोग्यं' तार्थः। ज्ञायमानत्वावच्छिन्न शाब्दज्ञानकरणतावच्छेदकत्व पर्यवसितं। ज्ञायमानत्वावच्छिन्नायाः ज्ञानकरणताया एव ज्ञायमानत्वावच्छिन्न करणताक ज्ञानकरणतात्वेनाभिधाने ज्ञायमानत्वव्यावृत्ताया ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतायालाभाय। तेन ज्ञायमानत्वरूपकरणतावच्छेदके ज्ञातोपयोगित्वविरहेपि नक्षतिः। व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वं व्यभिचारिव्यावृत्तत्वम्। तच्च विसंवादिप्रवृत्तिजनक ज्ञानकरणतानवच्छेदकत्वम्। एवं

-ज्ञायमानत्व रूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकविधया शाब्दज्ञानकरण तावच्छेदकत्वेसति भ्रमकरणतानवच्छेदकत्वं प्रकृतहेतुः । यद्यज्ज्ञान करणतायां ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतया वच्छेदकत्वेसति भ्र मकरणतानवच्छेदकं तत्तज्ज्ञानेज्ञायमानमुपयुज्यत इति सामान्यमुखी व्याप्तिः । ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतयेत्यनुक्तौ प्रत्यक्षकरणता वच्छेदकेंद्रियत्वादौ प्रत्यक्षं प्रतिज्ञातोपयोगित्व शून्ये नुमित्यादिकरणताव च्छेदक ज्ञायमानत्वे च ज्ञातोपयोगित्वशून्ये व्यभिचारस्स्यादितितदु पादानम् । मनोयोग बाधाभावादेरनुमित्यादि ज्ञानोपयोगिनोपि भ्रमक रणतानवच्छेदकत्वा त्परामर्शत्वादेरनुमिति करणतावच्छेदकस्याप्य तथा त्वा न्नव्यभिचारः । व्याप्तिभ्रमजन्यानुमित्यादिस्थलीया गृहीतासंस र्गक धर्मधर्मिविषयक ज्ञानद्वये ज्ञायमानत्वविशेषित ज्ञायमानव्याप्त्या द्यसंसर्गग्रह शून्यत्वावच्छिन्नस्य व्याप्त्यादि भ्रमविषयलिंगस्य करणतया तादृशज्ञानद्वय करणतावच्छेदका संसर्गाग्रहे व्यभिचारवारणाय विशेष्य दलम् । नचधूमलिंगक पर्वतादि पक्षकानुमिति स्थानाभिषिक्तागृहीता संसर्गकधूमविषयक ज्ञानद्वयस्य विसंवादिप्रवृत्त्यैजनकतया तत्करणताव च्छेदक व्याप्त्याद्य संसर्गाग्रहे व्यभिचारइति वाच्यं, धूलीपटलादौ वह्न्यादि व्याप्त्यसंसर्गाग्रहस्य वह्निव्याप्य धूलीपटलवान् ह्रदइत्यादि भ्रमेपि प्रयोजकत्वात । यस्तु तस्तु विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन नज्ञान द्वय रूपभ्रम उपादेयः, किन्तु ज्ञानद्वयत्वेन स्मृतित्वेनवेति संवादिप्रवृ त्तिजनक ज्ञानद्वयजनकासंसर्गाग्रहस्यापि तादृशज्ञानकरणतावच्छेदक त्वान्नव्यभिचारः । एतेन किंचिल्लिंगनिष्ठाया व्याप्तेः पक्षधर्मताया वा असंसर्गाग्रहस्य भ्रमानुपयोगिन स्संवादिप्रवृत्तिजनकज्ञानोपयोगिन स्सत्वेपि न तत्र व्यभिचारः ।

मिश्रानुयायिनस्तु (ज्ञायमानकरण इति) यज्ज्ञानं प्रतिज्ञातोपयो गित्वं यद्धर्म्मं ज्ञानावच्छिन्न तज्ज्ञानकरणतावतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थस्य भावस्य ज्ञातोपयोगिन्यन्वयः । क्रियायोगाभावेन ज्ञायमानकरणस्या

धारस्याप्यकारकतया कारकाधिकारीयेण "आधारोऽधिकरण" मिति सूत्रेऽधिकरणसंज्ञाविरहेण "सप्तम्यधिकरणेच" तिसूत्रेण सप्तमी विधानानिर्वाहे ध्युरासिलोमेत्यादिव त्कथंचि दाधारसप्तम्युपपत्तिः । तथाच ज्ञानावच्छिन्न तज्ज्ञानकरणतावद्वृत्ति तज्ज्ञानोपयोगित्वं विशेषणदळार्थः । उपयोगित्वं कारणतावच्छेदकप्रयोजकसाधारणं प्रयोजकत्वं । लिंगपरामर्शादे रनुमित्याद्युपयोगिनोऽपि लिंगादिरूपकरणवृत्तिता विरहा न्नतत्र व्यभिचारः । आत्मान्यत्वेन ज्ञायमानकरणस्य विशेषणीयतयाऽऽत्म लिंगकानुमिति कारणतादृशपरामर्शस्य तादृशकरणात्मनिष्ठत्वेपि न व्यभिचारः । इन्द्रियनिष्ठप्रत्यक्षज्ञानोपयोगिनिर्दोषाभावेन्द्रियमनोयोगादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञायमान करणोपादानम् । इंद्रियस्यापि स्वलिंगकानुमितौ ज्ञायमानतया करणत्वात्तज्ज्ञाननिरूपित ज्ञानावच्छिन्न करणतानिवेशः । अनुमित्यनुपयोगिनि ज्ञायमान तत्तत्करणलिंगनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगितानिवेशः । लिंगतया धूमतदीयरूपाद्य भयलिंगकानुमित्युपयोगिनि तादृशानुमिति करणनिष्ठे तदीयरूपादौ तदनुमितिज्ञातोपयोगितया साध्यसत्वेन न व्यभिचाराव काशः । गुरुमते सिद्ध्यभावस्यानुमितावहेतुतया न तत्रव्यभिचारप्रसक्तिः । बाधाद्यभावस्य विशेष्यनिष्ठस्य भ्रमसामग्रीतया व्यभिचारि व्यावृत्तत्व विरहेण न तत्रव्यभिचारः । तद्दळाभावेनैवात्ममनोयोगादौ मनोलिंगकानुमिते ज्ञायमानकरणे मनसिवर्तमाने तादृशानुमित्युपयोगिनि न व्यभिचारः । व्यभिचारिव्यावृत्तत्वं च भ्रमसामग्र्य प्रविष्टत्वम् । तच्च न तदनुपधायकत्वं, येन यदात्ममनोयोगेन तल्लिंगकानुमितिरेव जनिता नतु स्मृति स्तत्र व्यभिचारोदुर्वारस्स्यात, किंतुतन्निष्ठकार्यतानिरूपित कारणतावच्छेदकरूप शून्यत्वम् । आत्ममनोयोगत्वादेस्तादृश रूपतया तद्वति न व्यभिचारः । नच व्याप्तेस्तात्पर्यत्वस्य च क्वचित्तादृश रूपतया सदृशरूपतया वोद्बोधकत्वेन स्मृतिहेतुतया दृष्टान्तासिद्धिस्स्वरूपासिद्धी इतिवाच्यं, तज्ज्ञानस्यैवोद्बोधकविधया हेतुत्वोपगमात, नतु ज्ञायमानस्य तस्य । अथवास्मृत्यनुभव साधारणधर्मावच्छिन्न कार्यतानिरू

प्रमाहेतुत्वाद्वा, व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति । अन्यथा शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । नचाप्तोक्तत्वं तथा, संवादात्प्रमाणे शुकोदीरिते भ्रांतप्रतारकसंत्रादिवाक्ये वेदेच तदभावात्; आप्तोक्तत्वानुमाने व्यभिचारिव्यावृत्तलिङ्गाभावाच्च । भावेवा तद्वतएव शब्दस्य प्रत्यायकत्वात्

एतेन - अप्रमाहेतुत्वं नभ्रमप्रमाद विप्रलिप्सा करणापाटवानां, परस्परंव्यभिचारात्; मिळि

पित कारणताशून्यत्वमेव निवेश्यम् । उद्बोधकजन्यतावच्छेदक स्मृतिनिष्ठधर्मश्च नानुभवसाधारण इतिनोक्तासिद्ध्योरवकाशः । अतएव लिंगपरामर्शादे स्स्मृतिजनकत्वेपि स्मृत्यनुभवसाधारणधर्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकतयैतद्दलेनावारणात्करणे आत्मान्यत्वं निवेश्यैव तत्रव्यभिचारोनिराकृतः । उपेक्षात्मक परामर्शस्यैव स्मृत्यजनकतया तत्रव्यभिचारस्य स्मृत्यजनकत्वनिवेशेन दुर्वारतया पूर्वकल्पे प्यात्मान्यत्वनिवेशनानुसरणमितिवदंति ।

हेत्वंतरमाह (प्रमाहेतुत्वादिति) ज्ञानान्यत्वेसति ज्ञायमानत्वावच्छिन्नकरण प्रमित्यसाधारणत्वादित्यर्थः । अत्रापि यत्ववत्वेनोपादाय सामान्यव्याप्तिरादरणीया । सल्लिंगपरामर्शादौ व्यभिचारवारणायसत्यंतम् । अवभुतावपि लोकवत्तात्पर्यस्याध्यापकादीच्छाघटितत्वे केनचिद्धुंसी स्वतंत्रेण कपिंजल चतुष्टयालंभनादिकर्तव्यताया स्ततोबोधसंभवात्तादृशोप्यर्थो वेदार्थतया अबाधितस्स्यात, वेदार्थस्या बाधितत्वानि

तस्याव्यापकत्वात् ; किन्त्वाप्तोक्तत्वाभावस्या प्रमा हेतुत्वं, तदभावश्चाप्तोक्तत्वं प्रमाहेतुः, इत्यपास्तं;— आप्तोक्तत्वस्य प्रथमं लिङ्गाभावेन ज्ञातु मशक्य त्वात् ।

अतएव व्यभिचारशङ्काविरहो हेतुः, सा च लोकेभ्रमादि मूलेत्याप्तोक्तत्वानुमाना दुच्छि द्यते, वेदे चा पोरुषेयत्व निश्चयेन, इति निरस्तं;— अभिमतवाक्यार्थस्या पूर्वत्वेन साध्याप्रसिद्धेः, वेदे सदोषपुरुषाप्रणीतपदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धे रनुवादकतापत्तेश्च ।

नापिदोषाभावः, भ्रान्तप्रतारक वाक्य जन्य ज्ञाने प्रत्यक्षेणा गृहीतसंवादे तदभावात् । दोषाभावस्य हेतुत्वात्तत्रवाक्यम्मूकमेव, व्यवहा रस्तु प्रत्यक्षादितिचेन्न;— अनुभवापलापापातात् , तद्धेतुत्वे विवादाद्देप्यनुवादकतापत्तेश्च ।

किंच दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे ऽप्रमायांदो षः कारणम । तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वेव्याभिचारः। मिळितस्यतत्त्वे -एकस्माद प्रमानस्यात् । भ्रमादीनां प्रत्येकं दोषत्वेननुगमः । मिळितस्य तु तत्त्वे एक स्मादप्रमानुदयप्रसंगः ।

तस्मा ल्लाघवा द्यथार्थतात्पर्यकत्वं शाब्द प्रमाप्रयोजकं । तच्च यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजन कत्वं लोकवेदसाधारणं । तदभावादप्रमा, सएवदोषः; नहि जात्यैव कश्चिद्दोषः । तद्विघातकत्वाच्च भ्रमादीनां दोषत्वं । अतएव प्रतारकवाक्यं शुका दिवाक्यं च प्रमाणं, संवादात् । अतएवान्य घटा भिप्रायेण गेहे घटोस्तीत्युक्ते यत्र घटांतरं दृष्ट्वा तमानयति तत्रान्यिपरत्वा च्छब्दो न प्रमाणं, व्यव हारस्तु प्रत्यक्षादेव । यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थ बोधेनप्रमाणं, यत्परश्शब्दस्सशब्दार्थइतिन्यायात् ।

तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते, ज्ञायमान करणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यात् , व्या प्तिवच्छक्तिवच्च । अन्यथा - अन्यपरादन्यान्वय बोधोनस्यादिति शब्दाभासोच्छेदप्रसंगः । तद्भ्रम च्च शाब्दभ्रमः । अतएव यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा, नानार्थे विनिगमनाच्च, तयो स्तात्पर्यग्रह मूलकत्वात् । यदिच्च यत्र वास्तवं तात्पर्यं तं श ब्दोबोधयति, तदा लक्षणायां मुख्यार्थान्वयानुप पत्त्युपयोगो नस्यात् । अतएव पचतीत्युक्तेऽन्योक्ते- न स्वयं स्मृतेनवा कलायपदेनोपस्थिते कलायं

पचतीत्यन्वयबोधोनभवति, तात्पर्यानिश्चयात् ।
नच तात्पर्यग्राहकस्य, प्रकरणादेः प्राथम्यादाव
श्यकत्वाच्च शब्दसहकारिता नतु तात्पर्यग्रहस्ये
तिवाच्यम, तेषा मननुगतत्वेन परस्पर व्यभिचा
रादहेतुत्वात । तात्पर्यग्राहकतात्व ननुगताना
मपि, व्याप्यत्वा द्धूमादीनामिव ।

तच्च तात्पर्यं वेदेन्यायगम्यं,

यमादित्याशंकायां यस्मिन्नर्थे वेदस्यानादितात्पर्यं स एववेदार्थ इत्यु
च्यते । तादृशएवार्थे अबाधितत्वनियमः, अनादितात्पर्यं च वेदस्यन्या
यावधार्यतात्पर्यकत्वं इतिसमाधिः, अतोवक्तृतात्पर्यस्य न्यायावधार्यता
माह (तच्चेति) " न्यायगम्यं " - न्यायावधार्यं । न्यायश्चाध्वरमीमां
सायां जैमिनिप्रकाशित तात्पर्यनिश्चायकयुक्तिः । युक्तिश्चानुमानम् ,
अनुमानानुग्राहकतर्कोवा । कपिंजलानालभेतेत्यत्र बहुवचनार्थ चतुष्ट्वा
द्यपेक्षयात्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वमेव तत्रबहुवचनतात्पर्यानुमापक
मिति । यद्यपि संख्यापरिगणने चतुष्ट्वादिरूपबहुत्वाद्यपेक्षया त्रित्वस्य
प्रथमोपस्थितत्वेपि सर्वत्र चतुष्ट्वाद्युपस्थितौ त्रित्वोपस्थित्यनपेक्षया
त्रित्वस्य न प्रथमोपस्थितत्वं, कादाचित्कंच चतुष्ट्वाद्यपेक्षत्वं;
तथापि द्वित्वाद्युत्पत्तिवत तद्व्याधिकरणैकत्वापेक्षाबुद्धिरेव चतुष्ट्वादि
व्यंजिकेतिमते चतुष्ट्वाद्यपेक्षयात्रित्वस्य प्राथमिक प्रत्यक्षविषयत्वरूपं
प्रथमोपस्थितत्वं तात्पर्यग्राहकमिति तेषामाशयः । तदुक्तं तात्पर्यानु
मानंच-त्रित्वं वैदिकैतद्बहुवचन पदतात्पर्यविषयः, तदर्थत्वेसति तदी
यार्थान्तरापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वात् , यो यदर्थत्वेसति यदीयार्थान्तरापे

यस्यन्यायात्तात्पर्यमवधार्यते सएववेदार्थः। लोकेन्च नकेवलं न्यायानुसारि तात्पर्यमिति न न्यायगम्यं, किंतु पुमभिप्रायनियंत्रितं, न्यायाविषयेपि पुरुषेच्छाविषय प्रतीतिजनकत्वात्पुंवचसाम् ।

क्षया प्रथमोपस्थित स्सततात्पर्यविषयइति सामान्यतोव्याप्तिः। यद्वा इदं बहुवचनपदं त्रित्वपरं, स्वार्थांतरापेक्षया प्रथमोपस्थित तात्स्वार्थक बहुवचनत्वादिति । अत्रपूर्ववत्सामान्यतोव्याप्तिरुह्या । एवंचरमोपस्थिति करवा च्चतुष्ट्वादे रनादितात्पर्याभाव मवधार्य पारिशेषेणापि तादृश त्रित्वे तादृशतात्पर्यावधारणसंभवः । चतुष्ट्याळंभनावो तात्पर्ये अपूर्व चतुष्टयोपगमेगौरवम् , अन्यथालाघवमित्यतस्त्रित्वे तात्पर्याव धारणमित्यन्ये (यस्येति) तथाचेत्यादिः । लोकेवेदतोविशेषं दर्शयति (लोकेचेति) लौकिकवाक्येचेत्यर्थः (न केवलं न्यायानुसारीति) न्यायाविषयेप्यनादितात्पर्या त्तात्पर्यं न्यायविषयएवेति न नियमइत्यर्थः (नन्यायगम्यमिति) न्यायात्त्रित्वमेव तात्पर्यविषयो नचतुष्ट्वादिकमित्य वधारणस्याविषयइत्यर्थः । नियमाभावेन तदवधारणासंभव इतिभावः। नियमाभावं दर्शयति (किंत्विति) प्रयोक्तृपुरुषा र्थप्रतिपिपादयिषाधीनमित्यर्थः (न्यायाविषयेपीति) न्यायाविषमात्रेपीत्यर्थः । चतुष्ट्वादाविति शेषः (पुरुषेति) पुरुषस्येच्छाविषयो याप्रतीति स्तज्जनकत्वा न्त्वादित्यर्थः (पुंवचसामिति) घटानानयेत्यादि वाक्यप्रयोगपरम्पराया इत्यर्थः । तथा च तत्रापि तेषा मनादितात्पर्यमिति भावः ।

केचित्तु वेदजन्यशाब्दबोधे न्यायाधीनतात्पर्यावधारणमेव हेतुः,अतो यत्रन्यायात्तात्पर्यमवधार्यते स एव वेदजन्यबोधविषयः, लौकिकस्थलेच न्यायाविषयोप्यर्थ शाब्दबोधे भासते, तत्रायशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानहेतु

वक्ताच परकीय वाक्यार्थ ज्ञानोत्पादनेच्छया वाक्य मुच्चारयति ।

तायां न्यायाधीनत्वाप्रवेशइति प्रघट्टकार्थइत्याहुः; तदसत्, वेदस्थले तात्पर्यज्ञानादिसत्वेपि शाब्दबोधापलापे तत्र तात्पर्यज्ञानहेतुताया एव निर्युक्तिकत्वापत्तेः । वेदस्य नियतार्थबोधकत्वे तत्तदर्थविषयक शाब्दत्वस्य तद्वाक्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेनैवान्यार्थ बोधकताप्रसंगानवकाशात् । नच तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दसामान्यकारणतया वेदजन्यबोधस्यापि तात्पर्यधीजन्यत्व मनपवादमिति वाच्यं, तथापि न्यायाधीनतात्पर्यज्ञानस्य विशेषरूपेण हेतुताया स्तत्राप्रामाणिकत्वात् । अर्थभेदेन वाक्यभेदेनच तात्पर्यज्ञानहेतुता भेदात्, लोकवेद साधारणतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दसामान्येनुगतकारणत्वासम्भवाच्च । अत्रयथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वेपि पयसासिंचतीति, लौकिवाक्यार्थस्य पयः करणकत्वविशिष्टसेकत्वादिरूप प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकविशेषधर्म मविषयीकृत्य पयः पदार्थकरणत्वविशिष्ट सिचधात्वर्थत्वादिनैवावगाह्य तद्विषयकत्वेन पयःकरणकत्वप्रकारकत्वेसति सेकविशेष्यकत्वेन वा प्रतीतिविषयक तात्पर्यज्ञानाच्छब्दबोधोपगमेन लौकिकस्यापिवाक्यस्य नानुवादकता निर्वहति, समानाकारकवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दबोधात्पूर्वमजातत्वात् आवश्यकंच तादृशस्यैव ज्ञानस्य शाब्दानुभवहेतुत्वं, विशिष्य प्रकृतवाक्यार्थस्य नियमतश्शाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणांतरेण दुरवधारणत्वात् ; ' अन्यथावेदस्याप्यनुवादकतापत्तेरित्याशंकांनिराकर्तुं लोकस्थले विशिष्य वाक्यार्थनिश्चयस्यापेक्षां तत्संभवंच दर्शयति " वक्ते " त्यादिना (परकीयवाक्यार्थ ज्ञानोत्पादनेच्छयेति) प्रमाणांतरेण स्वयं वाक्यार्थ ज्ञात्वा तद्वाक्यार्थज्ञानत्वेन स्वीयवाक्यार्थ विषयकवाक्यार्थ ज्ञानमप्यवगाहमानया समानप्रकारकत्वमात्रा तुपलया परोक्तेतारक

सा चेच्छा यदि वक्तुर्यथार्थ वाक्यार्थ ज्ञानपूर्विकाभवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभिप्रेत यथार्थ वाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञा[प]नेच्छा

वाक्यार्थ ज्ञानप्रतीत्यर्थं इच्छयेत्यर्थः । "सा चेच्छा यदि वक्तु यथार्थ ज्ञान पूर्विकाभवति"—तदिच्छाजनकं वक्तृवाक्यार्थज्ञानं यदि यथार्थं भवतीत्यर्थः । "तदुच्चारणस्य" – तद्वाक्योच्चारणस्य (पुमभिप्रेतयथार्थ वाक्यार्थ ज्ञानपरत्वमिति) वक्तुरिच्छाविषयीभूतं यत्परकीय यथार्थवाक्यार्थज्ञानं तत्परत्वं, तदुद्देश्यकत्वमित्यर्थः । तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्यार्थ प्रतीति इच्छयोच्चारितत्व रूप यथार्थतात्पर्यमितियावत् । निर्वहतीत्यनेनान्वयः । कुतइत्याकांक्षायामाह (यथार्थज्ञापनेच्छाव्याप्यमिति) हेतुगर्भमिदम् । इच्छाविषयोत्पत्ति प्रयोजकयाथार्थ्याधीनमित्यर्थः । वक्तृज्ञानयाथार्थ्ये तत्समानविषयकस्य तात्पर्यघटकश्रोतृज्ञानस्य यथार्थस्य संभवात् यथार्थतात्पर्य निर्वाह इतिसमुदितार्थः । इतिहेतौ । तथाच यथार्थ तात्पर्यनिर्वाहकत्वेन यथार्थतात्पर्येण वाक्यप्रयोक्तु यथार्थ वाक्यार्थ ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । एतच्चज्ञातुं नशक्यत इत्यतं नहेतुः, निर्वाह्यविषयक ज्ञाने निर्वाहकविषयक ज्ञानानपेक्षणात् । श्रोत्रधीन निर्वाहक ज्ञानएव निर्वाह्यज्ञानस्य हेतुतयावैपरीत्यात् । नच व्यापकानुपलंभात्तदभावेन व्याप्यासिद्धिसंभवात् तन्निवृत्त्यर्थ यथार्थतात्पर्यज्ञाने तद्व्यापकस्य वक्तु यथार्थज्ञानमपेक्षितमिति वाच्यम्, तावता सर्वत्र तदपेक्षानुपपत्त्या शब्दप्रामाण्यखण्डना सम्भवात् । श्रोत्रा वक्तु यथार्थ ज्ञानानुपलम्भेपि तदभावस्य तत्रानिश्चयतया सर्वत्र यथार्थतात्पर्याभाव निश्चयप्रसक्तेः किन्तु प्रथममित्यादिना वक्ष्यमाणस्यार्थतथात्वानुमान पूर्वकालीनस्य वक्तु यथार्थज्ञानानुमानस्य सम्भवप्रयोजकतया वक्तु यथार्थ वाक्यार्थज्ञानावश्यकत्व प्रदर्शनपरं, तदनावश्यकत्वे क्वचित यथार्थ

व्याप्यं निर्वहतीति वक्तुर्यथार्थं वाक्यार्थं ज्ञान वत्तामविज्ञाय यथार्थप्रतीति परत्वं ज्ञातुं नशक्यत इति प्रथममाप्तवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वक मर्थं तथात्व मनुसंधाय यथार्थ तात्पर्यनिश्चयः ।

मानुमानासम्भवात । वक्तृज्ञानानुमानमेव किमर्थमित्याकांक्षायामाह (वक्तुर्यथार्थं वाक्यार्थज्ञानवत्तामिति) (ज्ञातुं नशक्यत इति) वक्तुर्यथार्थ ज्ञानस्याज्ञाने सेकादौ पयःकरणकत्वादिना संसर्गानुमाने पयः करण कत्वादिप्रकारक यथार्थज्ञानविषयकत्वरूप हेतोरज्ञानेनार्थं तथात्वानुमा नस्य वक्तु र्यथार्थज्ञानसमानविषयकत्वेनैव तत्तात्पर्यघटक स्वकीय ज्ञानस्य श्रोत्रायाथार्थ्यानुमाना द्वक्तृयथार्थज्ञानमज्ञात्वा यथार्थप्रतीत्युद्दे श्यकत्व ग्रहस्यचासम्भवादिति भावः (आप्तवाक्यादिति) भ्रमाद्यजन्य वाक्यप्रयोक्तृत्वरूप वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः (अर्थतथात्वमनुमायेति) विशेष्यपदार्थे विशेषणपदार्थसंसर्गं वक्ष्यमाणरीत्यानुमायेत्यर्थः ।

अथार्थ तथात्वानुमानं किमर्थं, तद्विनापि यथार्थज्ञानानुमानमात्रेण यथार्थज्ञानेच्छयोच्चरितत्वरूप यथार्थतात्पर्यस्य सुग्रहत्वात; ननु यथा र्थज्ञानानुमानेपि पयः करणकस्सेकइति विशेषणतावच्छेदक प्रकारक निश्चयं विना तद्विशिष्टवैशिष्ट्य बोधरूपपयःकरणकत्ववत्सेकप्रतीतीच्छयो च्चरितमिति तात्पर्यज्ञानं नसम्भवती त्यर्थतथात्वानुमाने मपेक्षितमिति वाच्यम्, यथार्थत्वेन वक्तृज्ञानानुमानएव वास्तवपयः करणकत्वादि रूपविशेषणवत्सेकादिविषयकत्वभाना तस्यैवोक्तविशेषणतावच्छेदक प्रकारकनिश्चय रूपत्वादिचेन्न; - यथार्थ ज्ञानानुमाने यत्र विशेषणवद्वि शेष्यविषयकत्वरूप याथार्थ्य साध्यतावच्छेदकघटकं तत्रतत्पयःपयः करणकत्व वत्सेक प्रतीत्युद्देश्यकमिति तात्पर्यग्रहसंभवा दर्थतथात्व

साधकमनुमनांतर मनपेक्षितमेव, अत्रच तादृश यथार्थत्व घटितधर्मप्र कारेण नानुमानावतारः, अपितुभ्रमान्य वृत्तितद्विशेषणीय प्रकारतानि रूपित तद्विशेष्यताकज्ञानत्वरूप याथार्थ्य प्रकारेण स्वविषयतत्तद्विशे ष्यत्वाकांक्ष तत्तद्विशेषणविषयक ज्ञानत्वरूप विशिष्टज्ञानत्व प्रकारेणैववा तत्तवक्तृज्ञानानुमितेर्विशेषेण विशिष्टविशेष्यानवगाहितया तादृशविशेष्या वगाहिनोनुमित्यंतर ज्ञानस्यापेक्षेति तत्स्थलाभि प्रायेणार्थ तथात्वमनु मापेत्यभिधानात् । अतएवाग्रे 'वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीवि संसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रतीते रनुवादकश्शब्द' इत्युपसंहारस्या प्यविरोधः ।

अथैवमपीदं वाक्यं पयःकरणकत्ववत्सिचधात्वर्थ विषयक प्रती त्युद्देश्यकमिति सामान्यतः पयः करणकत्व प्रकारकसेकप्रतीत्युद्देश्य कमिति प्रकारताविशेषणतयैव विशेषणविषयकंवा तात्पर्यज्ञानं शा-ब्दानुभवहेतु रूपेयते, तथाच नानुवादकश्शब्दः, अन्यथा वेदस्या प्यनु वादकतापत्तेरिति पूर्वपक्षोदुरुद्धरएव ।

अत्रमिश्राः -तात्पर्यघटकप्रतीते र्बाधितार्थकत्वसंशयेशाब्दबोधानुद या दबाधितार्थकत्वेन प्रतीतिविषयक तदुद्देश्यकत्वज्ञानमेव कारणं वा च्यम् । अबाधितार्थकत्वंच न विशेषणवद्विशेष्यविषयकत्वं, वेदस्थले तदर्थस्य प्रमाणांतराग्राह्यतया दुर्ग्रहत्वात् । किन्तु विशेष्यनिष्ठाभावा प्रतियोगिविशेषणकत्वम् । पयः करणत्वादिविशेषणे सेकादिनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वं च तत्र तादृशाभावप्रतियोगित्वसंशयसम्भवे दुर्ग्रहमिति तद्ग्रहेविशिष्य सेकः पयः करणकइत्यादिज्ञानमपेक्षितम् । तादृशज्ञानेस तिपयःकरणकत्वादौ सेकादिवृत्तित्वेन हेतुनोक्त बाधितत्वग्रहासंभवात । नच तादृशाबाधितत्वग्रहे तद्ग्राहकहेतौ च सिचधात्वर्थत्वेनैव सेकादिज्ञान मुपयुक्तमस्त्वम्', नतु सेकत्वादिनेति तत्प्रमानप्रकारक वाक्यार्थज्ञानापेक्षेति वाच्यम्; लक्षणया सिचधात्वर्थे दाहादौ पयःकरणकत्वादे र्बाधात्तादृश

धात्वर्थत्वावच्छेदेनच वह्निकरणकत्वादेरपि बाधस्याभावा [illegible]विशे ष्यतावच्छेदक सेकत्वाद्यवच्छेदेन बाधितत्वस्याभावएव मूलोल्लेखो[illegible] इति तद्ग्राहकहेतावपि विशिष्यसेकत्वादिना सेकादेर्निवेशनीयत्वात् । अन्यथाव्यभिचारात् । वेदस्थले च वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरा[illegible]तया उक्तप्रतीत्या प्रतीतौ नाबाधितार्थकत्वग्रहसम्भवः, अपितु वेदजन्य[illegible] त्वादिनैवेति नानुवादकता । येन पुंसा वेदजन्यज्ञानत्वादौ नाबाधितार्थ कत्व, व्याप्तिर्गृहीता तस्य वेदा न्नभवत्येव शाब्दधीरित्यपि वदन्ति । तन्न मनोरमं, विनापिवाक्यार्थस्य विशिष्यग्रहं कथाचिद्गृहीतेपि आम्नायेज न्यवाक्यजन्यत्वेनानुमित वक्तृयथार्थज्ञानसमानविषयकत्वादिनाच हेतुना तात्पर्यघटक लौकिवाक्यार्थविषयक प्रतीते रप्यबाधितार्थावगाहित्व सम्भवात्, तत्र लौकिकस्यप्रमाणताया दुर्वारत्वात् ।

वस्तु तस्तु तात्पर्यघटकप्रतीतौ विशिष्यविशेषणवद्विशेष्यविषय कत्वाभावशंकायां शाब्दबोधानुदयात् तद्बुद्धिविरोधि विशिष्य विशेष णवद्विशेष्यविषयकत्वेन प्रतीतिविषयकं तदुद्देश्यकत्व ज्ञानमेव शाब्दबोध हेतुरुपेयते, तावतैवच तात्पर्यग्रहे वाक्यार्थज्ञानापेक्षा विशेषणतावच्छेदक प्रकारकधीविधयाऽरपवादेव । नच पयःकरणकत्ववद्विशेष्यक तत्प्रकारक सेक प्रतीतीच्छयोच्चारितमित्येव विशेषणांशे निर्धर्मितावच्छेदककतात्पर्य धीरेवशाब्दबोधहेतुः, तत्रच विशेष्यतावच्छेदकसेकत्वाद्यव[illegible] विशेषणज्ञानमपेक्षितमिति नानुवादकताशब्दस्येतिवाच्यम्; प्रतीत[illegible] पृथक पयःकरणकत्वादिमद्विशेष्यकत्व सेकादिविशेष्यकत्वयो[illegible] ग्रहस्य हेतुतापेक्षया पयःकरणकत्वादिविशिष्ट सेकत्वाद्य[illegible] विष यकत्वेन प्रतीत्यवगाहिनो ज्ञानस्य हेतुत्वेलाघवात्, तादृश[illegible]पि वक्ष्यमाणप्रणाल्या वाक्यार्थज्ञानसंभवेननिर्वाहात् । गौरवसहिष्णुताया अयुक्तत्वात् । वेदस्थलेच तदर्थस्य प्रमाणांतरागम्यतया स्वर्गसाधनत्वादि धर्म प्रकारेणैवयागादिविषयस्य स्वर्गसाधनत्वादिमद्विशेष्यकत्वयागादि

अनुमानञ्च - इदं वाक्यं भ्रमादि विशिष्टज्ञानयो रन्यतरजन्यं, वाक्यत्वादिति ।

विषयकत्वाभ्यां स्वर्गसाधनत्वादि प्रकारक प्रतीतिविषयकस्य तात्पर्य ज्ञानस्य गुरोरप्यगत्या हेतुत्वमुपेयते, अतोनानुवादको वेदइतिमूलाशयः।

विशेषतोवाक्यार्थस्य तात्पर्यज्ञानविषयत्वे तात्पर्यग्रहमादायापि लौकिकवाक्यजन्यानुभवस्य गृहीतग्राहित्वसंभवात् वक्तृज्ञानानुमाना दुपजीवि संसर्गानुमानाधीनां वाक्यार्थानुमिति मादायानुवादकत्वोपपा दनं तात्पर्यज्ञानस्याप्युपलक्षकंबोध्यम् । कुत्रांधाविषाधीनवाक्य प्रयोक्तरि यथार्थत्वेन विशेषितं वाक्यार्थज्ञानमनुमेयं,तादृशवाक्येवा तादृशज्ञानहेतुक त्वम्, तदनुमानस्यवाक्यार्थसंसर्गानुमान मूलत्वात्, तदनुमाने च वाक्यस्य भ्रमाद्यजन्यत्वे सति भ्रमप्रमासाधारणवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वं हेतुघटकम् . अतः प्रथमं तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वसिद्धि रपेक्षितेति तदनुमानं दर्शयति (इदंवाक्यमिति) बाधितार्थक ज्ञानद्वयात्मकभ्रमजन्ये वि शिष्टवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाभावा द्व्यभिचारो माभू दिति भ्रमादिरूप दोषस्य साध्येन्तर्भावः । अथाग्रिम परिशेषानुमानसौकर्याय भ्रमनि रास आवश्यकः, पुरुषस्य च कस्मिंश्चिदर्थे भ्रान्तत्वनियमेन भ्रमसा मान्य निरासो बाधेनासंभवी, अतः प्रकृतवाक्यार्थगोचर भ्रमस्यैव निरसनीयतया प्रकृतवाक्यार्थभ्रमएव साध्येन्तर्भाव्यः. तथाचा बाधित वाक्यार्थगोचर भ्रमाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः; यत्तु प्रकृतविशेष्ये प्रकृतविशेषणभ्रमो नविवक्षितः, अपितु प्रकृतविशेषणभ्रमएव. पयः करणकत्वादिरूपव्यतिरेकि विशेषणस्य च दाहादौ भ्रमप्रसिद्ध्या न साध्याप्रसिद्धिरिति; तन्न, पयसासिञ्चतीत्यादिवाक्यप्रयोक्तुः दाहा दौ पयःकरणकत्वादि भ्रमवत्त्वं जानतः प्रकृतविशेषणगोचर भ्रमसा मान्यनिरासा संभवेन परिशेषानुमानानिर्वाहात् प्रकृतवाक्ये यथार्थता त्पर्यावधारणासंभवात् ; यदपि भ्रमपदं स्वाविषयविशेष्यसाकांक्ष प्रकृत विशेषणं विषयकज्ञानपरं, तादृशज्ञानेच कर्तालिंगकानुमितिस्थलीय धर्मि ज्ञानकालीन तत्साकांक्ष तदनाश्रितधर्मविषयक ज्ञानांतररूप प्रत्यभिन

वाक्यार्थस्थलेऽपि प्रसिद्ध्यत्ययेवेति; तदपि न, वक्तरि तादृशज्ञानद्वय वर दशायां तन्निरासासंभवेन विशिष्टज्ञानासिद्ध्या तात्पर्यावधारणासंभवात् तदानीमपि शाब्दबोधस्यानुभाविकतया तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति चेन्न सामान्यत एव भ्रमस्य निवेश्यत्वात् । प्रकृतवाक्यार्थे भ्रमनिरासेऽवक्तरि अन विषयकभ्रमवत्त्वं जानतोऽपि तज्जन्यत्वस्याबाधितत्वेन भ्रमसामान्यजन्यत्व प्रकृतवाक्ये सुग्रहं । सामान्यतो भ्रमत्वं च स्वनिरूपितत्व स्ववृत्त्यभाव प्रतियोगिनिष्ठत्वोभयसम्बन्धेन धर्मिविशिष्टाकांक्षावज्ज्ञानत्वम् । ज्ञानेऽप्य कांक्षाया विशेषणतारूपाया विशेषणतासम्बन्धोपगमात् तस्य तद्वत्त्व निर्वाह । नचैवमपि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमाप्रसिद्ध्यावक्तरि तन्निरासे दुर्घट इति प्रकृतवाक्यार्थज्ञाने भ्रमत्वशंकासम्भवेन प्रकृतवाक्ये भ्रम जन्यत्वानिश्चयासम्भव इति वाच्यम्, वक्तरि तन्निरासासम्भवेऽपि प्रकृत वाक्यार्थज्ञाने उक्तभ्रमत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धस्य निरासासम्भवेन प्रकृत वाक्ये भ्रमाजन्यत्वस्य सुग्रहत्वेन परिशेषसौकर्यात् ।

अथ प्रकृतवाक्यप्रयोजकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य यत्र प्रकृतधर्मिण्य न्यविशेषणांशे ऽन्यधर्मिणि प्रकृतविशेषणांशे वा भ्रमत्वग्रहः तत्र प्रकृत वाक्ये भ्रमाजन्यत्वासिद्धिः, तज्जनकज्ञाने भ्रमत्व निरासासम्भवात्, यदि च परिशेषहेतुघटकं भ्रमाजन्यत्व भ्रमत्वघटकविषयत्वाप्रयोज्यत्वं, तच्च प्रकृतवाक्य प्रयोजकविषयतासामान्ये भ्रमत्वघटकत्वनिरासात्सु ग्रहमित्युच्यते, तदा प्रकृतवाक्यार्थे भ्रान्तत्वनिरासानुपयोगेन "अतएवा भिन्नवाक्यार्थेऽयमभ्रान्त आप्त इति ज्ञातुमशक्य" मित्यग्रिमग्रन्थेन वाक्यार्था प्रसिद्ध्या भ्रमनिरासानुपपत्त्याशंकाया असंगतिः, एवं वाक्यप्रयोग कारणीभूतवाक्यार्थज्ञानीय किंचिद्विषयांशे यत्र भ्रमत्वग्रहः तत्र परिशेषासम्भवः अत्र प्रथमानुमानेऽन्यतर घटकविशिष्टज्ञानं यदि यत्किंचिद्धर्मिणि यत्किंचिद्धर्मविशिष्टज्ञानमात्रं विवक्ष्यते तदा परिशेषा नुमानहेतावपि भ्रमाजन्यत्वे सति तादृशज्ञानभ्रमान्यतरजन्यत्वमेव निवेश्यं, तथासति वाक्यार्थान्तरज्ञानजन्य वाक्यान्तरप्रयोक्तरि प्रकृतवा

क्यार्थं यथार्थज्ञानरूपसाध्यस्य व्यभिचारः; यदि प्रकृतविशेष्यसाकांक्ष प्रकृतविशेषणज्ञानमेव, व्यभिचारवारणाय परिशेषानुमानहेतौ निवेश्यते तदा तादृशज्ञानत्वेन भ्रमस्यापि परिग्रहा त्पृथक् भ्रमप्रमान्तर्भाव्यान्यतरनिवेशोऽव्यर्थः, भ्रमाद्यजन्यत्वेसति तादृशज्ञानजन्यत्व निवेशेनैवसामञ्जस्यात्; एवं सति तादृशज्ञानत्वनैव वाक्यार्थज्ञानं निवेश्य तज्जन्यत्वसाधनं परिशेषानुमानहेतुसिद्ध्यर्थं मुचितमिति भ्रमात्मक वाक्यार्थज्ञानं पृथगंतर्भाव्या न्यतरजन्यत्वसाधनविरोधः; नच विशिष्ट ज्ञानपदं प्रकृतविशेष्य विशेषणोभय ज्ञानपरमित्यभिप्राच्यम्, तथासति परिशेषानुमाने तादृशज्ञानस्यैव प्रवेशनीयतया पयःकरणकत्वसमान कालीनसेकइत्यादि वाक्यस्यापि भ्रमात्मकतया सेकपयःकरणकत्वोभय विषयक तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यतया च तत्प्रयोक्तरि पुंसिहेतुसत्वेन पयःकरणकत्वविशिष्टसेकज्ञानरूपसाध्यस्यचासत्त्वेन व्यभिचारात्;- मैवं, प्रकृतविशेषणक भ्रमत्वघटकत्व प्रकृतविशेषण विशिष्टज्ञानत्वघटकत्वान्यतररूप वत्प्रकृतविशेष्यनिरूपित विषयिता प्रयोज्यत्वमेव भ्रमविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वं । भ्रमाद्यजन्यत्वं भ्रमत्व घटकविषयित्वाप्रयोज्यत्वं । वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वञ्च स्वाबाधितप्रकृतविशेषणक साकांक्ष धर्मिनिरूपितत्वं, स्वधर्मिकप्रकृतविशेषणविषयक ज्ञानविषयतासाकांक्ष धर्मिनिरूपितत्वंवा, तावतापि पयसासिञ्चतीत्यादिवाक्य जनकस्य कूटलिंगकानुमितिस्थलीय सेकादिरूपधर्मि तद्धर्मपयःकरणकत्वादिविषयक ज्ञानद्वयस्यापि संग्रहः । तदसंग्रहे तज्जन्यवाक्यप्रयोक्तरि पयः करणकत्वविशिष्टसेकज्ञानरूप साध्यासत्वेन व्यभिचारात्तत्संग्रहआवश्यकः । प्रकृतविशेषण विशिष्टज्ञानत्व घटकत्वं च स्वविषयकज्ञानविषय प्रकृतविशेषण साकांक्ष धर्मिनिरूपितत्वं । अत्रापि स्वधर्मि । एतच्छरीरे सेकादिरूपधर्मिण स्सेकत्वादिना नप्रवेशः, अपितु सामान्यरूपेणैवेति एतदन्तर्गततया सेकत्वाद्यवच्छिन्ने पयःकरणकत्वादिविशिष्टज्ञानविषयत्व रूपविशेषणसंसर्गसाधकहेतुसिद्ध्या नपरिशेष

नुमानवैयर्थ्यं । भ्रमविषयताविशिष्ट ताद्दशविषयितयो ज्ञानभेदाभेदा वानिवेशय प्रकृतविशेषण साकांक्ष प्रकृतविशेष्यविषयितात्वेन निवेश सम्भवेपि भ्रमविषयित्वाप्रयोज्यत्वविशिष्टताद्दशविषयितात्व विशिष्टज्ञान विषयितात्वान्यतरवद्विषयिताप्रयोज्यत्वघटितहेतौ विशिष्टविषयिताघटित साध्यस्य सुग्रहव्याप्तिकतया न्यतरत्वेन विषयिताद्वयप्रवेशः । ताद्दश व्याप्ते स्सुग्रहत्वं चैकतररूपशून्यस्या न्यतररूपवत्त्वे परविशेषवत्त्व मावश्यकमिति ग्रहस्य झटितिसम्भवात् । वाक्यप्रयोजकज्ञाने प्रकृत विशेष्ये विशेषतः प्रकृतविशेषणसाकांक्षत्वाग्रहदशाया मनुमाननिर्वा हार्थ मप्यन्यतरवत्त्वेन विषयताद्वयनिवेशः । नच शुकादिवाक्ये प्रकृत विशेष्यान्तर्भावेणान्यविशेषणस्य प्रकृतविशेष्यानन्तर्भावेण प्रकृतविशेष णस्य वा प्रत्यायनेच्छया प्रयुक्ते च वाक्ये व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वा दिति हेतौ वाक्यपदं प्रकृतविशेषणसाकांक्ष प्रकृतविशेष्यप्रत्यायनेच्छयो च्चरितवाक्यपरं तथाच हेतुप्रसिद्ध्यनुरोधेन प्रकृतविशेष्ये प्रकृतविशेषण साकांक्षताया विशेषताग्रह प्रकृतसाध्यकानुमाने प्यपेक्षितइति वाच्यम् , प्रकृतविशेषणसाकांक्षत्वेन प्रकृतविशेष्यं प्रतीतिविशेषणतया वगाहमाने च्छाया हेतुघटकतयाताद्दशेच्छात्वेनेच्छाभाने वगाहनांशएव साकांक्षत्वे नत्यन्ताधिभानात प्रकृतविशेष्ये साकांक्षताया हेतुग्रहेणा विषयीकरणात । विशेषणसाकांक्ष यद्विशेष्य तत्प्रतीतीच्छात्वेनेच्छाया हेतुघटकत्वे पयः करणकत्वानुपरक्तपयःकरणकसेकविषयिकाया स्सेकप्रतीति र्भवत्विती च्छाया अपि संग्रहेण ताद्दशेच्छाया सिंचतीत्यादिवाक्यप्रयोक्तरि पयःकरणकत्व विशिष्टसेकज्ञानशून्ये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात । अस्तुवा भ्रमविशिष्टज्ञानयोः प्रकृतविशेषणसाकांक्ष विशेष्यज्ञानत्वेनोपादानं, वि- शिष्टज्ञानपदमपि ताद्दशज्ञानपरमेव, भ्रमादिपद मतद्गुणसंविज्ञान बहु व्रीहिणाप्रमादादि त्रयपरमेवेति ।

अथ, प्रकृतवाक्य प्रयोजकसेकादिविषयतायां पयः करणकत्वा दिभ्रमत्वाघटकत्वनिश्चय मंतरेण पयसासिंचतीत्यादिवाक्ये तद्भ्रमत्वघट कविषयित्वाप्रयोज्यत्वस्य दुर्ग्रहतया परिशेषानुमानहेतुग्रहो नसम्भव तीति दर्शितानुगतरूपेण सेकादिरूपविशेष्यविषयितायां "भ्रमत्वा घटकत्वनिश्चयापेक्षित [भ्रमनिरासोपि तन्निश्चय] एव, तथा च परि

शेषानुमानं विनापि भ्रमत्वाघटकनिरुक्तसाध्य घटकानुगतरूपवद्विष यिताकत्वस्य सैकात्म्यग्रहेण तेनैवहेतुना पयःकरणकत्वादिसंसर्गसाधनं सम्भवतीति चेत? सत्यम् । तथापि यत्र निरुक्तविषयितायां भ्रम त्वाघटकत्व मगृहीत्वैव प्रकृतवाक्ये शब्दादिना भ्रमत्वघटकविषयित्वा प्रयोज्यत्वग्रह स्तत्र परिशेषानुमानस्योक्तविषयितायां भ्रमत्वाघटकत्व ज्ञानानपेक्षितया तत्स्थलाभिप्रायेण तदादरः । प्रकृतवाक्यार्थमज्ञा त्वापि प्रकृतवाक्य प्रयोजकविषयितात्वादिना वाक्यार्थविषयितायां भ्रम त्वाघटकत्वनिश्चयेन वाक्ये भ्रमत्वघटकविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिश्चयसम्भ वेपि प्रकृतवाक्यार्थविषयितात्वेनैव भ्रमत्वाघटकत्वनिश्चयोपेक्षित इत्य भिमानेनापाततोऽस्मिन्वाक्यार्थ इत्यादिशंकनमिति तद्विरोधो किंचित्करः । अथवा स्वबाधितधर्म साकांक्षधर्मिज्ञानं भ्रमपदार्थः ।

अथ यत्रकूटलिंगक प्रमानुमित्युत्पादस्थानाभिषिक्ताबाधित धर्म धर्मिविषयक ज्ञानद्वया द्विशिष्टार्थकवाक्यप्रयोग स्तत्रवाक्ये उक्तान्यतर जन्यत्वाभावाद्व्यभिचारइतिचेन्न; - तत्रामिथस्साकांक्षधर्मधर्मिविषयक ज्ञानजनकव्याप्त्यादिभ्रमप्रयोज्यतयैव निरुक्त साध्यसत्वात । विशिष्ट ज्ञानपदंवा स्वाबाधितधर्मसाकांक्ष धर्मिविषयक ज्ञानपरं, तथात्वंच ज्ञाना तरविषयधर्मसाकांक्षधर्मि ज्ञानसाधारणमपीति सामञ्जस्यात्। तन्मते वर्णानां नित्यतयाजन्यपदं जन्यानुपूर्वीकार्थकंवाच्यम् । प्रतारणस्थलेपि विपरीतविशिष्टार्थ मप्रतीत्यापि वाक्यरचनया तत्र प्रकृतवाक्यार्थज्ञाना जन्यत्वा द्व्यभिचारइति प्रतारणाया आदिपदेन परिग्रहः । नच प्रतारणास्थले आहार्यवाक्यार्थ ज्ञानस्यावश्यकतया न व्यभिचारइति वाच्यम्, स्वप्रतीत विपरीतप्रत्यायनेच्छातो वाक्यार्थज्ञानंविनापि त द्विशेष्यक तत्प्रकारकज्ञानवाक्यार्थज्ञानं ज्ञात्वा तत्प्रतीतीच्छया वाक्य रचनासम्भवात । नचैवमप्रतारकस्यापि तादृशरीत्या वाक्यार्थज्ञानंविना वाक्यप्रयोगसम्भवां त्प्रतारणाया आदिपदेन ग्रहणेपि व्यभिचारोदुर्वार एवेति वाच्यम्, यतस्स्वप्रतीतविपरीतार्थप्रत्यायनेच्छा नात्र प्रतारण

ततो भ्रमादिनिरासेसति परिशेषाद्वाक्यार्थज्ञाना

पदेन विवक्षिता, अपितु स्वाप्रतीतार्थप्रत्यायनेच्छैव, एवं च वाक्यार्थ ज्ञानानधीन वाक्यार्थप्रत्यायनेच्छामात्रस्य साध्यघटकतया नोक्तस्थले व्यभिचारः। एवं प्रमादोप्यादिपदेन ग्राह्यः। प्रमादश्चानुपूर्व्यन्तर निर्वाहकमनवधानम्। यत्र घटोनास्तीति प्रतिपादनेच्छया, घटोनास्तीति वक्तव्ये नकारमनुच्चार्य घटोस्तीति प्रयोगः, प्रमादस्य तादृशसाध्या घटकत्वे तत्र घटासत्वरूपवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाधीन वाक्यत्वरूपलिं गमस्ति नतु तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वं, भिन्नविषयकत्वादिति व्यभि चारस्स्यात्; अतस्तत्रसाध्यसत्वाय तदुपादानम्। करणापाटवमप्या दिपदग्राह्यम्। तत्र करणस्य कण्ठादिरूपवर्णस्थानस्या पाटवं एकव र्णस्थानस्या परवर्णस्थानत्व भ्रमविषयत्वम्। यत्रपटास्तित्व प्रतिपा दनेच्छया पटोस्तीति वर्णानामुच्चारणे कर्तव्ये कण्ठे ओष्ठ्यपकारस्थानत्व भ्रमेण तदुपादानकप्रयत्नात्तत्रचेष्टोत्पत्त्यातत्संयोगेन घकारोत्पत्तौ घटो स्तीतिवाक्य मुच्चारितं भवति तस्य भिन्नविषयकत्वेन न वक्तृवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वमिति करणापाटवोपादानादेव तत्रसाध्यसत्वानिर्वाहः। साध्ये हेतौ च प्रकृतविशेष्य विशेषणयो र्यत्तत्पदेनोपादाय सामान्य व्याप्त्या दरान्मद्वाक्यवदिति दृष्टांतसंगतिः (भ्रमादिनिरासेसतीति) वक्तर्यनु मानादिना भ्रमादिरूपदोष चतुष्टयाभावनिर्णये सतीत्यर्थः। प्रकृतवा क्यार्थगोचर भ्रमाभावसिद्धिः प्रकृतवाक्यार्थ विषयितायांवा बाधित धर्मसाकांक्ष धर्मिविषयकत्वरूप भ्रमत्वस्य तादृशधर्मिनिरूपि तत्वस्य वा अभावसिद्धिपर्यवसितेति प्रागुक्तम्। तत्सिद्धिप्रयोजकं चायं वक्ता भ्रमत्वशून्यप्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानकः, भ्रमत्वाघटकस्वज्ञानीयं प्रकृतवाक्यार्थ विषयिताकोवा निर्दोषलिंगादिना अभ्यासगृहीत प्रकृत वाक्यार्थत्वादित्यनुमानम्। एव मप्रतारकत्वं। एकविशेषाभाव सहकृत सामान्यघटिता परविशेषसाधकहेतु रेव परिशेषपदार्थः। तादृश

नुमानं – अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थे यथार्थ ज्ञानवान् ,

अयं वक्तेति वक्तृपक्षकानुमान हेतुरपि, तस्य भ्रमादिजन्यत्वाभाव सहित भ्रमाद्यन्यतरजन्यत्व रूपसामान्यानात्मकत्वेऽपि तद्घटितत्वात , वाक्यार्थ यथार्थज्ञान जन्यत्वरूपा परविशेषसाधकत्वविरहेऽपि वाक्य जनकत्वस्य साध्यतावच्छेदक कोटिप्रवेशेन तादृशविशेषण साधक त्वात । वाक्यार्थज्ञानित्यस्य यथार्थेत्यादिः । परिशेषानुमानं प्रयोगारूढ़ माह (अयमिति) (स्वप्रयुक्तवाक्यार्थ यथार्थज्ञानवानिति) स्वप्रयुक्तं यद्वाक्यं तदर्थगोचरयथार्थ ज्ञानवा नित्यर्थः । यथार्थज्ञानं च तन्मते विशिष्टज्ञानमेव । तदनिवेशे यथार्थज्ञानविषयत्वरूपपदार्थ पक्षकानु मानहेतुः पक्षे नसिद्ध्यतीति तन्निवेशः ।

अत्र सेकः पयः करणक इत्यादिज्ञानस्य तत्पुरुषप्रयुक्त वाक्यार्थ विषयकत्वेन पयसासिञ्चतीति वाक्यार्थविषयकत्वेन साध्यसिद्धावपि सेकत्वावच्छिन्ने पयःकरणकत्वादि संसर्गसाधक तद्विशिष्टज्ञान विषय त्वा[त्व]ज्ञानेतत्रतत्संसर्गसाधकवक्ष्यमाणानुमाना निर्वाहइतिसेकादिविषय क पयःकरणकत्व विशिष्टज्ञानत्वरूपेण साध्यत्वं विवक्षितम् । तेन रूपेण ज्ञानसिद्धौ च सेकत्वावच्छिन्ने तादृश विशिष्टज्ञान विषयत्वं ज्ञाननिष्ठ तद्विषयकत्व तन्निष्ठज्ञानविषययो स्तुल्यतया सिद्ध्यति । हेतुः भ्रमाद्यजन्य त्वविशेषित निरुक्तसेकादिविषयता प्रमादाद्यन्यतर प्रयोज्यवाक्यप्रयो क्तृत्वं, अतोन पयःकरणकत्वाविशिष्ट सेकज्ञानशून्ये भ्रमाद्यजन्या न्यार्थकवाक्यप्रयोक्तरि व्यभिचारः । यो भ्रमाद्यजन्य यद्विशेषणविशेष्य घटितान्यतर प्रयोज्य वाक्यप्रयोक्ता स तद्धर्मविशिष्ट तद्धर्मिविषय क ज्ञानवानिति सामान्यतोव्याप्तिः । अतएववाक्यार्थभ्रमजन्य वह्निनासि

भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात्, अहमिवेति ।
नत्वाप्तत्वात्, साध्याविशेषात् । ततएतेपदार्था
यथोचित संसर्गवन्तः,

चतीत्यादिवाक्यप्रयोक्तरि तादृशवाक्यार्थगोचर यथार्थ ज्ञाना प्रसिद्धया तद्घटित साध्यवत्त्वा निर्वाहेण प्रसक्तं व्यभिचारं वारयितुं (भ्रमाद्यज न्येति) भ्रमाद्यजन्यत्वं पूर्वानिरुक्तार्थकम् । आदिपदा त्प्रतारणा प्रमादकर णा पाटवानां परिग्रहः । प्रतरणा जन्यान्यत्वोपादाना त्पूर्वोक्तरीत्या वाक्यार्थज्ञानं ज्ञात्वापिवंचनेच्छारूप प्रतारणया यद्वाक्य प्रयुज्यते तद्वाक्य स्य तद्वाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वेपि तद्वाक्यार्थज्ञानप्रतारणान्यतर जन्यत्वसत्वा द्धेतु घटकविशेष्य दळसत्वा त्तत्प्रयोक्तरि तद्वाक्यार्थ ज्ञानाभावेपि न व्यभिचारः । एवं प्रमादकरणापाटवयो रुपादानात तदन्यतर जन्यत्वत्वावच्छिन्नमेव वाक्येसिद्धं, नतु तद्धर्मसाकांक्ष तद्धर्मज्ञानरूप वाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वत्वावच्छिन्नम्, तादृशज्ञानजन्यत्वस्य साध्यतानव च्छेदकत्वात । अतोवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमुपेक्ष्य वाक्यार्थज्ञानान्य तम जन्यत्वेनैव वाक्यं विशेषितम् । नचा सिद्धिमात्र वारकत्वेन प्रतार णादि विशेषणवैयर्थ्यम्, यथासन्निवेश अवैयर्थ्यात् (अहमिवेति) भ्रमाद्यजन्यघटमित्यादिवाक्यप्रयोक्ता वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवांश्च । अहमिवेत्यनंतरमिति पदं पूरणीयम् । तेनसहानुमानं चेति पूर्वोक्तं संबद्धयते (नत्वाप्तत्वादिति) हेतूकार्यमितिशेषः । (साध्याविशेषा दिति) प्रकृतवाक्यार्थ गोचरयथार्थज्ञानवत्त्वस्याप्तपदार्थत्वादितिभावः । भ्रमादिदोषशून्यत्व रूपाप्तत्वस्य हेतुत्वेच शुकादौ व्यभिचारः, तच्छू न्यत्वेसति प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्वंत्वसिद्धम्, पूर्वानुमानस्य विशिष्यवि शेष्यासाधकत्वात, एवं सामान्यतो भ्रमाभावः पुरुषेऽसिद्धः, प्रकृतवा क्यार्थभ्रमश्चाप्रसिद्धइति न तच्छून्यत्वस्य हेतुप्रवेशसंभवः, भ्रम त्वाभाववत्प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्वंच साध्यपर्यवसितमेवेतिभावः (एते पदार्थाइति) सेकादयइत्यर्थः (यथोचितसंसर्गवन्तइति) पयः करण

यथार्थज्ञान विषयत्वात्,

करत्वादि प्रतियोगिकतात्पर्यविषय संसर्गवंत इत्यर्थः । तात्पर्यविषयसंसर्गस्यापि न तत्त्वेन निवेशः, तेन रूपेण तस्य वाक्यार्थाघटकत्वात्, अपि तु तात्पर्यविषयतावच्छेदकाधाराधेयतात्वादिरूपेण । तस्तत संसर्गस्य संसर्गविधयैव वाक्यार्थ घटकतया तत्तत्संबंधेन प्रकृतविशेष्ये प्रकृत विशेषणमेव साध्यतयाविवक्षितं (यथार्थज्ञानविषयत्वादिति) तैत्तत्संबंधेन तत्तद्विशेषणकविशिष्ट बुद्धिविषयत्वादित्यर्थः । तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्विशेषणक ज्ञानत्वंच तत्तत्संबंधावच्छिन्न स्वनिरूपिताकांक्षा व तद्धर्मिविषयताकत्वम् । आकांक्षाच विशेषणनिष्ठा विशेष्यनिरूपिता विशेषणताख्याविषयतैव । साच तन्मते विशिष्टज्ञानाविषयेणापि संबंधेनावच्छिद्यते । तथाच तत्संबंधावच्छिन्न तद्धर्मनिष्ठविशेषणताख्य स्वविषयितानिरूपितज्ञानविषयत्व मत्र हेतुः । स्वंज्ञानम् । यत्संबंधावच्छिन्न यन्निष्ठविशेषणताख्य स्वविषयतानिरूपित ज्ञानविषयत्व यत्र तत्र तेनसंबंधेन तद्वृत्तित्वमिति सामान्यतोव्याप्तेः । तनयत्पदार्थस्य यादृशसंबंधः क्वचिदपि येनपुंसा नगृहीत स्तेनसंबन्धेन तद्धर्मविशिष्टज्ञानविषयत्वंवा तस्यापि प्रकृतविशेष्ये तदीयतादृशसंबन्धरूपवाक्यार्थ सिद्धिः ।[संबंधविशेषावच्छिन्न स्वाकांक्षायानिवेशात् । साध्यहेत्वोरेक संबन्धनिवेशात् कालिकादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविशिष्टबुद्धि विशेष्यदाहादौ दैशिकस्वरूपादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविरहेपि न व्यभिचारः । विशेणतारूपाकांक्षायां तज्ज्ञानीयत्वनिवेशा त्तद्धर्म भ्रमविषये तत्संसर्गविरहेपि न व्यभिचारः । विशेषणतारूपाकांक्षा निवेशाद्विशेष्यसंबन्धाननुयोगिनि विशेषणे विशेष्यवत्त्वविरहेपि विशेष्यतारूपाकांक्षा निरूपितविशेणता रूपविषयत्व सत्वेपि न व्यभिचारः । वक्तृपक्षकानुमाना त्सेकादिविशेष्यकपयः करणकत्वादि प्रकारकयथार्थ ज्ञानसिद्धावपि सेकादौ तादृशज्ञानविशेष्यत्वरूपहेतु र्न

आप्तोक्त पदस्मारितत्वाद्वा, मदुक्त पदार्थवदिति ।

ननु – वक्तु र्ज्ञानविशेषोनुमेयः, ज्ञाने

सिद्धः, अनुमाने तुल्यवित्तिवेद्यतायां मानाभावादतोहेत्वंतरमाह (आप्तोक्तेति) स्व विशेष्यक तत्संबन्धक तद्विशेषणक ज्ञानविशेष्यत्वा सिद्धावपि सेकादिविशेष्यकविशिष्टज्ञानसिद्धौ तत्रतस्यसुग्रहत्वान्नासिद्धि रितिभावः (मदुक्तपदार्थवदिति) स्वविशेष्यकघटादि विशिष्टज्ञानवता मया प्रयुक्तपदेन स्मारितं घटादिसंसर्गवत कर्मत्वादिकमिवेत्यर्थः । मदुक्तत्वकथनं आप्तोक्तत्वगर्भहेत्वभिप्रायेण । "इती" त्यनंतरमनुमेयमिति पूरणीयम् । तेनैव समं तदनंतरमित्यर्थकं ", तत " इति पूर्वोक्तं संबद्ध्यते ।

अथ वक्तृज्ञानानुमाने प्रकृतवाक्यार्थज्ञानमेव साध्यमुपगंतव्यम्, तस्य च वाक्यांतरार्थ ज्ञानसाधारणरूपेण साध्यत्वे तेनैव रूपेण तस्य प्रकृतवाक्यार्थसाधकहेतौ प्रवेश्यतया दाहादावपि हेतुसत्वेन तत्रपयः करणकत्वादि संसर्गवत्त्वासत्वेन व्यभिचारस्स्यादित्यर्थान्तर ज्ञान व्यावृत्तरूपेण तस्य साध्यता स्वीकार्या, तच्चरूपं प्रकृतवाक्यार्थविषयकत्वमेव, तस्य च वक्तृज्ञानानुमितेः पूर्वं दुर्ज्ञेयतया न व्याप्ति ग्रहसंभवः; नच विशेष्यमनन्तर्भाव्य तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानत्वेनैव साध्यतास्वीकरणीया, तथाच न साध्यस्य वाक्यार्थ घटितत्वमिति वाच्यं, तथासति वाक्यार्थ " साधकानुमानपक्षसेकादिरूप विशेष्यादौ पयःकरणकत्वादि विशिष्टज्ञानविषयत्वादिरूपहेत्वसिद्ध्या व कयार्थसाधकानुमानानवतारा दित्येतत्सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्धसाध्य सिद्धिर्नविचारसहा, एकव्याप्तेः साध्यान्तरसाधकत्वेऽति प्रसंगादित्य शयेनशंकते (नन्विति) (वक्तुर्ज्ञानविशेषइति) वाक्यान्तरार्थ ज्ञानव्या

चार्थएवविशेषः,. नत्वर्थाधीनोन्यः, " अर्थैनैव विशेष " इत्यौपचारिकी तृतीया,

---

वृत्तरूपावच्छिन्न मुक्तज्ञानमित्यर्थः । " अर्थएव " - अर्थविशेषविषयकत्वमेव । " विशेषः " - अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपम् । " अर्थाधीनोन्यः " - अर्थाधीनपदार्थान्तरम् । मानाभावादितिशेषः ।

नन्वेवं " अर्थैनैवविशेषोहि निराकारतयाधिया " मित्याचार्यकारिकायां विशेषस्य व्यावर्तकरूपस्य हेतुतृतीयया र्थाधीनत्व कथनविरोधइत्यतआह (अर्थैनैवेति) " औपचारिकी "- अभेदलाक्षणिकी । तथाच ' धियां '- बुद्धीनां, ' विशेषः ' - अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपं, ' अर्थैनैव ',- अर्थादर्थविषयकत्वाद्वा अभिन्नएव, नतु तद्भिन्नः । साकारवादिमते विषय विषयिभाव नियामकतया घटादिज्ञानस्य स्वात्मक घटादिविषयकतया विषयभेदवत्वे घटत्वपटादिरेवभेदकः, नतु ज्ञानातिरिक्तो विषयस्तद्भेदकः, बाह्यार्थस्या लीकत्वादिति तन्मतेर्थस्यैव भेदकत्वमनुपपन्नं, अतस्तन्मतं प्रतिक्षिपति (निराकारतयेति). बाह्यार्थभंगे कदाचिद्घटाकारं कदाचित्पटाकारं ज्ञानमित्यत्र विषयेंद्रिय सन्निकर्षादेर्नियामकत्वासभवा द्बाह्यार्थस्य प्रामाणिकत्वे मानाभावे च ज्ञानस्य घटपटादिस्वरूपतात्मक तत्तदाकारताविरहेणेत्यर्थः । [इतिकारिकाव्याख्या ।]

ननु सुब्विभक्ते रानुशासनिकातिरिक्ते ऽर्थे लक्षणया साधुत्वे कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठयादिविभक्ते रनुशासनमफलम् , अनुशासनं विनापि तृतीयाया अभेदार्थकत्वइव कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठ्यादे र्लक्षणया साधुत्वसंभवात्; " सुपां सुलुगि " त्यादिसूत्रे व्यत्ययानुशासन मप्यफलं, तत्फलंच्छान्दसेत्वादिना देशिनोमादे रुपस्थापने कर्मत्वादिबोधोपपादनम् , सुब्विभक्तौ लक्षणास्वीकारेच्चा मादनुपस्थापनेपि त्वादिना

तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो ऽनुमेयः, तस्य चाप्रसिद्धत्वान्नव्याप्तिग्रहः, अतएवास्मिन्वाक्यार्थे ऽयमभ्रांत आप्तोवेति ज्ञातुमशक्यमिति शब्दएव तमर्थं बोधयेदितिचेन्नः—तात्पर्यावधारणार्थं त्वयाप्य

लक्षणया कर्मत्वादिबोधनसंभवइति, एव मनुशासनं विनापि विभक्ते रर्थान्तरसाधुत्वे "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यनुशासनमप्यफलं, एकं एकत्वं वक्तीत्यन्वर्थैकवचनसंज्ञासामर्थ्या देवैकवचनादे रेकत्वाद्यर्थकतालाभात ।

अत्रकेचित उक्तानुशासनसार्थक्यायैक विभक्ते रपरविभक्त्यर्थ लक्षणानभ्युपगमा द्भेदस्य विभक्त्यंतरार्थत्वविरहेण तत्रतृतीयालक्षणायां सुब्विकर्तौ न लक्षणेति प्रवादाविरोध इत्याहुः ।

मिश्रास्तु विशेष इतरव्यावृत्तिः, अर्थस्येतरभेदानुमितौ लिंगत्वेपि लिंगज्ञानस्यैवानुमितिजनकतया धर्मपदमप्यर्थज्ञानलाक्षणिकमित्यौपचारिक पदयोगा त्तृतीयाया औपचारिकत्वमिति व्याचक्रुः ।

(वाक्यार्थज्ञानविशेषइति) प्रकृतवाक्यार्थविशेषितं ज्ञानमित्यर्थः। "तस्य" - तादृशज्ञानस्य । "अप्रसिद्ध्या" - वाक्यार्थाग्रहेण तत्तद्ज्ञानानुमापकज्ञानेन । "अतएव" - वाक्यार्थस्य पूर्वमग्रहादेव (आप्तइति) प्रतारणा रूपदोषरहितइत्यर्थः (इति ज्ञातुमशक्यमिति) सर्वत्रार्थे भ्रांतत्वस्याप्तत्वस्यवा कुत्रापि पुंस्यसत्त्वेन प्रकृतवाक्यार्थ मंत्र भ्रान्त्य स्वीकरणीय मीदृशज्ञानमशक्यमित्यर्थः (शब्दएवेति) एवकारेण वक्तृज्ञानानुमिति व्यवच्छेदः । एवं च शब्दस्य नानुवादकत्व मित्याशयः (तात्पर्यावधारणार्थमिति) उक्तयुक्तिभि स्तात्पर्यज्ञानस्य हेतुताया

शाब्द्याएव संसर्गविशेषप्रतीते रवश्याभ्युपेयत्वात् । अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणं । अतएवाप्तोक्तत्व भ्रमाद्यजन्यत्व निरूपणमपि सुकरं । शाब्दं तु संसर्ग ज्ञानं प्रथमं नभवति, ज्ञानांतरं तु भवत्येव । नचैवं

स्तवा प्यावश्यकत्वादिति भावः । "संसर्गविशेषप्रतीतेः" - प्रकृत वाक्यार्थप्रतीतेः (अवश्याभ्युपेयत्वादिति) तथाच तदर्थं वक्तृवाक्यार्थ ज्ञानानुमानस्य भवतापि स्वीकरणीयतया तदुपायानुसरणं द्वयो रेवा वश्यकमिति भावः । "अन्यथा" - शाब्दबोधा त्पूर्व मशाब्दवा- क्यार्थप्रतीत्यनभ्युपगमे (क्वतात्पर्यनिरूपणमिति) वाक्यार्थविशेषोपरक्त तात्पर्यज्ञानासम्भव इत्यर्थः । "अत एव" - अशाब्दवाक्यार्थज्ञानस्य प्रागभ्युपेयत्वा देव (आप्तोक्तत्वेति) वाक्य इत्यादिः । "निरू पणं" - निर्णयः (सुकरमिति) वक्तरि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिरास सम्भवादिति भावः । अयं चाभ्युपगमवादः, वाक्यार्थ मज्ञात्वापि स्वयं भ्रमस्वाभाववत्प्रकृतविशेष्यसाकांक्ष प्रकृतविशेषणज्ञानक' इत्यादि रीत्या वक्तरि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिराससम्भवेन परिशेषानुमान निर्वाहात् । अन्यथा परिशेषानुमानानन्तर मेव संसर्गानुमानी त्परि शेषानुमान निर्वाहकभ्रमादिनिरासे संसर्गानुमानापेक्षया न्योन्याश्रया पातात । ननु वाक्यार्थज्ञाने तात्पर्यधियो हेतुतया तात्पर्यज्ञान मपेक्षणीयं, वाक्यार्थज्ञानं च प्रथमतः कथं भवे दित्याशंकां निराक- रोति (शाब्दमिति) "प्रथमं" - तात्पर्यज्ञाना त्पूर्वम् । "न भवति" तत्रैव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । "ज्ञानान्तरं" - आनु मानिकसंसर्गज्ञानं (भवत्येवेति) तत्र तात्पर्यज्ञानाहेतुत्वादिति भावः (नचैवमिति) " एवं " - शाब्दा त्पूर्वं तात्पर्यज्ञानानुरोधेना

शब्दोनप्रमाणं, तदर्थस्य प्रागेवासिद्धेरितिवाच्यं; तत्रापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थविशेष सिद्धिः, विशेषेणव्याप्त्यग्रहादिति चेन्न;—यथायो यत्र प्रवर्तते सतज्जानातीति सामान्यतो व्याप्ति ज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शना त्पाकविषयककार्य

शाब्दवाक्यार्थधीस्वीकारे (नप्रमाणमिति) अननुभावक मित्यर्थः । भवेदिति शेषः (प्रागेव सिद्धे रिति) प्रागेवानुमानतः प्रवृत्त्यादि क्षमज्ञाननिष्पत्ते रित्यर्थः (तत्रापीति) तात्पर्यज्ञानहेतुताया अनप वादादितिभावः । ननूपायाभावेन प्रकृतवाक्यार्थो सिद्धौ तात्पर्यस्य दुरवधारणतया तज्ज्ञानहेतुताया बाधकग्रस्तत्वेन युक्तिसहस्रेणापि तत्साधनमशक्यमिति तदहेतुत्वे दर्शितानुपपत्तयोन्य थैव समाधेया इत्याशयेन पृच्छति (नन्विति) (तथापीति) तात्पर्यज्ञाने नियमतो वाक्यार्थज्ञानापेक्षणेपीत्यर्थः । "अर्थविशेषसिद्धिः"- विशिष्ट प्रकृतवाक्यार्थसिद्धिः (विशेषेण व्याप्त्यग्रहादिति) प्रकृतवाक्या ज्ञानस्य प्रागसिद्ध्या विशेषरूपेण तद्व्याप्त्यग्रहा त्पारिशेषानुमानासं वा त्संसर्गानुमानाप्रवृत्तेरित्यर्थः । साध्यहेत्वो रेकपदार्थघटितत्वं प्रकृतहेतुसाध्यसजातीयहेत्वंतर साध्यांतरयो र्व्याप्तिग्रहादपि प्रकृतहेतो पक्षधर्मता ज्ञाना त्पक्षे प्रकृतसाध्यस्या प्रसिद्धस्यापि सिद्धिः, अन्यथ पाकादिविषयककार्यताज्ञानाद् विशेषतोऽज्ञानेपि स्तन्यपानादिकार्यता ज्ञा तद्गोचर प्रवृत्त्यो र्व्याप्तिग्रहात्प्रयोज्यवृद्धादौ पाकादिकार्यताज्ञान देरसिद्ध्यनुपपत्तेः व्युत्पत्त्याधानिर्वाहादिति समाधत्ते (यथायइति (जानातीति) कार्यतयेत्यादिः । सामान्यतो व्याप्तिग्रहापेक्षा च प्र कृतहेतुजातीये क्वचि त्साध्यजातीयव्यभिचारग्रहे सामान्यव्याप्त्यानुमि त्युदयात । नच पाकरूपपक्षे प्रवृत्तिविषयत्वरूपहेतुना कार्यताज्ञा विषयत्वसाधनेनैव पाकविषयक कार्यता ज्ञानासिद्ध्या न्यदीयव्या

ता ज्ञानानुमानं, यथाच चेष्टाविशेषदर्शना द्दश संख्याभिप्रायमात्रज्ञाने घटे तच्चेष्टादर्शनाद्घटे दशत्व ज्ञानं, तथा सामान्यतो व्याप्त्यात्रापि विशेषसिद्धिः ।

न्यासिद्ध्यौपयिकत्व मप्रामाणिकमितिवाच्यं, तावता प्रवृत्तपुरुषीय पाककार्यताज्ञानसिद्ध्यानिर्वाहा त्पुरुषे कार्यता ज्ञानसंशयानिवृत्तेः, तत्पुरुषीय तत्कालीनकार्यता ज्ञानएव प्रयोज्यवृद्धवाक्यान्वय व्यतिरेकानुविधानग्रहेण शब्दस्यानुभावकतासिद्धे स्तादृशकार्यता ज्ञान सिद्धेरावश्यकत्वाच्च । मिश्रास्तु एतदनुशयस्यैव स्थलांतरानु सरण बीजत्वमाहुः' (चेष्टाविशेषेति) यदीय संख्याविशेष प्रत्यायनेच्छा धीनं यद्दशांगुल्युत्क्षे पणं त त्तदीयसंख्याविशेषाभिप्रायपूर्वक मिति सहचारदर्शनं घटादिक मनंतर्भाव्य यत्रजातं, तत्र कतिघटास्संतीति प्रश्नानंतरं दशांगुल्युत्क्षेपणं दृष्ट्वा घटविषयक घटीयदशत्व संख्याभि प्रायं ज्ञात्वा घटं तादृशाभिप्रायपूर्वकत्वयो र्व्याप्त्यादिविषयत्वेन दशत्वसंख्यामनुमिनोति, तत्रघटीयदशत्व संख्याभिप्रायपूर्वकमिति सा मान्यव्याप्त्या तादृशचेष्टादर्शना द्दशत्वसंख्याभिप्रायस्य सामान्यतएव ग्रहसंभवेपि सामान्यतोव्याप्त्यैव घटदशसंख्याभि प्रायविषयत्व ज्ञानमि त्यर्थः । नच तत्रघटं पक्षीकृत्य दशांगुल्युत्क्षेपण प्रयोजकसंख्यावि शेष प्रत्यायनेच्छाविषयत्वेन हेतुना दशसंख्याभि प्रायविषयत्वस्य ताद्रूप्येण व्याप्त्यैव संभवादुद्देश्यसिद्धिः, अतएवमिश्राणा ·मुक्तानुशये न यथावेत्यादि फक्किकावतारणमयुक्तमितिवाच्यम् , यत्रोक्तहेतावुक्त साध्यस्य ताद्रूप्येण सहचारज्ञानं नास्ति एवं यत्रद्व्यादिसंख्याभि प्रायविषयघटादावेव द्व्यादि संख्याभिप्रायक द्व्याद्व्यंगुल्युत्क्षेपणं दृष्ट्वा यदीय प्रतीतीच्छाधीनं यत्संख्यांगुल्युत्क्षेपणं तत्तद्विषयक तत्संख्या

यद्वा—इदं वाक्यं साकांक्षै तदर्थविषय कैकज्ञानहेतुकं, आप्तोक्तत्वे सत्ये तदर्थप्रतिपादकत्वात, महावाक्यवत् ;

भिप्रायपूर्वकमिति सामान्यतोऽप्यभिगृहीता तत्रापि घटेदशांगुळ्युत्क्षेपण दर्शना तदीयदृशत्वज्ञानस्यानुमापकतया त्वदीय व्याप्तयान्यसाध्यसिद्ध्युपगमस्यावश्यकत्वात ।

[... वाक्यार्थज्ञानस्य संसर्गानुमानमपेक्षितं तत्र विशेष्य तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानविषयत्व सिद्ध्यैवनिर्वाहात । अतोऽत्र जन्यान्यतरवाक्य प्रयोक्तृत्व हेतुकवक्तृपक्षकानुमान मयुक्तमित्याशयेन ※ वाक्यपक्षकवाक्यार्थज्ञान साध्यकानुमानमाह (यद्वेति) (साकांक्षेति) संकादिविषयकं यत्संकादिसाकांक्षं पयः कारणत्वादिविषयकज्ञानं तद्धेतुक मित्यर्थः (आप्तोक्तत्वे सतीति) भ्रमादिजन्यत्व मेवात्राप्तत्वं, तथा च भ्रमाद्यजन्यत्वे सतीत्यर्थः । वेदस्थळ वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरानवधार्यतया विलक्षणसामग्र्या आवश्यकत्वा लौकिकवाक्यजन्यविलक्षणानुभवोपि सामग्री बळात्सिद्ध्यत्येव । समाधान मतादृश प्रतीतिजनकत्व※शुकादिवाक्यस्यापि तादृश प्रतीति ※ तादृशानुमाने च भ्रमादिनिरास एवापेक्षितः । ननु प्राथमिकान्यत्वसाधकानुमान मपि, तत्साध्यस्यात्र हेत्वघटकत्वात । उक्तप्रतीतिफलयोग्यतत्वं च विशिष्टवाक्यार्थ मज्ञात्वापि प्रकरणादिना सुग्रहम । प्रथमानुमानेपि शुकादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय तत्प्रवेशने · हेतुत्वा ※ द्वहस्यापेक्षिततया तस्यावश्यापेयत्वात । सामान्यव्याप्ति रत्रविवक्षितत्वान्महावाक्यव दिति दृष्टान्तसंगतिः ।

※ एतच्चिह्नयुक्ते कुण्डलितग्रन्थभागे तत्र तत्र पातो स्ति । अत एवासन्निनः प्रतिभाति ।

ततएते पदार्थाः परस्पर संसर्गवंतः, साकांक्षत्वे सत्येकज्ञानविषयत्वात् , सत्यरजतज्ञानविषयवदिति । एवं वक्तु र्यथार्थ वाक्यार्थज्ञानेनुमिते प्रकरणादिना वक्त्रभिप्रेत यथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं, ततो वेदतुल्यतया शब्दा दर्थप्रत्यय इत्यनुवादकश्शब्दः; वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तद [संसर्गज्ञाना] नुमाना त्तदुपजीवि संसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रागेवसिद्धेः ।

तदर्थश्च भ्रमाद्यजन्य कर्मत्वादि साकांक्षबद्धवादिप्रतीतीच्छया उच्चरितत्व वत् कर्मत्वादौ घटादिविशिष्टज्ञानजनकं मदीयं घटमित्यादिवाक्य मिवेति । एतदनन्तरं इत्येवानुमेय मिति पूरणीयम् । " ततः " इत्यस्य एवमित्यस्य पूर्वं पूरणीया नुमानमित्यनेन सम्बन्धः । " एतेपदार्था " इत्यादिकं पूर्व वद्व्याख्येयम् ।

(सत्यरजतज्ञानविषयवदिति) रजतत्वविशिष्ट ज्ञानविषयरजतत्वसंसर्गि धर्मिवदित्यर्थः । शब्दस्यानुवादकत्व मुपसंहरति (एव मिति) (वेदतुल्यतयेति) वेदस्थले कल्पकसामग्रीसमवहिततयेत्यर्थः । (तदनुमानादिति) वक्तृज्ञानानुमाने साध्यतावच्छेदकतयेशेषः । " सिद्धे " रित्यग्रिमेणान्वयः । एत याथार्थ्यघटितसाध्याभिप्रायेणोक्तम् । याथार्थ्यस्य प्रकृतविशेषणवद्विशेष्यकत्वं रूपतया वाक्यार्थस्य तत्र प्रवेशात् । तदनुमाने विशिष्टज्ञानत्वेन साध्यत्वेतु न तस्सिद्धिरित्याशयेनाह (तदुपजीवीति) नचेत्यादिना अभिहितादित्यादिः (सिद्धेरिति) यथार्थ तज्ज्ञानानुरोधेन नियमतस्स्वीकार्यत्वादितिशेषः । भ्रमाद्यभावानुमानानन्तरं वक्तृज्ञानान्तरमभ्युपगम्यैव

यत्तु तत्संसर्गाग्रहो भ्रमः, तदभावश्च संसर्गग्रहएवेति भ्रमाभावेनुमीयमाने संसर्गज्ञानमेवानुमितमित्याप्तत्वानुमानांतर्गतमेव वक्तृज्ञानानुमानं, नतु वक्तृज्ञानानुमाने तल्लिङ्गमिति; तन्न, भ्रमोऽहिज्ञानद्वयमगृहीतभेदं, तदभावश्च गृहीतभेदज्ञानं । नहि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ भ्रमव्यवहारः । ततो भ्रमाभावनिश्चयानंतरं वक्तृज्ञानानुमानं ।

निर्वाहयतोमतमुपन्यस्यति (यत्त्विति) यत्तु तत्संसर्गाग्रहो भ्रमइति पाठः । संसर्गग्रहाभावो भ्रमइत्यर्थः । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानानात्मकतया भ्रमस्थाने संसर्गाग्रहस्यावश्यकतया स एव भ्रम इत्यभिमानः । " यत्त्वसंसर्गाग्रहोभ्रम " इति क्वाचित्कः पाठः । तत्र यथाश्रुते असंसर्गग्रहाभावस्य संसर्गग्रहानात्मकतया तदभावस्संसर्गग्रहएवेत्यसंगतम् , अतो भ्रमपदात्पूर्वं मकारप्रश्लेषेणासंसर्गग्रहाभावः, अभ्रमः-भ्रमाभावः, तदभावः तदात्मकोभावः . असंसर्गग्रहएवेत्यर्थः (आप्तत्वानुमानान्तर्गतमेवेति) अभ्रान्तत्वानुमानात्मकमेवेत्यर्थः । " वक्तृज्ञानानुमानम् "-वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानं (ज्ञानद्वयमगृहीतभेदमिति) असंसर्गाग्रहविशिष्ट धर्मधर्मिविषयक ज्ञानद्वयमित्यर्थः (तदभावश्चेति) विशेष्यभूतज्ञानद्वयकालीन स्तादृशविशिष्टाभावश्चेत्यर्थः (गृहीतभेदं ज्ञानमिति) धर्मिणिधर्माभावविषयक ज्ञानरूपज्ञानं, नतु तयो स्संसर्गाग्रह इतिशेषः । संसर्गाग्रहएव कथं भ्रम इत्या शाकांक्षायामाह (नहीति) यतः सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभावसत्त्वेन संसर्गज्ञानाभावसत्त्वेपि, नपुंसि भ्रान्तत्व व्यवहार इत्यर्थः (वक्तृज्ञानानुमानमिति) आवश्यकमितिशेषः । आप्तत्वानुमानस्य वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानत्वोपगमे प्रथमानुमा

किञ्च यद्याप्तोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं, तर्हि यादृशं लिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति ॥

इति चिन्तामणौ शब्दखण्डे शब्दप्रामाण्यवाद पूर्वपक्षः ।

नं वक्तृज्ञानानुमानाधीन पदार्थज्ञानानुमानंच, व्यर्थमित्याह (किंचेति) लिंगज्ञान यथार्थज्ञानानुमापकमितिशेषः । " तादृशमेव "- तज्ज्ञानमेवेत्यर्थः । " गमकमस्तु " - शाब्दप्रमाजनकमस्तु । तन्मते यथार्थज्ञान तात्पर्यस्यैववक्तृयथार्थज्ञानानुमापकत्वादितिभावः ।

अत्रभ्रमाद्यभाव सहितभ्रमादिविशिष्ट ज्ञानान्यतरजन्य वाक्यप्रयोक्तृत्वरूपहेतुज्ञानस्य यथार्थज्ञानानुमापकतया गौरवेणतस्य शाब्दप्रमित्य हेतुतया यथार्थतात्पर्यज्ञानस्यैव च हेतुतया प्रागवृत्तित्वेन तन्निर्वाहाय संसर्गानुमानस्य वक्तृज्ञानानुमानस्यावश्यकतया उक्तहेतुघटकविशेष्य भागसिद्ध्यर्थं प्रथमानुमानस्य तथात्वमितिभाव ।

केचित्तु-अभ्युपेत्य भ्रमाभावानुमानस्य वक्तृज्ञानानुमानत्वं भ्रमाभावानुमानानंतरं वक्तृज्ञानानुमानं कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्यनिमाह (किञ्चेत्यादि) (यादृशंलिंगमिति) वक्तृयथार्थज्ञानानुमापक लिंगघटकं यत भ्रमशून्यत्वमित्यर्थः । इति व्याचक्षते । (?)

इतिमूलगादाधर्यां शब्दप्रामाण्यवादपूर्वपक्षरहस्यम्

(?) अस्मत्संगृहीतेषु त्रिष्वपि गदाधरीय पुस्तकेष्वेतावानेव गदाधरीय ग्रंथउपलभ्यते । " अत्रोच्यते " इत्यादि मणिग्रंथव्याख्यानभागः पुस्तकत्रयेपि नास्ति ।

"तदवगम संसर्गानुमापकमस्तु । 'यथार्थधीपरत्व' - यथार्थवाक्यार्थप्रतीत्या च्छयोच्चारितत्वरूपं यथार्थतात्पर्यम् । 'न ज्ञातं प्रयोजकं, - न शाब्दप्रयोजकज्ञानविषयः । एतज्ज्ञानत्वेन न तद्धेतुत्वमितियावत (गौरवादिति)"

इत्येतावान् ग्रंथः परं सिद्धान्तभागव्याख्यानरूपः पुस्तकेष्वस्ति । एतदुपरिचाकांक्षा ग्रंथव्याख्यानमस्ति । मन्यामहे च वयं यत्रकुत्रचिदुपरितनग्रंथोपि स्यादेवेति । येषांनिकटे स भागोस्ति तैः प्रेषणीयस्स भाग इत्यर्थयामहे । लब्धे च ग्रंथशेषे खण्डान्तरे तंभागं प्रकाशयिष्यामः । अन्यथाचाकांक्षाग्रंथमेव मुद्रयिष्यामः । इति (संपादकः)

श्रीः ।

शास्त्रमुक्तावळी — ४

॥ प्रामाण्यवादः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्य विरचितः ।

गंगेशोपाध्यायविरचितेन

तत्वचिन्तामणिना

तार्किकशिरोमणि श्रीरघुनाथसूरिविरचितया

दीधित्याच सह

श्री काञ्ची प्रतिवादिभयंकर अनन्ताचार्येण' परिशोधितः

श्री सुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

॥ अ मु द्य त ॥

प्रथमसंपुटः—ज्ञप्तिवादान्तः ।

॥ श्रीकांची ॥

इदानी मेतन्मूल्यम् — २ - ८ - ०

१९०१

श्रीः ।

प्रामाण्यवादभूमिका ।

ग्रन्थस्या स्य रचयिता महामहोपाध्याय श्रीमान गदाधरभट्टाचार्यः कदेमं भुवो भाग मलंचकारेति नास्माभि रेतावतापि निरचायि कालेन । अस्य मातापितरावपि किन्नामधेयाविति न वयं जानीमः । वंगदेशान्तर्गतो नवद्वीप एवा स्य जन्मभूमि र्निवासस्थानं चेति तु प्रायो जनानां प्रवादः । श्रूणमश्च वय मेत त्कुलसंजाताः केचने दानीमपि नवद्वीप मलंकुर्वन्तीति । एतदीयजीवनचरिताद्यवजिगमिषयाच वारद्वय मनुयुक्तो प्यस्मत्प्रियसुहृत श्रीमान् सर्वेश्वरसार्वभौमभट्टाचार्यो नैवात्र कमपिवांशं विलिखितुं समर्थोभवदित्यत्र किंवा निदानमिति न वयं जानीमः । भट्टाचार्य श्चायं न्यायसुधाम्बुधिमन्दरमना बहून् ग्रन्था न्निबबन्ध न्याय मधि शास्त्रम् । येषु श्रीमद्गंगेशोपाध्यायविरचित तत्वचिन्तामणिव्याख्याया श्रीमद्रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यविरचिताया दीधिते र्व्याख्यान मप्यन्तर्भवति । श्रीमद्गंगेशोपाध्यायाविरचित स्तत्वचिन्तामणिश्च प्रत्यक्षानुमानोपमान शब्दाख्यखण्डचतुष्टयात्मकइति तद्व्याख्यारूपा श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचिता शिरोमण्यपरनामधेया दीधितिरपि खण्डचतुष्टयात्मिकैव । खण्डचतुष्टयात्मिका दीधितिस्तु कार्त्स्न्येन व्याख्यायि नवा भट्टाचार्येणे त्यत्र तु वरीवर्ति विवाद स्सुमहान् । अनुमानखण्डव्याख्यानस्य संगत्यनुमित्यादिबाधान्तग्रन्थस्य प्रायः पठनपाठनादिषु बहुळप्रचारतया नास्ति तत्र विवादः । प्रत्यक्षखण्डेऽपि प्रामाण्यवादभागव्याख्यानस्य जागरूकतया कार्त्स्न्येन व्याख्यायि नवा प्रत्यक्षखण्ड इत्यत्रैव विवादपर्यवसानम् । चिन्तामणौ मंगळवादारम्भ एव मंगळश्लोकादिकरणा द्दीधितौच प्रामाण्यवादारम्भ एवं तद्दर्शनाच्च प्रामाण्यवाद प्रभृतिग्रन्थ एव व्याख्यायि रघुनाथशिरोमणिना तत्वचिन्तामणि-

रिति निश्चित्य गदाधरीयमपि प्रामाण्यवादादिमेव निश्चिन्वन्ति बहवः। प्रामाण्यवादोत्तरमनोऽणुत्ववादादीनां दीधितिगदाधरीये नाद्याप्यस्माभि रुपलब्धे। परं किं वदन्ती किल काचि त्तदस्तित्वविषयिणी कर्णपथ मवतरतीति, नात्र किमपि निश्चेतुं शक्नुमः। उपमानखण्डस्यतु नाद्यावधि कुत्रापि गदाधरीय मुपलब्धम्। शब्दगदाधरीय न्तूपलभ्यते क्वचि त्क्वचित्। एवञ्च सत्युपमानखण्डस्य परमव्याख्यानवादो न युक्तिसह इति तस्यापि व्याख्यानसद्भावपक्षमेव बहुमन्यामहे। तदेवं दीधितिव्याख्यानं खण्डचतुष्टयात्मकं गदाधरप्रणीतेषु ग्रन्थेषु मुख्यतमं। एतदन्येच स्वतन्त्रग्रन्थाः व्युत्पत्तिवाद शक्तिवाद विधिवादादय श्चतुष्षष्टिसंख्या श्श्रुतचरा स्तेषु केचि दृष्टचराश्च।

तत्रच दीधितिव्याख्याने प्रामाण्यवादस्यास्यातिकठिनदुरूहयुक्ति गर्भितस्य पण्डितानामपि मतिकुण्ठनपटोः प्रायः पठनपाठनादिषु तृतीय विप्रतिपत्त्यन्त मुपयुज्यमान स्यापि दुर्लभता मालोच्य मुद्रणे प्रायतामहि।

तत्रापि तृतीयपञ्चमविप्रतिपत्त्यो श्शिरोमणिना अव्याख्याततया ऽतएव गदाधरीयस्या प्यभावेन तत्र मूलमथुरानाथीया दुद्धृत्य तं भाग ममुद्रयाम।

प्रायशश्च यत्रयत्र पृष्ठे यावान् गदाधरीयस्य भागो मुद्रित स्तावतांशस्य मणिदीधिती अपि तदुपरितनभाग एवा मुद्रयाम।

अस्यच --

१ - अस्मदीय "श्रीहयवदनलीलासदन" [पुस्तकालय] स्थं पत्रालेखितं ज्ञप्तिवादान्तं पुस्तकं प्राय श्शुद्ध मेकम्,

२ - विद्वद्वर्याणां - ति - अ - कु - श्रीनिवासाचार्याणा मन्तिम पत्रमात्रविहीनं ज्ञप्तिवादान्त मेकोनचत्वारिंश दुत्तरशतपत्रात्मकं प्राय श्शुद्ध मपरम्,

३ - ” तिरुप्पुट्कुळि - श्रीगोपालताताचार्याणां ताळपत्रलिखितं सम्पुटद्वयात्मकं प्राय श्शुद्धं ज्ञप्तिवादान्तं चान्यत्,

४ - ” तण्डि - श्री - श्रीनिवासताताचार्याणां ताळपत्रलिखितं तृतीयविप्रतिपत्त्यन्तं प्राय श्शुद्ध श्चेतरत,

५ - ” मन्नसालघट्टाग्रहारस्थानां, कवितार्किकसिंह रघुनाथाचार्याणां ताळपत्रलिखितं ज्ञप्तिवादान्तं प्राय श्शुद्धंच परम्,

इति गदाधरीयपुस्तकपंचकम्,

१ - अस्मदीय श्रीहयवदनलीलासदनस्थं पत्रलिखितं प्राय श्शुद्ध मेकं दीधितिपुस्तकमान्तम्,

२ - द्वितीयं चोक्तपुस्तकशालास्थं कलकत्तानगरमुद्रित तत्वचिन्तामणिपुस्तक मपरम्,

३ - विद्वद्वर्याणां - श्रीतिरुप्पुट्कुळि गोपालताताचार्याणां ताळपत्रलिखितं प्राय श्शुद्ध मान्तं दीधितिपुस्तकं चेतरत,

इति मूलपुस्तकत्रयं चेति पुस्तकाष्टक मवलम्ब्य शोधन मकारि।

ज्ञप्तिवादोपरितनभाग उत्पत्तिवादेपि कियद्दूरपर्यन्तं गदाधरीयस्या स्मन्निकटे सत्वे प्यान्त मभावा न्नेदानीं तन्मुद्रण मारब्धम् इतःपरं यदा पुन रान्तं पुस्तकं लभ्येत, तदा तन्मुद्रणे कृतसंकल्पा एव स्मः। यदिच ये केचि दुक्तपुस्तक मान्तं प्रेषयेयु स्तदा तेषा मुपरि कार्तज्ञ्यं वक्ष्यामो वयम्।

यथाबलं शोधने कृतावधानस्यापि मानुष्यकसुलभेन मतिमान्द्येना नवधानेनच मे, यन्त्राधिकृताना मनवधानेनच, यदि यत्रकुत्रचि-

दशुद्धानि स्यु स्तेषां ज्ञापने द्वितीयसंस्कारे पुन स्तेषां संशोधनं क्रियेत ।

इति सविनयं निवेदयति -

प्र. अनन्ताचार्यः ।

सम्पादकः ।

विषयानक्रमः ।

श्री. ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

प्रामाण्यवादः ।

दीधितिः ।

गिरंगुरूणांहृदयेनिधाय विधायसिद्धान्तसरोऽवगाहम् ।
संक्षेपतः श्रीरघुनाथनामा चिन्तामणेर्दीधितिमातनोति ॥

गदाधरीयम् ।

नत्वा नन्दतनूजसुन्दरपदं स्मृत्वा गुरोरादरा
दुर्वीमण्डलमण्डनायितयशोराशेरशेषा गिरः ।
संक्षिप्ताक्षरयातिदक्षदीधितिकृतः प्रत्यक्षचिन्तामणि
व्याख्यां व्याकुरुते गदाधरसुधीर्मोदाय विद्यावताम् ॥

गुरुकीर्तनरूपं मंगळं कुर्वाणएव स्वीयग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं तदुत्कर्षं दर्शयति (गिरमिति) हृदये - मानसे । निधानं - सम्बन्धसम्पादनम् । मनसि गुरुगिरस्संबन्धः स्वार्थज्ञाने जननीये तत्सहकारित्वम् । सहकारित्वं चात्र परंपरया फलोपयोगित्वं । तथाच गुरुवाक्याधीनशाब्दबोधजसंस्कारजन्यचिन्तनेन मनसा निबद्धव्य, मितरामस्मिन्निति मधं निश्चिन्येति फलितोर्थः । सिद्धांताविरुद्धपदार्थं वर्णनीयइति सूचयति (विधायेति). सिद्धान्ता

[दी] प्रेक्षावत्प्रवृत्तये

[ग] मूलकृता महर्षिणा तदुपजीवि पूर्वपूर्वनिबन्धकार परंपरयाचा भ्युपगतोऽर्थनिकरः, सर्णवसरः, तदवगाहनस्य निबन्धनीयार्थे सिद्धान्तापसिद्धान्त सन्देहादित चेतस्सन्ताप सन्तानो पशान्ति साधनत्वात् । तदवगाह्य । अवगाहन मन्तःप्रवेशः, सच प्रकृते निगूढतत्त्वाकलनरूपः । संक्षेपतः - संक्षिप्तोक्तितः । चिन्तामणे - चिन्तामणिनामकग्रन्थस्य । दीधिति - अर्थप्रकाशम । आतनोति - विस्तारयति । विवरणग्रन्थनिर्माणेन बहुतर सम्बद्ध करोति । चिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थान् भूयस शिष्यान् बोधयतीति फलितोऽर्थः । श्रिया युक्तो रघुनाथ नामा श्रीरघुनाथनामेति मध्यमपदलोपिसमासः रघुनाथइति नामरूप - यस्येति बहुव्रीहिगर्भः । नतु श्रीरघुनाथेति स्वनामरूपं यस्येत्येक स्समासः, श्रीशब्दस्य नामानन्तर्गतत्वात्, तथासति हर्यादिपदाना न्द्वयक्षरत्वानुपपत्ते । नचास्यैव नाम श्रीयादित मित्याशंकनायम् . रघुनाथकवे रिति विरोधात् ॥ ... ...

प्रमाणतत्वे निरूपयितव्ये महर्षे प्रमाणादितत्वप्रतिपादक शास्त्रप्रयोजनाद्यभिधानस्य सफलत्व दर्शयति (प्रेक्षावदिति) प्रेक्षावतांविवेकवतां. प्रकृष्टफलोद्देशमन्तरेण शास्त्राध्ययने ऽ प्रवर्तमानानां मिति यावत । तेषां स्वीयग्रन्थाध्ययने प्रवृत्त्यर्थ मित्यर्थः । स्वीयग्रन्थस्य प्रयोजनवत्तां- परमप्रयोजनभूत निश्रेयसरूपफलवत्ताम् । अभिधेयसंबन्धौच्च - प्रमाणतत्वरूप प्रतिपाद्यं, प्रतिपादकत्वरूप तत्संबन्धं चाहेत्यन्वय. ॥

यद्यपि अभिधेयसम्बन्धज्ञानमपि अर्थविशेषप्रतिपादनद्वारा फलवतो ग्रन्थस्य सफलत्वज्ञान नुपयुज्यते, अत. प्रयोजनाभिधेयसंबन्धां स्तुल्यतयो पादाय तत्प्रदर्शकताकथन न संगच्छते । तथा प्येतद्ग्रन्थ प्रतिपाद्यत्वेन सामान्यत स्सप्रयोजनज्ञानविषयत्व मवगम्य ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्तां जानतोपि प्रतिपाद्यस्य ज्ञातत्वसंशये ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्ति र्नोपपद्य तइति विशिष्या भिधेयज्ञानम प्यपेक्षित मित्याशयेन तदभिधानम् ॥

तत्वचिन्तामणिः ।

अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्न मुद्दिधीर्षु रष्टादश विद्यास्थाने ष्वभ्यर्हिततमा मान्वाक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय । तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं "प्रमाणादीनां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम" इत्यादावसूत्रयत । तेष्वपि [तत्र] प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थिति रिति प्रमाणतत्वमत्र विविच्यते ।

[दी] फलवच्छास्त्रोपकरणत्वेन प्रयोजनवत्ता मभिधेयसम्बन्धौ चाह स्वीयग्रन्थस्य (अथेत्यादिना विविच्यतइत्यन्तेन)

[ग] "प्रमाणतत्व मत्र वि.विच्यत" इत्यतः साक्षादेवा भिधेयसंबन्धलाभः , प्रयोजनवत्तालाभश्च नतथा, तद्वाचकपदाभावात , अपि त्वर्थत एव तल्लाभइति विशेषसूचनाय पृथक्समासेन तदभिधानम् ॥

कुतोर्था त्प्रयोजनवत्तालाभ इ त्याकांक्षाया माह (फलवच्छास्त्रोपकरणत्वेनेति) निश्श्रेयसफलवदान्वीक्षकीशास्त्रप्रतिपादित स मुदायैकदेशार्थप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । तृतीयार्थः प्रयोजनवत्वान्यथि ज्ञाप्यत्वं । "जगदुद्दिधीर्षु रान्वीक्षकी प्रणिनाय" इत्यतो मूलभूत शास्त्रस्य निश्श्रेयसरूपो द्धार प्रयोजकता लाभः । "प्रमाणादीनां तत्व ज्ञानान्निश्श्रेयसाधिगम" इत्यादा वसूत्रय दित्यनेन निश्श्रेयसोपायभूतज्ञान विषय प्रमाणादि पदार्थतत्वस्य तच्छास्त्राभिधेयत्व लाभः। एतत्त-तदन्तर्गत प्रमाणतत्वप्रतिपादकत्वलाभा न्निरुक्त शास्त्रोपकरणत्वला भ स्स्वीयग्रन्थस्य । तत्र - निश्श्रेयस्साधनानुमितौ निरुक्ता थं प्रतिपादकत्वस्य निश्श्रेयससाधनार्थ प्रतिपत्ति जनकतात्वेनैवहेतुता , तथाविधार्थे आन्वीक्षकी प्रतिपाद्य समुदायान्तर्गतत्वंच-तस्यां सहचारज्ञानेन व्याप्तिग्रहार्थ मित्यवधेयम् । "प्रणिनाय" त्यत्रैव वाक्यपरिसमाप्तौ स्तावन्मात्राच्च प्रयोजनाभिधेय सम्बन्धलाभो-न सम्भवतीति तत्र कथन्तानिवृत्तये (विविच्यत इत्यन्तेनेति)

[आ] जगत - संसारात्मजातम् । नचा नधिकारिण शूद्रादीनध्याप यांबभूव प्रवरो मुनीनां ।

[ग] जगत्पदस्य वस्तुमात्रार्थकत्वे घटादीनामचेतनानां मोक्षरूपोद्धारस्य बाधेन तदीयत्वेनोद्धारेच्छा मुने र्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिति) परमेश्वरस्य मुक्तानां च जीवानां नोद्दिधीर्षाविषयत्व सम्भवइत्यतः संसारित्वं विशेषणम् । संसारश्च मिथ्याधी प्रभवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्वव्यावृत्तं विशेषणत्वं । अतस्तदुपलक्षित मुक्तजीवानां व्यावृत्तिः । नच मलोपात्त दुःखपंकनिमग्नत्ववि-शेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्ति सम्भवा त्संसारि विशेषणवैयर्थ्य मिति वाच्यम् । एवं ह्यात्मपर जगत्पदस्यापि वैयर्थ्यापातात , आत्मभिन्नानां दुःखपंकनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात् दुःखपंकनिमग्नत्वस्यो द्दिधीर्षाविषयत्वोद्देश्य जगत्पदार्थव्यावर्तकतया विवक्षितत्वे उद्देश्यतावच्छेदकीभूत तद्वाचकपदस्य जगत्पद पूर्वमुपादान-क्रियेत्युत " यतो जगत दुःखपंकनिमग्न अतस्तदुद्दिधीर्षुः " इत्यर्थस्यैव विवक्षणा ज्जगत्पदार्थता वच्छेदकमात्रस्यैव उद्दिधीर्षितत्वोद्देश्यता वच्छेदकतया तत्र संसारित्वान्तर्भावस्या वश्यकत्वात । आत्मपदस्या वच्छेदक शरीरव्यावृत्तस्य समवायेन वासना विशेषवत्वस्य लाभाय । लक्षणयापि समूहएव प्रामाणिकानां जगत्पदस्य व्यवहारात । समूहार्थकं जगत्पदं न त्वशेषार्थकम् , एवकारेणैव तल्लाभात । अथवा जगत्पदमेवा शेषार्थकम् , ततश्च ग्राहकएवकारः-नतु तदर्थक , यथा " सर्वएव शुभः काल " इत्यादौ । ...

ननु शूद्रादीना मपि जगदन्तर्गततया ऽर्थविद्या नधिकारिणां तेषा मर्थज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षिः प्रत्यवेयात , अनधिकारिणा मर्थज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगरूप तदध्यापनस्य प्रत्यवायहेतुत्वात , इत्यधिकारित्वमपि विशेषणमस्त्विव त्याशंकां परिहरति (नचेति) शूद्रादीन , शूद्रत्व जात्याक्रान्त शरीरविशेष विशिष्टात्मनः । अध्यापयां बभूव - उद्दिश्य शास्त्रं प्रणिनाय । तादृश

[दी] येनाशंक्येतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेनाऽर्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारश्शास्त्राणाम् । उद्देश्यतातु कीटपतङ्गादीनामपि विशिष्टशरीरपरिग्रहाद् र्थावगमेनस्य भवन्ती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्वंश्चतुरस्रम् [सुस्थं] । टीकाकृतस्तु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवायममुनैवान्यथैव समादधिरे ।

[ग] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञान भागितया तदुद्देश्यत्वादिति-भावः । अनधिकारिता प्रयोजक शरीरावच्छिन्न ज्ञानेच्छया शाब्द प्रयोगस्यैव प्रत्यवाय हेतुत्वात् इत्याशयेनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दा दैववशेनानधिकारिणा मर्थज्ञानं न प्रत्यवायहेतुरित्याह (नचेति) तथासति ब्राह्मणादिमात्रो द्दिधीर्षया शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः । ... ...

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्व नियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्धारेच्छया शास्त्रप्रणयने शूद्राद्यात्मनां ज्ञानभागितयो द्देश्यत्वे - शूद्रादिशरीरावच्छिन्न ज्ञानेच्छा मुनि रावश्यकी त्याशंकां परिहरति (उद्देश्यतेति) अर्थज्ञानवत्त्वेने च्छाविषयता त्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेति) ब्राह्मणत्वादि विशिष्टशरीरं परिगृह्य एतच्छास्त्रार्थमवगच्छे दित्यभिसन्धानेना नाधिकारि शरीरावच्छिन्नतया ज्ञानस्येच्छया नवगाहने प्युपपद्यमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादि शरीरस्य शास्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वनिश्चया त्तदात्मनामुद्देश्यतैव न निर्वहे दिति-भावः । क्षतिं - प्रत्यवायं । नन्वेवं मुनेरुत्पन्नोऽपि प्रत्यवाय स्तपः प्रभावा न्नश्यतीति टीकाकारसमान विरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूप प्रमाणतत्वावधारणे तद्घटक प्रमातत्वावधारणस्या प्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चा सम्भवेन प्रमाणतत्वस्य दुरवधारणतया तदवधारणसम्पादनेन शास्त्रस्य निःश्रेयसोपयोगित्वं यत्सूत्रकृतोक्तं तन्नयुज्यते इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्यहेतुतया तदसम्भवेपि न क्षतिरित्याशंकन मथाकि

[म] ननु प्रमाणादीनां तत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं परंपरया निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति न युक्तम् - प्रामाणत त्त्वावधारणस्या शक्यत्वात् , तद्धिप्रमातत्वावधारणाधीनम् , तच्च स्वतः परतोवा, नसम्भवति , वक्ष्यमाणदूषणगणग्रासात् ।

[दी] प्रामाण्यनिश्चायनेन निश्श्रेयसार्थिनं प्रवर्तयच्छास्त्रं निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति [आशयं] मन्वान आदेशयति

[ग] मित्यादिना मूलकृताऽसंगतम् , प्रवर्तकतया प्रामाण्य निश्चयापेक्षाया आक्षेपेऽनुक्तत्वात् , अतः प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षैवा ऽऽक्षेपक स्याभिप्रेते त्यभिमानमूलकतया शंकां संगमयति - (प्रामाण्येति) प्रामाण्यनिश्चायनेन - निश्श्रेयसार्थप्रवृत्तिजनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चय स म्पादनेन , निश्चीयमान प्रामाण्यकस्य स्वप्रतिपाद्य प्रथमसूत्रार्थ ज्ञानस्य सम्पादनेनेति यावत । (निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति) निश्श्रेयसोपयोगि भवितु मर्हतीत्यर्थः । प्रमात्वस्य दुरवधारणतयाच सूत्राधीन प्रयोजन वत्ताज्ञाने निश्चीयमान प्रामाण्यकत्वं न सम्भवतीति शेषः । " प्रामा-ण्यनिश्चायने " नेत्यस्य यथाश्रुत परतातु न संगच्छते, एतच्छास्त्रस्य मोक्षसाधनताज्ञाने प्रामाण्याबोधकत्वात् , शास्त्राधीन प्रमात्वपदे स्व-तस्त्वाप्रसक्त्या स्वतः परतोवेत्यादिना स्वतस्त्वनिराकरणासंगतेश्च ! इतिमन्वानः - नन्वित्याक्षेपकर्तु रित्याशयंमन्वानः । अभिमानश्चायं न-दुर्घटः, तथाहि - " परंपरये " त्यस्य प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चायने-नेत्यर्थकतायाः सम्भवात् " प्रमाणतत्वावधारणस्ये " त्यादेश्च शास्त्र श्रवणप्रवृत्तिनिर्वाह्य शास्त्राधीन प्रमाणतत्वावधारणस्या शक्यत्वात् . यत स्तत्र परंपरया प्रवर्तकज्ञाने प्रमातत्वावधारण मपेक्षितं- तच्च स्वतः परतश्च न सम्भवती त्यर्थकताया अपि सम्भवात् । नचैव मेतदर्थकता भिप्रायस्सम्भवदुक्तिकएव मूलकृत इतिकथं तदभिमान इतिवाच्यम् सम्मुखतएवा क्षेपसंगते स्तथाभिप्रायस्या नौचित्यात् । प्रामाण्यावध रणात्मकज्ञानस्यैव प्राग्दुर्घटत्वोक्ते " रथ " त्यादिनातस्यैवानुपयोगित

[म] अथ किं प्रामाण्यज्ञानेन, ? प्रवृत्तिमात्रे तस्य व्यभिचारात् । बहुवित्तव्यया शासप्राप्त्ये प्रवृत्तिश्चा वश्यकार्थ निश्चयादेव । नच यस्य संशयव्यतिरेक निश्चयौ प्रवृत्ति प्रतिबन्धकौ

[दी] (अथेति) प्रामाण्यज्ञानेन - प्रामाण्यनिश्चयेन । यस्य संशय-व्यतिरेकनिश्चयौ - यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ ।

[ग] शंकितु मुचितम् , नतु तज्ज्ञानसामान्यस्य, तथास त्युत्तरकालं निश्चयमात्रस्यैदोपयोगिताव्यवस्थापन मप्यसंगतंस्या दतो ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यज्ञानेनेति) " यस्य संशयव्यतिरेक-निश्चयाविति " मूलं व्यतिरेकज्ञान सामान्यपरतया अनुपदं वर्णनीयं, सामान्यलाभश्च यावद्विशेषोपादानादेव, तच्च यथाश्रुते नोपपद्यते, यत्सं-शयानात्मकयदि व्यतिरेक संशयानुपादानात् , तदभाववत्त्वेदकोटिक तद्भाव संशयस्य तत्संशयानात्मकत्वात । एवं यत्संशयादिपदं यद्रू पावच्छिन्न विषयक संशयादिपर मवश्यं वाच्यम् , व्याप्तिसंशय सा मान्यांतर्गतानां किंचिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारक नानासंशयाना मनुमित्युत्प त्ता वप्रतिबन्धकत्वात् । तथाच व्याप्तित्वावच्छिन्न संशयानात्मको पि व्याप्यभावाभावत्वादिना व्याप्तिविषयक व्याप्यभावादि संशयः स्सम्भवतीति व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्न संशयत्वेन तदुपादानासम्भवा-दसंगतिः, अतो व्यतिरेकपदं व्यत्यासेन व्यतिरेक विषयक संशयनिश्च-यपरतया व्याचष्टे (यस्येति) परंतु - यथाश्रुत यस्येति षष्ठ्याः प्रतियोगित्वरूपार्थो व्यतिरेकान्वयी , अन्यश्च विषयतारूपः संशया-न्वयी, अत स्तस्या एकार्थपरत्वनिर्वाहाय व्यतिरेकपदं व्यत्यस्यति-(यस्येति) नच घटस्य संशय इत्यादौ एक धर्मिक घटतदभावा व-गाहि ज्ञानलाभाय संशयपदं व्यतिरेकावगाहि समान धर्मिकज्ञानपरं, प्रतियोगित्वं विषयत्वच षष्ठ्या अर्थः, संशयपदार्थैकदेशे व्यतिरे-के प्रतियोगित्वस्य ज्ञानेविषयत्वस्यान्वय इति व्युत्पत्तिरावश्यकीति-षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्व मावश्यकमेवेति कथमेतदितिवाच्यम् ; यतःस्वा-

[दी] तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतालभ्यते ।

[गि] वच्छिन्न प्रतिबध्यता निरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व स्वसामानाधिकरण्यभयसम्बन्धेन विषयितावैशिष्ट विषयिताशालिज्ञानं संशय पदार्थः, चरमविषयितायामेव षष्ठ्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्यवान्वयः, एवंचा भावस्य संशयपदार्थाघटकतया तत्समभिव्याहृत षष्ठ्या अभावान्वयि तदीय प्रतियोगितार्थकताया अनावश्यकता, नच विषयितानिरूपकत्वं विषयिता प्रतियोगित्वमेव, तथाच व्यतिरेकेसंशयेचान्वयेक रवार्थ षष्ठ्याइति कथं तदर्थभेदभयेन व्यतिरेकपदव्यन्यासइतिवाच्यम्, अभावनिरूपितस्य विषयितानिरूपितस्यच प्रतियोगित्व स्यैक जातीयत्वविरहा दित्याहुः। ... ...

अत्र संशयादिपदं प्रतिबध्य समानधर्मितावच्छेदकक यद्रूपावच्छिन्नाभाव संशयादि सामान्य पर मवश्यं वाच्यं, अन्यथा समूहालंबनरूप घटाभावादिनिश्चयात्मक व्याप्यवादि व्यतिरेक संशयादि प्रतिबध्यस्य घटादिज्ञानस्य व्याप्यवादिनिश्चयाहेतुकत्वा द्व्यभिचारापत्तेः। एवंच व्यतिरेकनिश्चयत्वादि घटक व्यतिरेकज्ञानत्व पुरस्कारेण तज्ज्ञानसामान्य निवेशादेवो पपत्ते स्तद्घटकदलांतरोपादान मितरपदोपदानं च व्यर्थम्, यदिच संशयत्वादि व्यापकत्वेन प्रतिबन्धकता निवेशे तज्ज्ञानत्व व्यापकता घटक प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावा दन्यएव तदभावः संशयत्वादि व्यापकता घटकइत्यवैयर्थ्यम्, संशयत्वनिश्चयत्वे अव्याप्यवृत्तिजातिविशेषाविति मते तच्छरीरे ज्ञानत्वस्यानन्तर्भावादपि न वैयर्थ्यशंका, तथाप्यनुचितंगौरवं संशयनिश्चययोः पृथङ् निवेशपक्षेदुर्वारमेवेति मनसिकृत्य फलितार्थमाह (तेनेति) (व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति) अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा वच्छेदकत्वं तृतीयार्थः नतुस्वरूपसम्बन्धरूपं । ग्राह्याभावज्ञानत्वस्य ग्राह्यज्ञान प्रतिबन्धकतावच्छेदक ग्राह्याभावनिश्चयत्व घटकतया ग्राह्यनिश्चयस्य, ग्राह्यज्ञानाहेतुतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात । पर्याप्तिनिवेशेचतदर्थपर्या

[दी] ग्राह्यसंशयस्यतु न प्रतिबन्धकतेतिभावः ।

[ग] चने लाघवासंभवात् । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकताकं य त्त तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्य [illegible] सामान्यव्याप्तिः,पर्यवसितेति न सा ध्यसाधनयो वैयधिकरण्यम् । नवेश्वरीय प्रामाण्यनिश्चय जन्यतामा दाय सिद्धसाधनावसरः ।

नच माध्यमिकपूर्वपक्षे अथेत्याद्याशंका न नैयायिकस्य, तेन प्रामा· ण्यनिश्चयोपयोगितास्वीकारात , किंतु तटस्थस्य, तदुपरिच नचेत्याद्याशं का पुन र्माध्यमिकस्यैव, तेनेश्वरानभ्युपगमेन न सिद्धसाधनावसरः, साध्य स्य मतद्वयसिद्धतायामेव तद्दोषादिति वाच्यम् । एवमपि तटस्थे नार्थान्तरोद्भावनस्य दुर्वारत्वात् । नच स्वतः परतश्च प्रामाण्यस्य ग्रहणं निराकुर्वतो माध्यमिकस्य कथं प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयहेतुकत्व साधनं संगच्छतइति वाच्यम् । प्रामाण्यनिश्चायनेन , शास्त्रस्य निश्श्रेयसो पयोगिता वादिनं नैयायिकं पराभवितुं तन्मत मालम्ब्य माध्यमिकस्यापि प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिता व्यवस्थापन संभवात् ।

ननु अव्यभिचारव्यतिरेकरूप व्यभिचारस्य संशयो निश्चयश्चा व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकः - व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकतायाः व्याप्तिग्र- होपाये मणिकारै रेवोक्तत्वात , तथाच व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रति· बध्ये ऽव्यभिचारानिश्चयाजन्ये ऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचार इत्यंत आह (ग्राह्यसंशयस्येति) अव्यभिचारव्यतिरेक संशयरूपस्येत्यादिः । नप्रतिबन्धकता - व्याप्तिग्रहइति शेषः । तथाच व्यभिचारसंशय- स्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं मतविशेषावलम्बनेनै वोक्तमिति नविरोधइति भावः । एतेन घटादिसंशयस्य घटादिग्रहाप्रतिबन्ध- कतया संशयपदेन घटादिनिश्चयाहेतुके घटादिज्ञाने व्यभिचारं वा- रयतां मिश्राणां प्रतिबन्धकसंशयादौ यदभावत्व प्रकारकत्व नैयत्य विवक्षया ऽव्यभिचारानिश्चयाजन्य तन्निश्चये ऽव्यभिचाराभावत्वा प्रका- रकव्यभिचारत्वप्रकारकं संशयसाधारण प्रतिबन्धकताके व्यभिचार वारण मयुक्त मिति ध्वनितम् । घटादिसंशयस्य तन्निश्चयइव व्य-

[ग] भिचारसंशयस्यापि अव्यभिचारनिश्चये ग्राह्यसंशयत्वाविशेषेणा प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । यन्मत मवलम्ब्य मणिकृतो व्यभिचारसंशयं प्रतिबन्धकताभिधानं, घटादिसंशये तन्निश्चयप्रतिबन्धकताया अपि तन्मतसिद्धत्वात् ।

अत्र मिश्रानुयायिनः, "व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चये मणिमंत्रादिवत् पृथगेव प्रतिबन्धकता, नतु ग्राह्यभावज्ञानतया, कथ मन्यथाऽत्यन्ताभावगर्भ व्यभिचारग्रहस्या न्योन्याभावि गर्भव्याप्तिधी विरोधिता, ग्राह्याभावावगाहितया प्रतिबन्धकत्वमेवच ग्राह्यसंशयव्यावृत्तमिति व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकत्वं युक्तमेव, स्वप्रतिबन्धक संशयव्यतिरेकनिश्चययो र्यद्भावत्व प्रकारतानियतत्वविशेषणं वैकल्पिकं, अव्यभिचाराभावत्व प्रकारकत्वस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धके व्यभिचारनिश्चये संशयेचा नियमात् , एकत्र तन्निवेशेनैवा व्यभिचारसंशयं तद्व्यतिरेकनिश्चप्रतिबध्ये तन्निश्चयाजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारवारणसम्भवात , यद्यपि प्रमेयत्वादिना व्याप्त्यभावावगाहिनि पक्षधर्मत्याभावत्साध्यसाचिक्षिन्न विषयकज्ञाने ऽनुमिति प्रतिबन्धके व्याप्त्यभावत्वादिप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणाय यद्भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालि संशयादौ यद्भावत्वप्रकारता नैयत्यं विवक्षणीयम्, तथाच व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये तद्व्यतिरेकनिश्चये व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यावृत्त्यसंगतिः. अव्यभिचारनिश्चयंप्रति प्रतिबन्धकताया व्यभिचाराभावावगाहित्वाप्रयुक्ततया यत्पदेन व्यभिचारोपादानासम्भवात, तथापि व्यतिरेकनिश्चये यद्भावत्वप्रकारतानियतत्वानिवेशपक्षएव प्रतिबन्धकतायां यद्भावावगाहिताप्रयुक्तत्वं निवेशनीयम्, नतु संशये तद्विशेषणनिवेशपक्षे, अनुमित्यादि प्रतिबन्धक व्याप्त्यादिसंशये व्याप्त्यभावत्वाप्रकारकत्वायोगेन दृष्टान्तासिद्ध्याद्यनवकाशात् । तथाच सति व्यभिचाराभावगाहिताप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतावति व्यभिचारसंशये व्यभिचाराभावत्वप्रकारता नैयत्येनैव यत्पदेन व्यभिचारोपादानसम्भवात व्यतिरेकनिश्चयोपादानव्यावृत्ति श्शक्यते संगमयितुम् ,

[म] तन्निश्चयस्तद्धेतुः अनुमितौ व्याप्तेरिवेतिवाच्यम्

[दी] (तन्निश्चयइति) तद्व्यतिरेकज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्संशयात्कार्यानुत्पत्ते स्तन्निश्चयत्वेनैव तद्धेतुत्वात् ,

---

[ग] यदभावत्वा प्रकारकज्ञाननिष्ठ यदभावावगाहितामयुक्त प्रतिबन्धकताकान्यत्वे सति यत्संशयव्यतिरेक निश्चयसामान्यप्रतिबध्यत्वं वा हेतुः , अव्यभिचाराभावत्वा नवच्छिन्न व्यभिचारविषयताप्रयुक्त प्रतिबंधकताक व्याप्तिनिश्चये सत्यन्ताभावा द्व्यभिचारनिश्चयत्वा वच्छिन्ना जन्यत्वेपि नव्यभिचारः, व्यभिचारसंशयमात्रप्रतिबध्यस्य व्याप्तिनिश्चयस्य व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्न व्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्त प्रतिबन्धकताकान्यत्वं , तत्प्रतिबन्धकतायां व्यभिचाराभावविषयित्वा प्रयुक्तत्वादेवा क्षतमिति व्यतिरेकनिश्चयो पादानसार्थक्यम् । व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्न तदभावविषयिता प्रयुक्तत्वंच तदभावव्यक्तित्वावच्छिन्नाभागाान प्रतिबन्धकतायामेव प्रसिद्धं, स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदक यदभावत्वानवच्छिन्न यदभावविषयितासामान्यकत्वे सतीतिवा वक्तव्यम् इत्याहुः ।

दीधिति कृतस्तु अन्योन्याभावादि गर्भव्याप्तिबुद्धौ अत्यन्ताभावादिगर्भ व्यभिचारधियो विरोधित्व मस्वीकुर्वन्तो माणमन्यादिव द्व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं नानुमन्यन्ते , अपितु प्राह्याभावावगाहित्वेनेति न तथा व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकतेति यथाश्रुतमेव साधु । उक्तव्याप्ता वनुकूलतर्क मुपदर्शयति (तद्व्यतिरेकेति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । हेतुत्वात् - हेतुत्वौचित्यात । अन्यथा संशयस्वरूपयोग्यताकल्पनेन गौरवा दित्याशयः । इद मापा ततः, कारणतावच्छेदकलाघवानुरोधेन फलानुपधायकसाधारण स्वरूपयोग्यताकल्पने क्षतिविरहात , तद्व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे तज्ज्ञानत्वेन हेतुता कल्पनायां क्षतिविरहात । उक्तयुक्त्या निश्चयत्वेन हेतुतासिद्धे रस म्भवदुक्तिकत्वाच्च । विशेषत. प्रवृत्तेः ' व्याप्त्यन्तर्भावे ऽनुमित हे-

[म] तत्सन्देहस त्यर्थसन्देहेना र्थानिश्चया द्वेवा प्रवृत्ते स्तत्र तयो रप्रतिबन्धकत्वा दिति चेत , न ।

• [टी] प्रवृत्तीति प्रकृताभिप्रायम् । यत्प्रतिबन्धकाविरयर्थः । (तत्सन्देहइति) क्लृप्तकारणसत्त्वे यत्सत्वे कार्यानुत्पादः अनायत्या तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते , नचेह तथा ।

[ग] दृष्टान्तत्वासंगति रिति विशेषत स्तदन्तर्भावो नाभिप्रेतः, अपितु यत्त्व तत्त्वमात्रेणेत्याह (प्रवृत्तीति) ननु प्रामाण्यसंशयदशायां अर्थानिश्चया देव प्रवृत्त्यभाव निर्वाहात् प्रामाण्याभावज्ञानस्य कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वरूप प्रतिबन्धकत्वा ऽसिद्धे रुक्तानुमानं स्वरूपासिद्ध्या दुष्टमिति मूलोक्तं न संगच्छते , प्रवृत्तावर्थनिश्चयस्येव प्रामाण्याभाव ज्ञानाभावस्यापि कारणताग्राहक नियतान्वय व्यतिरेकस. त्वेन कारणताया दुरपह्नवत्वा दित्याशंकां निराकरोति (क्लृप्तेत्यादिना) तस्य प्रतिबन्धकत्वं - तदभावस्या न्यथा सिद्धत्वं कल्प्यते । (नचेह तथेति) प्रकृते क्लृप्तापर सकलकारणसत्व प्रामाण्य सम्शयादिसत्वे प्रवृत्त्यनुत्पाद इति नेत्यर्थः । प्रामाण्यसंशयाद्यभावेपि विनार्थनिश्चय मप्रवृत्ते स्तद्धेतुताया आवश्यकत्वात् , प्रामाण्यसंशय दशायांच तदसत्वेनाप्रवृत्ते रितर सकल कारणासम्पत्तेरिति भावः । तथाच नियतान्वय व्यतिरेकेपि प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्या न्यथा सिद्धत्वमेवेति न तज्ज्ञानस्य कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वरूपं प्रतिबन्धकत्वं शंकास्पदमपीति मूलसंगतिः ।

अथा र्थनिश्चयकाले तद्द्वितीयक्षणेवा यत्र प्रामाण्यसम्शय स्तत्र तादृशार्थनिश्चय द्वितीयक्षणे तत्तृतीयक्षणेवा प्रवृत्त्यापत्ति वारणाय प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्व मावश्यकमिति चेन्न ; अगृहीताप्रामाण्यकार्थनिश्चयत्वेन हेतुतयैव निर्वाहात , गौरवेणा प्रामाण्य ज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वा कल्पनात । मूले स्वरूपासिद्धिप्रदर्शनं दृष्टान्तासिद्धे रप्युपलक्षणं बोध्यं । प्रमात्वाभावग्रहाभावस्य प्रवृत्तिकारण

दी] नच प्रयोजकीभूताभाव प्रतियोगित्वमेव वाच्यम् , अप्रयो जकत्वात ,

---

[ग] त्वाभावेपि न स्वरूपा[illegible]ः, अन्यविधप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वा दित्याशंक्य निराचष्टे (नचेति)

यद्यपि प्रयोजकत्वमिदं न नियतपूर्ववृत्तित्वरूपं , व्याप्त्यभाव संशयद्वितीयक्षणे व्याप्तिनिश्चयोत्पत्तौ तृतीयक्षणे ऽ नुमित्युत्पत्त्या व्याप्त्यभाव ग्रहाभावस्या नुमित्यप्रयोजकत्वेन दृष्टान्ता सिद्धेः, नापि जनक जनकत्वं - प्राह्यसंशयस्या प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्यानुमिति जनकव्याप्तिनिश्चया जनकत्वेन तद्दोष तादवस्थ्यात् , तथापि जनकतावच्छेदक प्रविष्टत्वमेव तत् , व्याप्तिसंशयभेदस्य निश्चयत्वघटकतया ऽ नुमिति जनकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिसंशयस्यानुमिति प्रतिबन्धकत्वा न्न दृष्टान्तासिद्धिः । उक्तयुक्त्या अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्या र्थनिश्चयनिष्ठ प्रवृत्तिहेतुता वच्छेदकताया - आवश्यकत्वा न्न स्वरूपासिद्धिः ।

अथवा यन्निश्चय विरहविशिष्टस्य यद्धर्मिक यद्व्यतिरेकज्ञान स्याभावो यद्विशेष्यक यत्प्रकारक यज्जातीय कार्यनियताव्यवहित पूर्ववृत्तिः, तद्धर्मिक तन्निश्चय स्तद्विशेष्यक तत्प्रकारक तज्जातीय कार्यजनक इति समुदायार्थः , व्याप्त्यभाव संशयाद्वितीय क्षणोत्पन्न व्याप्तिन्निश्चयात यत्र तदनन्तरक्षणेनुमिति स्तत्र तत्पूर्वक्षणे विविशेषणाभावा द्विशिष्टाभावो ऽ क्षत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिः ।

एतेना प्रामाण्यग्रहाभावस्य कारणतावच्छेदक त्वोपगमे विशेष्य विशेषणभावे निर्गमना विरहान्न , तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वघटित हेतुर प्यविकल इति प्रयोजकता घटित साधनानुसरण शंकाया असंगति रिति दूषण मनवकाशम् ।

(अप्रयोजकत्वादिति) प्रामाण्यव्यतिरेक ज्ञानाभावस्यार्थनिश्चय निष्ठ कारणतावच्छेदकतया अर्थ संशयकारणाभावतया ऽ र्थनिश्चय

[म] प्रामाण्यसंशयानन्तरम् इदं इत्थमेवत्यवधारणस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यङ्गस्य प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वात् ।

[दी] यत्तदर्थयो रननुगमश्चेति भावः । अभ्युपेत्य समाधत्ते (प्रामाण्येति) तथाच कारणत्वाभावे ऽप्यवश्य मपेक्षणीयत्व

[ग] सम्पादकत्वेनवा प्रवृत्तावपेक्षणीयत्वेन ततएवातिप्रसंगभंगे प्रामाण्य निश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुत्वास्वीकारे ऽनिष्टप्रसंगरूप विपक्षबाधका भावादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वंच कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वरूप प्रतिबन्धकताया हेतुघटकता पक्षेपि बोध्यम् । अनुमाने दूषणान्तर माह (यत्तदर्थयोरिति) तथाच - यत्पदेन प्रामाण्योपादाने दृष्टान्ता सिद्धिः , व्याप्त्यु पादाने च स्वरूपासिद्ध्यादिः ।

ननु प्रामाण्याभाव ज्ञानाभावस्य उक्तयुक्त्या र्थज्ञाननिष्ठ कारणतावच्छेदकत्वं विनिगमनाविरहभयेन स्वतन्त्रकारणत्वं वा ऽवश्य मङ्गीकर्तव्यम् , तथाच - प्रामाण्यनिश्चयस्यैव हेतुता युक्तेति- हेतुविधयैव प्रामाण्यनिश्चयापेक्षाया एव सम्भवा दर्थनिश्चय सम्पादकतया तदपेक्षाभिधान " प्रामाण्य सम्शयानन्तर " मित्यादिना भणितौ न युक्तमित्यत आह (अभ्युपेत्येति) परेण व्यवस्थाप्य मानं प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्यहेतुत्व मभ्युपेत्यैवे त्यर्थः समाधत्ते - प्रामाण्य निश्चयापेक्षां व्युत्पादयति । अथवा- प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयानपेक्षाया मपि नन्वित्याद्याक्षेप कर्तु रभिप्रेतया प्रमात्वस्य प्रमाणतत्वघटकतया तदवधारणे प्रमात्वावधारणा पेक्षयैवो द्देश्यसिद्धेः प्रवृत्तौ प्रामाण्य निश्चयस्य परंपरया ऽपेक्षणीयत्व व्यवस्थापन मयुक्तमित्याशङ्क्याह (अभ्युपेत्येति) प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयापेक्षयैव तदसम्भवेन शास्त्रस्य निश्श्रेयसोपयोगित्वा निर्वाहइत्येव स्वाभिमतमिति स्वीकृत्यै वेत्यर्थः । इदमित्थमेवे त्यर्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामपि प्रवृत्तौ तत्कारणत्वा 'सिद्धौ' नोद्देश्य सिद्धि रित्याशङ्कां निराकुरुते (तथाचेति) अवश्यापेक्षणीयत्व कारण-

[म] ननुस्वत एवास्तु तन्निरूपणं ।

[दी] मिति भावः । स्वतः - स्वस्मात स्वकीयात् । तत्र स्वप्र काशतया तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यतइति गुरवः ।

[ग] सम्पादकतया- तादृशापेक्षयामपि तदसम्भवे शास्त्र श्रवणे प्रवृत्त्यनुत्पत्त्या शास्त्रस्य निष्फलत्वेनाक्षेप संगतेरिति भावः ।

ननु स्वतएवेति मीमांसकत्रयस्यैव प्रत्यवस्थानं , नतु गुरोरेव- मिश्रभट्टयो रेव वा , मतत्रयसाधारण विप्रतिपत्ते रग्रे दर्शनीयत्वात् , अनुव्यवसायेना नुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यत इत्यादिना मत - त्रय साधारण स्वतस्त्वस्य व्यवस्थापनीयत्वाच्च । एवंच स्वपद स्य प्रामाण्याश्रयमात्रपरत्वे तदीयमात्रपरत्वे वा न मतत्रय सा- धारण्य मत उभय परतया व्याचष्टे (स्वत इति) ('स्वस्मादिति) प्रामाण्याश्रय व्यवसाया दित्यर्थः । तन्निरूपणमिति- मूलस्यच प्रा- माण्य व्यवहार इत्यर्थः । तावताच व्यवसायस्यैव स्वप्रामाण्यविष यकत्व लाभः । तावतैव व्यवहर्तव्य ज्ञानविधया प्रामाण्यव्यवहार हेतुतायाः स्वस्य निर्वाहात् । एतच्च गुरुमतानुसारेण । मिश्रभट्ट- योरनुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वप्रयोज्यादित्यर्थः । मिश्रमते व्यवसायजन्यो नुव्यवसायएव तत्प्रयोज्यतया विवक्षितः , भट्टमते च व्यवसायजन्य ज्ञाततारूप हेतुजन्यानुमिति रेवेति मत द्वयो पसंग्रहः ।

केचित्तु - तन्निरूपणं - प्रामाण्यग्रहः । स्वस्मा द्व्यवसाया त् व्यवसायप्रयोज्य इति यावत् , सच मिश्रमते ऽनुव्यवसायरूपः , भट्टमते ज्ञाततालिंगकानुमिति रूपः । गुरुमतानुसारेणाह (स्व- कीयादिति) स्वोत्पत्तिप्रयोजक कारणसमुदाया दित्यर्थः । एताव- ता स्वसामग्रीजन्यत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्रह रूपता लभ्यत इति व्याचक्रुः । तच्चिन्त्यं । तथासति तत्र स्वप्रकाशतये त्यादिना प्र थमतो गुरुमत विवरणस्या युक्ततापत्तात् । स्वप्रकाशतया-व्यव सायस्य स्वविषयकतया । (तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति) तस्यैव

[म] तथाहि । तत्र - विप्रतिपत्तयः-

[दी] तदनुव्यवसायेनेति मिश्राः । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञातता लिंगकानुमि त्येति भट्टाः । तत्र- मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वे ।

[ग] प्राथमिकज्ञानग्रहत्वात् सर्वेषा मेव मीमांसकानां प्राथमिक ज्ञानग्रहग्राह्यताया स्स्वतो ग्राह्यतारूपत्वादिति भावः । (तदनुव्यवसायेनेति) तद्विषयक लौकिक मानसेनेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यं - गृह्यत इत्यनुषज्यते, एवमग्रे प्यनुषंगो बोध्यः । उपनीत प्रामाण्यस्य न्यायमतेपि ज्ञानमानस भाना ल्लौकिकत्व विशेषणम् । नच ज्ञानांशे - लौकिकमानसे प्युपनीतप्रामाण्य भाना त्तद्विशेषणेनापि न न्यायमता द्विशेष इति वाच्यम् । स्वांश लौकिकत्वस्य विवक्षणीयत्वात, तच्च स्वविषयक ज्ञानाजन्यत्वं, स्वाश्रयग्राह्यत्वरूप गुरुमतासिद्ध स्वतस्त्वेपि स्वविषयक ज्ञानाजन्यत्वेन स्वाश्रयो विशेषणीयः, अन्यथा प्रामाण्याश्रयज्ञानेपि कदाचिदुपनीत प्रामाण्यभानस्य न्यायमत सिद्धतया तदविशेषापत्तेः । (ज्ञानस्यातीन्द्रियतयेति) एतेन भट्टानां ज्ञातताल्लिंगकानुमिते मिश्रमतासिद्धा नुव्यवसायवत् प्राथमिकज्ञानग्रह रूपतेति सूचितम्, तेन न्यायमते प्यनुमित्या प्रामाण्यं गृह्यते, परन्तु तन्मते ज्ञाततया अप्रसिद्धतया तल्लिंगकानुमित्या - ग्राह्यत्वासम्भवः । एवंच ज्ञाततयामेव विवादपर्यवसानं, नतु स्वतो ग्राह्यत्व इति देश्यानवकाशः । नच ज्ञातताल्लिंगकानुमिति ग्राह्यत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वस्या प्रयोजकतया ज्ञानस्यातीन्द्रियतयेति हेत्वनन्वयः, अनुमित्येत्यस्य सावधारणपरतया तल्लभ्यप्रत्यक्षा ग्राह्यत्वे हेत्वन्वयस्य विवक्षितत्वात् । मूलस्थं तत्रेत्युपादाय व्याचष्टे। (मतत्रयसाधारण स्वतस्त्व इति) एतेन प्रथमावधि विप्रतिपत्तित्रयस्य मतत्रयसाधारण्यं मूलस्थ शब्दलभ्य मेवेति तुरीयविप्रतिपत्तेः प्रत्येकमेवेत्यनेन यथा एकमतासिद्ध स्वतस्त्वकोटिकत्व मभिहितम्, तथा - प्रथमादिविप्रतिपत्तीनां मतद्वयमात्रासिद्ध स्वतस्त्वादिकोटिकत्व शंकावारणाय युक्तं त्रितयसिद्ध 'स्वतस्त्व कोटिकत्वाभिधानं, तद्भिनान्यूनत्वस्यापरिहारः । (तत्रेति) सप्तम्ये

[म] ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहक याव ज्ज्ञान ग्राह-
क सामग्री ग्राह्यम् - नवा ।

[दी] विचारांग संशयजननी विप्रतिपत्ती राह (ज्ञानेत्यादिना)
अत्रच तात्पर्यवशा त्तद्वति तत्प्रकारकत्वरूप प्रकर्षविशिष्टं
ज्ञानं प्रशब्दोपसंहितेन माधातुना प्रत्याय्यते । भावल्युटाच

[ग] र्थं विषयताया स्संशयजनक वाक्यरूपविप्रतिपत्ति पदार्थैकदेशे संशा-
येऽन्वयोबोध्यः । विप्रतिपत्तेरुपयोगितां दर्शयितुमाह (विचारांगेति)
विचारोजल्पः , विपरीतोद्भावक परविजिगीषया न्यायप्रयोगरूपः ।
जिज्ञासासम्पादनेन तदङ्गस्य तदुपयोगिनो मध्यस्थसंशयस्य जन-
नीरित्यर्थः । अत्रच " नन्वि " त्यादिवक्तु मींमांसकस्यैव न " तथा-
ही " त्याद्यभिधानं , तथासतिच विधिकोटिमात्रस्य तदभिधेयतया
निषेधाविरोधक " नन्वे " त्याद्यभिधानासंगतेः, स्वसंशयज्ञापनाय म-
ध्यस्थस्यैव तथाभिधानौचित्यादिति " स्वतएवास्तुतन्निरूपण "मि-
त्यनन्तरं "इति मीमांसकानां स्वमतपरिग्रहेण नैयायिकेन विचारप्रसक्ति"
रिति पूरणीयं, तथाच ग्रन्थकृत एवोक्तिरियं । तथाच सएव विचारो विप्रतिप
त्त्यभावे न घटत इत्यालोच्य ग्रन्थकृतैव "तथाही" त्यादिना विप्रतिपत्तयो-
दर्शिताः । उत्तरत्र स्पूर्व पक्षोपि परिष्करणीय इत्यवधेयम् । प-
क्षेज्ञानपदोपादानं प्रामाण्यपदस्य प्रमाकरणत्वार्थपरत्व भ्रमनिरास
परतया सार्थकयिष्यन् तत्पदस्य प्रमात्वतत्करणत्वोभयार्थकतां व्यु-
त्पादयति (अत्रचेति) अत्र - पक्षबोधके ज्ञानप्रामाण्यपदे , ज्ञा-
नेतिपदं ज्ञानकारणत्व निरासाय, तात्पर्यभ्रम विषयता वारणायेत्य
न्वयः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपम् याथार्थ्यमिवा न्योपि प्रकर्षः प्र-
शब्दार्थइति कुतोस्यैव लाभ इत्यत आह (तात्पर्यवशादिति) मा-

[दी] तादृशज्ञानत्वं, करणल्युटा तादृशज्ञानकरणत्वं तद्धितान्तेनोप स्थाप्यते । तत्र तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाय ज्ञानेति तावधारणम् । तच्च न ज्ञानत्वनियतम्, मनः प्रभृतिवृत्ति-

---

[ग] धातुपूर्व प्रशब्दस्य याथार्थ्यरूप प्रकर्ष एवा नादितात्पर्यादित्यर्थः । प्रशब्दस्य वाचकत्वे विवादात् पदार्थं सविवादमिति प्रशब्दे-त्यभिधानम् । तदुपसन्धानंच तदव्यवहितोत्तरत्वम् । माधातु-ना० - ज्ञानत्वविशिष्टार्थकमाधातुना । तद्धितान्तेनेत्यस्य भावल्युटा करणल्युटे त्युभयत्रसम्बन्धः, तद्धितश्च भावार्थकः ष्यञ्प्रत्ययः, तस्य प्र कृत्यर्थतावच्छेदकबोधकत्व व्युत्पत्ते रितिभावः । तत्र-तयोरर्थयोर्म-ध्ये । ज्ञानपदादेव कथं तन्निरास इत्यपेक्षायामाह (सावधारणमि-ति) ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्य मित्यर्थपरम् । तच्च - प्रमाकरणत्वंच । (न ज्ञानत्वनियतमिति) न ज्ञानमात्रवृत्तीत्यर्थः, तथाच प्रमाकरण त्वे समभिव्याहृत ज्ञानमात्रवृत्तित्वान्वयानुपपत्त्या प्रामाण्यपदे तत्प-रत्वभ्रमनिरासः । गङ्गायां घोष इत्यादौ प्रवाहे घोषान्वयानुपपत्त्या-गङ्गापदे तत्परत्वभ्रमनिरासवदितिभावः । (मनः प्रभृतीति) यद्य-पि परामर्शादिनिष्ठ मनुमित्यादि प्रमाकरणत्वं ज्ञानत्वनियतमेव, त-थापि ' विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणान्वयस्यौ त्सर्गिकत्वात् प्रमाकरणत्वत्वावच्छेदेन ज्ञानत्वनैयत्यान्वयानुपपत्त्या तद्वति तत्प्रकारक ज्ञानत्वत्वावच्छेदेन तदन्वय सम्भवेन तत्परतैव गृह्यतइतिभावः ।

अथैवं " ज्ञानस्यैवे " त्यवधारण परत्वादरो व्यर्थः, मनः प्रभृ-ति निष्ठज्ञानकरणतायाः परामर्शादिनिष्ठकरणतातो भिन्नतया तत्र ज्ञानवृत्तित्वस्य बाधेन प्रमाकरणतापरत्व भ्रमनिरास सम्भवादितिचे-त्सत्यम् । सावधारणमित्यस्य अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन स्वार्थ सम्बन्धपरमित्यर्थः । " तच्चनज्ञानत्वानियत " मित्यस्य तत्त्वंच न ज्ञा नवृत्तित्वव्याप्यमित्यर्थ इति न दोषः ।

[दी] त्वाव । ज्ञानपदेनो त्सर्गतो ज्ञप्ति रेवोपस्थाप्यते । तद्वति

[ग] एतेन ज्ञानप्रामाण्यपदस्य ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थ परत्व-निर्णायकाभावा न्नोक्त भ्रमनिरासस्संभवः, नह्यवच्छेदकावच्छेदेनान्वय परताव देताद्दशार्थपरताया अपि औत्सर्गिकत्व मित्यपि परास्तम् ।

यत्तु प्रमात्व प्रमाकरणत्वयोः प्रामाण्यपदार्थत्व व्युत्पादनं तेन-रूपेण पक्षत्वमिति प्रदर्शनाय, " ताद्दशज्ञान करणत्वस्य निराला-येति " तस्य व्यावर्तनायेत्यर्थः , तथाच ज्ञानमात्रवृत्ति प्रामाण्य-पदार्थत्वेन ज्ञानान्य वृत्तितानवच्छेदक प्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकवत्त्वे न पक्षत्वात् प्रमाकरणत्वत्वरूप प्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकस्यच मनः प्रभृति वृत्तितावच्छेदकत्वात न प्रमाकरणत्वस्य पक्षांतर्भावइ-ति नांशतोबाधादिरितिव्याख्यानम् , तन्न, तथासति ज्ञानपदस्य क-रणव्युत्पत्त्या ज्ञानजनकार्थकत्वा त्तत्समभिव्याहारेणापि न भ्रमनि-रास इत्याशंकाया असम्भवेन ज्ञानपदस्य ज्ञप्तावेव भूरिप्रयोगदर्शना न्न ज्ञानकरणत्व परत्व शंके त्यर्थ पराया ज्ञानपदेने त्याद्यग्रिम फक्कि-काया अवतारासम्भवात । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे प्रयोजना भावा ज्ज्ञानकरणरूप ज्ञानपदार्थ मात्रवृत्तितायाः प्रमाकरणत्वे सत्वे-ऽपि अंशतो बाधाशंकानवकाशेन ताद्दशफक्किकाया अवतारयितुम-शक्यत्वात । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे ज्ञप्तेरेवौत्सर्गिकज्ञानपदा-धीनोपस्थिति विषयत्वेपि ज्ञानकरणस्य ज्ञानपदार्थतानपायेन अंश तोबाधवारणासंभवेन ज्ञानपदेनेत्यादे दुस्संगततापत्तेश्चेति ।

विशिष्य तद्वति तत्प्रकारज्ञानत्वस्य पक्षत्वे ज्ञानत्वनियतत्वस्य-पक्षतावच्छेदकानुप्रवेशो व्यर्थ इत्याशंकां निराकर्तु मभिमतार्थ तात्पर्य निश्चयार्थमेव ज्ञानत्वनियतत्वांशोपादानं, नतु तदपि पक्षतावच्छेदक घटकमित्याशयेनाह (तद्वतीति) प्रवर्तकज्ञानविषय प्रमात्वात्मक प्रामा-ण्यपदार्थ मधिकृत्य विचारादेव प्रमाजनकत्व परताभ्रमो ,न संभव

[दी] तत्प्रकारकज्ञानत्वंतु फलितार्थः । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य तत्तदर्थभेदेन भिन्नत्वात् कस्यापि प्रामाण्यस्यच यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वाभावात • तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यम् तत्तज्ज्ञान ग्राहकयावद्ग्राह्यम् नवेति लाभार्थं तत्तज्ज्ञानपरम् ज्ञानपदमितितु तत्वम् । यत्तु मिश्रादिमते अगृहीतज्ञानप्रामाण्यविशेषे बाधवारणाय ज्ञानपदम् ,

---

[ग]इतिमालोच्य ज्ञानपदोपादाने प्रयोजनांतर माह (तद्वतीति) तत्तदर्थभेदेन - प्रकारीभूत घटत्व पटत्वादिभेदेन (तत्तज्ज्ञानेति) यद्धर्म प्रकारक ज्ञानप्रामाण्यं यदा पक्ष स्तदा तद्धर्मप्रकारकज्ञान ग्राहक यावद्ग्राह्यत्वमेव साध्यं. नतु सामान्यतो ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वं , यद्धर्मांतरप्रकारक ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वंवेति लाभायेत्यर्थः । तत्तज्ज्ञानपरं - विशिष्य साध्यघटकघटत्वादिप्रकारक ज्ञानपरम् । तादृशज्ञानस्यच न पक्षतावच्छेदकांतर्भावः, प्रामाण्यपदेन घटत्ववतीत्यादेः विशेषरूपेणैवोपस्थित्या ऽव्यावर्तकत्वात , अपितु ताद्रूप्येणैव घटत्ववतीत्यादिकम् घटत्वादिप्रकारक ज्ञानघटित साध्यसाधने पक्षइत्यवधेयम् ।

मिश्रोक्तज्ञानपदव्यावृत्ति मुपन्यस्य दूषयति (यत्त्वित्यादिना) मिश्रादीत्यादिना भट्टपरिग्रहः (अगृहीतेति) निर्वाच्यया ऽनुव्यवसायसामग्र्या अगृहीतं यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामान्यं तद्धर्मवति तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्य इत्यर्थः (बाधवारणायेति) बाध स्साध्यसत्वानिर्वाहः , तत्प्रामाण्याश्रयग्राहक वक्ष्यमाणसामग्र्या एवा प्रसिद्ध्या प्रसक्तः , तद्वारणायेत्यर्थः । गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव, तथाविध स्वप्रकाशसामग्रीग्राह्यतया नैतादृशो धर्मः प्रसिद्ध्यति, यद्धर्मप्रकारकं ज्ञानं तादृशसामग्र्या नगृह्यत इति तन्मत मुपेक्षितम् ।. नचाप्रामाण्यग्राहकसामग्रीकालएव यद्धर्मप्रकारकग्रहसामग्री नान्यदा , सएव तादृशो धर्मः , अप्रामाण्याग्राहकत्वस्य तादृशसामग्रीविशेषणत्वादिति वाच्यम् , तद्धर्मघटिताप्रामाण्यग्रहस्य त-

[दी] कर्मणि ल्युटा ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति विषयत्वार्थकष-
ष्ठ्यावा ज्ञायमानपरमिति - तन्न ।

[ग] स्वप्रकारकज्ञानानुत्तर मसम्भवेन अप्रामाण्यग्रहसम्पादक तज्ज्ञानसाम-
ग्र्याएव तदप्रामाण्याग्राहिकाया स्तज्ज्ञानग्राहकसामग्र्याः प्रसिद्धेः,
वर्तमानज्ञानग्राहक सामग्र्या ज्ञाने गृह्यमाणे यथा ज्ञानत्वधर्मिविष
यकत्वादे र्विपरीतं नगृह्यते, तथा सविषयकत्व सप्रकारकत्वादे
र्पीति सर्वमतसिद्धं । तादृशीच सामग्री मिश्रादिमते यथा ऽनुव्य
वसायसामग्री, तथा गुरुमते तत्स्थानाभिषिक्ता व्यवसायसामग्री ।
ततः स्वप्रकाशात्मक तदंकुरत्वादिप्रकारक ज्ञानसामग्रीकाले न तत्र
निष्प्रकारकत्व भ्रमसामग्रीसम्भव इति न सप्रकारकत्वग्रहविरोधि-
दोषघटित निष्प्रकारकत्वभ्रमसामग्रीसमवहित स्वप्रकाशात्मक त-
ज्ज्ञानसामग्र्या स्तादृशज्ञानप्रामाण्यविरोधि ग्राहकत्वोक्तिसम्भवः ।
अन्यथा तेषां निर्विषयकत्वभ्रमसामग्रीकाले विषयोपरागासम्भवेन स्वप्रका
शात्मक ज्ञानसामग्री विषयानुपरक्तमपि ज्ञानं गृह्णातीति स्वीकारापत्तेः ॥

यद्यपि तदंकुरप्रकारकज्ञान मन्तरेणापि जातायां धर्म्यगृही-
तासंसर्गक तदंकुरविशेष्यक ज्ञानात्मक तदंकुरभ्रमजन्य तदंकुर-
प्रकारक विसंवादीच्छायां गृहीतस्य तदंकुराभाववति तदंकुरप्र-
कारकत्वस्यो पस्थित्या तदंकुराप्रकारक ज्ञानसामग्रीदशायां नियम
त उपस्थिततादृशधर्म साकांक्ष तादृशज्ञानरूप धर्मिज्ञानरूपा ऽप्रामा
ण्यभ्रमसामग्रीसम्भवः । तथापि तादृशा प्रामाण्यभ्रमस्य ग्राह्याभावान
वगाहितया प्रामाण्यग्रहाप्रतिबन्धकत्वेन तत्सामग्र्या अपि नप्रामा-
ण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वम । पूर्वं तादृशाप्रामाण्यावच्छेदेन ज्ञाने प्रामा
ण्याविरहग्रहोपगमेन तत्प्रतिबन्धकत्वोपपादनेच तादृशाप्रामाण्यग्र-
हस्य प्रामाण्यविषयकतया तत्सामग्र्यंग्राह्यतयैव तत्प्रामाण्ये साध्य
सत्त्वनिर्वाहइति सर्वं समंजसम ॥

ज्ञानपदोपादानेपि कथं तज्ज्ञानप्रामाण्यव्यावृत्ति रित्यपेक्षाया मा-
ह (कर्मणि ल्युटेति) " कृत्यल्युटोबहुळ " मिति सूत्रानुशिष्टेनेत्या
दिः । (ज्ञायमानपरमिति) निर्वाच्यसामग्रीजन्य ज्ञानविषयार्थ मित्यर्थः ॥

[दी] तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन रूपेण ज्ञानाज्ञानयो र्बाधबुद्ध्य सम्भवात् । विधौ सिद्धसाधनस्य

[ग] एतदपि न पक्षतावच्छेदकं, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय ग्राहकसामग्रीजन्य यावद्ग्रहविषयतायाश्च क्वचिदपि प्रामाण्येऽसत्वात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकताश्रयग्राहक सामग्रीजन्य यावद्ग्रहविषयत्वादे श्चांशतो बाधेन विशिष्य तत्त द्धर्मघटितप्रामाण्यानां पक्षत्वस्योपगन्तव्यतयाऽव्यावर्तकत्वात्, किन्तु विशिष्य ज्ञायमानप्रामाण्यमेव पक्षो नोक्तप्रामाण्यमिति सूचनाय ज्ञातृपदमिति ध्येयम् ।

तादृशप्रामाण्यत्वेन- तदंकुरत्वादिमति तदंकुरत्वादिप्रकारकज्ञान त्वत्वेन प्रकारेण । (ज्ञानाज्ञानयोरिति) ज्ञाने तादृशसामग्र्या एव ज्ञानत्वतत्प्रकारकत्वयो वैशिष्ट्यादिघटकतया ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्याग्राहकतया ज्ञानग्राहकतयाच भट्टमतसिद्धभिन्नसामग्रीत्वेनच तामादायैव साध्यसत्वोपपत्तेः अज्ञानेच पक्षतावच्छेदक तादृशप्रामाण्यत्वेन साध्यघटकं यत्प्रामाण्यं तदाश्रयज्ञानविषयत्वस्य तद्विशेष्यतया साध्यघटकीभूते ग्रहे अभावग्रहासम्भवादित्यर्थः ।

नच तत्र तदभावग्रहासम्भवेन तदंशे तद्धत्वघटित विशिष्ट साध्यज्ञानप्रतिबन्धासम्भवेपि तद्घटितविशिष्ट साध्यविषयिण्या बाधुद्ध्यानुमिते र्भ्रमत्वं दुर्वारमेवेति वादिनिग्रहप्रसंगइति वाच्यम्, मध्यस्थादेरपि तादृशप्रामाण्यत्वरूप पक्षतावच्छेदकप्रकारक पक्षाज्ञानेन तदवच्छिन्न उक्तसाध्यस्या नुमित्या वगाहनासम्भवात् प्रतिवादिना तदुद्भावनासम्भवाच्च ।

प्रामाण्यपदार्थस्य दर्शितरीत्या ज्ञानत्वघटिततया इच्छावृत्ते र्घटवति घटत्वादिप्रकारकत्वादे रिच्छादिग्राहकाग्राह्यत्वात् बाधवारकतयाज्ञानपदसार्थक्यसम्पादनं मिश्राणां मतितुच्छमिति मयोपन्यस्तम् ॥

(विधाविति) मीमांसकं प्रत्यनुमानमिति शेषः । (सिद्धसाधनस्येति)

[दी] निषेधेबाधस्याप्रसिद्धेर्वावारणाय"यावदिति"फलतोग्रहविशे षणम्। तथाच तादृशग्रहत्वव्यापक विषयिताप्रतियोगित्वमर्थः।

[ग] प्रामाण्यानुमितिसामग्रीमादायेत्यादिः।"निषेधे" नैयायिकैस्साध्ये.तादृशसामग्रीग्राह्यत्वमादायैव बाधस्य वारणार्थेत्यन्वयः। घटज्ञानंप्रमा सर्वमभिधेय मित्यादिज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वेन यावत्त्वाघटितसाध्याप्रसिद्धावप्यभावसाधने पक्षे प्रतियोगिमत्त्वमेव बाधइत्याशयेनेदं (अप्रसिद्धेर्वेति) समुच्चये वाकारः। उक्तबाधपक्षेपि साध्याप्रसिद्धिसत्त्वेन परस्परव्यवच्छेदरूपविकल्पासंभवात्। ... ...

अथवा उक्तमीमांसकसाध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसाधनेनापिनैयायिकस्य कृतकृत्यतया तत्साधनाभिप्रायेण "बाधस्ये" त्युक्तं। तदभावसाधनाभिप्रायेण "अप्रसिद्धेर्वे" ति। प्रसिद्धसाध्यकएव बाध इत्याशयेन वाकारसङ्गतिः। अन्यथा अप्रसिद्धिर्बाधश्च द्वयं द्वितीयपक्षे दूषणमवगंतव्यं॥ ... ...

ननु सामग्र्यांयावत्त्वविशेषणमयुक्तं, यावत्सामग्रीजन्य ग्रहाप्रसिद्धेः नहि सर्वाभिर्ज्ञानसामग्रीभिः किमपि ज्ञानं जन्यते। यदिचयावतीस्सामग्रीः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तत्तज्जन्यग्रहविषयत्वं साध्यते तदातदंतर्गतानुमितिसामग्र्यादिजन्यत्वसाधनेसिद्धसाधनादिकमेवदुर्वारं। अनुव्यवसायादिसामग्रीणांतांद्रूप्येणप्रवेशेमतत्रयसाधारण्यानिर्वाहः।तादृशसामग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकताकत्वनिवेशेनायं दोषइतिचेत तथापि ज्ञानग्राहकताव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यतआह (विशेषणमिति) स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वं साध्यमिति फलितं। व्यापकतारूपयावदर्थमंतर्भाव्यनिष्कर्षमाह (तादृशेति) तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकसामग्रीजन्येत्यर्थः। तादृशज्ञानग्रहस्यैव तज्जनकसामग्रीजन्यग्रहत्वेनोपादानेपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम्॥ ... ...

यद्यपि नैयायिकमतेपि प्रामाण्याविषयताया घटत्वप्रकारकत्वाविषयतात्वादिनाऽनुव्यवसायादि सामग्रीजन्यग्रहत्व व्यापकत्वात्सिद्धसाधनम्, घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न घटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्न निरूपितविषयतात्वेन व्यापकत्वाविवक्षायां न्यायमते साध्याप्रसिद्ध्या न-

संभवति। नच विशिष्टप्रामाण्ये ताद्दशग्रहनिष्ठ भेदप्रतियोगितानवच्छेद कविषयितानिरूपकत्व पर्याप्तेस्साध्यतया नानुपपत्तिरितिवाच्यम्, तत्त ज्ज्ञानव्यक्तिविषयितावच्छिन्न प्रामाण्यविषयिताया स्तत्तज्ज्ञानरूपाश्रय- भेदेन भिन्नतया ज्वालिनीन्यायेन ताद्दशग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगिता वच्छेद कतया तदनवच्छेदकप्रामाण्य विषयित्वाप्रसिद्धेः। ... ...

यत्तु विषयितानिष्ठ ताद्दशग्रहत्वव्यापकतायां निरूपितत्वसंबन्धेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्व विशिष्टसामान्याभावो ननिरुक्तग्रहइति - परमते तथाविधप्रामाण्ये तथाविधव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति न बाधः, न्यायमतेच केवलघटत्वप्रकारकत्वत्वाद्यवच्छिन्न निरूपितवि षयितायाः विशिष्टप्रामाण्यानिरूपितत्व विरहात्ताद्दश विषयिताशालिन्य पि अनुव्यवसाये निरूपितत्वसंबन्धेन विशिष्टप्रामाण्यावच्छिन्न विषयि- ताविरहस्य अक्षततयाविशिष्टप्रामाण्ये न ताद्दशानुव्यवसायनिष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति नसिद्धसाधनम्। घटत्ववंति घटत्वप्रका रकत्वादीनां तत्तद्घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वादि रू पाणां विशेष्यभेदेन भिन्नतया प्रत्येकं घटत्वादिप्रकारकघटादि ज्ञानग्र हत्वसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितायां निरूपितत्वसंबन्धेनावच्छेदक त्वेपिविशिष्य तत्तद्घटादि व्यक्तिविशेष्यकत्व घटितप्रामाण्ये तत्तद्व्य क्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारक ज्ञानग्रहत्वघटितसाध्यस्य साधनीयत या नबाधइति। ... ...

तदपिन-गुरुमते व्यवसायरूपग्रहग्रहे विशिष्टप्रामाण्यनिरूपिताधि करणतासत्त्वेनैव तस्य निरूपितत्वसंबन्धेन व्यवसायवृत्त्यभाव प्रतियो गितायामनवच्छेदकत्वाद्व्यवसाये प्रामाण्यविषयित्वासिद्धेः। ताद्दशग्रह निष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्व पर्याप्तिविरहरूप व्यापकतावच्छेद कत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वादौ सत्त्वेनाप्यवच्छिन्नत्वान्दविशिष्ट- घटत्वादिप्रकारकत्वे पक्षे तत्साधने सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वाच्च, विशिष्ट स्या नतिरिक्तत्वात् ... ...

नचविशेषणान्तर्भावेन, विशेष्ये अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरह सिद्धेरु- श्यतया नसिद्धसाधनमिति वाच्यम्, अनुमानात्पक्षतावच्छेदक विशे

[दी] ज्ञानग्राहकात्मादिजन्ययावद्ग्रहविषयत्वस्याप्रसिद्धेस्त्वामप्रीति।

[ग] षणांशे साध्यवत्त्वज्ञानासंभवेन तदन्तर्भावेनच पक्षे साध्यवत्त्व-सिद्धेरुद्देश्यत्वासंभवात् । ... ...

नचतादृशविशेषणावच्छेदेन विशेष्ये साध्यवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यतामुप गम्य सिद्धसाधनपरिहारसंभवः । विशेष्यनिष्ठे अवच्छेदकत्वपर्याप्तिवि विरहवत्त्वे तन्निष्ठस्य घटत्वप्रकारकत्वादे रिवावच्छिन्नत्वान्तविशेषण-स्यापि अवच्छेदकताया न्यायमतसिद्धत्वात्तादृशधर्मस्य विशेष्यविशेष-णसमुदायनिष्ठावच्छेदकता पर्याप्तेरनवच्छेदकत्वा त्समुदायनिष्ठावच्छे दकतापर्याप्त्यभाववत्त्वस्य परोद्देश्यसिद्धिकस्यैवा वच्छेदकताया एकदे शात्मकविशेषणेऽसंभवादिति । ... ...

एतेन प्रामाण्यनिरूपितत्व विशिष्टविषयितात्वं पक्षीकृत्य तादृशग्रह त्वव्यापकतावच्छेदकत्वकोटिका - विप्रतिपत्तिः, तादृशग्रहत्वव्यापकताव च्छेदक घटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न घटत्वादिप्रकारकत्व निरूपि तत्वविशिष्ट विषयितात्व घटत्वादिविषयितात्वान्यतररूपवद्विषयिताक-त्व कोटिकविप्रतिपत्तिरपिवा, नसाधीयसीतिफलितम् ।

तथापि तादृशग्रहनिष्ठाभाव प्रतियोगितात्वावच्छिन्नं पक्षीकृत्यैव विशिष्टप्रामाण्य विषयितात्वावच्छिन्नत्वकोटिकाविप्रतिपत्तौ तात्पर्यात् न कश्चिद्दोषः(ज्ञानग्राहकेति)घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकेत्यर्थः (आत्मादीति)

यद्यप्यात्मनोऽप्रामाण्यग्रहजनकतया अप्रामाण्याग्राहकत्व विशेषणे-न व्यावृत्तेरिदमसङ्गतम् । तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शरीरवि शेषादेरपि विवक्षणीयतया नदोषः । ... ...

अथवा स्वयमप्रामाण्याग्राहकपदस्य प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राह कत्वेनच यद्भट्टमतसिद्धं तदन्यार्थकत्वेन व्याख्येयतया आत्मनः प्रामा-ण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेनच भट्टमतसिद्धतया तद्विशेषणेन न व्या वृत्तिरिति यथाश्रुतमेव साधु (अप्रसिद्धेरिति) घटत्वादिप्रकारकग्रह-स्यापि घटत्वादिप्रकारक ज्ञानग्राहकजन्ययावद्ग्रहान्तर्गततया गुरुमतातिरिक्तमते तादृशयावद्ग्राह्यत्वाप्रसिद्धेरिति भावः । ज्ञान-त्वविशिष्टविषय कयावद्ग्रहोपादानेन ज्ञानत्वे प्रसिद्ध्युपपादनेपि घटत्ववति घटत्वप्रका रकत्वादौ बाधवारणमशक्यमेवेति बोद्धव्यम् ।. (साम प्रीति)

यद्यपि सामग्रीपदस्य यावत्कारणपरतया घटत्वादिप्रकारक ज्ञान ग्राहकयावत्कारणजन्य ग्रहघटितसाध्यं पर्यवसितम्। तथाचाप्रसिद्धिः। कस्याप्यनुव्यवसायादे घटत्वादिप्रकारक व्यवसायग्राहकतत्तद्व्यवसायतत्तन्मनोयोगादिरूप नानाकारणव्यक्तिघटित समुदायजन्यत्वासम्भवात्। सामग्रीपदेन प्रागभावमात्रोपादाने गुरुमिश्रयोर्मते ज्ञाततालिङ्गकानुमितेः शशविषाणायमानतया व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्यैव प्राभाकरादिमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेनभट्टाभिमानविषयतया तत्प्रागभावस्यज्ञानग्राहकतया भट्टाभिमतत्वमिति व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्य निर्वाच्यसाध्यघटकत्वानुपपत्तेः। नचव्यवसायादि प्रागभावे ज्ञाततालिङ्गकानुमिति प्रागभावत्वेन भट्टाभिमाने तत्रप्रामाण्यग्राहकत्वमपि तदभिमतमितिप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेनच यद्भट्टाभिमतं तदन्यत्वंतत्राक्षतमेवेतितज्जन्यग्रहस्यापि प्राभाकरादीनां साध्यघटकतेतिवाच्यम्। ज्ञाततालिङ्गकानुमिति प्रागभावत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वाभिमान विषयस्यापि व्यवसायादिप्रागभावत्वेन तेषांप्रामाण्याग्राहकत्वाभिमान विषयतया व्यवसायादिप्रागभावस्य साध्यघटकभेदप्रतियोगित्वात्। यदिचैकरूपेणतदभ्युपगमोवश्यंविवक्षणीयः - अन्यथाकारणसमुदायरूप सामग्रीनिवेशे व्यवसायादिसाग्रयां ज्ञाततालिंगकानुमिति सामग्रीत्वेन ज्ञानग्राहकतया व्यवसायादिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकतया भट्टाभिमतत्वात् तस्यास्साध्यघटकत्वानुपपत्तेः, तथाच प्रागभावमात्रनिवेशेपि नदोषइतिविभाव्यते तथाप्यग्रे ओदनकामकार्यताज्ञानविषयः पाकइत्यादिवाक्यतः शाब्दबोधस्य गुरुमते शब्दानुपस्थाप्यौदन साधनताज्ञानविषयत्वरूप योग्यताविषयकस्य सामग्र्याः शब्दाजन्यतादृश योग्यताज्ञानघटिततया ज्ञान ग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धत्व सम्पादनं दीधितिकृतां प्रागभावमात्रोपादाने विरुद्ध्येत, तादृशशाब्दबोधस्य भट्टमतेपि कार्यताज्ञानविषयकतया तत्प्रागभावमात्रस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टमतासिद्धत्वात्, कथञ्चिदपि तद्भिन्नत्वानुपपत्तेः।

तथापिस्वाश्रयविषयक ग्रहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न प्रयोज्योत्पत्तिकयावद्ग्रहविषयत्वरूप साध्यविवक्षया नानुपपत्तिः। तत्तद्व्यवसायादिरूप ज्ञानग्रहोत्पाद प्रयोजकतावच्छेदकत तद्व्यक्त्युपधायक

[दी] ज्ञानव्यक्तिभेदानामुपादानात्तत्र - ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वस्य विवक्षणाद्वा ज्ञानत्वेविधिप्रसिद्धिः ।

[ग] कारणस्तोमानिष्ठ समुदायत्वावच्छिन्न तत्तद्व्यक्तिसामग्रीप्रयोज्योत्पत्तिकत्वस्य ज्ञानग्रहात्मक तत्तद्व्यवसायादिष्वेव तत्तन्मतेयथायथंप्रसिद्धेः ।

ननुघटत्वादिप्रकारक घटादिज्ञानग्राहक सामग्रीजन्यानां यावतां तादृशग्रहाणां विषयत्वं न तावत्तादृशज्ञ ने सर्वमतसिद्धं - तादृशैकज्ञानव्यक्तिग्रहे तादृशापरज्ञान व्यक्तेरविषयत्वात् । नापि ज्ञानत्वे, घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण तादृशज्ञानग्रहे नैयायिकादिनये ज्ञानत्वाभानादित्याशङ्कां परिहरति (ज्ञानव्यक्तीति) तत्तद्व्यक्तित्वेन घटादिज्ञानव्यक्तीनां साध्येन्तर्भावनीयत्वादित्यर्थः । तत्र - तत्तज्ज्ञानव्यक्तौ (विधिप्रसिद्धिरिति) तत्तज्ज्ञानव्यक्तिग्राहक सामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वरूप विधिकोटिप्रसिद्धिरित्यग्रिमेणान्वयः । ग्राह्यज्ञानानां घटत्वादिप्रकारक घटादिज्ञानत्वेन निवेशेऽपि ज्ञानत्वेतत्प्रसिद्धिमुपपादयति । (ज्ञानत्वविशिष्टेति) ज्ञानग्राहकेत्यनेन ज्ञानत्वविशिष्टस्वाश्रयविषयकं ज्ञानजनकसामग्रीविवक्षणाद्वेत्यर्थः । (ज्ञानत्वइति) केवलघटत्वादिप्रकारकत्वेन ज्ञानग्रहस्य ज्ञानत्वविशिष्टाविषयकत्वेन व्यावर्तनादितिभावः । ... ...

यद्यपि प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादि विवक्षणे तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वाग्राहकत्वमेव तत्र निवेश्यं । अन्यथा ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकसामग्र्युपादानेऽपि तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिन्नं ज्ञानमित्यादि शाब्दसामग्र्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूप प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वात् । तथाच ज्ञानग्राहकपदेन ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वपर्यंताविवक्षणेपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसंभवः । तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदं । अन्यथा शाब्दबोधादिसामग्रीविशेषैःप्रामाण्याग्रहेण बाधप्रसंगस्य वारणाय तादृशसामग्रीव्यावर्तक कथित विशेषणोपादाने तावतैव घटत्वादिरूपप्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारकत्वत्वेन ज्ञानग्रहविषयक ग्रहवारणे विना प्रयासं घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिसंभवात ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिसंपादक प्रयास वैफल्यादितिनानुपपत्तिः । ... ...

वस्तुतस्तुतद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वत्वेन पक्षत्वं न विचारसहं,ज्ञानत्वत्वस्य स्वतोऽग्राह्यतया तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टस्य स्वतोग्राह्यत्वसाधने

[दी] इदंज्ञानमप्रमेतिज्ञानग्राहकेण प्रामाण्याग्रहाद्धिवारणाय (अप्रा माण्याग्राहकेति) अप्रामाण्यम् - प्रामाण्यविरोधि ।

[ग] बाधात् । अतस्तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयम् । तथाच तद्रूपावच्छिन्नाग्राहकत्वमेव प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यत्र विवक्षणीयम् । एवञ्चज्ञानत्वविशिष्ट ग्राहकत्वविवक्षयैव ज्ञानत्वे विधिकोटि प्रविष्टिः । ...

नचप्रामाण्यपदस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रार्थकत्वे यथाश्रुतपरित्यागाद्दोषः, प्रामाण्यपदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानेतरत्व व्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तद्वति तत्प्रकारकज्ञाननिष्ठभेद प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूप प्रकृत्यर्थतावच्छेदक बोधनादितिवाच्यम् । अगत्या यथाश्रुतार्थपरित्यागात् । "प्रामाण्याग्राहकत्वेने" त्यत्रच ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्वं प्रतियोगितया विवक्षितमित्यत्रैव "ज्ञानत्वविशिष्टस्य विवक्षणादि" त्यस्य तात्पर्यमित्यप्याहुः । ...

इतिज्ञानग्राहकेण - इत्याकारकज्ञानग्रहजनकसामग्र्या । अप्रामाण्यपदस्यभ्रमत्वार्थकत्वे प्रमात्वाभावग्राहकेण प्रमात्वाभावार्थकत्वे चाभ्रमत्वग्राहकेण प्रामाण्याग्रहात् बाध इति तदुभयमनुगमयति (अप्रामाण्यमिति) प्रामाण्यविरोधित्वं - तत्प्रामाण्याव-च्छेदकावच्छेदेन तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वम् । घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने घटपटादिरूपांशभेदेन घटत्वादिप्रमात्व तदभावादि सत्वात्तदभावादीनामपि तद्विरोधित्वानुपपत्तिरित्यंशैक्योपादानम् । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे ज्ञानत्वादेः प्रामाण्यविरोधितावारणाय प्रमात्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽवच्छिन्नत्वो भयाभाववत्प्रमानिष्ठाधिकरणतां कान्यत्वं प्रमात्वविरोधित्वं वक्तव्यम् ।

यत्तु प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकीभूत ग्रहविषयत्वं तद्विरोधित्वं । भ्रमत्व घटत्वादिग्रहस्य प्रमात्वग्रहे ग्राह्याभावावच्छेदक धर्मदर्शनाविधयाप्रतिबन्धकत्वात् भ्रमत्वघटत्वादीनां प्रमात्वविरोधितेति । तदसत् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहदशायां तद्धर्मज्ञानस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया तेषामपि प्रमात्वविरोधितया प्रामाण्यग्रहस्या

मगूया विरोध्यग्राहकत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

नचभवन्मते ज्ञानत्वादि धर्माणां प्रामाण्याविरोधितया तदवच्छेदे नतद्धति तत्प्रकारकत्वाद्यभाव गृहदशायां विरोध्यग्राहिकया ज्ञानत्वादिग्राहकसामगूया प्रामाण्याग्रहात् बाधवारणमशक्यम् । यदिच प्रामाण्यस्य लौकिकप्रत्यक्षमंगीकुर्वतां तदापि लौकिकप्रामाण्यभानमुपपद्यत-एव । अवच्छेदकधर्मदर्शनादे लौकिक प्रत्यक्षाविरोधित्वात मिश्रातिरिक्त मीमांसकमते प्रामाण्यभानस्य लौकिकसन्निकर्षघटित सामगूयनधीनत्वेपि तादृशसामग्रीतुल्यप्रामाण्य भासकसामगूयधीनतद्भानस्य लौकिकभानतुल्यतया अवच्छेदकधर्म दर्शनाप्रतिबध्यत्वेन तन्मतेपि तथाप्रामाण्यभानोपपत्तिरित्युच्यते, तदा भ्रमत्वगृहकालेपि अनुव्यवसायादेः प्रामाण्यावगाहित्वसम्भवात् तदग्राहकत्व निवेशनमफलमितिवाच्यम् । भ्रमसामग्रीसत्वे भ्रमविषयनिष्ठासाधारण धर्मविशेषाणां लौकिकंज्ञानमपिनोत्पद्यते, शङ्खःपीतइत्याद्यारोप दशायां श्वैत्याद्यगृहात , अतः प्रमायां प्रमात्वविरोधि भ्रमत्वाद्यारोपसामग्रीदशायां अनुव्यवसायादिना प्रमात्वगृहासम्भवेन भ्रमत्वाद्यग्राहकत्व निवेशस्यावश्यकत्वात् । अविरोधिज्ञानत्वादेश्च प्रमायामारोपसम्भवात्• प्रमात्वाभावावच्छेदकतया गृहीत तद्धर्मभानदशायामपि प्रमात्वलौकिकगृहस्य श्वैत्याद्यभावावच्छेदकतया गृहीतशङ्खत्वादि गृहदशायां श्वैत्यादिलौकिकगृहवत्सम्भवात्

अथभ्रमत्वस्य परमतेप्यतीन्द्रियतया तस्यारोपेपरमते गुरुत्वाद्यारोपइव नसाक्षात्कारित्वगृहः,योग्यपीतत्वाद्यारोपएव तद्ग्रहस्यानुभाविकत्वात्। तथाचतदारोपसामगूया नप्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धः। यादृशदोषजन्य ज्ञानेसाक्षात्कारित्वगृहः तद्घटितारोपसामगूयाएव लौकिकप्रत्यक्षसामगूयपेक्षयाबलवत्त्वादिति कथंभ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वागृहइति चेन्न । उक्तयुक्त्याभ्रमत्वारोपसामगूयाः प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्ष सामगूयपेक्षया बलवत्त्वविरहेपि संशयजनकदोषस्येव विपर्ययजनकदोषस्यच साक्षात्कारित्वग्रहाप्रयोजकस्यापि प्रमात्वगृहप्रतिबन्धकतया भ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वग्रहासम्भवात् ।

अस्तुवाभ्रमत्वग्राहकसामग्रया अपि प्रमात्वग्राहकत्वं , तथापि , प्रमात्वाभावप्रमात्वघटकत द्विशेष्यकत्वाभावाद्यननुगमपरएव प्रकृतग्रन्थः

[दी] घटत्वनिष्प्रकारकत्वादिघटित प्रामाण्यग्रहे तद्विरोधिनो घट-

---

[ग] तिनासंगतिः.

वस्तुतस्तु तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं तदभावधर्मितावच्छेदकक तत्प्रकारकाहार्यभ्रमे लौकिकप्रत्यक्षविषय इतिध्येयम् ।

यत्तु अप्रामाण्यारोपकालेपि निर्धर्मितावच्छेदक कप्रामाण्यभानसम्भवात् अत्राप्रामाण्याग्राहकत्वं विशेषणानर्थक्यमिति देश्यं । तन्नसाधु । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्यैव पुरोवर्तिनि प्रवर्तकतया अस्यैव स्वतस्त्व परतस्त्व विवादास्पदतया तद्विशेष्यकज्ञानप्रामाण्ये तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्यैव परैस्साधनीयतया. तत्सार्थक्यात् ।

नचैवंज्ञाने साध्यप्रसिद्धिकथनं नसंगच्छतइतिवाच्यम् । यथाश्रुतसाध्याभिप्रायेणापाततस्तत्कथनात् । उपदर्शितसाध्याभिप्रायेण प्रामाण्यघटक घटत्वादिकमुपेक्ष्य ज्ञानत्वपर्यन्तानुसरणात् ।

नचानुव्यवसायादेः पुरोवर्तिविशेष्यकत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य ज्ञानत्वावगाहित्वानियमात् न ज्ञानत्वेप्युक्तसाध्यप्रसिद्धिसम्भव इति वाच्यम्, तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्राहक सामग्र्याएवसाध्येन्तर्भावनीयतया तादृशसामग्रीजन्य यावद्ग्रहविषयताया ज्ञानत्वे सौलभ्यादित्यलमतिविस्तरेण ।

" तदप्रामाण्याग्राहके " त्यत्र तत्पदप्रयोजनमाह (घटत्वेति) घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्यग्राहकसामग्र्या घटादिरूपविषये तत्प्रामाण्यविरोधिघटत्वादेरवश्यं ग्रहात् प्रकृतप्रामाण्यविरोध्यग्राहक तद्ग्राहकसामग्र्या अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अप्रामाण्यपदस्य यदि साक्षात्प्रमात्वग्रह प्रतिबन्धकम् यज्ज्ञानं तद्विषयार्थकतोपेयते , उक्तयुक्त्या भ्रमत्वारोपसामग्र्या - भ्रमत्वलौकिकप्रत्यक्षाप्रतिबन्धेन भ्रमत्वापरिग्रहेपि क्षतिविरहात् । तदा घटत्वादिकमादाय दोषाप्रसक्तावपि इदं निष्प्रकारकमित्यादि ज्ञानीयनिष्प्रकारत्वादिमतीत्यादि प्रामाण्यग्राहकसामग्र्या निष्प्रकारकत्वादिग्राहकत्वस्यावश्यकत्वात् तादृशप्रामाण्यपक्षकस्थलेऽनुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेनाह (निष्प्रकारकत्वेति) प्रमात्वविरोधि ज्ञानवृत्ति धर्माग्राहकत्व निवेशे घटत्वादिग्राहकतामादाय दोषानवकाशाद्वा निष्प्रकारकत्वाद्य

[दी] त्वादेरवश्यं गृहात्वादितिलुप्तसप्तमीकम् । अप्रामाण्यग्रहः - इदं ज्ञानमप्रमेतिव्यवहारजनकोग्रहः ।

[ग] नुसरणम् । घटइत्यादिज्ञानेनिर्विशेषणघटत्वादिरूपप्रकारांशे निष्प्रकारकत्वसत्त्वात्तत्सम्बन्धावगाहि ज्ञानप्रामाण्यविरोधिनस्तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वाभावस्यच ज्ञानेतिसुलभत्वात् ज्ञानवृत्तित्वविशेषणेन तद्वारणासंभवात् । तस्याप्रामाण्यं तदप्रामाण्यमिति षष्ठ्यन्तार्थस्य प्रामाण्येनान्वयात् तदीयप्रामाण्यविरोधिपर्यवसितमिति मिश्रव्याख्यायां निष्प्रकारकत्वादेः सकलप्रामाण्यविरोधितया उक्तदोषोद्धारासम्भवात् सप्तमीसमासाभिप्रायेणाह (लुप्तसप्तमीकमिति)

ननु तदप्रामाण्यग्राहकपदस्य सप्तमीसमासेन तद्विशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाजनकत्वमर्थः, एवञ्च घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहक सामग्र्या स्तज्ज्ञानांशे प्रामाण्यघटकघटत्वादि ग्राहकत्वाभावेनोक्तदोषवारणेपि अन्यथाख्यातिमनभ्युपगन्तु र्गुरोर्ज्ञानविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाप्रसिद्ध्यासाध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारैव, ज्ञानेऽप्रामाण्यासत्त्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्या न्यथाख्यातित्वेन तेनाभ्युपगमासम्भवात् । अप्रामाण्यग्रहस्याप्रामाण्या वगाहित्वमात्रेण निवेशे ज्ञानेऽप्रामाण्यप्रकारक विसंवादीच्छाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धि वारणेतु ज्ञानग्राहकसामग्र्यां तादृशेच्छाद्यजनकत्वस्याव्यावर्तकतया अप्रामाण्यभ्रमात्मक ज्ञानग्राहकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहेण बाधोदुर्वारइत्याशङ्क्याह (अप्रामाण्यग्रहइति) (व्यवहारजनकइति) तादृशशब्दप्रयोगजनकइत्यर्थः । प्रामाण्यविरोधिप्रकारतानिरूपित तज्ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपकइति यावत् । गुरुमते भ्रमस्थले विभिन्नज्ञानगोचरयोरपि धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्य भावोपगमात् नतन्मतसिद्धाप्रामाण्यभ्रमासंग्रहः ।

एतेन शब्दप्रयोगेर्थज्ञानकारणतायाः निर्युक्तिकत्वात्सयुक्तिकत्वेपि इदं ज्ञानमप्रमेतिवाक्यस्यानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेण निवेशेऽप्रमापदस्यशक्तिभ्रमेणाधुनिकसङ्केतेनवा प्रामाण्यप्रकारकबोधेपि हेतुतया प्रामाण्यग्रहस्यापि तादृशशब्दप्रयोगजनकतया प्रामाण्यग्राहकसामग्र्याः तादृशशब्दप्रयोगजनकग्रहाजनकत्वाप्रसिद्धेः अप्रमाशब्देन प्रमाविरोधित्वेन प्रमा-

[दी] सचमिश्रादिमते विशिष्टज्ञानं ।-गुरूणान्तस्वातन्त्र्येणाप्रामाण्योपस्थितौ धर्मिज्ञानम् । यत्रच तादृशग्रहादिः-कदापिनजातस्तत्राग्राहकान्तं नोपादेयं

[ग] भेदवत्त्वेनच बोधनात् प्रमात्वाभावत्व भ्रमत्वत्वादिनाऽबोधके तत्र ताद्रूप्येण भ्रमत्वादिग्रहहेतुतायाश्चासम्भव दुक्तिकत्वात् । तदंशे वस्तुगत्याप्रमात्वविरोधि धर्मप्रकारिका या प्रतीतिः तत्परशब्दजनकज्ञानत्वेन इदं ज्ञानं भ्रम इत्यादिज्ञानसंग्रहस्यच तदंशे तत्प्रकारकत्वस्य गुरुमतासिद्धभ्रमत्वादिप्रकारक भ्रमसाधारणस्य दुर्वचतयाऽशक्यत्वात् । सुवचत्वेपि तेनैवरूपेणेदं भ्रम इत्यादिसकलज्ञानसंग्रहसम्भवे तद्रूपेणप्रतीतिमादाय-तत्परवाक्यजनकत्वेन तादृशज्ञानसंग्रहस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वाद्यथाश्रुतासङ्गतावपि नक्षतिः ।

केचित्तु व्यवहारजनकइत्यस्य प्रमात्वविरोधिप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयकोयोभिप्रायः तदधीनवाक्यजनकइत्यर्थः । अभिप्रायश्चेच्छात्मको व्यधिकरणप्रकारकोपि गुरूणामनुमतः । अर्थबोधेच्छापूर्वकवाक्ये वाक्यार्थज्ञानंहेतुरिति मतमवलम्ब्येदमित्याहुः ।

सच-तादृशग्रहश्च (विशिष्टज्ञानमिति) तेषाम्मतेऽन्यथाख्यात्यभ्युपगमादेकज्ञानगोचर धर्मधर्मिणोरेव विशेषणविशेष्य भावादिति भावः । (स्वातन्त्र्येणेति) स्वतन्त्रोपस्थिताप्रामाण्य प्रकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपक तज्ज्ञानगोचरानुभव रूपज्ञानान्तरमित्यर्थः ।

एतेनाप्रामाण्याग्राहकपदस्याप्रामाण्यविषयक ज्ञानाजनकार्थता-याज्ञानग्रहजनकसामग्र्याश्च गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्य ग्रहाजनकतयानुपपत्तेर्ज्ञानरूप धर्म्यगृहीतासंसर्गक स्वतन्त्राप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यसमवहितार्थकतया तत्पदव्याख्यानं मिश्राणामनुपादेयमिति सूचितम् । मिश्रमते क्षणद्वयात्मककालघटित यौगपद्यमेव समवधानंबोध्यम् । क्रमिकज्ञानद्वयसामग्र्योरेकक्षणेऽसत्त्व नियमात् ।

ननु यादृशप्रामाण्याश्रयज्ञाने कदाचिदप्यप्रामाण्यभ्रमो नजातः तत्प्रामाण्यपक्षकस्थले तदप्रामाण्यग्राहकाप्रसिध्या साध्याप्रसिद्धिरित्यत आह (यत्रचेति) ग्रहादीत्यादिपदा॰ तत्राप्रामाण्य प्रकारकगुणान्तरपरिग्

[दी] प्रयोजनाभावादिति वदन्ति। नन्विदंघटत्वप्रकारकं ज्ञानंसविशे ष्यकमित्यादेर्ज्ञानग्राहकस्यप्रामाण्याग्राहकत्वाद्बाधः - अथविशेष्यज्ञा नस्य तत्प्रकारकत्व प्रकारतया - ग्राहकत्वंवाच्यम् । पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमितिज्ञानेनच-प्रामाण्यंगृह्यतएव । तत्रतस्यप्रकार त्वं - तत्रभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम् ।

[ग] हः । तेन तादृशज्ञानाप्रसिद्धावपि तादृशेच्छाप्रसिद्धौ अग्राहकशरीरे ज्ञा नत्वमनन्तर्भाव्य अप्रामाण्यावगाह्यजनकनिवेशे प्रसिद्धिस्सम्भवति - तादृशेच्छाद्यसत्त्वेतु ज्ञानत्वपरित्यागेऽप्यप्रसिद्धिरिति सूचितम् (प्रयोज नाभावादिति) बाधाप्रसक्तेरितिभावः । इत्यादेः-एतादृशशब्दादेः । ज्ञानग्रा हकस्येत्यनेन तज्जन्यग्रहस्य स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्य यावद्ग्रहान्तर्गतत्वं सूचितम् (बाधइति)

यद्यपि ज्ञानं घटज्ञानं वागुणइत्यादेः ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्याग्राह- कत्वादपि बाधसम्भवः तथापि तद्धर्मप्रकारकत्वेन सविशेष्यकत्वेनच ज्ञानग्रहपर्यन्तनिवेशे तद्वारणसम्भवादुक्तग्रह पर्यन्तानुधावनं (विशेष्यइ ति) विशेष्यांशेयत्प्रकृतप्रामाण्यघटकं प्रकारप्रकारकत्वं, तेन प्रकारेण ज्ञानस्यग्राहकत्वं साध्येप्रवेश्यमित्यर्थः ।

नन्वेवमपि पुरोवर्तिनिघटत्वप्रकारकमिदंज्ञान मित्याकारकशा ब्दादिज्ञानस्योक्तप्रकारेण ज्ञानावगाहिनः पुरोवर्तिरूपधर्मिणि घटत्वादि वैशिष्ट्यानवगाहिनोधर्मिनिष्ठघटत्वादिमत्त्व घटितप्रामाण्यानवगाहित्वात् बाधोदुर्वारएवेत्याशंक्य तादृशज्ञानेनापि धर्मिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्र कारता घटकत्वेनावगाहनेन प्रामाण्यग्रहान्नबाध इत्याह (पुरोवर्तिनीति) उपदर्शितज्ञानस्य पुरोवर्तिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यावगाहितां स्पष्टयितुं प्रकारतापदार्थं विवृणोति (तत्रतस्येति) (तत्रभासमानेति) भा- समानंयत्तन्निष्ठं वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमर्थोत्र वैशिष्ट्येन तत्रेत्यस्य सं- बंधाभिमानेनाभिमतः । वैशिष्ट्ये भासमानत्वविशेषणात् पुरुष इ- त्यादिज्ञाने स्वरूपसत्पुरुषादिनिष्ठवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वमादाय न दण्डादेः प्रकारता । तत्पदार्थेपि भासमानत्वं निवेश्यं । अन्यथा घटो द्रव्यमित्यादौ घटादाविव मठादावपि द्रव्यत्वादेः प्रकारतापत्तेः । प्रतियोगित्वमपि भा

[दी] तच्च तत्र वैशिष्ट्याग्रहे दुर्ग्रहमिति।

[ग] समानत्वेन विशेष्यं । अन्यथा दण्डपुरुषसंयोग इत्यादौ दंडादेः प्रकारतापत्तेः । ... ...

नचैवं वैशिष्ट्ये भासमानत्वरूपविशेषणस्योक्तव्यावृत्त्यसंगत्या तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यं । प्रतियोगिदण्डपुरुष इत्यादौ दण्डादेः प्रकारतावारणस्य आपाततस्तत्प्रयोजनत्वात् । ... ...

यद्यप्येवमपि संयोगप्रतियोगिदण्डः पुरुषश्चेत्यादौ 'दण्डादेः प्रकारत्वं दुर्वारं । तथापि स्वविषयतद्धर्मिनिष्ठं यत्संसर्गविधया स्वविषयीभूतं वैशिष्ट्यं तदीयसंसर्गविधया स्वविषयीयत्तदीयप्रतियोगित्वं तदेवस्वीयं तद्धर्म्यंशे प्रकारत्वमिति विवक्षया नदोषः । प्रतियोगितासंबंधेन पुरुषादिनिष्ठसंयोगादिप्रकारकदण्डादिविशेष्यकज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणाय वैशिष्ट्यस्य संसर्गताख्यविषयताविशेषनिवेशः । स्वनिष्ठसंयोगादिप्रतियोगित्वसंबंधेन दण्डादौ पुरुषादि प्रकारके पुरुषे दण्ड इत्यादिज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणायप्रतियोगित्वस्यापिसंसर्गसंसर्गविधया विषयत्वनिवेशनं । उक्तपरम्परासम्बन्धावगाहिज्ञाने संसर्गतया भासमानवैशिष्ट्यस्य सम्बन्धतया न प्रतियोगित्वभानमिति नातिप्रसंगः । संसर्गीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरपि विशिष्टधीविषयत्वमितिमतेनेदं । एवं टीकाकारानुमतं भ्रमेविशेष्यानुयोगिक विशेणप्रतियोगि काळीकवैशिष्ट्यभानमवलम्ब्येदं । अन्यथा भ्रमप्रकारासंगहात् (तच्चेति) तादृशप्रकारत्वंचेत्यर्थः । वैशिष्ट्याग्रहे -धर्म्युपरागेण तत्तद्धर्मिप्रतियोगिकत्वंपरागेणच वैशिष्ट्याज्ञानइत्यर्थः । ईदृशप्रकारताघटितस्य तदंशे तत्प्रकारकत्वस्य तन्निष्ठवैशिष्ट्यनिरूपित तत्तद्धर्मिनिष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपस्य भानेतद्घटकतया तद्धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यभानमावश्यकमिति प्रामाण्यभाने न किंचिदवशिष्यत इति भावः ।

यद्यप्येवं प्रामाण्यघटकसकलपदार्थभानेपि विलक्षणविशेषणविशेष्य भावापन्नविशेष्यप्रकारादि रूपपदार्थघटितं तद्वतितत्प्रकारकत्वरूप विशिष्टप्रामाण्यंनभातं, एवं भ्रमे विशेष्यानुयोगिकाळीक वैशिष्ट्यावगाहितास्वीकारेतत्साधारण्य वारणायसंसर्गं सत्वमधिकं प्रामाण्यशरीरेवस्यम

[दी] तन्न । तत्र भासमानवैशिष्ट्येत्यत्र तत्रेत्यस्य भासमानेनैव सं म्बन्धात् । नतु वैशिष्ट्येनापि । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वम प्रामाण्यं न ज्ञायेत । तदभावग्रहे तद्वैशिष्ट्यस्यदुर्ग्रहत्वात् । एवमे कत्र विरुद्धोभयप्रकारकत्वरूपंसंशयत्वमपि । ... ...

[ग] वनिवेशनीयम् । तथाच पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिद मित्यादिज्ञाने तदनवगाहनात् बाधवारणासम्भवः ।

एतेन विशेष्यनिष्ठं यद्वैशिष्ट्यं तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगिता वगाहितारूप- प्रामाण्यमेव तत्प्रकारकप्रवृत्त्यौपयिकं । तादृशस्यैवपक्षतेत्युक्तावपि नप्र तीकारः । ... ...

एवं यदि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यावगाहित्वं तत्प्रमात्वं तच्चविशेष्यांशेत त्प्रकारकत्वशरीरान्तर्भूतं तदापर्यवसितं, प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्ववि वादेन तादृशस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य ग्राहकसामग्र्या न्यायमतेपि नियमतः प्रामाण्यग्रहात् , तथापि इदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घ टत्वादिप्रकारकत्वं तत्प्रमात्वम् न्यायमतेप्यनुव्यवसायेनावश्यंगृह्यते । तज्ज्ञानश्चेदुक्तयुक्त्या प्रामाण्यभाननियतं तदानैय्यायिकानां प्रामाण्यग्रह स्य स्वतस्त्वखण्डनाय विचारारम्भणं महासाहसिकतेति मन्वानो विशे ष्येतत्प्रकारकत्वस्य शरीरे प्रामाण्यान्तर्भावनिर्वाहकं तत्रेत्यस्य संसर्गा न्वयित्वमसहमानस्तद्वैव दूषयति (तन्नेत्यादिना) भानेनैव । भानं-विषयता तथाच तद्धर्मनिरूपिता या वैशिष्ट्यस्य संसर्गतेत्येवं रीत्यैवनिवेशात् वैशिष्ट्यांशे तन्निष्ठत्वं न तदंशे तत्प्रकारकत्वघटकमिति तज्ज्ञानेपि प्रामाण्यघटकस्य वैशिष्ट्ये धर्मिनिष्ठत्वस्या भानान्नोक्तज्ञानानां प्रा माण्यविषयकत्वमितिभावः । अन्यथा - तत्र तत्प्रकारकत्वग्रहे तत्रत द्वै- शिष्ट्यावश्यम्भाने । नज्ञायेत-अनाहार्यनिश्चयेन न कदापिविषयीक्रियेत (त दभावेति) तदभाववत्तयागृह्यमाणे तद्वैशिष्ट्यस्यानाहार्य ज्ञानागोचरत्वा दित्यर्थः । निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिवद्वह्न्यभाववति वह्निसम्बन्धइत्यादि - ज्ञानानामाहार्यत्व नियमादितिभावः । संशयत्वमपि नज्ञायेत, ननिश्चये नावगाह्येतेत्यन्वयः । एकधर्मिणिविरुद्धोभय प्रकारकत्वस्य भवन्मते ए कधर्मिणि विरुद्धोभयवैशिष्ट्यघटितत्वान्निश्चयेनच विरुद्धोभयवैशि ष्ट्यस्य एकधर्मिनिष्ठतयानवगाहनात् । एकधर्मिणि तद्वैशिष्ट्यग्रहेतः

[दी] वस्तुतस्तत्प्रकारत्वादिकं स्वरूपसंबन्धविशेष इतिवक्ष्यामः ।

अत्रकेचित् अस्ति कस्यांचित्सामग्र्यां विषयग्रहनियमः कस्यांचिन्नेति सर्वजनसिद्धम् । तथाच या सामग्री विषयमविषयीकुर्वती ज्ञानमपि न गृह्णाति ,

---

द्विरुद्धवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । एवं तद्धर्मिनिरूपितत्वस्य वैशिष्ट्यवियतायामनिवेशे घटोद्रव्यं रूपवान्घटइत्यादिज्ञाने तद्विषयघटत्वाद्यंशे द्रव्यत्वादेः प्रकारत्वं दुर्वारमित्यपिबोध्यम् । सम्बन्धविधया प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धौ विलक्षणभानकल्पनमपेक्ष्य प्रकारत्वस्य विलक्षणस्वरूपताभ्युपगम एवोचितइत्याशयेनाह (वस्तुतइति) प्रकारत्वमित्यादिना विशेष्यत्वपरिग्रहः (स्वरूपेति) प्रकारविशेष्ययोर्ज्ञानस्य स्वरूपानतिरिक्तः सम्बन्धविशेषइत्यर्थः । उक्तपूर्वपक्षे मिश्रोक्तं समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति (अत्रेति) कस्यांचित्सामग्र्यांअनुव्यवसायादिसामग्र्यां । विषयग्रहनियमः-ज्ञानग्रहे तद्विशेषणतया विषयस्यावश्यंभानं । कस्यांचित्-शाब्दबोधादिसामग्र्यां । न विषयग्रहनियम इत्यनुषज्यते । ज्ञानपदादितो विषयीभूतघटाद्यविशेषितस्यापि तज्ज्ञानस्य शाब्दादिज्ञानोत्पत्तेरिति भावः (यासामग्रीति) स्वाश्रयविषयकग्रहोत्पत्तिप्रयोजक यत्सामग्रीघटकनिखिलकारणम् । (विषयमिति) विषयितासम्बन्धेन किंचिदनवच्छिन्न ज्ञानविषयताशालिग्रहाजनकमित्यर्थः ।

एतेनयथाश्रुते ग्राह्यज्ञानस्यापि क्वचिज्ज्ञाने विषयतया सामान्यतो विषयाविषयक ज्ञानग्रहाप्रसिद्धिः । ग्राह्यज्ञानविषयाविषयक ज्ञानग्रहविवक्षणेपि ज्ञानस्यस्वविषयतानियमेन गुरुमते तदप्रसिद्धिरेव, तज्ज्ञानगृहे तज्ज्ञानविषयस्य तस्यावश्यं भावात् । तत्प्रामाण्यघटकविषया विषयकत्वविवक्षणेपि मेयत्व सर्वत्वादि प्रकारकज्ञानीयप्रामाण्यघटकतायाः केवलान्वयित्वेन तत्पक्षके दुर्वारैवाप्रसिद्धिरित्यादिकं परास्तम् । घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधादि सामग्रीघटक ज्ञानपदोपस्थित्यादे निरुक्तनिखिलकारणान्तर्गतस्य विषयानवच्छिन्न विषयकग्रहं प्रत्यपि जनकतया तादृशसामग्र्य्याव्यावृत्तिः । घटपदोपस्थित्यादे ज्ञानभानप्रयोजकस्यज्ञानांशे विषयान्वयबोधजनक योग्यताज्ञानादेरुक्त सामग्रीघटक कतिपयकारणस्य विषानवच्छिन्नज्ञानाग्राहकत्वा न्निखिलकारणेत्युपादानम् ।

[ग] अनुव्यवसायादि सामग्रीघटकश्च नकिञ्चिदपि तादृशंकारणमस्ति, य द्विषयरूपविशेषणानवच्छिन्नं ज्ञानंगृह्णाति । व्यवसायमनस्संयुक्तसमवाया देः विषयोपरागेणैव ज्ञानादिभासकत्वनियमात् ।

नचात्ममनस्संयोगादिरपि तादृशसामग्रीघटकं कारणं, तच्च विष यानवच्छिन्न ज्ञानगोचरस्मृत्यादि जनकमिति कुतस्तादृशसामग्रीसंभ वइति वाच्यम् । ज्ञानभानप्रयोजक निखिलकारणस्य विवक्षणीयत्वा त् । आत्मादेश्च कार्यतावच्छेदककोटौ ज्ञानविषयत्वाप्रवेशेन तस्या- तथात्वात् ।

नचात्मादीनामपि गुरुमते ज्ञानभानप्रयोजकत्व मव्याहतम् । तन्म तेज्ञानोत्पादकसामग्र्या एव तत्त्वात् । आत्मादीनामपि तत्सामग्र्यन्तर्गत त्वादितिवाच्यम् । तन्मते तज्ज्ञानप्रागभावमात्रस्य तज्ज्ञानभाने प्रयोज कत्वोपमात् । आत्मादीनामतथात्वात । आत्मादिजन्यज्ञानान्तरे तज्ज- न्यज्ञानांतराभानेन विनिगमकसम्भवात् । तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यच विषयोप रागेणैव तत्तज्ज्ञानभासकत्वं । मिश्रादिमतेनुव्यवसायइव गुरुमते व्यव साये विषयविशेषितस्यैव व्यवसायस्वभानात् ।

अथ घटज्ञानमित्यादौविषयोपरक्त ज्ञानविषयकशाब्दबोध सामग्री निविष्ट ज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्त्या विषयानुपरक्तज्ञानविषयक शाब्दबो- धाजननात् तादृशसामग्रीव्यावृत्ति दुर्घटा ।

नच तयाप्युपस्थितिव्यक्त्या ज्ञानशाब्दबोधहेतुभूत विषयानुपरक्त ज्ञानविषयकस्मृतेरवश्यं जननात्तद्घटितसामग्री व्यावृत्तिसम्भव इतिवा च्यम् । यादृशज्ञानोपस्थित्या ज्ञानस्मृतौ जन्यमानायां उद्बोधकान्तरव- शात् ज्ञानांशे पूर्वानुभूतविषयवैशिष्ट्यमपि भातम् , तदुपस्थितिव्यक्ति घटितसामग्र्या उक्तरीत्याप्यवारणादितिचेन्न । "ज्ञानमपिनगृह्णाती" त्यत्र स्वरूपयोग्यतारूप ज्ञानग्राहकताया एव विवक्षितत्वात् । उक्तसा मग्रीघटकज्ञानपदाद्युपस्थिति व्यक्तेश्च विषयाविषयककालान्तरीण ज्ञा नशाब्दबुद्धावपि स्वरूपयोग्यतया तादृशसामग्रीवारणसम्भवात् । यद्य द्रूपेण कारणानां प्रकृतसामग्रीघटकत्वं तत्तद्रूपस्यविषयानुपरक्त ज्ञानमह स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् , तेन गुरुमतेतद्व्यवसायप्राग

[ग]भावस्य प्रागभावत्वेन जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यत्वेपि नतद्घटितव्यव-सायसामग्र्या असंग्रहः। व्यवसायात्मक ज्ञानोत्पादप्रयोजक समुदाय मध्ये तत्तद्व्यवसायप्रागभावत्वेन तन्निवेशात्तद्रूपेण जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यताविरहात् ।

एवंच मिश्रमतेनुव्यवसाय सामग्रीघटकव्यवसायस्य कालोपाधिविधया जन्यमात्रस्वरूपयोग्यत्वेपि तत्सामग्र्यसंग्रहः । तत्सामग्रीघटकतावच्छेदकेदं विशेष्यकघटत्वादि प्रकारकज्ञानत्वेनातथात्वात् -

नच विषयविनिर्मुक्त ज्ञानाग्राहकत्वस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानाप्रयोजकत्वरूपस्य निवेशे उक्तविवक्षामन्तरेणापि सामञ्जस्यम्। व्यवसायतत्प्रागभावादीनां कालत्वप्रागभावत्वादिना विषयानवच्छिन्नज्ञान विषयकग्रहस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि तेन रूपेण विषयानवच्छिन्न ज्ञानविषयतावच्छिन्नाजनकत्वात्। एवञ्च गुरुमते आत्मादीनां ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन ज्ञानग्रहत्वावच्छिन्नंप्रति हेतुत्वेपि नक्षतिः, तत्रविषयानवच्छिन्न ज्ञानभानप्रयोजकत्वे तद्व्यावृत्तेरनपेक्षितत्वादिति वाच्यम् । एवमपि मिश्रमते ज्ञानत्वादिप्रकारक व्यवसायस्योपनीतज्ञानग्रहे विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयताप्रयोजकत्व सत्त्वेन तद्घटितानुव्यवसाय सामग्र्याः दुस्संग्रहतया तादृशव्यवसायप्रामाण्ये बाधस्यवारणायोक्तविवक्षाया आवश्यकत्वात् । तद्विवक्षणे ज्ञानत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य ज्ञानोपनीतभानजनकतानवच्छेदकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैवं घटज्ञानमित्यादि शब्दजन्यशाब्दसामग्रीवारणमशक्यमेव । घटान्वितज्ञानविषयक शाब्दबोधेहि घटपदसाकांक्षज्ञान पदज्ञानत्वेनैव हेतुता। नतु केवलज्ञानपदज्ञानत्वेन। परस्पराकांक्षाशून्य घटपदज्ञानपदयो ज्ञानादन्वयबोधानुदयात् । तथाच तादृशसामग्रीघटकतावच्छेदक घटपदसाकांक्षज्ञानपद ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विषयानालिङ्गित ज्ञान विषयताघटित धर्मावच्छिन्नग्रहस्वरूप योग्यतापि नास्ति ।

नच घटपदंविनापि ज्ञानपदेन ज्ञानं गुणइत्यादौ शाब्दबोधजननात तत्साधारणज्ञानगोचर शाब्दबोधत्वरूप सामान्यधर्मावच्छिन्नंप्रतिसामान्यतो ज्ञानपदज्ञानत्वेनापि हेतुत्वात् तदवच्छिन्नमपि घटज्ञानमित्यादि शाब्दसामग्रीघटकम्। विशेषसामग्र्याः सामान्यसामग्र्यनुप्रवेशेनैव -

[दी] ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तमेव यस्या विषयग्राहकत्वमितियावत् । तादृशयावत्सामग्रीग्राह्यत्वमर्थः । ... ...

[ग] कार्योपध नप्रयोजकत्वात् । सामग्रीपदेनापि फलोपधानप्रयोजक सामान्यकारण विशेषकारण समुदायस्यैव विवक्षितत्वादितिवाच्यम् । यत्र विशेषकारणस्य सामान्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्व नियमस्तत्र विशेषकार्योपधानप्रयोजकविशेष कारणघटितसमुदाये तादृशसामान्यकारणस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् । विशेषसत्त्वे सामान्यसत्त्वस्यावश्यकतया सामान्यकारणं विना कार्योपधानासम्भवात् । इतिचेत् ...

माभूत्केवलं ज्ञानपदज्ञानत्वेन घटज्ञानगोचर शाब्दबोधसामग्रीघटकता तथापि पदजन्यज्ञानोपस्थितित्वेन पदार्थोपस्थितेः ज्ञानगोचरशाब्दसामान्यहेतुत्वात् , तद्रूपावच्छिन्नस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानेऽपि प्रयोजकस्योक्तसामग्रीघटकत्वेन तद्व्यावर्तनसम्भवात् । नहिपदार्थोपस्थितेरपि घटाद्यन्वितज्ञानादिबोधे घटादिपद साकांक्षज्ञानादिपदज्ञानजन्य ज्ञानाद्युपस्थितित्वेन हेतुता कल्प्यते । प्रयोजनविरहात् । तत्तत्पदजन्योपस्थिति तत्तत्पदधर्मिकपदान्तराकांक्षाज्ञान घटित सामग्र्याः - कार्योपधानप्रयोजकत्वेन निराकांक्षपदजन्योपस्थिति बलादन्वयबोधापत्त्यसम्भवात् । ... ...

यदिचाकांक्षाज्ञानं न शाब्दधीकारणम् , अपितु पदार्थोपस्थिति कारणतायां जन्यतासम्बन्धेनावच्छेदकमेवेति " नव्यानित्यादिना " मणिकाराणां एवं मतमाद्रियते तदोक्तप्रकारेण घटज्ञानमित्यादि सामग्री व्युदासासम्भवात् पक्षधरमिश्राएव प्रकारान्तरमनुसृतवन्तः तमेव पक्षमुपन्यस्यति (ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तमिति) यत्र ज्ञानभासकमेव विषयभासकं विषयभानार्थं नाधिकमपेक्षितं तज्ज्ञानसामग्र्या विषयग्राहकत्वे ज्ञानग्राहकत्वं प्रयोजकम् । उक्तशाब्दबोधसामग्र्या विषयग्राहकत्वेच न ज्ञानग्राहकत्वं प्रयोजकं । तत्र ज्ञानभानाप्रयोजक घटादिपदज्ञानस्य अधिकस्य विषयभासकत्वात् । अनुव्यवसायसामग्र्या विषयग्राहकत्वेच ज्ञानग्राहकत्वं प्रयोजकम् । तत्र ज्ञानभानप्रयोजकव्यवसाय ज्ञानधर्मिक विषयासंसर्गग्रहाभावयोरेव विषयभासकत्वात् । ... ...

[टी] यद्यप्युभयभासकसामग्र्या नैकग्राहकत्वप्रयुक्तमन्यग्राहकत्वम्, तथापि ज्ञानग्राहकता प्रयोजकसामग्री प्रयुक्तविषयग्राहकताकत्वं, वाच्यम् । घटज्ञानपदाद्यात्मकसामग्र्यास्तु ज्ञानपदाधीनं ज्ञानग्राहकत्वं । तच्च न घटग्राहकत्वे तन्त्रम् । अपितु घटपदम् ।

[ग] यद्यपि ज्ञानपदसमभिव्याहृतत्वेन घटपदज्ञानस्य ज्ञानविषयतापि जन्यतावच्छेदिका , तथापि तदवच्छिन्नजनकत्वमेव न तत्प्रयोजकत्वरूपं तद्भासकत्वं । किन्त्वेतद्बोधजनकवाक्येऽमुकपदसत्त्वादस्य बोधस्यैतद्विषयकत्वमित्यादि व्यवहारसिद्धस्वरूप सम्बन्धविशेषएव । नहि घटज्ञानबोधे ज्ञानपदात् ज्ञानभानमितिवत् घटपदाज्ज्ञानभानमित्यपि व्यवहारः । विषयोपस्थितिंविना ज्ञानस्य शाब्दबोधे बहुशोभानं , नतु ज्ञानोपस्थितिंविना क्वचिदपीति ज्ञानविषयोपस्थापक पदयोर्विशेषादितिभावः ।

एतावतानुव्यवसायादिस्थले तुल्यकालसम्बन्धिनो ज्ञानविषयभानयोरिव तथाविधयो स्सामग्रीनिष्टज्ञानविषयभासकतयोरपि न प्रयोज्यप्रयोजकभावः सिद्ध्यति । अपित्वेकतरभानेन्यतर भासकहेतोरेवेति, यथाश्रुतेसम्भव इत्याशंक्य निष्कृष्टार्थमाह (यद्यपीत्यादि) (ज्ञानग्राहकतेति) यादृशसामग्रीजन्यज्ञानेविषयभानं ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकप्रयुक्तं तादृशत्वं सामग्र्यां विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः । ... ...

एतेन यथाश्रुते घटज्ञानमित्यादि शाब्दबोधरूप ज्ञानग्रहस्य विषयग्रहरूपतया तत्सामग्रीनिष्ठज्ञानग्रहोपधानरूप ज्ञानग्राहकतायांविषयग्राहकतातेभिन्नतया तुल्यप्रयोजकप्रयुक्तत्वसत्त्वेपि नक्षतिः । प्रयोजकत्वेनेतिकरणात्तादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादीनामुभयभान प्रयोजकत्वेपि नदोषः । ज्ञानभानप्रयोजकत्वस्य विषयभासकमध्यनिविष्ट घटपदाद्यसंग्राहकत्वेन - विषयभासकतानवच्छेदकत्वात् । तदेवदर्शयति (घटज्ञानपदेति) तादृशसामग्रीजन्यज्ञाने ज्ञानपदाधीनं ज्ञानभानमित्यर्थः । तच्च-ज्ञानपदश्च । घटग्राहकत्वे - घटविषयकत्वे । ... ...

नन्वेवं प्रामाण्यानुमितिग्राह्यत्वमादाय सिद्धसाधनवारकं यावत्पदमनर्थकम्, इदंज्ञानं घटविषयकं घटेच्छाजनकत्वादित्याद्यनुमानानगमिव - प्रामाण्यानुमानस्याप्युक्तविशेषणेनैव वारणात् , तत्रैवात्रापि ·ज्ञानविषय-

[दी] एकयैव शक्त्या विषयोपरक्तज्ञानग्राहकेण प्रमापदेन प्रामाण्य-ग्राहिणा सिद्धसाधनवारणाय "यावदिति" तद्धि धात्वर्थतावच्छेदक ज्ञानत्वपुरस्कारेणैवयथार्थज्ञानमभिधत्ते । स्मृतिहेतोः प्रमाणांतरताप त्तेस्तु भीतास्तांत्रिकाः शास्त्रेप्रमाव्यवहारौपयिकं स्मृतिव्यावृत्तं रूप मनुमन्यन्ते। भ्रम पदेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणाय "तदप्रामाण्येति"

[ग] ग्राहकतयोः पृथक्प्रयोजप्रयुक्तत्वादित्याशंक्य एकप्रयुक्तोभयग्राहक ताकपदविशेषघटित सामग्रीग्राह्यताप्रयुक्त सिद्धसाधनवारकतां तस्याह (एकयैवेति) पदैक्येपि विशेषणविशेष्यभेदेन शक्तिरूपप्रयोजकभेदात् न तादृशसामग्रीसंग्रह इति तदैक्याभिधानं (विषयोपरक्तेति) विषय घटितयाथार्थ्यविशिष्टेत्यर्थः । उपसर्गस्य द्योतकतया नप्रशब्दस्य याथा र्थ्यरूपप्रकर्षे स्वतन्त्रशक्तिरिति भावः । ... ...

ननु प्रमापदं यथार्थानुभवत्वविशिष्टएव शक्तम्, नतु यथार्थज्ञान त्वविशिष्टे स्मृतिकरणे प्रमाणव्यवहारविरहात् ।एवञ्चानुभवत्व जातिम ङ्गीकुर्वतां नैय्यायिकानां नप्रमापदस्य ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्वमि त्याशंकां निरस्यति (तद्धीति) तत्-प्रमापदं (ज्ञानत्वपुरस्कारेणैवेति) ज्ञा नत्वघटितप्रामाण्यप्रकारेणेत्यर्थः । एवकारेण यथार्थानुभवत्व विशिष्ट व्यवच्छेदः । प्रकर्षादिद्योतकोपसर्ग पूर्वकधातोः प्रकर्षादि सहित तत्व शक्यतावच्छेदकावच्छिन्न वाचकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गस्तु श क्ततावच्छेदककोटौ निविशतां नवेत्यन्यदेतत् । स्मृतांतान्त्रिकाणां प्रमाव्यवहारं शास्त्रेप्रमापदस्य पारिभाषिकतया वारयति (स्मृतीति) प्रमाणान्तरतापत्तेः - प्रमाणान्तर व्यवहारविषयतापत्तेः । स्मृतिव्यावृ त्तंरूपं- यथार्थानुभवत्वं प्रमाव्यवहारौपयिकमनुमन्यन्त इत्यन्वयः ।

नन्वेवमपि अप्रामाण्याग्राहकेत्यस्य वैयर्थ्यम्, भ्रमग्राहकानुमि त्यादेः उक्तविशेषणेन वारणात् तदग्राह्यत्वेपि बाधासम्भवादित्यत आह (भ्रमपदेनेति) एकयैव शक्त्या विषयघटितमूर्तिक भ्रमत्वविशिष्टबोधके नेतिशेषः । ... ...

नचभ्रमपदस्य प्रामाण्याश्रयाग्राहकत्वात् न तदग्राह्यत्वेपि बाधइ तिवाच्यम् । प्रमाया अप्यंशे भ्रमत्वसम्भवेन भ्रमपदस्य तादृशज्ञानबोध

[दी] तत्र गुरुनये विषयग्राहकताया ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वात् प्रत्युत विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात् । सर्वस्यैव विषयग्रहस्य आत्मविषयत्वात् । अस्तु वा तत्र यथा तथाभिधानम् ॥

[ग] कतया प्रामाण्याश्रयबोधकत्वात् । सर्वधीदाधार्य्यमते भ्रमपदं तदभाववद्धर्मिसाकांक्ष तद्विषयकज्ञानत्वेन तत्प्रमामेव बोधयति । एतच्च समाधि सौकर्येण । अग्राहकान्तानुपादाने गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्योपस्थिति द्वितीयक्षणोत्पन्न प्रामाण्याश्रयविषयक स्वप्रकाशात्मक व्यवसायसामग्र्या मिश्रमते चोपनीताप्रामाण्यविषयकानु व्यवसायसामग्र्या ज्ञानभानाप्रयोजकाप्रामाण्योपस्थिति प्रयुक्ताप्रामाण्यघटक विषयग्राहकताकत्वेपि तदप्रयुक्त प्रामाण्यघटकधर्मिग्राहकताकत्वेन उक्तविशेषणेन वारणासंभवात् तदग्राह्यतयापि बाधस्य निष्प्रत्यूहत्वादिति वदन्ति । ... ...

विषयग्राहकतायाः - विषयविषयतायाः (ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वादिति) ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकाप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । एकसामग्र्याएव ज्ञानविषयभासकतया यथाश्रुतासङ्गतेः । ...

अयंभावः । व्यवसायसामग्र्याः न ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन घटादिरूपविषयग्राहकता । ज्ञानं गुण इत्याकारक घटज्ञानादिबोधेपि ज्ञानभानप्रयोजकसत्त्वेन घटादिभानप्रसङ्गात् । अपितु घट तत्सन्निकर्षादिघटितसमुदायत्वेनैव तथात्वमिति । ... ...

(विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैवेति) विषयभानप्रयोजकत्वावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात् - ज्ञानभानप्रयोजकत्वात् । विषयभासकत्वेन ज्ञानभानप्रयोजकत्वं विपरीतवत्तदा नसंभवेद्यदि विषयभानप्रयोजकसमुदायसत्त्वेपि कदाचिज्ज्ञानभानं न स्यात् , नचैवमित्याह (सर्वस्यैवेति) " आत्मेति " दृष्टान्तविधयोक्तम् । ...

ननु यत्र ग्रहे ज्ञानविषययोरेकभान प्रयोजकत्वेनापरभान प्रयोजकता तादृशी सामग्री विवक्षणीया, एवञ्च स्वप्रकाशकसामग्र्या विषयभासकत्वेन ज्ञानभासकत्वादेव संग्रहः । मिश्रमते घटज्ञानमिति शाब्दस्थले यथा ज्ञानभासकत्वेन न घटभासकता , घटपदासत्त्वेपि तद्भानप्रसङ्गात् । तथा घटभासकत्वेनापि न ज्ञानभासकता, ज्ञानपदासत्त्वेपि तद्भानप्रसङ्गादित्यत आह (अस्तु वेति) तथाभिधानं-स्वप्रकाशसामग्री साधारणविशेषणाभि

[दी] तथापि मिश्रमते दुर्वचं ज्ञानविषयग्राहकतयोरुत्पत्तिप्रसक्तमे कप्रयोजकप्रयोज्यत्वं ॥ ... ...

किञ्च घटज्ञानवान् घटेच्छावत्वादित्याद्यनुमित्या तद्ग्रहात् प्र

धानम् । (दुर्वचमिति)यथाश्रुतस्य योग्यताज्ञानादिकमादाय घटज्ञानमिति शाब्दबोधादिगत तदुभयभान साधारणत्वात् । एक प्रयोजकत्वेनापर प्रयोजकताविवक्षणेच अनुव्यवसायसामग्रीघटक व्यवसायादेर्ज्ञानविषय योरेकतरभासकत्वेनापर भानप्रयोजकत्वे केवलज्ञानग्रहे विषयस्य, केवलविषयग्रहेच ज्ञानस्य, भानप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहाच्च तदुपगमासंभवेन तादृशसामग्र्याएवा संगृहात् । एकधर्मिपुरस्कारेण उभयभानप्रयोजकत्वविवक्षणेच घटज्ञानमित्यादौ योग्यताविशेषज्ञानादेः तादृशज्ञानत्वादिना उभयभानप्रयोजकतया बाधवारणमशक्यं । फलोपधानरूपप्रयोजकत्व विवक्षया एकैकहेतुसाधारण रूपेण ज्ञानादि भानप्रयोजकत्व निराकरणे अनुव्यवसायादिसामग्रीघटक व्यवसायादेरपि घटज्ञानत्वादिना घटज्ञानादिभानप्रयोजकतया व्यवसायमनस्संयुक्त समवायादिसमुदायपर्याप्तधर्मस्यैव ज्ञानविषयोभय भानप्रयोजकतावच्छेदकतया तादृशसामग्रीसंगृहे तुल्ययुक्त्या घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधनिष्ठ तदुभयभानेपि घटपदज्ञानपदादि समुदायपर्याप्त धर्मावच्छिन्नस्य प्रयोजकतया न तत्सामग्रीवारणसंभव इति भावः । ... ...

ननु यत्र ज्ञाने विषयभानं ज्ञानभानाप्रयोजकाप्रयुक्तं तज्ज्ञानसामग्र्येव विवक्षणीया । घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानभानाप्रयोजकं घटपदं घट भाने प्रयोजकमित्यतएव तद्व्युदासः । अनुव्यवसाये विषयभानप्रयोजको व्यवसायएव, सच न ज्ञानभानाप्रयोजक इति तत्सामग्रीसंगृहः । स्वप्रकाशमते व्यवसायसामग्रीत्वेन व्यवसायस्य सर्वाण्येव कारणानि अविशेषेण ज्ञानभानप्रयोजकान्यतो दूषणांतरमाह (किंचेति)

यद्यपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितिस्थले एकस्य परामर्शादेरेव विधेयतयाज्ञानस्य विधेयतावच्छेदकतया विषयस्य भासकता । ननु व्यापकतायास्तदवच्छेदकत्वस्यच ज्ञानविधेयतत्त्वावच्छेदकविषयकानुमितौ पृथक्कारणं। तथापि प्रयोजकभेदं विना विधेयादिविषतानां वैचित्र्यानुपपत्त्या परामर्शीयतद्विषयनिष्ठाविलक्षणविषयतानां अनुमितौ विलक्षणतत्तद्विषय

[दी] धः । नचात्रज्ञानग्राहकतायां व्यापकत्वं घटग्राहकतायां तदव च्छेदकत्वं प्रयोजकमिति नैकनुभयग्राहकताप्रयोजकं । प्रमापदे ऽपि शक्तितदवच्छेदकत्वयोरेव ज्ञानविषयग्राहकतायां प्रयोजकत्वात् । अव्यापकस्यानुमितिविषयत्वेतिप्रसंगस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव, अशक्यस्यापि शाब्दधीविषयत्वे अतिप्रसंगस्य शक्यतावच्छेदक त्वेनैवनिराससंभवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्त्वेपि नतस्यास्त द्बोध उपयोगः,... ... ...

[ग]भानप्रयोजकत्वमावश्यकमित्युक्तानुमितिसामग्र्यव्यावृत्तिरित्याशंकते (न चेति) व्यापकत्वं-व्यापकत्वेन परामर्शविषयत्वम् । तदवच्छेदकत्वं-व्यापक तावच्छेदकत्वेन तद्विषयत्वम् । शक्तितदवच्छेदकत्वयोः शक्यत्वतद वच्छेदकत्वावच्छिन्न ज्ञानविषयत्वयोः । प्रयोजकत्वात् - तुल्ययुक्त्या - प्रयोजकत्वापातात् । तथाचोक्तयावत्पदव्यावृत्त्यसंगतिरितिभावः ।

ननु शक्यतावच्छेदकेपि शक्त्युपगमेन शक्यतया तद्भानमेव शा ब्दबोधे तद्भानप्रयोजकम् । शक्यतया अभातस्यापि शाब्दबुद्धौ भानोप गमे गवादिपदात् सास्नादेरपि गोत्वादिवच्छाब्दबोधे भानापत्तेरित्य तआह (अव्यापकस्येति) अव्यापकस्य - व्यापकतया अभातस्य । अनु, मितिविषयत्वे - अनुमितौ धर्मितावच्छेदकीय प्रकारताविलक्षण प्रका रत्वे । अतिप्रसङ्गस्य । व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव- परामर्शे व्यापकतावच्छे दकतया भानस्य नियामकत्वेन यथावारणम् । अशक्यस्य-शक्यतयाऽ भातस्य । शक्यतावच्छेदकत्वेन - शक्यतावच्छेदकतया शक्तिज्ञाने भान स्य प्रयोजकतयैव । ... ...

ननु व्यापकतावच्छेदके वह्नित्वादौ धूमादिव्यापकता नास्तीति- व्यापकतावच्छेदकतया भानं विधेयतावच्छेदकतया भानप्रयोजकं । श क्यतावच्छेदकेच सर्वत्र शक्तिरस्ति । तस्य पदबोध्यतया तेन रूपेण भगवदिच्छायामवश्यं भानात् , अतोनोभयत्र साम्यमित्यतआह (शक्यता वच्छेदकइति) उपयोगः नस्वीक्रियत इति शेषः । गोत्वादिविशिष्टविशे ष्यकशक्तिग्रहस्य गोत्वांशे शक्यतावगाहिनः स्वरूपतो गोत्वादिविषय कत्वानुपपत्त्या स्वरूपतो गोत्वाद्यवगाहिशाब्दबोध हेतुत्वासंभवात् तद्

[दी] विनापि लक्षणां लक्ष्यतावच्छेदकस्यैवविनापि शक्तिं तस्य बोधसंभवात्, ...

[ग] वच्छेदेन शक्यत्वग्राहिनस्तद्धर्मिणा वच्छेदकज्ञानस्यैव तथात्वा दितिभावः। ... ...

यद्यपि पदधर्मिकगोत्वविशिष्ट वाचकताग्रहस्य स्वरूपतो गोत्वप्र कारकत्वं संभवति। तथापि गोत्वविशिष्टवाचकत्वस्य गोत्ववाचकत्व गर्भस्य गोत्वप्रकारकत्वावच्छिन्न गोविषयकत्वविशेषित बोधजनकत्वप्र कारकभगवत्संकेत विषयत्वरूपस्य धियो हेतुत्वे बोधविशेषणतापन्न गोविशेषितविषयिताविशेषणतापन्न प्रकारितांशे विशेषणतयाविषयत्व रूपस्य वाच्यत्वस्य गोत्वांशे भानं गोत्वस्य शाब्दधीप्रकारतानियामकं वाच्यम्। गोत्वावच्छेदेन वाच्यताज्ञानस्य हेतुत्वेच गोत्वांशे बोधवि शेषणतापन्नविषयिताविशेषण धर्मिविषयतावच्छेदकतारूप शक्यतावच्छे दकतया भानं तद्भाननियामकमिति तन्मते गोत्वविशिष्टगोचर शाब्द धीहेतुतायां विषयितायां गोविशेषितत्वांशनिवेशाधिक्येन गौरवम्। इतरांशस्योभयमतेपि तुल्यशरीरत्वात्। तदनिवेशेतु भवतां धर्मांशे शक्तिधियोनपेक्षणीयत्वापत्तेः। ... ...

ननु शाब्दबोधीयसंसर्गतान्यविषयतायाः स्वांशे वृत्तिज्ञानप्रयोज्य तानियमात्, शक्यतावच्छेदकांशेपि शक्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वमावश्य कमित्याशंक्य तन्नियमं निराकरोति (विनापीति) लक्षणां- स्वांशे लक्षणाग्रहं। शक्तिं - स्वांशे शक्तिग्रहं। तस्य शक्यतावच्छेदकस्य।

ननु पशुत्वेन गौरस्मात्पदाद्बोद्धव्य इत्येतादृशाधुनिकसङ्केतात्पशु त्वेनैव गोबोधो भवति। नतु तादृसंकेतविषयतावच्छेदकेनापि गो- त्वेनेति नियमाद्विशेषणांशेपि संकेतविषयत्वभानं शाब्दधीविषयत्वप्रयो जकमवश्यं वाच्यम्। नच गोत्वस्य गोविशेषणतयोक्तसंकेतविषयत या तावतापि नोक्तातिप्रसंगवारणसंभव इति वाच्यम्। पदजन्यबो धविषयत्वेन विषयतारूपवाच्यत्वभानस्य प्रयोजकत्वोपगमेन तद्वारण- संभवादितिचेदस्त्वेवं। एवमपि विशेषणतया वाच्यत्वस्य विशेष्यतया वाच्यत्वविलक्षणस्य पदार्थतावच्छेदकभानप्रयोजकतया प्रमापदघटित सामग्र्या निरुक्तरूपताया दुरुपपादत्वं। ... ...

[दी] भट्टमते संभवाच्च । ज्ञाततालिंगकानुमित्यापि विषयगृहे व्यापकतावच्छेदकत्वस्यैव नियामकतया वक्ष्यमाणत्वात् । न च ज्ञाततालिंगकत्वमेव तत्प्रयोजकम् । अनुमितिसामग्र्याः साध्य ग्राहकत्वे लिंगविशेषस्य व्यभिचारेणातन्त्रत्वात् । ज्ञाततामात्रेण ज्ञानमात्रानुमानसंभवात् । विशेषस्य तथा स्वभावकल्पनायां

[ग] ननु यावत्पदादाने माभूत्प्रामाण्यस्य प्रमापदगृाह्यतया सिद्धसाधनं । तथापि विशेष्यताप्रकारतोपनायक तज्ज्ञानकालीनानुव्यवसाय सामग्रीग्राह्यतया सिद्धसाधनं दुवारमेव । तादृशसामग्र्या अपि विषयग्रहे व्यवसायातिरिक्तानपेक्षणात् । अतो वं तत्पदवैयर्थ्यमतो दूषणान्तरमाह (भट्टेति) असंभवात् - प्रामाण्यगृाहकतया अभिमताया अनुमितिसामग्र्या उक्तविशेषणाक्रांतत्वासंभवात् तदेवदर्शयति (ज्ञाततेति) (व्यापकतावच्छेदकत्वस्येति) विषयगर्भप्रमात्वांशे व्यापकतावच्छेदकत्वगृहस्येत्यर्थः (वक्ष्यमाणत्वादिति) घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः, घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात्, इत्यनुमानस्यैव प्रामाण्य ग्राहकतया वक्तव्यत्वात्। तत्रच ज्ञानस्य साध्यत्वाद्विषयस्यतु तदवच्छेदकत्वादितिभावः। ज्ञाततालिङ्गकत्वं - तल्लिङ्गकपरामर्शत्वावच्छिन्न जन्यत्वं। तत्प्रयोजकं - अनुमितौ विषयविशिष्टज्ञानभानप्रयोजकम्। एव कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वभानस्य विषयभानप्रयोजकत्वव्यवच्छेदः। लिङ्गविशेषस्य लिङ्गविशेषावगाहि परामर्शजन्यत्वस्य,। व्यभिचारेण- व्यभिचारादिना तल्लिंगकपरामर्शत्वेन हेतुताया असंभवेन । ज्ञाततामात्रेण- शुद्धज्ञानत्वेन व्यापकतावगाहिपरामर्शबलेन (ज्ञानमात्रेति) विषयानिवच्छिन्नस्यैव ज्ञानस्यानुमितिसंभवादित्यर्थः।... ... ...

ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्य रूपव्याप्तेर्लिंगविशेष घटितया लिङ्गभेदेन परामर्शहेतुताभेद आवश्यकः । व्यभिचारोपि कथं चिद्वारणीयः। तथाच ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शस्य शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्न व्याप्त्यवगाहिनोपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमुपगन्तव्यमिति तद्घटितसामग्र्यां ज्ञानभानप्रयोजकमात्र प्रयोज्यविषयग्राहकताकत्वमक्षतमेवेत्यतआह (विशेषस्येति) शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञातारूपलिङ्गविशेषावगाहि परामर्शस्येत्यर्थः । तथा स्वभावकल्पनायां-

[दी]मानाभावाच्च।ज्ञाततविशेषत्वेन ज्ञानविशेषजन्यत्वानुमानश्च घटेच्छा त्वेन घटज्ञानजन्यत्वानुमानेन समानयोगक्षेमम् । तदादिपदेन प्रकरणात्पदान्तरणवा लक्षणयाधुनिकसङ्केतेनवा घटविषय कज्ञानोपस्थापकेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधाच्च । ... ...

[ग]विषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वावच्छिन्न . जनकत्वकल्पनायां (मानाभावा दिति) व्यवसायानन्तरं द्वित्रक्षणमध्यएव विषयोपरक्तज्ञानभानस्य - आनुभाविकतया, कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततावगाहिपराम र्शात् शुद्धज्ञानानुमिति निर्वाहाय तादृशपरामर्शस्य पृथक्कारणताया आ वश्यकत्वे विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ तस्य हेतुत्वान्तरकल्पनं कालविशे षस्य तत्सहकारिताया अतिप्रसङ्गभङ्गाय कल्पनं चापेक्ष्य ज्ञानस्यैन्द्रिय कताया एव कल्पयितुं युक्तत्वादितिभावः । ... ...

ननु घटवृत्तिघटत्वप्रकारक ज्ञाततायास्तादृश ज्ञाततात्वेन घटवि शेष्यक घटत्वप्रकारकत्वविशिष्ट ज्ञानजन्यत्वरूपसाध्यानुमापकत्वात्, तत्रच व्यापकतावच्छेदकत्वमेव उभयभानप्रयोजकमिति न ज्ञानभानाप्र योजकं विषयभानप्रयोजकमित्याशङ्कां निरस्यति (ज्ञाततविशेषत्वेनेति) (समानयोगक्षेममिति) अत्राप्यनुमानेविषयस्येव ज्ञानस्यापि साध्यता वच्छेदकत्वात् , अवच्छेदकताया विशेषादरेच ज्ञातताlिङ्गकानुमानेपि तद्विशेषसत्त्वादेक सामग्रीसंग्रहोन्यवारणश्चाशक्यमिति भावः । प्रमाप दस्थले एकेनपदेन ज्ञानविषयोभयग्रहा त्तिद्धसाधनस्य यावत्पदेन वा रणमित्युक्तं , तदनुसारेण प्रमात्वाग्राहकमपि तादृशं पदमस्ति तद- ग्राह्यतया बाधस्यदुर्वारतामाह (तदादीति) तदादेर्बुद्धिस्थत्वेनैव बो धकता, ननु घटज्ञानत्वादिनेति भ्रमं निराकर्तुमाह (प्रकरणादिति) विशेषरूपेण बोधौपयिक प्रकरणसहकारादित्यर्थः। प्रकरणञ्च प्रकृत त्वम् , विशेषरूपेण वक्तुर्बुद्धिस्थत्वमिति यावत्। सामान्यतोवक्तृबु द्धिस्थत्वेन शक्तमपि सर्वनाम विशेषरूपेण बोधयति , सहकारिविशे षापेक्षयातिप्रसंगनिरासंभवादिति भावः। विवेचितंचेदमधिकमन्यत्र। पदान्तरेण- सर्वनामातिरिक्तेनापि घटादिपदेन। तादृशपदस्य तद्रूपाव च्छिन्नवाचकस्य कया वृत्त्या तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्व मित्याकांक्षायामा ह (लक्षणया आधुनिकसङ्केतेनवेति) लक्ष्यार्थप्रकारेण लक्षणाग्रहस्या

[दी] एतेन यादृशसामग्र्या विषयग्राहकत्वव्याप्तं ज्ञानग्राहकत्वम्, तादृशयावद्ग्राह्यत्वमपि प्रत्युक्तम्। ... ...
अत्रवदन्ति - तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेनच य द्भट्टमतसिद्धं तद्भिन्नार्थकमग्राहकान्तम्।

[ग]नपेक्षितत्वेपि तत्र तदग्रहस्यानपेक्षितत्वात् न विषयभानेधिकापेक्षेति - भावः। ... ...

नच तत्र लक्ष्यतावच्छेदकत्वग्रहस्यापेक्षया विषयग्रहेधिकस्य अपेक्ष णीयतेतिवाच्यम्। लक्षणाग्रहस्य प्रकारतयैव तीरत्वादीनां गङ्गापद जन्यधीप्रकारतोपपत्तेस्तत्र शक्यप्रवाहादि संबद्धतावच्छेदकत्व ग्रह स्यानुपयोगात्। पश्वादिपदादभ्रान्तपुरुषस्य शक्त्या गोत्वादिप्रकारकबो धानुदयाल्लक्षणाप्रतिसन्धानं विना तद्रूपविशिष्टप्रत्यायनेच्छया तत्पदाप्र योगाच्च। शक्त्यधीनविशिष्टविषयकबोधे परं विशेषणांशे शक्तेः श क्यतावच्छेदकतायावा ग्रहस्योपयोगित्वोपगमात्। अभ्युपेत्यैकवृत्तेरुभय ग्रहप्रयोजकतामप्युपपादयितुं संकेतानुधावनम्। ... ...

एतावता विषयग्रहे अधिकानपेक्षाविवक्षामपि निराकरोति (ए तेनेति) एकसङ्केतेनोभयबोधक पदघटितसामग्र्याव्यावृत्त्यसंभवेन घटे च्छालिङ्गकघटज्ञानानुमान ज्ञाततालिङ्गकप्रामाण्यविशिष्ट ज्ञानानुमानयो र्विशेषविरहेणचेत्यर्थः (यादृशसामग्र्याइति) ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तेत्यत्र प्रयुक्तत्वस्य व्यापकतारूपत्वाद्यथाश्रुत ग्रन्थलभ्यमेवैतदित्यवधेयम्। तादृशयावद्ग्राह्यत्वं - तज्जन्ययावद्ग्रह विषयत्वम्। मनस्संयुक्तसमवाय स्य व्यवसायविषय घटादिभानाप्रयोजकत्वे मिश्रमतापरिग्रहोप्यत्र बो द्धव्यः। (तज्ज्ञानेति) घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधसामग्र्या इच्छादिलि ङ्गकज्ञानानुमितिसामग्र्याश्च भट्टैर्ज्ञानग्राहकतया प्रामाण्याग्राहकतयाच भ्युपगमात् तद्व्युदासः। अनुव्यवसायस्य ज्ञानविषयकलौकिक प्रत्यक्षा त्मकस्य ज्ञानातीन्द्रियतावादिना भट्टेनानुपगमान्मन स्संयुक्तसमवायादि घटिततत्सामग्री न ज्ञानग्राहकत्वेन तन्मतसिद्धा। व्यवसायसामग्री च घटादिग्राहकत्वेन तदुपगतापि न ज्ञानग्राहकत्वेन तदुपगता गुरुभि रेव तस्याः ज्ञानग्राहकत्वोपगमात्। ज्ञाततालिङ्गकानुमिति सामग्री ज्ञान

[ग]ग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धापि तैस्तस्याः प्रामाण्यग्राहकत्वोपगमात् प्रामाण्याग्राहकत्वेन न तन्मतसिद्धेति तत्तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वेन अभिमतानां सामग्रीणां संग्रहः । गुरुमते, घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यग्राहिकाणां ज्ञानविषयोघट इत्यादिशाब्दानुमिति सामग्रीणां प्रामाण्याग्राहकतया - ज्ञानग्राहकतयाच्च भट्टाभ्युपगतानामसंग्रहेपि नक्षतिः । अयं घट इत्येतादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकताविचारएवेदृशविप्रतिपत्त्यादरात् । भट्टमते ज्ञाततालिंगकानुमिति सामग्र्याः संग्रहाय "तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेनेति" । पटज्ञानं प्रमा घटज्ञानं गुणइत्येतादृश समूहालंबनशाब्दसामग्र्या पटज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धया घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणाय "तज्ज्ञानेति" प्रकृतप्रामाण्यस्य विशेषतोनिवेशसूचकम् । प्रामाण्याग्राहकत्वंच प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वं, तेन घटज्ञानमित्यादि शाब्दसामग्र्याः घटज्ञानं प्रमेत्यादिप्रामाण्यविषयक शाब्दादिस्वरूपयोग्यत्वेपि न क्षतिः । एवं ज्ञानग्राहकत्वमपि ज्ञानग्रहोपधायकत्वं गुरुणा प्रामाण्यग्राहकत्वेन सिसाधयिषिताया अयं घट इति प्रत्यक्षादि सामग्र्या अभ्युपनीतभानांगीकर्तृभट्टेन ज्ञानविषयोघटइत्युपनीत भानादिस्वरूपयोग्यतयोपगमात् । ... ...

नच ज्ञानविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न निरूपितयोग्यतानिवेशेपि - नायं दोष इति वाच्यम् । तथा सत्यात्ममनोयोगादीनां ज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नाजनकत्वा तद्घटिततया वारणीयानां सामग्रीणामपि ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धत्वानुपपत्तेः । ... ...

अथैवं भवन्मतेप्यात्मशरीरादीनां भट्टमतेन्यत्र प्रामाण्यग्राहकतया तद्घटितानां वारणीयसामग्रीणां प्रामाण्याग्राहकतया न भट्टमतसि-द्धत्वम् । ... ...

यदिचात्मादीनां तथात्वेन भट्टमतसिद्धत्वविरहेपि वारणीयसामग्रीघटकपदज्ञानपरामर्शादीनां प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धतया तद्घटितसमुदायस्य तथात्वेन भट्टमतासिद्धभिन्नत्वानुपपत्त्या तद्वारणं सुघटमित्युच्यते । ... ...

तदैतन्मतेप्युक्तरीत्या निर्वाहइतिचेत्सत्यं, एवंसति पदाजन्ययोग्यताज्ञानघटित योग्यताविषयक शाब्दसामग्रीविशेषेण गुरुमते प्रामाण्या

[ग] ग्रहाद्बाधस्य शङ्कायाग्रन्थकृतोऽसंगतिः । तादृशयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टाभ्युपगतभिन्नत्वेपि कारणान्तरस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धस्य तत्र सत्वात्तद्घटित समुदायात्मकसामग्र्यास्तथात्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वानुपपत्तेः । अतः प्रामाण्यग्रहफलोपधान प्रयोजकतानवच्छेदकतया-ज्ञानग्राहकतावच्छेदकतया भट्टाभ्युपगतं यादृशं रूपं तदन्यज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदक रूपावच्छिन्नसामग्रीग्राह्यत्वं साध्यमेतदभिमतम् । तथाच कारणसमुदायपर्याप्तस्य ज्ञानग्रहोपधान प्रयोजकतावच्छेदकधर्मस्य स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वा तदवच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वावश्यकत्वात् ज्ञानग्रहोपधान निवेशनमावश्यकम् । तादृशसाध्यानुसरणं निष्प्रयोजनमिति न शंक्यम् , वारणीयसामग्रीघटक ज्ञानभासकानां सर्वेषां प्रत्येकं मिळितानाञ्च यत्र ज्ञायमानलिंगादिविधया प्रामाण्यविषयकानुमित्युपधायकता तादृशसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नतया तज्जन्यप्रामाण्याविषयक ज्ञानमादाय बाधस्यदुर्वारतया यथाश्रुतस्य सामग्र्यां प्रामाण्याग्राहकतया भट्टमतासिद्धान्यत्वविशेषणघटितसाध्यस्य विवक्षणासंभवात् । उक्तसाध्यादेतु प्रामाण्याविषयकज्ञातग्रहोपधान प्रयोजकतावच्छेदकस्य तज्ज्ञानग्रहोपधायक समुदायपर्याप्तधर्मस्य प्रामाण्यविषयक तत्तत्कारणलिंगक किंचित्साध्यकानुमित्युपधान प्रयोजकतानवच्छेदकत्वेन तादृशसामग्रीजन्य प्रामाण्याविषयकग्रहस्य साध्याघटकत्वेन बाधवारणसंभवात् । ... ...

वस्तुतस्तु प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वं न पृथङ्निवेश्यते । अपितु ज्ञानग्राहकान्तर्गतो ग्रहएव प्रामाण्याविषयकत्वेन विशेष्यतेलाघवात्।एवंच प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकत्वेनभट्टमतासिद्धत्वनिवेशेऽव्यवसायादिसामग्री घटकात्मादेर्भट्टमतेपि प्रामाण्याविषयक ज्ञानग्रहजनकतया तादृशज्ञानानुमितौ , लिंगविधया ज्ञानभानेपि प्रयोजकतयाऽनुव्यवसायजनकव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकेपि स्वान्वयबोधे तन्मतेज्ञायमानपदार्थविधया कारणस्य स्वात्मकज्ञानभासकतया अभिमतसामग्र्या नोक्तप्रकारेण भट्टमतासिद्धत्वम् , अतः फलोपधायकावच्छेदकधर्मएव तादृशज्ञानग्रह फलोपधायकावच्छेदकतया भट्टमतासिद्धभिन्नत्वं निवेश्यमित्यग्रिमग्रन्थ संगतिः । " ज्ञानग्राहकत्वेने " त्यस्य प्रयोजन

[टी]अयंघट इत्यादिज्ञानजनक-सामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टांगीकृतत्वात्, गुरुमतसाधारण्यसंपादनाय ज्ञानग्राहकत्वेनेति ।

[ग] स्वयमाह (अयंघटइत्यादीति) (भट्टांगीकृतत्वादिति) ...

ननु तादृशसामग्र्यन्तर्गतस्य घटत्वादिग्राहकसंयुक्तसमवायस्य समवायानंगीकर्तृ भट्टमतसिद्धत्वाभावान्न तादृशसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमितिवाच्यम्। समवायत्वेन तदनंगीकारेपि घटत्वादि संबन्धत्वेन-तदभ्युपगमात्। घटादौ समवायस्यैव वस्तुतो घटत्वादिसंबंधत्वात् ।

ननु प्रामाण्याग्राहक परोक्षसामग्रीभिन्नत्वं निवेश्यते तावतैव गुरुमते व्यवसायात्मक ज्ञानप्रत्यक्षसामग्र्या मिश्रमतेनुव्यवसायसामग्र्याः-परोक्षसामग्रीभिन्नत्वेन भट्टमतेच ज्ञाततालिंगकानुमिति सामग्र्याः परोक्षसामग्रीत्वेपि प्रामाण्यग्राहकभिन्नत्वेन विशिष्टभेदस्याक्षततया मतत्रयसाधारण्योपपत्तेः । प्रामाण्याग्राहकशाब्दानुमितिसामग्र्योश्च तादृशभेदासत्त्वेन व्यावृत्तिसंभवादितिचेन्न ॥

ज्ञाततालिंगकानुमितिसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वासिद्धिकाले तज्जन्यानुमितेः साध्यघटकयावद्ग्रहांतर्गतत्वासिद्ध्या उक्तसाध्यसिद्धावपि तादृशानुमितेः प्रामाण्यावगाहितया असिद्ध्याभट्टस्योद्देश्यासिद्धेः । प्रामाण्यग्राहकतयोभयवादिसिद्धानुमित्यादिसामग्री ग्राह्यतामादायापि साध्यपर्यवसानात् नैयायिकमतासिद्धत्वोक्ता वनुव्यवसायसामग्र्यसंग्रहः । गुरुमतासिद्धत्वं मिश्रमतासिद्धत्वं वा यदि निवेश्यते, तदा, व्यवसायसामग्र्या गुरुमतेऽनुव्यवसायसामग्र्याश्च मिश्रमते प्रामाण्यग्राहकतया विशिष्टभेदसत्त्वेप्युपनीतघटज्ञानादिविषयकस्य ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादि प्रत्यक्षस्य सामग्र्या गुरुमिश्रमतासिद्धतया घटज्ञानादिप्रामाण्याग्रहात् भट्टमते बाधस्स्यादिति, भट्टमतासिद्धभिन्नत्वोपादानम्।

यत्तु 'पश्यतश्श्वेतिमारूप'मित्यादिन्यायेन पदजन्योपस्थितिविषयपदार्थान्वयबोधस्य ज्ञानावगाहिनः सामग्र्या गिश्रादिमतासिद्धतया घटज्ञानादिप्रामाण्याग्रहात् भट्टमतेपि बाधस्स्यादिति मिश्रादिमतसिद्धत्वोपेक्षाबीजवर्णनम्, तदसत् भट्टमतसिद्धभिन्नत्वानिवेशेपि ज्ञानाविषयो घट इत्यादि मानसोपनीतभानसामग्र्या मिश्रमते प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य

[ग] दुर्वारत्वात् । भट्टेनोपनीतभानांगीकारेपि बहिर्विशेष्यकज्ञाने मनसो- सामर्थ्येन घटादिविशेष्यकमानसोपनीतभानानंगीकारात् । तत्र पदार्थकरणकान्वबोधस्यैवो पपत्तौताद्दशमानसोपनीत भानसामग्र्या भट्ट- मतासिद्धत्वात् ॥ ... ...

यदि च ताद्दज्ञानमुभयसिद्धमेव, तस्य मानसप्रत्यक्षरूपतैव भट्टेन नोपपद्यते । किंतु पदार्थकरणकान्वयबोधरूपतैवेत्यसंसर्गाग्रहपदार्थोप- स्थितिरूपा तत्सामग्र्यप्युभयसिद्धैवेति तद्वारणमिति मन्यते, तदा मिश्रमतभिन्नत्वनिवेशेपि तुल्यरीत्या भट्टमते उक्तबाधस्य वारणसंभवात्।

"अथ भट्टमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशे उपनीतघटज्ञानविषयक पटज्ञाना नुव्यवसायेन घटज्ञानप्रामाण्याग्रहात् मिश्रमते बाधः, ताद्दशस्यापि प टज्ञानानुव्यवसायस्य भट्टानभ्युपगतत्वात् , तत्सामग्र्याः पटज्ञानादिघ टितायास्तथात्वात् ॥ ... ...

नच तत्र, घटज्ञानपटज्ञानयोर्भासकं सामग्रीद्वयं तत्संवलनादुभयवि- षयकमेकं ज्ञानं, एवञ्च तत्र घटज्ञानग्राहिका तज्ज्ञानादिरूपा सामग्री भ ट्टेनान्वयबोधसामग्रीत्वेनोपेयत एवेति वाच्यम् । यतस्समूहालंबनस्थलएव ग्राहकसामग्रीभेदः,यत्र चोपनीतघटज्ञानसमानाधिकरणपटज्ञानत्वादिना ता द्दशघटज्ञानविशिष्टे आत्मनि पटज्ञानत्वेनैववा पटज्ञानानुव्यवसायस्तत्र ताद्द शविशिष्टविषयकानुव्यवसायसामग्र्या विशिष्टघटकतया घटज्ञानग्राहिका- याभट्टमतासिद्धाया घटज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वात् बाधएव । एवमुपनीतघट- ज्ञानरूपविषयोपरक्त तद्विषयकशाब्दबोधाद्यनुव्यवसायसामग्र्या घट- ज्ञानग्राहिकया तदीयप्रामाण्यागृहादपि बाधो दुर्वारः । ... ...

नच घटज्ञानं जानामीत्यादि शाब्दबोधाद्यनुव्यवसाये घटत्ववती त्यादिप्रामाण्यमपि भासते, तद्विषयीभूते घटज्ञानमित्यादिव्यवसायेपि तत्प्रामाण्यसत्वादिति वाच्यम् । पुरोवर्तिज्ञानत्वादिना घटज्ञान- विषयकव्यवसाये ताद्दशप्रामाण्यासत्वेन तदनुव्यवसाये ताद्दशप्रामा- ण्याभानादितिचेन्न । ज्ञानांतरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपि त स्वाश्रयप्रकारताशालि गृह सामग्र्या एव ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन विवक्षिणीयत्वात उक्तघटज्ञानोपनीतभानेषु घटज्ञाने ताद्दशात्मनि- ष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविरहेणैव तत्सामग्र्याः साध्याघटकतया

[ग] बाधानवकाशात् ॥ ... ...

नचात्मनो लौकिकप्रत्यक्षे घटादिज्ञानस्येच्छादेर्वा विशेषगुणस्य वि द्यमानस्य भानावश्यकतया लौकिकप्रत्यक्षविषयात्मांशेऽ विद्यमानघट ज्ञानोपनीतभाने यापटादिज्ञानीयलौकिकभानांशे धर्मितावच्छेदकतया- घटज्ञानप्रकारता तस्या निरुक्तात्मविशेष्यतानिरूपितत्व विरहेपि, एव मुपनीतघटज्ञानावच्छिन्नआत्मनि यदिच्छ।देर्लौकिकं प्रत्यक्षं तत्सामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वेपि, घटज्ञानवदात्मत्वेन परात्मोपनीत भानरूपेघटज्ञानानुव्य वसाये तादृशपरात्मविशेष्यतानिरूपित घटज्ञानप्रकारतासत्त्वात् तादृ शानुव्यवसायेन घटज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधोदुर्वारएवेति वाच्यम् ।

उपनीतस्य परात्मनो मुख्यविशेष्यतयानुव्यवसायविषयत्वे त ज्ज्ञानस्य समूहालंबनरूपतया सामग्रीभेदेन तत्र घटज्ञानभासकसामग्र्या अन्वयबोधसामग्रीत्वेन भट्टमतसिद्धतया घटज्ञानप्रामाण्यस्य तदग्रा- ह्यत्वेपि बाधानवकाशात् । तादृशात्मनः स्वात्माद्यंशे कथंचित्प्रकारत्वे चात्मनो मुख्यविशेष्यताया निवेशनीयतया बाधवारणसंभवात् । ...

नचैवमोदनकामकर्तव्यता बोधविषयः पाकइत्यादि वाक्यजन्यशा ब्दबोधे पाकविशेषणतया ओदनसाधनताज्ञानस्य अन्वयप्रयोजकरूपा त्मकस्य भानेपि आत्मविशेषणतया तज्ज्ञानाभानात्तादृशशाब्दबोधेन त ज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहेपि न बाधप्रसक्तिरित्यग्रिम तादृशबाधशंकाया अ संगतिरितिवाच्यम् । यथाश्रुताभिप्रायेण तदाशंकाया स्संगमनीयत्वात् । यथाविवक्षणेतु आत्मांशएव यत्र इच्छाश्रयत्वाद्यन्वयिता वच्छेदकतया ज्ञानस्य भानं, तत्र तादृशज्ञानप्रामाण्याभानेन बाधप्रसक्त्या अन्वयिताव च्छेदकरूपस्य शाब्दबोधे भानानभ्युपगमेन समाधानस्य संगमनीय त्वात् । ... ...

यद्यपि ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षेण प्रामाण्याग्रह- नभट्टमते बाधस्य मिश्रादिमतसिद्धभिन्नत्व निवेशेपि उक्तविवक्षायामप्र सक्तिः । ... ...

तथापि ज्ञाततालिंगकशुद्धज्ञानादि साध्यकात्मादिपक्षकानुमितिसा मग्र्या मिश्राद्यनभ्युपगतया प्रामाण्याग्रहेण बाधस्यवारणाय यथाश्रु तानुसारेणवा, भट्टमतसिद्धत्वोक्तिः । आत्मपक्षकज्ञातता लिंगकप्रामाण्य

[ग]विशिष्टज्ञान साध्यकानुमिति सामग्रीमादायैव भट्टमते प्रामाण्यस्य यथोक्तसाध्यवत्त्वनिर्वाहः । ननु ज्ञाततापक्षकानुमिति सामग्रीमादाय, आत्मपक्षकानुमितेरेवानुव्यवसाय समानविशेष्यकतया तादृशानुमितेरेव तैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा अनुभववैषम्यापत्तेः । ... ...

अथैवमप्युपनीता प्रामाण्यविषयक घटादिज्ञानानुव्यवसायेन तदीयप्रामाण्याग्रहात् तादृशसामग्र्या अपि भट्टमतासिद्धत्वान्मिश्रमते बाधस्य दुर्वारतेतिचेन्न । ... ...

प्रामाण्यभासकसामग्र्या विषयनिरूप्यत्व मर्यादोपबृंहिताया अप्यप्रामाण्यभासक सामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वेनानु व्यवसायेऽप्रामाण्यस्य व्यवसायांशे भानासंभवात् प्रामाण्यभानस्यावश्यकत्वात् । तथाविधसामग्र्या अबलवत्त्वे घटत्वप्रकारकत्वादिना व्यवसायभाने तत्र तदभावादेरपि भानप्रसंगइत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । ...

यदिचोक्तप्रामाण्यभान सामग्र्या बलवत्त्वोपगमेऽनभ्यास दशापन्न ज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति मीमांसकैरप्रामाण्योपस्थिति दशायां तादृशदोषवशादनु व्यवसायेऽप्रामाण्यभान मवश्यमेवोपगन्तव्यम् । तथाच तादृशानुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टानभ्युपगततया प्रामाण्याग्रहान्मिश्रमते बाधोदुर्वारएवेत्युच्यते । तदाऽप्रामाण्याग्राहकत्वमपि स्वातन्त्र्येण सामग्रीविशेषणं देयम् । ... ...

वस्तुतस्तु अप्रामाण्योपस्थिते रनुव्यवसायपूर्वं सत्त्वे तुल्यबल-सामग्रीभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्योभय संशयरूपएवानुव्यवसाय स्तत्र जन्यते । धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुताया मीमांसकैरनभ्युपगमात् । तथाच - तादृशानुव्यवसायसामग्र्यापि प्रामाण्यग्रहान्न बाधः । ...

नच यत्रानुव्यवसायपूर्वं नाप्रामाण्यमुपस्थितं तत्राप्यनभ्यासदशापन्नज्ञान प्रामाण्यसंशया तदनुरोधेना ननुगतदोषात्तत्र प्रामाण्याग्रहस्तैरवश्यमंगीकार्यः । तथाच तत्स्थलीयसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्बाधोदुर्वारएवेतिवाच्यम् । अप्रामाण्याग्राहकत्व विशेषणेनापि तादृशबाधवारणा संभवात् । तद्वारणाय तत्रानुव्यवसायः प्रामाण्यं गृह्णात्येव, तादृशानुव्यवसाये विनष्टे सत्येवच तज्जनितसंस्कारात् प्रामाण्याविषयकज्ञानरूप धर्मिस्मरणे तदुपनीततद्धर्मिविषयकः प्रामाण्यसंशय इत्येव स्वकरणी

[दी] विशिष्टव्यतिरेकस्य तत्रापि सत्वा ददोषः । ज्ञातता प्रत्यक्षजनकसामग्रीवारणाय ज्ञानग्राहकेति ।

[ग] यत्वात् । ... ...

एतेन स्वातन्त्र्येणा प्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणदानेऽग्राहकान्तस्य निरुक्तार्थकत्वविरोध इति निरस्तम् । ... ...

यत्तु व्यवसायोल्लिखित प्रकारविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वमेवा नुव्यवसायेन गृह्यते, नतु धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वमिति नानुव्यवसाये तदभाववद्विशेष्यकत्वघटिताप्रामाण्यावगाहितेति समाधानम् । तत्तुच्छं -धर्मांतरविशिष्ट विशेष्यकत्वस्य लौकिकविषयतायाएवा नभ्युपगमेनोप नीतभ्रमत्वस्य प्रमात्वाभावस्यचा नुव्यवसायेनावगाहने ऽविरोधात् । पित्तादिदोषाद्यथा शङ्खादावपीतत्वादेरग्रहे पीतिमाद्यारोप स्तथा दोषविशेषाद्यत्रानुव्यवसायेऽप्रामाण्य मात्रभानं तत्सामग्रीमादाय बाध इत्यपि नशंक्यम् । अनुभवानुरोधेन क्वचित्तथा दोषकल्पनेऽपि प्रकृते तथाविधदोषकल्पकानुभवविरहात् । ... ...

अथ यत्र घटएव अघटोयं घटइत्याहार्यं, तत्र तदनुव्यवसायस्थ घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयकस्य घटत्ववतीत्य । प्रामाण्याग्राहकत्वात् भट्टमतासिद्धतत्सामग्रीमादाय बाधइतिचेन्न । प्रकारविरुद्धधर्मावच्छिन्न विशेष्यत्वाघटित प्रामाण्यस्यैव पक्षत्वोपगमात् तादृशप्रामाण्याश्रय ग्राहकसामग्र्याएव साध्यघटकत्वात् । अयं घट इत्यादि ज्ञाननिष्ठमनस्सन्निकर्षघटितसामग्र्या ग्राहकत्वेन भट्टमत सिद्धभिन्नत्वोक्त्यापि संग्रहसंभवात् ज्ञानग्राहकत्वपर्यन्त निवेशप्रयोजनं गुरुमते व्यवसायसामग्र्युपग्रह एवेत्याशयेन मिश्रमतानुपन्यासः । विशिष्टव्यतिरेकस्य- प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेनच यद्भट्टमतासिद्धं तद्भेदस्य । तत्र- तादृशसामग्र्यां । एवं प्रतियोगिकोटौ ज्ञानग्राहकत्वानिवेशे भेदविशेष्य सामग्र्यामपि तद्विशेषणं व्यर्थंस्यात्तन्निवेशस्यावश्यकत्वेच विशेष्ये तद्विशेषणस्यापि सार्थक्यमिति सूचयितुं भट्टमते तद्व्यावृत्तिंदर्शयति (ज्ञाततामत्यक्षजनकेति) घटादिसामग्र्यामपि विशिष्टभेदसत्त्वात्तज्ज्ञानग्राहकत्वस्य सामग्रीविशेषणत्वाभावे तत्सा

मग्रीपरिग्रहेऽपि केवलग्राहकत्वनिवेशेनापि तद्व्यावृत्तिसंभवात्सामग्रीजन्यग्रहएव यावत्त्वविशेषणे तज्जन्यग्रहाप्रसिद्ध्याचनबाधसंभव इति सानोपात्ता ॥ ... ...

यद्यपि घटादिग्राहकसामग्रीमादाय दर्शितव्यावृत्तिसंभवात् ज्ञाततात्प्रत्यक्षसामग्रीपर्यंतनिवेशनमफलं, तथापि मिश्रादिमत सिद्धत्वंपरित्यज्य भट्टमतसिद्धत्वपर्यन्त निवेशव्यावृत्तिर्ज्ञाततात्प्रत्यक्षमादायैवसंभवतीति ज्ञाततात्प्रत्यक्षपर्यन्तानुधावनं । ज्ञानविशेषित ज्ञातताविषयकानुमित्यादे मिश्रादिभि रपि ज्ञानविषयतागोचरानुमितित्वेन स्वीकारा॰ तत्सामग्र्या अपि ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन तन्मतसिद्धता । ज्ञानजन्य ज्ञाततावानित्यनुमित्यादिसामग्र्या गुरुणा अनंगीकारेऽपि साप्यन्यथाख्यातिवादिनामिश्रेणोपगतैवेतितादृशसामग्रीमादायभट्टमतसिद्ध-भिन्नत्वनिवेशव्यावृत्त्यसंगतिरितिप्रत्यक्षोपादानम् ।

यद्यपिज्ञाततात्प्रत्यक्ष मपि ज्ञानविषयत्वोपनीतभानरूपतयामिश्रानुमतम्, तथापिज्ञाततारूपविषयघटितत्सामग्री ज्ञानग्राहकत्वेन नतन्मतसिद्धेतितामादायव्यावृत्तिसंगतिः । ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र ज्ञानपदंप्रकृतप्रामाण्याश्रयपरम् अन्यथापटादिज्ञानविषयकघटादिशाब्दबोधादिसामग्र्यागुरुमते घटादिज्ञानप्रामाण्यग्राहिकाया असंग्रहात् । तथाचानुयोगिविशेषणमपि प्रकृतप्रामाण्याश्रयग्राहकत्वबोध्यं । अन्यथापटादिज्ञानग्राहक सामग्र्याघटादिज्ञान प्रामाण्याग्रहेणबाधप्रसंगात् ॥ .

एतेन ग्राहकसामग्रीमात्रस्यैव गुरुमते ज्ञानग्राहकतयातन्मतेज्ञानपदवैयर्थ्यमितिपरास्तं, प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरतयातत्सार्थक्यात् ।

अथ प्रामाण्यघटकघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशेनैवोपपत्तौप्रामाण्याश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशनमनर्थकम् । नचैवं ज्ञाततायाअपिघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयत्वात्तद्ग्राहकसामग्रीमादायबाधइतिवाच्यम् । ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्रापि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकताया एवविवक्षणीयतया घटत्वादिप्रकारकज्ञाततात्प्रत्यक्षसामग्र्या भेदप्रतियोगिकोटौनिवेशनीयत्वादितिचेन्न, प्रामाण्यपर्यंतानिवेशेघटत्वादिप्रकारकभ्रमानुव्यवसायसामग्र्या वास्तवघटत्वाद्याश्रयविशेष्यकत्वघटितस्य प्रामाण्यस्याग्रहेणबाधस्यदुर्वारत्वात् । ... ...

[दी] नच विषयबाधभ्रमकालीनानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहान्मिश्रमते बाधः । तदापि तद्ग्रहोपगमात् । बाधग्रहाभावेन विशेषणाद्वा । रीतिरुक्तैव ।

[ग] (विषयबाधभ्रमकालीनेति) नायंघटइत्यादिभ्रमाव्यवहितोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः ॥ ... .

नच तदानीमयंघटइत्यादिव्यवसायस्य नसंभवतीति कथमनुव्यवसायोदयइतिवाच्यम् । भिन्नेन्द्रियादिजन्यबाधभ्रमोत्तरंलौकिकसन्निकर्षजन्यव्यवसायसंभवेनानुव्यवसायोपपत्तेः । गुरुमते तादृशव्यवसायात्मकज्ञानग्रहे विशेष्यघटत्वादिमतायालौकिकसन्निकर्षाद्भाने तादृशबाधभ्रमोनविरोधीति प्रामाण्यभानसंभवइतिमिश्रमतानुसरणम् । बाधस्यप्रमात्वेव्यवसायस्य प्रामाण्याश्रयत्वासंभवाद्बाधभ्रमेत्युक्तम् । समाधत्ते (तदापीति) तद्ग्रहोपगमात् - विषयस्य तद्वत्त्वांशेनिर्दिष्टमितावच्छेदकक प्रामाण्यग्रहोपगमादित्यर्थः । समानविशेष्यकस्यापि ज्ञानस्यविशेष्यांशे समानप्रकारकस्यैवविरोधिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः । समानविषयतामात्रेणविरोधित्वेप्रकारधर्मिकाश्रितत्वज्ञानस्यतत्प्रकारकज्ञानसामान्यंप्रतिविरोधित्वेवा पुनराह(बाधग्रहाभावेनेति)धर्मिणिप्रकारवत्त्वग्रह प्रतिबन्धकाभावेनेत्यर्थः॥

अथैवमपि विशेष्यतांशे घटत्वादिना घटादेर्बाधग्रहे विशेष्यतात्वावच्छिन्नांशे घटत्वादिविशेषित घटीयत्वादिघटित प्रामाण्यभानासंभवाद्बाधोदुर्वार एव , बाधग्रहपदेन प्रामाण्यभानप्रतिबन्धक मात्रविवक्षणे " तदापि तद्ग्रहोपगमादि " त्यनेनैतत्समाधानस्य वैकल्पिकताविरोध इति चेन्न । विशेष्यितात्वस्य घटादिधर्मितावच्छेदकतया न प्रामाण्यघटकता, अपितुपेकत्र द्वयमिति रीत्या विशेष्यताविशेषणत्वेनोभयोस्तथात्वमित्याशयेन विकल्पसंगतेः । अतएव ज्ञाने विषयितांशेच विषयबाधग्रहदशायामुत्पन्नव्यवसाये ज्ञानभानासंभवेन स्वप्रकाशतानुपपत्तिरित्यपि समाहितं । ननु बाधभ्रमोगुरुमते ज्ञानद्वयरूपः, मिश्रमते विशिष्टविषयकैक ज्ञानरूपः , तयोः कथमनुगतरूपेण प्रवेश इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति) तत्तद्धर्मिनिरूपित तत्तद्धर्मनिष्ठ विशेषणतात्वेन प्रामाण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वेनानुगमसंभव इति भावः ।

[दी] अथ गुरुनये घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वादेरिव ओदन कामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादौ शब्दादनुपस्थितस्याप्यन्वय प्रयोजकस्य ओदनादिसाधनताज्ञानस्यापि शब्देन ग्रहात्तत्प्रामाण्या ग्रहाच्च बाधः। भट्टेन शब्दादनुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधप्रवेशान भ्युपगमात्। तदग्रहेपि कर्तव्यताबोधग्रहान्न ज्ञानग्राहकत्वेन भट्ट मतसिद्धभिन्नत्वमितिचेन्न।

[ग] तत्प्रामाण्याग्रहात् - ओदनसाधनताज्ञान प्रामाण्याग्रहात्।

नचौदनसाधनतात्वेन साधनताभाने साधनेतरावृत्तित्वादि घटित स्य साधनतात्वस्य भानेन साधनत्वेन साधनभानात्तज्ज्ञाने साधनत्व वति साधनत्वप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमस्तीति तदपि तेन गृह्यतएव, गुरुमते स्ववृत्तिप्रामाण्यमात्रस्यैव ज्ञानेन ग्रहादितिवाच्यम्। साधनतात्व स्याखण्डोपाधिरूपतायाः साधनत्वानांकार्यादिभेदेन भिन्नानामनुगमा य.भ्युपगन्तव्यतया तद्भाने साधनत्वेन साधनभानानियमात्, साधन मुख्यविशेष्यकज्ञानीय मुख्यविशेष्यताघटित प्रामाण्यस्य तादृशशाब्द बोधावृत्ते स्तादृश बोधविषयवृत्ते स्तेनगृहीतुमशक्यतया उक्तरूपसा धनतात्वभानेऽपि बाधस्य दुर्वारत्वाच्च। तादृशसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वे न भट्टमतासिद्धत्वं दर्शयति (भट्टेनेति) (शाब्दबोध प्रवेशानभ्युप गमादिति) तथाच घटज्ञानविषयो घट इत्यादिशाब्दात्मक व्यवसा यसामग्र्या गुरुमते संग्रहानुरोधेन ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र ज्ञानपदस्य प्र कृतप्रामाण्याश्रय ज्ञानपरतया उक्तत्वात्, उक्तसामग्र्याः प्रकृतप्रामा ण्याश्रयौदनसाधनत्व ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्व मव्याहतमे- वेति न तादृशसामग्री व्यावृत्तिरिति भावः। गुरुमतेपि घटत्वप्रकार कज्ञानविषयो घट इत्यादि व्यवसायसामग्रीव दुक्तव्यवसायसामग्र्य परिग्रहेपि न क्षतिरिति सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वमेव निवेशनीय मतोनोक्तक्रमेण बाध इत्याशयेन शंकते (तदग्रहेपीति) तदग्रहे - ओद नसाधनताज्ञानाग्रहे।

यद्यपि सामान्यतो ज्ञानग्राहकतानिवेशेनो क्तबाध वारणेपि घटत्वप्रकारकेच्छाविषयोयमित्यादौ शब्दानुपस्थितस्य योग्यतात्मकघ टत्वादिप्रकारक ज्ञानस्य शब्देन ग्रहात्तत्प्रामाण्याग्रहात् बाधो दुर्वार एव। ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र सविषयकग्राहकत्व विवक्षणे इच्छादिविषयक

[दी] शब्दाजन्यकाम्यसाधनताज्ञानघटितायाश्शाब्दसामग्र्या भट्टे नानभ्युपगमात् ।

[ग] ज्ञानप्रामाण्य पक्षकस्थले सिद्धसाधनं, तादृशप्रामाण्यग्राहिकाया व्य वसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन इच्छारूपसविषयक ग्राहकत्वेन भट्टाभ्युपगतत्वात्तद्भिन्नप्रामाण्यानुमित्यादि सामग्रीग्राह्यत्वस्य प्रामाण्ये सत्वात् । अस्तुवा ज्ञानमित्यादि शाब्दबोधाद्यात्मक व्यवसायप्रामाण्य वत्तदपि प्रामाण्यं पक्षबहिर्भूतम् , अस्तु च ज्ञानपदं सविषयपरमेव , त थापि कंबुग्रीवादिमानित्यादौ घटत्वादिप्रकारक ज्ञानविषयत्वस्यापि प दानुपस्थितस्याऽ न्वयितावच्छेदकतया भानात्तादृशज्ञान प्रामाण्यस्यच तत्राभानात् बाधस्य दुर्वारतैव । तथापि सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वनिवे शमभ्युपेत्य संभवाभिप्रायेणोक्तस्थलएव प्रकारान्तरेण बाधं संगमय ति (शब्दाजन्येति) शब्दाजन्य काम्यसाधनता ज्ञानोपस्थिति घटित समुदायपर्याप्त सामग्रीत्वस्य ज्ञानग्रहोपधायकता वच्छेदकतया भट्ट मताऽसिद्धत्वादित्यर्थः ।

नच तत्र शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वे तज्जनक काम्यसाधनताज्ञा नोपस्थितेः पदजन्यत्वमेव भट्टेन कल्पनीयम् । तथाच तत्साधारणसा मग्रीत्वमपि तादृशशाब्दबोधोपधायक समुदायपर्याप्तत्वादि प्रकारेण प्रामाण्याविषयक ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टाभिमतमिति वाच्यम् । यत्कालीनकाम्यसाधनता ज्ञानोपस्थितौ पदजन्यत्वविरहो भ ट्टेनापि निश्चितः, तत्कालीन शाब्दबोधजनक तज्जन्यज्ञानोपस्थितेः- शाब्दबोधानुपधायकत्वेन भट्टाभिमतायाः शाब्दबोधोपधायकत्वेन भट्टे नाज्ञानात् तत्साधारणसमुदायत्वस्योक्तप्रकारेण तदीयाभ्युपगमेऽभानात्त त्कालीनसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् ।

यदिचोक्तविशेषदर्शन दशायां तत्कालीन काम्यसाधनता ज्ञानो पस्थितित्वादिरूप विशेषधर्मपुरस्कारेण तादृशोपस्थितेः शाब्दबोधोप धायकतया भट्टज्ञानविषयत्वासंभवेपि तादृशविशेषदर्शन शून्यतादशाया मुक्तविशेष धर्मप्रकारेण ज्ञानदशायामपि उपस्थितित्वादि •सामान्यधर्म प्रकारेण तदीयज्ञानविषयत्वसंभवा दुक्तरूपेण तदुपस्थितिसाधारण सामग्रीत्वं भट्टाभ्युपगमविषय एवेत्युच्यते, तदा चक्षुस्संयोगादिघटित-

व्यवसायसामग्र्या अपि सामान्यतोज्ञानग्रहोपधायकत्वेन भट्टाभ्युपगम विषयत्वे बाधकाभावात्तन्निष्ठसमुदायत्वमपि दुस्संग्रहं स्यात् ॥

नच प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं वक्तव्यं, व्यवसायसामग्र्यां प्रामाण्याग्राहकत्वसहितज्ञानग्राहकत्वप्रकारकं भट्टज्ञानं गुरुमते न्यायमतेच नप्रमा, गुरुमते तस्याः प्रामाण्यग्राहकत्वस्य न्यायमते ज्ञानग्राहकत्वस्य बाधादितिवाच्यं । एवं सत्यनुव्यवसायसामग्र्याः सामान्यतोज्ञानग्राहकत्वप्रकारकभट्टज्ञानस्य प्रामाण्यग्राहकत्वविषयकत्वेपि नैय्यायिकमते उभयांशएवप्रमात्वात्प्रामाण्यानुमित्यादिसामग्रीणामेव साध्यघटकतया निषेधसाधनेबाधात् । तस्माद्येन रूपेण स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य तादृशरूपे प्रामाण्यग्राहकतावच्छेदकत्व विशिष्टज्ञानग्राहकतावच्छेदकत्वप्रकारकभट्टाभ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयं चक्षुस्संयोगादितत्कारणसमुदायपर्याप्तधर्मत्वेनच व्यवसायादिसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता,तादृशधर्मत्वस्य न निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेदकत्वमिति गुरुमतादिसंग्रहः । उक्तशाब्दबोधसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य पदजन्यकाम्यसाधनता ज्ञानोपस्थिति मनिवेश्य पाकविशेष्यक तादृशज्ञानविषयत्वरूप योग्यताज्ञानादिरूप तत्तत्कारणपर्याप्तधर्मत्वेन तादृशज्ञानग्राहकतावच्छेदकता, पदजन्यकाम्यसाधनतज्ञानोपस्थित्यादि पर्याप्तधर्मत्वेनच निरुक्तभट्टाभ्युपगम विषयतेति, बाधो दुर्वारएव ।

नच तादृशयोग्यताज्ञानस्य भट्टमतेपि शाब्दधीहेतुतया तन्मतेपि तस्य सामग्रीशरीरे निवेशनमावश्यकं, तथाचाधिक पदजन्यतादृशयोग्यताज्ञानोपस्थितिनिवेशेपि * दर्शितसामग्र्याभट्टमतसिद्धत्वमस्त्येवेतिवाच्यम् । एवमपिपदजन्ययोग्यताज्ञानविरहकालीन दर्शितशाब्दसामग्रीमादायबाधस्यदुर्वारत्वात् ।(* येन रूपेण गुरुमते सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य ज्ञानग्राहकतावच्छेदकता तद्रूपस्य निरुक्तभट्टाभ्युपगम विषयतावच्छेदकत्वेऽप्रवेशोऽप्यहत एवेति वाच्यम् । अधिकान्तर्भावेन पर्याप्तिघटितधर्मस्य विलक्षणतया न्यूनपर्याप्त्याऽघटितत्वात् । पाठान्तरम् ।)

योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेपि पदानुपस्थितयोग्यतायाः शाब्द

[दी] मैवम् । शाब्दबोधेहि योग्यताज्ञानं कारणं । साच तेषामन्वय-प्रयोजकरूपवत्त्वं । तेन तज्ज्ञानं प्रथमं मृग्यते । नच शाब्द बोधे तदनुप्रवेशोपि नियतो मानाभावात् । नहि उपस्थितत्वा देव शाब्दबोधे भानं । उपस्थितताबाधितयावत्पदार्थानामेव त-थाभानप्रसंगात् । नियोज्यान्वयेपि काम्यसाधनताज्ञानस्य प्रथ-मंज्ञानं । नतु शाब्दबोधेपि तद्भानमित्यपूर्ववक्ष्यते । क्वचिच्छि द्रेतरत्वादेरपिभानं, एकविशेषबाधे शाब्दबोधसामान्यसामग्र्या विशेषांतरप्रकारकबोधजननस्वाभाव्यात् ॥

[ग]बोधविषयत्वानभ्युपगमात् नोक्तसामग्रीकाम्यसाधनताधी ग्राहिकेतित यातत्प्रामाण्याग्रहेपिनक्षतिरितिसमाधत्ते(मैवमित्यादिना)पदजन्योपस्थित्या दिसत्वे योग्यतायाश्शाब्दबोधप्रवेशे बाधकाभाव इत्यतो "नियत"इत्युक्तं ।

नन्वेवं स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ कामनाविशिष्टस्य यागेकार्यताबोधोप योगित्वरूप नियोज्यत्वेनान्वये काम्यसाधनताज्ञानोपयोगित्वरूप योग्यता याः पदानुपस्थितताया अपि अन्वयितावच्छेदकतया भानमिति तत्सि द्धान्तो भज्येतेत्यत आह (नियोज्यान्वयेपीति) (प्रथमं ज्ञानमिति) तैस्स्वीक्रियत इति शेषः । तावतैवेष्टसाधनता घटकापूर्वोपस्थित्यर्थं - अपूर्ववाच्यताया आवश्यकत्वादिति भावः । (नतु शाब्दबोधेपीति) न चैवं " इष्टसाधनता विधिरक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः, कार्यताविधिपक्षेपि अ न्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विशेष " इति मणिकार लेखनविरोध इति वाच्यं । तादृशग्रन्थस्याहि फलीभूतशाब्दबोधए-वेष्टसाधनताया अन्वयितावच्छेदकतया भाने न तात्पर्यं किन्तु स्वर्ग-साधनत्वस्यान्वयप्रकारतयान्वयप्रयोजकरूपयोग्यतात्मकतया तंज्ज्ञा-नस्य फलीभूतबोधात्पूर्वमवश्यमंगीकर्तव्यतया तद्बोधकप्रमाणांतरविरहे ण शाब्दमेव ज्ञानं पूर्वमंगीकर्तव्यं, तत्रापि विधेस्तात्पर्योपगमादित्य-त्रैव । अधिकं नियोज्यान्वये वक्ष्यामः ॥

नन्वेवं घटेन जलमाहरेत्यादौ पदानुपस्थितं छिद्रेतरत्वादिकम न्वयितावच्छेदकतया भासत इति तत्सिद्धांतभंग इत्यत आह (क्व चिदिति) (एकविशेषबाधइति) नचैवं यथा छिद्रे घटे जलाह-रणसाधनताबाधाच्छिद्रेतरघटत्वावच्छिन्ने पदानुपस्थितेपि जलाहरण-

साधनतान्वयधीस्तथा काम्यसाधनताज्ञानाविषय पाके कार्यताधीवि षयत्वबाधबलात्पदानुपस्थितेपि काम्यसाधनताधीविषयत्वविशिष्टे पा के कार्यतान्वयधीरावश्यकीति ,तादृशसामग्रीमादायैव बाध इति वाच्यं भट्टैर्धीतरबाधबलेन पदानुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधे भानोपगमात् ॥

अथैवमप्यर्थाध्याहारवादिनां गुरूणाम्मते तात्पर्यसत्त्वे पदानुप स्थितस्यापि काम्यसाधनताज्ञानादे र्भानावश्यकतया बाधवारणमशक्य मेवेति चेन्न । यद्यद्रूपावच्छिन्न समुदायपर्याप्तत्वेन प्रामाण्याविषय कज्ञानग्राहकतावच्छेदकता भट्टाभ्युपगता तत्तद्रूपशून्यकारणान्तर्भावेन पर्याप्तत्वस्य स्वाश्रयग्राहकतावच्छेदकत्व विशेषणत्वोपगमेन साम ञ्जस्यात् । गुरुमते व्यवसायसामग्रीघटक चक्षुस्संयोगादे र्मिश्रमतेच नुव्यवसायसामग्रीघटक व्यवसायादेस्तत्तद्रूप शून्यत्वा त्तदन्तर्भावेनप र्याप्तस्य ज्ञानग्राहकतावच्छेदक रूपस्य संग्रहः । अध्याहृतज्ञानग्राहक- सामग्र्यां पदजन्यतदुपस्थिते रधिकाया भट्टमते निवेशेपि तन्मतासि द्धकारणस्य गुरुमते ऽनिवेशाद्गुरुमतसिद्ध तादृशसामग्री पर्याप्तज्ञानग्रा हकतावच्छेदकं रूपं न निरुक्तरूपशून्य कारणान्तर्भावेन पर्याप्तमिति तद्रूपावच्छिन्नाग्राह्यत्वेपि प्रामाण्यरुय न बाधः ।

नच तादृशपदजन्योपस्थितित्वादि शून्यपदाजन्योपस्थिति मन्तर्भा व्य गुरुमतसिद्धज्ञानग्रहो पधायकता वच्छेदकरूपस्य पर्याप्तत्वान्न ता दृशधर्मव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । पदाजन्योपस्थितेरपि विशेषणतावच्छे दकप्रकारक ज्ञानादिविधया भट्टमते तादृशशाब्दबोधहेतुत्वेन तादृश विशेषणतावच्छेदक प्रकारकज्ञानत्वादि धर्मवत्त्वेन निरुक्तरूपशून्यता विरहात् ।

वस्तुतो गुरुमतेपि पदाजन्यार्थोपस्थिते स्तत्तदर्थोपस्थितित्वेन शा ब्दसामग्रीघटकत्वं नोपेयते , तात्पर्यादिज्ञानस्य तत्तदर्थविषयतानियमे न तन्निवेशेनैवोपपत्तेः । तथाच गुरुमतसिद्धसामग्रीघटक निखिलका रणानां भट्टमतेप्युक्तसामग्रीघटकत्वं निर्विवादमेवेत्युक्तरीत्या सामञ्ज- स्यम् । ज्ञाततालिङ्गकानुमिति सामग्रीघटक सिद्ध्यभावबाधविशेषाभा वादीनां प्रामाण्याविषयक ज्ञानग्रहोपधायक भट्टमतसिद्ध सामग्र्या मनन्तर्भावात् तादृशसामग्र्यास्तन्मते परिग्रहः । अतोज्ञाततालिङ्गक

परामर्शस्य ज्ञानत्वप्रकारकोपस्थितित्वादिना प्रामाण्याविषयक ज्ञानग्रहो पधायकपदाजन्योपस्थिति घटितान्वयबोधसामग्री घटकत्वेपि नक्षतिः। एवञ्च पदानुपस्थिताया अन्वयप्रयोजकरूपात्मक योग्यताया योग्यता ज्ञानबलादेव शाब्दबोधे भानस्वीकारेपि तादृशयोग्यताज्ञानस्य भट्टम तेपि शाब्दबोधहेतुतया तत्सामग्रीघटकत्वेन तादृशयोग्यताघटकानां प दजन्योपस्थितेर्भट्टमतेऽधिकायास्तादृश योग्यताविषयक शाब्दबोधेऽपेक्षित त्वेपि उक्तरीत्या तादृशसामग्र्या वारणसंभवात्, शाब्दबोधे तात्प र्यासत्त्वे योग्यताज्ञानबलाद्योग्यताभानं निर्युक्तिकमिति वस्तुगत्यनुरोधेन ग्रन्थकृता तन्निराकृतम् । ... ...

अथैवमपि सामग्र्यघटिते प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानाविषयकत्वेन यद्भट्टमतसिद्धं तदन्यथावज्ज्ञानग्राह्यत्वरूपसाध्येऽध्याहृत ज्ञानाविषयकज्ञा नवानात्मेत्याद्याकारक शाब्दबोधाविषयतया प्रामाण्यस्य गुरुमते बा धो निराबाध एवेति चेत् तत्कल्पे शाब्दान्यत्वेन तादृशज्ञानस्य विशेषणी यत्वात् । ... ...

यत्तु तादृशशाब्दबोधस्यानुभाविकत्वे भट्टेनापि पदाध्याहारकल्पन या तादृबोध उपपादनीय इति स शाब्दबोध उक्तरूपेण भट्टमतसिद्धोऽपी- ति समाधानं, तदसत्–यत्र पदजन्याया ज्ञानोपस्थितेरभाव उभयवादिसि द्ध स्तत्रत्यबोधे ज्ञानाविषयताया भट्टानभ्युपगतत्वात तद्ग्राह्यत्वमादा य बाधस्य दुर्वारत्वात्, ज्ञानभासकसामग्र्यनंतरोत्पन्नं ज्ञानं ज्ञानविषयक- मिति सामान्यतोऽभ्युपगमः अयं घट इत्याकारकस्वप्रकाशाभ्युपगमश्च- सायमपि विषयीकरोतीति तादृशाभ्युपगमव्यावृत्तरूपेणैवाभ्युपगमस्य निवेश्यत्वात् ॥ ... ...

वस्तुतस्तु यत्रात्मादेः पदार्थांतरस्य पदानुपस्थितेः ज्ञानस्य चा- न्यत उपस्थितिस्तत्रानुमितभानस्थलीयो ज्ञानान्वयबोधो भट्टाभ्युपगत:, परन्त्वसौ गुरुमते तात्पर्यादिज्ञानघटितसामग्रीजन्यः शाब्द एवेत्यत्र यद्- साय विचारः, भट्टमतेत्वसंसर्गाग्रहपदार्थोपस्थित्यात्मकसामग्रीमात्राधीन उ- क्तानुव्यवसायविषयः, एतावतैव च शब्दादनुपस्थितपदार्थस्य शाब्दबो- धेऽप्रवेशइति भट्टमतसिद्धांतस्योपपत्तिरिति कथिताध्याहृतार्थविषयक- शाब्दबोधः प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन च भट्टमतसिद्धएवेति ।

[दी] नच स्वर्गकामकर्तव्यताबोधविषयो यागविषयकं कार्यमिति-वेदजन्यं ज्ञानं गुणो: ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहाद्बाधः । वेदजन्यतादृशज्ञानस्य भट्टनये शशविषाणकल्पतया तद्ग्राहकसामग्र्या भट्टेनानभ्युपगमादिति वाच्यम् । अन्यथाख्यातिवादिनस्तस्य शशविषाणं द्रव्यं विषाणत्वादित्यनुमानादौ विरोधाभावात् । भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताक शाब्दानुमितिस्मृतिसामग्रीभिन्नत्वेन सामग्रीविशेषणीयेत्यपि कश्चित् । ... ...

[ग] अनुमानादिनेत्यादिनातादृशशाब्दबोधस्मृतिसामग्रीपरिग्रहः । (ग्राह्यज्ञानेति) तादृशवेदजन्यज्ञानेत्यर्थः (बाधइति) गुरुमतइत्यादिः ॥

इदमुपलक्षणं मनस्संयुक्तसमवायजन्यं घटमहं जानामीति ज्ञानं गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहात् मिश्रमते बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । ... ...

(वेदजन्यतादृशज्ञानस्येति) मनस्संयुक्तसमवायजन्यस्योक्तज्ञानस्यापि तथात्वं बोध्यम् (तद्ग्राहकेति) तादृशज्ञानग्राहकेत्यर्थः (भट्टेनानभ्युपगमादिति) तथच तादृशसामग्र्या निरुक्तरूपेण भट्टमतासिद्धा या सामग्री तद्भिन्नत्वेन तज्जन्यग्रहस्य साध्यघटकयावद्ग्रहान्तर्गतत्वादिति भावः (इत्यनुमानादौ विरोधाभावादिति) तथच यथा प्रसिद्धविषाणे शशीयत्वावगाहिन्याः शशविषाणं द्रव्यमित्याकारकानुमितेर्भट्टमतसिद्धतया तत्सामग्र्यपि तन्मतसिद्धा, तथा स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमित्याद्याकारक सामग्र्यन्तरजन्यबोधस्य वेदजन्यत्वाद्यंशे भ्रमरूपतया भट्टाभ्युपगताया उक्तानुमित्यादेस्सामग्र्यपि प्रामाण्याविषयक ज्ञानग्रहजनकतया भट्टमतसिद्धैवेति तदग्राह्यत्वेपि तादृशज्ञानप्रामाण्यस्य न बाधइति भावः । उक्तानुमित्यादिसामग्र्या भट्टानभ्युपगतत्वाभिमानिनो विशेषणान्तरप्रवेशेनोक्त बाधसमाधानमुपन्यस्यति (भट्टमतासिद्धेति) उक्तानुमित्यादि सामग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकतया व्यावृत्तिः । ज्ञाततालिंगकानुमिति सामग्र्या भट्टमते संग्रहाय ग्राहकताकान्तं सामग्रीविशेषणं । तस्याश्च ज्ञानग्राहकता न भट्टमतासिद्धेति तत्संग्रहः । भट्टमतासिद्धसामग्र्यास्तन्मतेऽप्रसिद्ध्या

त मतसंग्रहाय भट्टमतासिद्धत्वं सामग्रीविशेषणमुपेक्ष्य भट्टमतासिद्ध-ज्ञानग्राहकताकत्वपर्यन्तं तद्विशेषणमुपात्तं । तादृशीच सामग्री तन्मते घटाद्यनुमितिसामग्र्येव प्रसिद्धा । ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धं यत्तदन्यत्वस्य तत्र भट्टमतेपि सत्त्वात् । भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताक सामग्रीसामान्य भेद निवेशे गुरुमिश्रमतासंग्रहः । व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्ज्ञान ग्राहकतया भट्टमतासिद्धत्वादिति शाब्दानुमितिस्मृतीनामुपादानं । तासांच प्रत्यक्षान्यत्वेनैव निवेशः । नतु विशिष्य । तेनानुमितौ ग्राहकान्तविशेषणेनैव भट्टमतसंग्रहे शाब्दादिसामग्रीसामान्यभेदनिवेशेपि क्षतिविरहात्तत्सामग्र्यां तादृशविशेषणवैयर्थ्यमित्यपि समाहितम् । अतीन्द्रियगुरुत्वादि विषयघटितप्रामाण्यं पश्चाद्बहिर्भावनीयम् । तेन गुरुमते तादृशप्रामाण्याश्रयव्यवसायसामग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताक परोक्षसामग्रीत्वनियमेपि गुरुमते न बाधः ।

अथवा ज्ञानांशे परोक्षस्य सामग्री विवक्षणीया । ज्ञानांशे परोक्षत्वंच ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वं । गुरुत्वादिप्रकारकव्यवसायस्यापि ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यतया तत्सामग्र्याअपि गुरुमते संग्रहः । एवंच दर्शिताकारानुव्यवसायविषयकोपनीत भानसामग्र्या ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहेपि न मिश्रमते बाधः । तादृशोपनीतभानेपि उक्तानुमित्यादिवन्निरुक्तस्य ज्ञानांशे परोक्षत्वस्य सत्त्वात्तत्सामग्र्या उक्तविशेषणेन व्यावृत्तेः । एतन्मते दर्शितपदाजन्यज्ञानोपस्थिति घटितशाब्दसामग्र्या अन्येनैव विशेषणेन व्यावृत्तेस्तद्वारणाय दर्शितप्रयासो नास्तीतिबोध्यं ।

एवं घटज्ञानकालीन पटज्ञानवानहमित्याद्याकारक घटज्ञानांशोपनीतभानात्मक पटज्ञानानुव्यवसायसामग्र्या घटज्ञानाद्यभावग्राहक सामग्र्याच भट्टमतासिद्धया घटज्ञानप्रामाण्याग्रहेण मिश्रमते बाधोनेनापि विशेषणेन शक्यवारणः । उक्तानुमित्यादिसामग्र्या दर्शितरीत्यैव वारणसंभवात् , तद्वारणायाधिकविशेषणप्रवेशो व्यर्थइत्यस्वरससूचनाय " कश्चिदिति " । अत्र ज्ञानग्रहत्वेन ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रह निवेशसंभवे-तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन तन्निवेशः शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनमनुधावतीति ज्ञानग्रहत्वेन ग्रहं निवेश्य तद्विषयत्वकोटिकविप्रतिपत्त्यकथनेन मूलस्य न्यूनता, एवं प्रथमविप्रतिपत्तावपि ज्ञानपदस्य स्वाश्र

[दी] तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन योभट्टमतसि द्धस्तदन्योयावान् विशिष्टोऽ विशिष्टोज्ञानग्रहः - तद्विषयोनवेति निष्कृष्टमर्थं वक्ष्यति स्वाश्रयेत्यादिना। ... ...

[ग] यार्थकताया उक्तत्वात्तृतीयविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य ग्राहकसामग्री परत्वेतस्यास्ततोनभेदः। ... ...

नचाप्रामाण्याग्राहकत्व विशेषणाप्रवेशादेव विशेषः, पक्षसंकोचे नैव अप्रामाण्यग्राहक सामग्रीग्राह्याश्रयकप्रामाण्ये बाधकारणसंभवादि ति मिश्रमतं सम्यक्। तथासति यादृशज्ञानेप्रामाण्य संशयस्तत्प्रामा- ण्यस्य पक्षबहिर्भावेन तत्र मीमांसकैः स्वतस्त्वासाधनात्, प्रामाण्यसं शयानुपपत्तिरूपवक्ष्यमाणदूषणासंगतेः। एकस्यैव ज्ञानप्रामाण्यमिति पक्षवाचकपदस्य प्रथमविप्रतिपत्त्यनुरोधा दप्रामाण्यग्राहक सामग्रीग्रा ह्याश्रयकपरत्वं, तृतीयविप्रतिपत्त्यनुरोधेनच तदितरप्रामाण्यपरत्वमि- ति विरोधाच्च। एवं ज्ञानं गुण इत्यादि शाब्दबोधसामग्रीवारणाय प्रा माण्याग्राहकत्वेनेत्यादिरूपाप्रामाण्याग्राहकत्वस्य तृतीयविप्रतिपत्ताव प्यवश्यं विवक्षणीयतया दुर्वारएवोभयाविशेषः। यश्च स्वाश्रये ज्ञानत्वप्र वेशाप्रवेशाभ्यां मिश्राभिहितो विशेषः, सोप्यसंगतः। प्रयोजनसत्त्वे उभय त्रैव तत्प्रवेशावश्यकत्वात्तदसत्त्वे उभयत्रैव तदप्रवेशादित्यालोच्य तृती यविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य गृह्णाति - विषयीकरोतीति व्युत्पत्त्याग्रहपर त्वं गृह्यत इत्यस्यच विषयीक्रियत इत्यर्थपरत्वमभिसन्धाय तृतीयविप्र- तिपत्तेरेव सामग्र्यघटितसाध्यपरत्वमाह (तत्प्रामाण्येति) विशिष्टो विशिष्टोवेत्यस्य विषयबाधग्रहाभावेनेत्यादिः। पूर्ववन्मतभेदेन विकल्पः।

ननु तत्र यावत्पदाश्रवणात् कुतोज्ञानग्रहे यावत्त्वलाभः। नचैव कारादेव तल्लाभः। एवकारस्य यावत्पदसमानार्थकत्व विरहात्। न च विशेषणसंगतैवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थकतया शङ्खः पाण्डर एवे त्यादौ यथा यावच्छङ्खे पाण्डरत्वबोधः, तथात्रापि यावद्ग्रहे प्रामाण्य ग्राहकत्वबोधनिर्वाह इति वाच्यम्। शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ पाण्डरत्व स्य शङ्खविशेषणतया पाण्डरत्वे शङ्खनिष्ठाभावाप्रतियोगित्ववत्प्रामाण्यवि शेषणग्राह्यताबोधक पदसमभिव्याहृतैवकारात् प्रकृते स्वाश्रयग्रहविष

[दी] यथाच तस्मादयमर्थोलभ्यते तथैवकारार्थविवेचने-प्रपंचितमस्माभिः । केचित्तु तत्र ग्राहकं यावत्त्वेनविशेषणीयं, एव कारश्च प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभायेत्याहुः । ...

[ग]यतायामेव प्रामाण्यत्वव्यापकता लाभसंभवेन विवक्षितस्य प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वस्या लाभात् । सरोजेन नीलेन भूयत एवेत्यादौ क्रियासंगतैवकारेणात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्यैव प्रत्यायनात्प्रकृतेप्येवकारस्य, क्रियासंगततयाऽयोगव्यवच्छेदबोधकत्वासंभवा च्चे त्याशंकां परिहरति (यथाचेति) (एवकारार्थविवेचने प्रपञ्चितमस्माभिरिति) ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेतिवत् ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यप्रयोगात् ग्रहणादिरूपार्थवाचक धातु समभिव्याहृतेनाप्येवकारेणायोगव्यवच्छेद एव प्रत्याय्यते । ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तरिज्ञाने यथा क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते, तथा ज्ञानेनार्थो गृह्यत एवेत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि विशेषणीभूतेपि कर्तरि अविशेषणस्यापि क्रियाकर्तृत्वस्यायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते, न तु विशेष्यकर्मणि विशेषणीभूततत्तत्कर्तृक क्रियाकर्मत्वायोग व्यवच्छेदः । ज्ञानग्राह्यत्वायोगस्याप्रसिद्धेः । विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदस्यायोगव्यवच्छेदरूपत्वेऽप्रसिद्धिविरहेपि उक्तस्थले तद्बोधस्वीकारे ज्ञानग्राह्यत्वे रजतत्वव्यापकताया अबाधेन ज्ञानेन रजतं गृह्यत एवेत्यादि प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतज्ज्ञानग्राह्यत्वेर्थत्वव्यापकताविरहेण एतज्ज्ञानेनार्थो गृह्यतएवेत्यादि प्रयोगानुपपत्तेश्च । एवं च प्रकृतेपि प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वं प्रत्येतव्यमिति विवक्षितार्थलाभः । तद्बोधो यथाकथञ्चिदुपपादनीय इति भावः ।

अत्रापि विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणायोगव्यवच्छेद एवकारेण प्रत्याय्यत इत्यभिमानिनां यावत्पदपूरणेन सिद्धसाधनं वारयतां - मिश्राणां मतमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) (यावत्त्वेन विशेषणीयमिति) नन्वेवमेवकारवैयर्थ्यमत आह(एवकारश्चेति) प्रामाण्यमात्रस्य तथात्व लाभाय - पक्षतावच्छेदकप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वलाभाय । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधने योगिज्ञानादिमात्रवृत्तिप्रामाण्यविशेषे अंशतस्सिद्धसाधनापत्तिरिति भावः । ... ...

[टी] अन्येतु तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन यदुभयवादिसिद्धं - त
द्भिन्नत्वमग्राहकान्तार्थः । यदा ययोर्विवादस्तदा तात्पर्यवशा-
त्तदुभयपरमुभयपदम् , अतो नाननुगमोदोषाय- ... ...

[ग] अत्रच प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे साध्यस्य स्वत्व -
घटितत्वेना ननुगमेनांशतोबाधः । उपदर्शितैवकारव्युत्पत्त्यैव ग्राहकस्य
यावत्त्वलाभे यावत्पदपूरणं चानुचितमित्यस्वरसः । ... ...

ज्ञानं गुण इति शाब्दबोधादिना प्रामाण्याग्रहात् बाधस्य
वारणाय, ओदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादि शाब्दबोधे प
दानुपस्थितस्यौदनसाधनत्वादिज्ञानस्य योग्यताबलात् अन्वयितावच्छेद
कतया भाने तादृशशाब्दबोधे तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधस्यच वार
णायावलंबितम्मतमन्येषामुपन्यस्यति (अन्येत्विति)तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन
तत्प्रामाण्यग्रहाजनकत्वेन । उभयवादिसिद्धं - नैय्यायिकमीमांसकोभय
वादिसिद्धं । अग्राहकान्तार्थः, सामग्र्यां विशेषणमितिशेषः । व्यवसायानु
व्यवसायसामग्र्योः प्रामाण्याग्राहकत्वेन नैय्यायिकसिद्धतया तत्संग्रहा
योभयसिद्धत्वनिवेशः । गुरुमतासिद्धायाः दर्शितकाम्यसाधनताज्ञानादि
विषयकसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकतयागुरुनैय्यायिकोभयसिद्धतया न
तत्संग्रहः । ... ... • ... ...

नच शब्दाजन्यतादृशज्ञानोपस्थितेः नैय्यायिकमते शाब्दसाम-
ग्र्यप्रविष्टतया तद्घटितशाब्दसामग्री न नैय्यायिकसिद्धेति कथं तद्वा
रणमिति वाच्यम् । तादृशोपस्थितिघटितकारकस्तोमस्य शाब्दसामग्रीत्वेन
नैय्यायिकासिद्धत्वेपि प्रामाण्याग्राहकत्वेन तत्सिद्धत्वात् । ...

नन्वत्र मीमांसकसामान्यं यः कश्चन वा निवेश्यते, आद्ये व्यव-
सायानुव्यवसायसामग्र्योर्गुरुमिश्रमतेसंग्रहानुपपत्तिः । प्रथमायाः प्राम
ण्याग्राहकतया मिश्रभट्टानुमततया द्वितीयायाश्च तथात्वेन गुरुमतस
म्मततया मीमांसकसिद्धत्वावच्छिन्नभेदाभावात् । द्वितीयेच समभपदा
र्थरूपबाधाद्यभावघटित ज्ञानानुमित्यादिविशेषसामग्र्याः प्रामाण्याग्राह
कत्वेन गुरुमतसिद्धभिन्नतया प्रामाण्यस्य तया अग्रहेण भट्टमते बाध
इत्यत आह (यदाययोरिति) अतः-तात्पर्यभेदात् । अननुगमः - अनुगतरू

[दी] नैयायिकासिद्धयाज्ञातताघटित तत्प्रत्यक्षजनकसामग्र्या प्रामा ण्याग्रहात् ज्ञानग्राहकेति । नच ज्ञानं द्रव्यमित्यन्यथाख्यातिसाम ग्र्या प्रामाण्याग्राहादुक्तयावत्सामग्री ग्राह्यत्वाभावरूप परतस्त्वसा धने सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । ... ...

[ग] पेण मीमांसकानुपादानं । न दोषायेत्यन्वयः । विवादभेदेन साध्यभेद- स्वीकारे क्षतिविरहात् । शब्दैक्यमात्रस्यानपेक्षितत्वात् । सामग्रीपदार्था ननुगमेनार्थभेदस्य दुष्परिहरत्वादिति भावः । ज्ञानग्राहकत्वरूपविशे ष्यांशसार्थक्योपपत्तये नैय्यायिकोपादानमिति दर्शयति (नैयायिकेति) ज्ञातताया भट्टमतसिद्धत्वेपि नैयायिकासिद्धतया उभयासिद्धत्वमावि ष्कर्तुं नैय्यायिकासिद्धत्वाभिधानं । तादृशज्ञातताघटितत्वेन तत्प्रत्यक्ष सामग्र्या उभयवाद्यसिद्धत्वलाभः (प्रामाण्याग्रहादिति) बाधवारणाये तिशेषः । भट्टेन समं विवादे प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतमात्रासिद्धत्वनिवे शे बाधाप्रसक्त्या ज्ञानग्राहकत्वोपादानमनर्थकमापद्येतेति भावः । (अन्यथाख्यातिसामग्र्येति)गुरुमतासिद्धत्वेन उभयमतसिद्धभिन्नयेतिशेषः। सिद्धसाधनं - अर्थान्तरं । नैय्यायिकसिद्धतादृशान्यथाख्यातिसाम - ग्र्याः प्रामाण्याग्राहकतयैव तन्मते उक्तपरतस्त्वसत्त्वेन चरितार्थतया गुरुणासमंविवादे तस्याः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिरिति यावत् । ननु सिद्धसाधनं यथाश्रुतमेव । गुरुणा प्रामाण्याविषयकग्रहत्वेन तादृशपर तस्त्वाभ्युपगमासंभवात् । ... ...

अथैवमपि अनुव्यवसायसामग्र्या गुरुमतासिद्धया प्रामाण्याग्रहा दर्थान्तरस्य वक्ष्यमाणविशेषणेनापि वारणासंभवादसंगतिः । यदिचा नुव्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तत्सामग्र्याः तत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन गु रुमतसिद्धत्वमस्त्येवेति मन्यते । तदा तादृशसामग्रीत्वेन तस्याः प्रामा ण्यग्राहकत्वमपि गुरोरनुमतमिति प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतासिद्धत्वं दुरपह्नवमेव । यदिच मनस्संयुक्तसमवायादिसमुदायत्वेन प्रामाण्याग्रा हकत्वं तस्यां गुरुणा स्वीक्रियत इति न तादृशानुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमित्युच्यते, तदा उक्तान्यथाख्याति सामग्र्या दोषादिरूपाया ज्ञानसामग्रीत्वादिना गुरुमतासिद्धत्वेपि दो षादिघटित समुदायत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्वं तस्या गुरुमतासिद्धमेवेति

[दी] व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेन सामग्रीविशेषणात् । पूर्वोक्तदिशात्रापि निष्कर्षोबोध्य इत्याहुः - इतिप्रथमाविप्रतिपत्तिः ॥

[ग]कथमियमाशंका। यद्यपि व्यवसायसामग्र्या अपि प्रामाण्यात्रिषयकज्ञान जनकसामर्थ्यत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्वस्य गुर्वादिमतसिद्धतया तज्ज्ञान व्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमविषयभिन्नत्वमवश्यं विवक्षणीयमिति शंकासंगतिः, अन्यथाख्यातिजनकसामग्र्या दोषादि घटितायास्तेन रूपेण गुरुणानभ्युपगमेन तद्धारणासंभवात् , नैय्यायि कसिद्धधर्मिज्ञानवदनन्तरजातबोध्यस्मरणरूपज्ञानद्वयोत्तरान्यथाख्यातिस्थ ले तादृशज्ञानद्वयस्यैव गुरुणा भ्रमत्वस्वीकारात् , एकतरव्यक्तिसाम ग्रीत्वस्य न्यायमतसिद्धान्यथाख्यातिकारणकलापे असत्वात् तादृश कारणकलापस्य न्यायमते गुरोस्तादृशाभ्युपगमाविषयत्वाभावादित्युच्य ते । तदानुव्यवसायसामग्र्या अपि व्यवसायरूपतया स्वीकृतज्ञानग्रह व्यक्तिसामग्रीत्वेन प्रामाण्यग्राहकरूपाया एव गुरुणाङ्गीकारात् तद्ग्राह्यत यार्थान्तरेण व्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

मैवं- अनुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धावपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशतानिराकर्तॄणां नैय्यायिकानां प्राथमिकज्ञानग्राह्यत्वरूपस्वत स्त्वस्य प्रामाण्ये निराकरणेन उद्देश्यसिद्धेः । अन्यथा व्यवसायसाम ग्र्या न्यायमते ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेषणानाक्रान्ततया तस्यास्साध्यावटक त्वेन तद्ग्राह्यतायाः कथञ्चिदपि निराकरणायोगेन समीहितासिद्धेरेव प्रलेपायितत्वात् । (व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेनेति) व्यधिकरणप्रका रकमिच्छादिकं प्रसिद्धमेव तन्मते । ... .

नचैवं ज्ञानमिच्छामीति विशिष्टज्ञानसामग्र्या गुरुमतासिद्धतया तद्ग्राह्यतामादाय परतस्त्वसाधने सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यं, त स्यापि दोषस्यैतन्मतेऽस्वरसबीजत्वात् (अत्रापि निष्कर्षइति) सामग्री निवेशस्यानतिप्रयोजनत्वात् प्रामाण्याविषयत्वेन मतद्वयासिद्धभिन्नव्यधि करणधर्मप्रकारकान्यसकलज्ञानग्रहविषयत्वरूप निष्कृष्टसाध्योपादानमि त्यर्थः । अत्रकल्पे ज्ञानजन्याज्ञाततेति प्रत्यक्षसामग्र्यग्राह्यतया भट्टमते बाधः । मतत्रये एकरूपेण साध्यत्वानिर्वाहः । ... ...

न च मतान्तरसामग्र्यननुगमानुयोगस्तुल्यः, फलोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदनुगमात् । ... ...

न च प्रत्येकं मीमांसकेन विवादेन्यमतासंग्रहोन दोषाय, त्रिभिरेकदा विवादे मीमांसकत्रयस्यैवोपादाने साधारण्यसंभव इति वाच्यं । त्रिभिरेकदा विवादे मीमांसकत्वेन त्रयोपादाने गुर्वादिमते प्रामाण्यग्राहकतया मिश्रादिमतसिद्धव्यवसायादिसामग्रयसंग्रहस्योक्तस्य दुर्वारत्वात् । मीमांसकत्रयत्वेन निवेशे सप्तमपदार्थरूपाभावघटितज्ञानग्राहकसामग्रीविशेषाणां तत्तद्ग्रहजनकत्वेन गुरुमतसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकत्वेन पूर्वोक्तदोषवारणेपि ज्ञानमतीन्द्रियमित्याद्यनुमितेरन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वाणेन गुरुणानंगीकारात्तत्सामग्र्या मतत्रयसिद्धभिन्नतया भट्टमते व्यधिकरणप्रकाराजनिकया प्रामाण्याग्रहात्तन्मते बाध इत्यादिकमस्वरसबीजं बोध्यम् । इति प्रथमा विप्रतिपत्तिः । ...

इति गदाधरभट्टाचार्यविरचिते

प्रामाण्यवादे

॥ प्रथमाविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ द्वितीयविप्रतिपत्तिः ॥

[म] तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यं नवा । ...

[दी] (तज्ज्ञानविषयकेति) तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वेनोत्तरज्ञाने विशेषणीये । ईश्वरज्ञानञ्च न तत्समानाधिकरणम् । अतोनाप्रसिद्धि र्निषेधकोटेः । ... ...

[ग] मूले द्वितीयविप्रतिपत्तौ तज्ज्ञानपदं प्रकृतप्रामाण्याश्रय तत्तद्व्यक्तिपरं। ज्ञानसामान्यनिवेशे यथाश्रुते भट्टमतापरिग्रहप्रसंगात् । ज्ञानरूपविषयघटितप्रामाण्ये बाधापत्तेश्च । ग्राह्यपदेन तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वं विवक्षणीयम् । अन्यथाज्ञानव्यक्तिभेदेनप्रामाण्यभेदानुपगमे घटत्वादिप्रकारकैतज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्य तादृशज्ञानान्तरपक्षक प्रामाण्यानुमितिविषयतयासिद्धसाधनापत्तेः । तत्र तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यमीश्वरज्ञानं तद्विषयत्वस्य केवलान्वयितया निषेधसाधने साध्याप्रसिद्धिः । विधिसाधनेच सिद्धसाधनम् । चरमज्ञाने तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वनिवेशेपि तज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानमात्रस्यैव तज्ज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्य तत्समानाधिकरण ज्ञानाप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धितादवस्थ्यं अतस्तज्ज्ञानविषयकज्ञाने तदजन्यज्ञानेच तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यं विशेषणं पूरयति (तज्ज्ञानसमानाधिकरणेति) व्यापके नव्यर्थविशेषणत्वं दोषइति विधौ द्वितीयसामानाधिकरण्यविशेषणस्या खण्डाभावान्तरावटकत्वेपि नक्षतिः, (नतत्समानाधिकरणमिति) तज्ज्ञानपदेन यस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्यं ग्राह्यं तादृशस्य अस्मदादिज्ञानस्योपादेयत्वादिति भावः (अतइति) तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वेन । तज्ज्ञानविषयकज्ञानत्वेनच ईश्वरज्ञानस्यानिवेशादिति शेषः । शेषज्ञाने समानाधिकरणत्वनिवेशे पूर्वज्ञाने तद्विशेषणासत्त्वेपि विधौ सिद्धसाधनाप्रसक्तेः उभयत्र तद्विशेषणव्यावर्त्यतया निषेधाप्रसिद्धिरेवाभिहितेति । ...

यद्यपि तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वपर्यन्तस्य विवक्षणीयतया तज्ज्ञानावृत्तिपदार्थएव निषेधप्रसिद्धिः संभवति, ईश्वरज्ञानस्य तज्ज्ञानांशे तदवृ

[दी] तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोग्यर्थक मजन्यान्तम् । कारणाभावप्रयुक्तश्च कार्याभावइत्यपिकेचित् । तच्चिन्त्यम् । ... ...

[ग] त्तिप्रकारकत्वे भ्रमत्वापत्तेः । तथापि तादृशज्ञानप्रकारत्वमात्रं साध्यमिति विवक्षान्तरानुसरणेन अप्रसिद्धिरभिहिता । तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वस्यसाध्यत्वे निषेधसाधने बाधोबोध्यः । मिश्रमतमाह (तज्ज्ञानेति) जन्यपदस्य तद्व्यतिरेकप्रयुक्त व्यतिरेकप्रतियोग्यर्थकतया अजन्यपदेन यद्यपि तत्प्रागभावप्रयुक्तप्रागभावाप्रतियोगित्वं बोध्यते, तथापि तावता ईश्वरज्ञानव्यावृत्त्यसंभवान्नत्रर्थान्तरप्रवेशितः । एवंच परमेश्वरज्ञानस्य प्रागभावप्रतियोगिताविरहेण तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगित्वविरहान्नचरमज्ञानपदेन तदुपादानसंभवो नवा मध्यमज्ञानपदेनेति पूर्वोक्तदोषोद्धारः । ईश्वरज्ञानस्य प्रामाण्यानुमितेश्चेतराभावाप्रयुक्तात्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वा दभावसामान्यप्रतियोगित्वमुपेक्ष्य प्रागभावप्रतियोगित्वं निवेशितम् । प्रथमं प्राक्पदं संपातायातम्, विषयतासंबन्धेन जन्यमात्रहेतोरीश्वरज्ञानस्य तादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या अन्यसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धावपि कार्याभावाप्रयोजकतया तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्याभावसामान्यनिवेशेपि क्षतिविरहात् । प्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकपरामर्शादिजन्यप्रामाण्यानुमित्यादिप्रागभावः परामर्शादिप्रागभावप्रयुक्ततयैव व्यावर्तयितुंशक्यते न तु तदीयाभावान्तरप्रयुक्तत्वेन, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितया तदधिकरणे परामर्शादेरत्यन्ताभावासत्त्वात् । कारणध्वंसस्य कार्याभावाप्रयोजकत्वादिति सूचनार्थंवा तत । तत्प्रयुक्तत्वंच तदधीनसत्ताकत्वं । अधीनत्वंच स्वरूपसंबन्धविशेषः । कारणस्य प्रागभावरूपव्यतिरेकेस्वप्रागभावविरोधिकार्यं नोत्पद्यतइतिकार्यप्रागभावसत्त्वं कारणप्रागभावाधीनमिति तस्यतत्प्रयुक्तत्वमित्याह (कारणेति)

केचित्तु तदुत्तरसत्त्वसहितं तद्व्यतिरेकोत्तरं नियमतोऽसत्त्वं तत्प्रयुक्तत्वम् । प्रामाण्यानुमितिप्रागभावश्च तज्जनकपरामर्शप्रागभावध्वंसेतुतरस्मिन्परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽस्ति, तादृशप्रागभावव्यतिरेकरूपस्य परा-

[ग] मर्शस्य चोत्तरस्मिन्परामर्शे द्वितीयक्षणादौ नियमतो नतिष्ठति । परा मर्शादिद्वितीयक्षणे तृतीयक्षणेवानुमितेरुत्पत्तेरिति तत्प्रयुक्त एव । प्रथमदळप्रवेशात् संग्राह्यस्यानुव्यवसायादिप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयक- स्वात्मकज्ञान तादृशस्वोत्तरज्ञानान्तरप्रागभावनाशोत्तरं नियमेनासत्वे- पि न तादृशप्रागभावप्रयुक्तत्वं । चरमदळप्रवेशात्तदनुव्यवसायादिपूर्वं किंचित्कालजातव्यवसायविषयकानुमित्यादिप्रागभावोत्तरकाले सताप्य नुव्यवसायादिप्रागभावस्य न तादृशानुमित्यादिप्रागभावप्रयुक्तत्वं । ता- दृशानुमित्यादिप्रागभावनाशोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायादिप्रागभावस त्वेन तद्व्यतिरेकस्य तादृशातीतानुमित्यादिप्रागभावव्यतिरेकोत्तरकाले नियतासत्त्वाभावात् । यादृशानुव्यवसायादेरव्यवहितपूर्वकाले तद्वतःपुं सोन्यस्यवा कस्यचिद्व्यवसायविषयकमनुमित्यादिरूपं योगजप्रत्यक्षरू पंवा ज्ञानं जातं तत्प्रागभावस्य तत्प्रागभावप्रयुक्तत्वेपि नक्षतिः । सर्वं स्यैवानुव्यवसायस्य अव्यवहितपूर्वं व्यवसायविषयकतादृशज्ञानोत्पत्तौ- मानाभावेन तादृशानुव्यवसायमादायैव प्रामाण्ये साध्यसत्त्वस्य परैरु पपादनीयत्वात् । अत्रचाभावस्य गुरुमतेधिकरणरूपतया ज्ञानप्रागभा वस्य चात्मरूपस्य व्यतिरेककालाप्रसिद्ध्या गुरुमते ज्ञानप्रागभावप्रयु क्तत्वाप्रसिद्धिश्चिन्ताबीजमेवेत्याहुः । ... ...

स्वरूपसंबन्धरूपाधीनत्वघटितप्रयुक्तत्वनिवेशेपि व्यवसायजनका त्ममनोयोगप्रागभावस्य आत्मनिष्ठस्य तन्निष्ठतद्विषयकज्ञानप्रागभावात्म कतदात्मस्वरूपतया तत्प्रयुक्तगुरुमतसंग्राह्यव्यवसायप्रागभावस्य त- ज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तत्वं तन्मते दुर्घटमिति चिन्ताबीजम् ।

तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावत्वेन प्रयोजकताविवक्षणे स्वरूपसंब न्धरूपाधीनत्वस्याप्रामाणिकता तद्बीजम् । मतान्तरे तज्ज्ञानविषयकतत्त ज्ज्ञानव्यक्तिप्रागभावत्व विशिष्टाधिकरणकालोत्तरं यद्धर्मविशिष्टस्य सत्त्वं तादृशप्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणकालोत्तरंच नियमेनासत्त्वं- तद्धर्मभिन्नप्रागभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्वस्य अजन्यान्तोर्थत्वे आ त्मस्वरूपप्रागभावानधिकरणकालाप्रसिद्धेरुद्धारसंभवेपि पूर्वोत्पन्नासि- द्ध्यादिवशेन यत्र परामर्शादितृतीयक्षणएव प्रामाण्यानुमित्यादिकमुत्पन्नं तत्परामर्शादिप्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणतत्परामर्शाद्युत्पादक्षणोत्तरमपि

[दी] ननु यथार्थघटेच्छासंस्कारतत्त्वादिहेतुकया पक्षधर्मताबला दुद्धटप्रमात्वविशिष्टापूर्वव्यक्तिग्राहिण्या अनुमित्या ग्राह्यत्वात्सिद्धसाधनम्। ... ...

[ग] तदनुमित्यादिप्रागभावत्वविशिष्टसत्त्वेन तादृशानुमितिनिरूपितप्रागभावत्वस्य निरुक्तधर्मभिन्नत्वेन तादृशानुमितिग्राह्यतया सिद्धसाधनमित्यादिकं चिन्ताबीजमवसेयं (यथार्थघटेच्छेति) याथार्थ्यं घटे घटत्वप्रकारकत्वं, तच्च संस्कारादावप्यन्वेति। तद्धेतुका घटत्वप्रकारकप्रमानुमितिश्च समवायेन तादृशप्रमासाध्यका आत्मपक्षका, जन्यतासंबन्धेन तत्साध्यका तज्जन्यत्वसाध्यकावातादृशेच्छादिपक्षिकाच, आत्मनि पक्षे-समवायेन हेतुता। अन्त्येच तादात्म्येनेति बोध्यम्। घटप्रमात्वं घटे घटत्वप्रकारकत्वं। तद्विशिष्टा या अपूर्वा - तदनुमितिजनकपरामर्शाविषयोव्यक्तिः तद्ग्राहिण्या, मीमांसकमते सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेन प्रमात्वेन व्यक्त्यन्तराविषयकपरामर्शादपि अज्ञातव्यक्तिप्रकारकानुमितेस्संभवादितिभावः। सिद्धसाधनं - अर्थान्तरं। मीमांसकमते तादृशानुमितिग्राह्यतयैव विधिप्रसिद्धेश्चरितार्थतयोद्देश्यप्रत्यक्षादिविशेषग्राह्यत्वासिद्धिरिति यावत्। न तु यथाश्रुतं सिद्धसाधनं। विशेषणधीहेतुतावादिभिर्नैय्यायिकैः पूर्वागृहीतव्यक्तिप्रकारकानुमित्यनुपगमेन तन्मतेनुमितिमादायोक्तसाध्यसत्त्वानिर्वाहात्। ... ...

अथ ज्ञानपदं यदि तज्ज्ञानव्यक्तिपरमुच्यते, तदाऽपूर्वव्यक्तिविषयकज्ञानाजन्ययोक्तानुमित्या तद्व्यक्तौ ग्राह्यतामादायार्थान्तरप्रसक्तिः, तज्ज्ञानपदस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रयपरत्वे घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयपरत्वेवा नायं दोषः, उक्तस्थले परामर्शेन प्रमात्वपुरस्कारेण तदाश्रयव्यक्त्यन्तरावगाहनात्तादृशानुमितेस्तन्मतेपि तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वानिर्वाहात्। ... ...

नचैवमपि यत्र घटत्वादिमात्रप्रकारकमेव ज्ञानं घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यप्रकारेण परामर्शेनावगाढं, तत्रत्यानुमितिर्नैवमपि वारयितुं शक्यत इति मिश्रभट्टमते तद्ग्राह्यतामादायैव पर्यवसानं कथं नस्यादिति

[दी] अथ तज्ज्ञानपदेन तस्य - प्रामाण्यस्य तद्घटकस्य तत्प्रका रकत्वादेर्वा आश्रयमात्रस्याभिधानाददोषः, इतिचेन्न – भट्टमताप रिग्रहप्रसंगात् । ... ...

[ग] वाच्यम् । व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वविशेषणेन तादृशानुमितेरपि वारणसंभवात् । एवं ज्ञानत्वेन पटादिज्ञानविषयकपरामर्शाद्यत्र घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञाना तेन रूपेण घटज्ञानानुमितिः सापि कथञ्चिद्वारणीयेत्याशंकते (अथेति) लाघवमनुसृत्याह (तद्घट केति) आदिना तद्वद्विशेष्यकत्वस्य विकल्पेन परिग्रहः । ज्ञानत्वनिवेशे पि प्रयोजनविरहात्तन्निवेशव्यवच्छेदाय मात्रपदम् । सामान्यपरंवा । तेन यत्किञ्चित्तदाश्रयविषयकज्ञानजन्यतया तादृशज्ञानजन्यत्वसामान्याभाव वत्त्वविरहात् उक्तानुमितिव्यावर्तनंस्पष्टीकृतं । उत्तरज्ञाने चैत्रादिनिष्ठ त्वेन विशेष्ये, नतुप्रामाण्याश्रयसमानाधिकरणत्वेन, ईश्वरज्ञानस्यापि प्रा माण्याश्रयतया तस्यापिच तत्समानाधिकरणतया तद्व्यावृत्त्यनुपपत्तेः । (भट्टमतापरिग्रहेति)तन्मते प्रमात्वमनुरस्कृत्य ज्ञानत्वेन, व्यापकत्वज्ञानात् प्रमात्वेनानुमितेर्मिश्रमतखण्डनावसरे निराकृतत्वात् प्रमात्वावच्छिन्न-व्यापकताज्ञानस्यच प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमा द्भट्टमते संग्राह्या या ज्ञाततालिंगकानुमितेरुक्तलक्षणाक्रांतत्वादितिभावः ॥ ...

अथैतद्वचीयप्राथमिकघटादिज्ञानात्पूर्वं तदीयप्रामाण्यस्यानुप - स्थितया तेन रूपेण व्यापकताज्ञानासंभवात् ज्ञाततालिंगकानुमित्या त-दीयप्रामाण्यं न गृहीतुं शक्यत इति घटत्वादिकमादाय या यद्धर्मवन्निष्ठा यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्वति तत्प्रकारकज्ञानजन्येत्यादि सामान्य व्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मताबलेन घटत्वादिघटितप्रामाण्यविशिष्टज्ञानानुमितिः भट्टैरंगीकार्या, साच घटत्वादिप्रकारकज्ञानज्ञानमंतरेणापि भवंती न घ टत्वादिप्रकारकत्वघटितप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्येति न भट्टमतापरि ग्रहः । ... ...

नच यत्तदर्थाननुगमात् घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्यप्रकारकानुमि-त्यौपयिक घटत्वादीतरतद्धर्मघटित प्रामाण्यावच्छिन्ननिरूपितव्याप्ती-ना मानंत्या दसर्वज्ञदुर्ज्ञेयतया प्रामाण्यप्रकारकानुमितिर्न संभवन्ति, य

[दी] यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्तया प्रामाण्यविशेषलाभ स्तु प्रकृतेपि दुर्वारः । यत्र एतादृशानुमानावतारस्तस्य पक्षबहि र्भावेतु सर्वज्ञाएव तदवताराभाजनंप्रामाण्यं प्रष्टव्याः ।

[ग] किञ्चिदेकधर्मघटितसाध्यसाधनव्याप्तिज्ञानादेवप्रकृतधर्मघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञाना त्तद्घटितसाध्यसिद्ध्युपगमे प्रकृतधर्मघटितहेतौ तद्घटितसाध्यस्य व्यभिचारज्ञानदशायामपि यत्तत्पदार्थांतरघटित किंचित्साध्यसाधनव्याप्तिज्ञाना त्प्रकृतानुमित्यापत्तिः । यद्यदर्थघटितसाध्यसाधनोभयं यदोपस्थितं तदानींतनानुमितौ तत्साध्यसाधनोभयव्याप्तीनां ज्ञानस्य हेतुतास्वीकारे तदानीमप्रसिद्धसाध्यस्यैव तदीयव्याप्तिज्ञाननिरपेक्षानुमितिस्वीकारेपिच नोक्तातिप्रसंगवारणसंभवः । तत्साध्याप्रसिद्धिस्थलीयानुमितिसामग्र्याः तत्साध्यस्य तद्धेतौ व्यभिचारज्ञानदशायामपि सत्वात् । तत्काळस्यापि तत्र हेतुतया अतिप्रसंगवारणे व्याप्तिज्ञानहेतुतावैयर्थ्यादिति वाच्यम् । तत्तदर्थघटित साध्यसाधनोभयव्याप्तिज्ञानविरहविशिष्ट तत्तदर्थघटितसाध्यसाधनोभयोपस्थितेः प्रतिबन्धकतां यत्किंचिदेकार्थघटितसाध्यसाधनोभयव्याप्तिज्ञानस्यच हेतुतांस्वीकृत्यातिप्रसंगस्यवारणीयत्वात् । तत्तदर्थघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानमेव पक्षे तत्तदर्थघटितसाध्यसिद्धौ नियामकमास्थेयं । सामान्यमुखीयव्याप्तिर्यत्रानुमितिप्रयोजिका तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानानपेक्षायामपि नक्षतिः, विलक्षणाया स्सामग्र्या स्तत्रोपादेयत्वादित्यभिप्रायिकामाशंकां निराकरोति (यत्तद्भ्यामिति) प्रकृतेपि-इच्छादिलिंगकप्रमानुमितिस्थलेपि । या यद्धर्मवद्विशेष्यिका, यद्धर्मप्रकारिकेच्छा सा तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्येत्याद्याकारक पटादिज्ञानविषयक व्याप्तिज्ञानात् पक्षधर्मताबलेन घटादिप्रमात्वविशिष्टलाभो दुर्वार एवेत्यर्थः । तथाच प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेशेपि तादृशानुमितिग्राह्यतया सिद्धसाधनं दुर्वारमिति भावः । ननु सर्वत्रैतादृशानुमानानियमेन यादृशप्रामाण्यं स्वाश्रयविषयकज्ञानाजन्यानुमितेर्नविषयः तदेव पक्षीकर्तव्यमिति नासिद्धसाधनावकाश इत्यत आह (सर्वज्ञाएवेति) तदवताराभाजनं-स्वाश्रयविषयकज्ञानाजन्यसामान्यव्याप्त्यधीनानुमित्यविषयं ग्राह्यं(प्रामाण्यंप्रष्टव्याइति)

[दी] अत्राहुः—तादृशज्ञानजन्यत्वेन यन्नैय्यायिकसिद्धं तद्भिन्न त्वमजन्यान्तेनविवक्षितम् । नैयायिकनये ज्ञाततायाश्शशविषाणक ल्पत्वात्तत्पक्षकादिकमपि ज्ञानमसत्कल्पमेव ।

[ग] तथाच कालस्यानवधिकतया आत्मनां चानंत्येन सर्व-त्रैव प्रामाण्ये किंचित्पुरुषीय किंचित्कालीन तादृशानुमितिविषयत्वसं-भावनया विशिष्य पक्षस्यैव दुष्प्रतिपंत्तिकतया विचारासंभव इति भावः (तादृशज्ञानजन्यत्वेनेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयक चैत्रादिज्ञानजन्यत्वे नेत्यर्थः । (तद्भिन्नमजन्यान्तेनाविवक्षितमिति) तथाच विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतावादिनां नैय्यायिकाना मज्ञातप्रमाया अनुमितावपि अप्रकारतया उक्तप्रमासाध्यकानुमिति स्तत्तत्प्रमारूपविशेषणज्ञानजन्यत या नैय्यायिकसिद्धैवेति न तद्ग्राह्यतया कथितसिद्धसाधनावकाश इ-ति भावः । भट्टाद्यैश्यप्रामाण्यग्राहकताक सिद्धविषयानुमिते रुक्तरूपेण नैय्यायिकसिद्धं यत्तदन्यत्वमुपपादयति (नैय्यायिकनयइति) असत्क ल्पमिति) ... ...

यद्यपि व्यवसायानन्तरं द्विचतुरादिक्षणाभ्यन्तरजातं ज्ञानं भट्टै-र्ज्ञातताळिंगकानुमितित्वेन स्वीकृतमपि साक्षात्कारित्वेनैव नैय्यायिक सिद्धं, तथाप्यात्मभिन्नाविशेष्यकज्ञानग्रहएव तथा, नतु ज्ञातताविशेष्य कोज्ञानजन्यत्वग्रहो विषयविशेष्यको ज्ञानविषयत्वग्रहोवा, तादृशोनुमि तिग्राह्यत्वमादायैव भट्टमते पक्षे साध्यवत्त्वमुपपादनीयम् । ...

नच ज्ञातताविशेष्यकानुमितित्वेन भट्टाभ्युपगतस्यापि प्राथमिक ज्ञानग्रहस्य नैय्यायिकैरात्मविशेष्यकज्ञानग्रहत्वेन स्वीकारान्नतस्य नैय्यायिकासिद्धत्वमिति वाच्यम् । एवमपि व्यवसायरूपविशेषणज्ञान-जन्यत्वेन तस्य नैय्यायिकासिद्धत्वा त्प्राथमिकज्ञानग्रहस्य नैय्यायिकै र्ज्ञानविशेष्यकत्वेनैव स्वीकरणीयत्वात । पूर्वं विशेषणज्ञानाभावेन त-न्मते तस्य विशेषणत्वासंभवा त्तादृशज्ञानस्यैव भट्टैनानुमितित्वस्य ज्ञा ततज्ञानोत्तरत्वस्यच स्वीकारा त्तद्ग्राह्यतामादाय भट्टानां साध्यवत्त्वो पपत्तेः । एवंचासत्कल्पमित्यस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वाभ्युपगमधी-जानुमितित्वाभ्युपगमाविषयएवेत्यर्थः । ज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्य-

[दी] व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेवच ज्ञानं मिश्राणां प्रामाण्यग्राहकं । ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयकं वक्तव्यमित्यपि किञ्चित् । ...

[ग] व्यवसायविषयकज्ञानजन्यतया नैय्यायिकासिद्धतया तमादाय न मिश्रमते साध्यवत्त्वनिर्वाह इत्याशंकां परिहरति (व्यवसायानन्तरोत्पन्न मेवचेति) (मिश्राणांप्रामाण्यग्राहकमिति) तथाच विशेषणधीहेतुत्वम नंगीकुर्वाणेन मुरारिमिश्रेण प्राथमिकज्ञानज्ञानं तद्विशेषणकत्वेन स्वी-कृतमपि नैय्यायिकैर्ज्ञानविशेष्यकतयैव स्वीक्रियतेऽतस्तज्ज्ञानविषयकज्ञान जन्यत्वेन नैय्यायिकासिद्ध तद्ग्राह्यत्वमादाय मिश्राणां पक्षे साध्यवत्त्वो पपत्तिरिति भावः । नैय्यायिकैर्ज्ञानप्रकारकतया स्वीकृतमप्यनुव्यवसायं प्रकारान्तरेण संगृह्णतः कस्यचिन्मतमाह (ज्ञानत्वादीति) एतच्च स्व रूपकथनम् । किंचिद्विशिष्टविषयकत्वमेव विवक्षितं । वक्तव्यं- ज्ञा नविषयकेत्यनेन विवक्षणीयम् । तथाच जानामीत्याकारकोऽनुव्यव-वसायो व्यवसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन न्यायमतासिद्धोऽपि न ज्ञान-त्वादिविशिष्टविषयकज्ञानजन्यत्वेन तन्मतासिद्धः, निर्विकल्पकरूप वि शेषणज्ञानविषयकज्ञानादेव विशेष्येविशेषणमित्यादिरीत्या तदुत्पादस्य तैरुपगमादिति तत्संग्रहः । ... ...

कश्चिदित्यस्वरससूचनं, तद्बीजन्तु प्राथमिकज्ञानग्रहस्यापि न्या यमते उपस्थितविषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वे बाधकाभावात्तदंशे नि-र्विकल्पकत्वासंभवः, ज्ञानत्वविशिष्टविषयकत्वविवक्षणे प्राथमिकज्ञानग्र हस्य ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकतया जानामीत्याकारकतज्जन्यानुव्यवसा यसंग्रहेऽपि स्वतस्त्वविवादविषय याथार्थ्यमात्रस्य पक्षत्वे तस्य ज्ञानत्व विशिष्टविषयकज्ञानजन्यतया घटत्ववतिघटत्वप्रकारकवानयमित्येतादृशा नुमित्यादिबुद्ध्या ग्रहासिद्धसाधनं दुर्वारं, एवमुक्तरीत्यैव निर्वाहे धिकविवक्षाप्यकिञ्चित्करीत्यादिकं । ... ...

तज्ज्ञानपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरत्वे सामान्यलक्षणाजन्यप्रमात्वविशि ष्टापूर्वव्यक्तिविषयकज्ञानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् तस्य

[दी] तज्ज्ञानार्थस्तु पूर्वोक्तो ग्राह्यः । तेन प्रमात्वरूपसामान्यल क्षणयाऽपूर्वव्यक्तौ प्रमात्वग्रहेऽपि न क्षतिः । तादृशज्ञानग्राह्यत्वं तु तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वं । ... ...

[ग] प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरत्वं तद्घटकघटत्वादिप्रकारकत्वाद्याश्रयपरत्वं वेत्याह (तज्ज्ञानार्थस्त्विति) नक्षतिः – नसिद्धसाधनम् । ...

अथैवमपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्ये प्रथमानुव्यवसाये प्रामाण्य घटकप्रकारिताद्युपनायकज्ञानवशात्प्रामाण्यस्य भानसंभवा त्तद्ग्राह्यतामा दाय सिद्धसाधनं दुर्वारमेव । ... ...

नच घटत्वादिप्रकारितायाः प्राथमिकज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षरूपम्, तदाश्रयघटितसन्निकर्षाधीनमिति नियमतस्तदाश्रयविषयकमेव, तथा च प्रयोज्यत्वरूपजन्यत्वविवक्षया तदाश्रयविषयकज्ञानप्रयोज्य तदुप- नीतभानमादाय न सिद्धसाधनावसर इति वाच्यम् । घटत्वादिप्रकारि ताया स्तदाश्रयाविषयकस्यापि प्रकारितात्वादिसामान्यलक्षणया प्राथ मिकप्रत्यक्षस्य संभवात्तन्मूलकोपनीतभानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दु र्वारत्वात् । ... ...

नच ज्ञाननिष्ठं प्रकारित्वादिकंहि ज्ञानस्वरूपमेव, तथाच तज्ज्ञा नमेव तदाश्रयज्ञानमिति न तज्जन्यतदुपनीतभानग्राह्यतया सिद्धसाधनमि ति वाच्यम् । एवंसति यज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वं यदीयप्रामाण्येवा ग्राह्यत्वं त- ज्ज्ञानव्यक्ते स्तज्ज्ञानार्थत्वेपि नोक्तसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनमिति तज्ज्ञानार्थस्त्वित्यादि विरोधादिति चेन्न । यत्र पूर्वंय द्गृहीतं तत्रैव तस्योपनीतभानमिति प्राचीननियमानुसारेणेयं विप्रतिपत्ति रिति दर्शितोपनीतभानमादाय सिद्धसाधनस्यानवकाशात्, तादृशनि यमानभ्युपगमेतु तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्थले प्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारि- ताविषयकज्ञानं निवेश्य सामान्यलक्षणाजन्येत्कप्रत्यक्षमुपनीतभानात्म- कप्रत्यक्षश्चादाय सिद्धसाधनस्य वारणीयत्वात् । ग्राह्यत्वस्य विषयतामात्रात्मकत्वे दोषस्य वक्तव्यतया तन्निर्वक्ति (तादृशेति) त स्मिन्ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वं – तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपिततज्ज्ञानवि षयकज्ञानाजन्यज्ञानीयप्रकारत्वम् । ज्ञानाजन्येत्यस्योक्तोर्थः । प्रामाण्यस्य

[दी] तादृशज्ञानप्रकारत्वं वा । तेन घटभिन्नत्वादिना प्रामाण्यग्रहेऽपि न दोषः, नवा निषेधस्याप्रसिद्धिः । तस्मिन्नेव ज्ञाने सुलभत्वात् ।

[ग] तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रकारिताविशेषरूपस्य तत्तज्ज्ञानव्यक्तिस्वरूपतामते प्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानं तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपादेयं, प्रमात्वसामान्यलक्षणा जन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनानवकाशादित्याशयेन तस्मिन् ज्ञान इत्युक्तम् । तदंशमनुपादाय तादृशज्ञानप्रकारतामात्रनिवेशे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना पक्षतायां तज्ज्ञानव्यक्तिभिन्नघटत्वादिप्रकारक ज्ञाननिष्ठतादृशज्ञानप्रामाण्ये तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानान्तरपक्षकानुमित्यादिग्राह्यतया सिद्धसाधनप्रसङ्गात्प्राचीनैः पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि अंशतस्सिद्धसाधनस्य दोषतोपगमात् , तददोषत्वेऽपि अंशतो बाधेन नैय्यायिकाना मुद्देश्याया घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छेदेन स्वतस्त्वाभावसिद्धेर निर्वाहात । ... ...

यदि च प्रकारिता ज्ञानस्वरूपातिरिक्ता, तदा प्रमात्वसामान्यलक्षणाजन्यतद्विशिष्टापूर्वव्यक्तिप्रत्यक्षग्राह्यतया सिद्धसाधनवारणाय तज्ज्ञानपदस्य प्रमात्वाद्याश्रयपरत्वेनोक्तदोषावकाश इत्याशयेन तस्मिन्नेव ज्ञान इति परित्यजति (तादृशेति) नदोषः -- नासिद्धसाधनम् । घटभिन्नत्वादिसामान्यजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षे तस्य विषयत्वेऽपि प्रकारत्वाभावादिति भावः । घटत्वप्रकारकत्वत्वादिसामान्यज्ञानं घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयज्ञानमन्तरेण न संभवति, प्रकारितात्वादिरखण्डधर्मश्च सिद्धान्तविरुद्धइतितादृशसामान्योपेक्षा। प्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तादृशज्ञानविषयत्वसाधने नेदं सिद्धसाधनं, घटभिन्नत्वादिप्रकारक प्रामाण्यग्रहविषयतायाः प्रामाण्यत्वानवच्छिन्नत्वा दत उक्तविवक्षायाः प्रयोजनान्तरमाह (नवेति) निषेधस्य-तादृशज्ञानग्राह्यत्वाभावरूपनैयायिकसाध्यस्य। (अप्रसिद्धिरिति) वस्तुमात्रस्यैव सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमा विषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तादृशज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वादितिभावः। प्रकारतापर्यन्तनिवेशे निषेधाप्रसिद्धिमुद्धरति (तस्मिन्नेवेति) द्वितीयकल्पाभिप्रायेणेदम् । प्रथमकल्पे तज्ज्ञानांशेऽग्राह्यत्वस्या न्यत्रापि प्रसिद्धेः (सुलभत्वादिति)। तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानरूपविशेषणज्ञा

[दी] तज्ज्ञानघटितविशिष्टान्तरे तत्प्रसिद्धिरित्यपि केचित् ।
विधिप्रसिद्धिस्तु घटत्वप्रकारकत्वादौ,

[ग] नजन्यतया नैयायिकसिद्धएव ज्ञाने प्रकारतया तद्भिन्नज्ञान प्रकारत्वाभावस्य तत्र संभवादितिभावः । ... ...

नच प्राथमिकतज्ज्ञानप्रत्यक्षादावपि मीमांसकमते तज्ज्ञानस्य प्रकारतया तादृशज्ञानस्यच ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैय्यायिकसिद्ध द्वितीयानुव्यवसायादिभिन्नतया मीमांसकमते द्वितीयकल्पे निषेधप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेतिवाच्यम् । स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे साध्यघटकतोपगमेन स्वरूपसंबन्धेनावृत्तौ तज्ज्ञाने द्रव्यत्वादावपि परमते निषेधस्य प्रसिद्धेः संपादनीयत्वात् । मिश्रादिमते स्वरूपसंबन्धेनावृत्तावपि तेन संबन्धेन अन्यथाख्यातिप्रकारत्वस्य सत्त्वेऽपि तादृशावृत्तेः सत्त्वस्य तादृशभ्रमे मानाभावात् , क्वचित्तदभावप्रसिद्धिसंभवात् । तज्ज्ञानपर्यन्तानुधावनंच प्रकारतावच्छेदकसंबन्धविशेषाप्रवेशेपि स्वमते तत्प्रसिद्धिःसंभवतीत्यभिप्रायात् । मतान्तरमाह (तज्ज्ञानघटितेति) विशेषणतया तज्ज्ञानं यद्घटकं तादृशविशिष्टे इत्यर्थः । तादृशविशिष्टस्य न्यायमते तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानएव विषयत्वात् । एवंच-विषयतामात्रस्य साध्यघटकत्वेपि निर्वाहो बोध्यः । कश्चिदित्यनेनास्वरसस्सूचितः । केवले विशेष्ये तादृशज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन विशिष्टेपि विशेष्ये तदभावस्य दुर्लभत्वमिति तद्बीजम् । प्रथमकल्पे विधिप्रसिद्धिस्थलमाह (विधीति) (घटत्वप्रकारकत्वादाविति) अभावत्वप्रतियोगित्वयोरिव न्यायमते प्रकारित्वादेरनुपस्थितस्य प्रकारत्वात् । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नानुव्यवसाये व्यवसायविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैय्यायिकसिद्धभिन्नेव्यवसायज्ञानात्मकविशेष्यनिरूपितप्रकारताया घटत्वप्रकारकत्वादौ सत्त्वादिति भावः । ... ...

यद्यप्येवं प्रामाण्ये निषेधरूपनैय्यायिकसाध्यस्य बाधो दुर्वारः । प्रामाण्यस्यैव घटत्वप्रकारकत्वत्वादिमात्रपुरस्कारेण तन्मतेपि ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्र तदभावस्य दुर्घटत्वात् । तथापि विषयेपि विषयतानवच्छेदकरूपावच्छेदेन विषयत्वाभावमभ्युपेत्यैतदभि-

[दी] घटादौ वा । भट्टानां ज्ञातताऽलिंगकानुमितौ तस्य प्रकारत्वसंभवे तु तस्यामपि --

---

[ग] धानम् । अन्यथा प्रकारितादिकमप्यनुपस्थितं न प्रकार इति मतमवे लब्ध बाधः परिहरणीयः । ज्ञानांशे विषयितासंबन्धेन प्रथमानुव्यवसाये प्रकारीभूतविषयएव व्यवसायकालीनोपस्थितियशा तदनन्तरत प्रत्यक्षएव तत्प्रकारीभूतज्ञानत्वादौच तज्ज्ञानरूपघटत्वप्रकारकत्वाद्या-श्रयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानप्रकारकत्वप्रसिद्धिः । आदिपदादेवच तत्परिग्रहः । द्वितीयकल्पे ज्ञानावृत्तावपि वस्त्वन्तरे प्रसिद्धिसौलभ्यमित्याह (घटादौवेति) स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे विवक्षितत्वे अन्यथाख्यात्यनंगीकर्तृ गुरुमते तादृशसंबन्धेनावर्तमानघटादौ तादृशीप्रकारिता नसंभवतीत्याशयेन आदिपदं, तादृशसंबन्धेन वृत्तिमतामभावादीनां परिग्राहकम् । विशेष्यभूतनैय्यायिकासिद्धभेदेन तादृशज्ञानजन्यतया नैय्यायिकासिद्धभिन्नं ज्ञानमादायापि भट्टमतमात्रसिद्धप्रसिद्धिस्थलमाह (भट्टानामिति) (प्रकारत्वसंभवेत्विति) ज्ञानरूपसाध्यांशे समानकालीनत्वसंबन्धेन प्रकारत्व इत्यर्थः । तस्यामपि–ज्ञाततायामपि । ज्ञानांशे ग्राह्यत्वघटितसाध्यस्यापिप्रसिद्धिरित्यर्थः । लिंगस्य साध्यविशेषणतयानुमितौ भानं सविवादमित्यत "स्संभवे" त्वित्यभिहितं । द्वितीयकल्पे घटादिविशेष्यकज्ञातताप्रत्यक्षप्रकारतामादायापि तेषां स्वमते साध्यप्रसिद्धि द्रष्टव्या । ... ...

यद्यपि ज्ञातताऽलिंगकानुमितिग्राह्यतामादायापि ज्ञानत्वादावपि प्रसिद्धिसंभवः । तथापि तत्रोभयमतएव तत्प्रसिद्धेः तस्य घटत्वप्रकारत्वादावित्यादिपदेन प्रागुपादानात् ज्ञाततापर्यन्तानुधावनम् । ज्ञाततात्वे ज्ञानांशे ग्राह्यत्वरूपसाध्यवत्त्वाभावात्तदुपेक्षितं । ...

ननु नैय्यायिकासिद्ध संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादि लिंगकानुमित्या प्रामाण्यप्रकारेण ज्ञानावगाहनेसतिसाध्यप्रसिद्धौ तन्मूलकज्ञातताऽलिंगकानुमित्या प्रामाण्यग्रहेणैव भट्टमते दर्शितसाध्यनिर्वाहात् दनुव्यवसायस्थलीयपूर्वाप्रतीततत्तज्ज्ञानाविषयकसामान्यमुखव्याप्त्यधीन ज्ञातताऽलिंगकानुमितेः न प्रामाण्यावगाहिता तन्मते सिध्यति, नवा तावतैव तेषां स्वतस्त्वसिद्धिः, प्रामाण्ये तादृशप्रामाण्यभासकसामग्र्या यथार्थेच्छा

[दी] तादृशज्ञानविषयकसमानाधिकरणज्ञानाजन्यसमानाधिकरणत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यम् । ... ...

केचित्तु तादृशज्ञानाजन्यत्वेन यन्नैयायिकसिद्धं तद्ग्राह्यत्वं वाच्यम् । व्यवसायानन्तरत्रिचतुरक्षणाभ्यन्तरोत्पन्नं ज्ञानं भट्टै र्ज्ञाततालिंगकानुमितित्वेन स्वीकृतं ... ...

[ग] द्विलिंगकप्रामाण्यविशिष्टानुमितिसामग्रीतोऽविशेषात् । नैयायिकासिद्धज्ञाततालिंगकत्वेन विशेषस्य स्वतस्त्वसंपादकत्वोपगमे परिभाषामात्रोपगमेन स्वतः परतोवेति विवादपर्यवसानात् , ज्ञातताखूपपदार्थान्तरतद्भाव एव विवादविश्रामाद्त्याशंक्य उक्तानुमितिव्यावर्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति (तादृशज्ञानेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यर्थः । समानाधिकरण्यद्वयं तन्निरूपितम् । एतच्च विशेषणं यथाश्रुतमूललभ्यमेव । एतद्विशेषणेनच पूर्वोपदर्शितयथार्थसंस्कारादिलिंगकसामान्यव्याप्त्युपष्टम्भानुमितिग्राह्यतया अर्थान्तरवारणासंभवस्य दर्शितत्वा त्तादृशज्ञानजन्यतया नैय्यायिकसिद्धभिन्नत्वरूपोक्तविशेषणोपादान मित्यवधेयम् । ... ...

दर्शितज्ञाततालिंगकानुमित्या अर्थान्तरवारणाय तादृशज्ञानजन्यत्वेन नैय्यायिकसिद्धभिन्नत्वमुपेक्ष्य तादृशज्ञानजन्यभिन्नत्वेन नैय्यायिकसिद्धत्वं केचिन्निवेशयन्ति विशेषणं, उक्तज्ञाततालिंगकानुमिते स्तादृशज्ञानजन्यतया नैय्यायिकसिद्धभिन्नत्वेपि न तदजन्यतया नैय्यायिकसिद्धत्व मतस्तद्ग्राह्यतया न सिद्धसाधनमिति वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) नन्वेवमनुव्यवसायस्थानीयज्ञाततालिंगकानुमितेरपि भट्टमतेऽसंग्रहः, तस्या नैय्यायिकासिद्धत्वादित्यत आह (व्यवसायेति) व्यवसायानन्तरं ज्ञाततोत्पत्त्यधिकरणव्यवसायद्वितीयक्षणमादाय क्षणत्रयस्य क्षणचतुष्टयस्यवा मध्ये जायमानमित्यर्थः । ज्ञातताद्वितीयक्षणे ज्ञाततायाः प्रत्यक्षव्याप्तिस्मरणयोः भट्टमते युगपदुत्पादसंभवा द्विशिष्टपरामर्शपर्यन्तस्यानुमितावनपेक्षायां तृतीयक्षण एव ज्ञानानुमिते स्संभवः, विशिष्टपरामर्शापेक्षायां तदा विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्या

[दी] नैयायिकै स्साक्षात्कारित्वेनैवाभ्युपगम्यत इति न तन्मताप रिग्रह इत्याहुः। ... ...

ननु योगिनां तादृशाश्रयमनतीत्यापि ज्ञाने ऽपूर्वप्रामाण्यग्र हा न्निषेधसाधने बाधः। ... ...

[ग] चतुर्थक्षणेऽनुमितिरित्याशयेन " त्रिचतुरे " त्युक्तं (नैय्यायिकैस्साक्षा त्कारित्वेनैवेति) साक्षात्कारित्वव्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नत्वाभ्यामेवेत्य र्थः। व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतया स्वीकृतत्वेन व्यवसायविषयकज्ञाना जन्यतयास्वीकृतत्वलाभः। व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतास्वीकारे अनुमि तित्वोपगमो न संभवतीति तद्धेतुतयासाक्षात्कारित्वोपगमाभिधानम्। ए वकारेणानुमितित्वव्यवसायतृतीयक्षणोत्पन्नत्वादिस्वीकारव्यवच्छेदः। न- तन्मतापरिग्रहः - नभट्टमतसिद्धज्ञाततालिंगकानुमित्यपरिग्रहः। तस्याज्ञा ततालिंगकानुमितित्वेन न्यायमतासिद्धत्वेपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्य- ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तन्मतासिद्धतयैव तत्संग्रहसंभवादिति भावः। तादृ- शाश्रयं - प्रकृतप्रामाण्याश्रयम्। अपूर्वप्रामाण्यग्रहात् - पूर्वाप्रतीत- ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य योगजधर्मबलेन, तज्ज्ञानांशे ग्रहात्। (निषेधसा धने बाध इति) तन्मते योगिनामभावेन तद्व्यवस्थापनं विना सिद्धसा धनाव्यवस्थितेरिति तत्रोक्तम्।

नच प्रामाण्यज्ञानं विना प्रामाण्यस्य प्रकारत्वासंभवान्नायं दोषः, योगजधर्मादेव प्रथमं प्रामाण्यग्रहेण विशेषणज्ञाननिर्वाहे तज्ज्ञानेपि नि खिलवस्तुभाने बाधकाभावात तादृशज्ञानजन्यतयैव प्रामाण्यप्रकारक ज्ञानस्य तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वम् दुर्घटं, प्रामाण्यस्य तद्वत्तित्वप्र कारकत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपत्वे तद्भानान्तर्गतमेव वैशिष्ट्यघटकतज्ज्ञा नभानमितिवाच्यम्। प्रमाज्ञानं विनापि प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्र कृतप्रामाण्यरूपविशेषणस्मरणादिसहकृता, त्प्रामाण्यघटकप्रकारित्वादि स्मरणसहकृताद्वा योगजधर्मा त्तत्प्रकारकप्रत्यक्षसंभवात।

नचैवं वक्ष्यमाणरीत्या योगिज्ञानवारणेपि उपदर्शितस्मरणादिज न्यप्रामाण्योपनीतभानं ज्ञानांशे लौकिकंप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्य मपि संभवतीति निषेधे बाधो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्।, उपनीतभा

[दी] अत्र केचित — तत्प्रामाण्यस्याश्रयो न वक्तव्यः, अपितु-स्वग्राह्यप्रामाण्यस्य । तथाच तज्ज्ञानसमानाधिकरण स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानजन्यं यत् तद्भिन्नतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानग्राह्यं नवेत्यर्थः । ... .

[ग] नस्थले दर्शितनियमसत्वे प्रामाण्याश्रयज्ञाने प्रामाण्यभानं विना तदंशे प्रामाण्योपनीतभानासंभवात् तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वविरहस्य बाधासंभवात् । प्रमापद प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनोपस्थितप्रकृतप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्य तत्प्रकारकप्रत्यक्षमादायापि न बाधः, तत्संबन्धेन सामान्यप्रकारमेव ज्ञानं तत्संबन्धेन सामान्याश्रयभासकमिति मतस्यावलंबनीयत्वात्, तादृशज्ञानस्यच प्रमारूपस्य प्रमाविशेष्यकत्वात् । व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वेन अतिमज्ञानेविशेष्याप्रमाविशेष्यकप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यग्रहस्य वारणीयत्वात् । तावतैवच तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपितत्वाविशेषित तत्प्रकारतामात्रस्य ग्राह्यतास्वरूपत्वकल्पे भ्रमरूपं पक्षं व्याप्यत्वघटकतयापि प्रमात्वरूपसाध्याश्रयत्वेन भ्रममवगाहमानेन परामर्शेन जनितांप्रामाण्यानुमितिमादाय निषेधस्य बाधवारणं संभवतीति ध्येयम् ।

तदाश्रयपदेन तदाश्रयत्वग्रहविषयार्थकतया भ्रमजन्यज्ञानव्यावृत्तिरित्यपिकेचित् ।

मिश्रानुसारेण समाधातुमुपक्रमते (केचिदिति) नवक्तव्यः — नतज्ज्ञानपदेन विवक्षणीयः । स्वपदस्याजन्यज्ञानरूपानुयोगिपरत्वे चरमज्ञानपदेनानुव्यवसायादीनां न्यायमतेनोपादानसंभवः, तन्मते प्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वादिति प्रामाण्यग्राहकंच ज्ञानं तन्मते स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानजन्यमेवेति स्वपदार्थाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य भेदकूटं निवेशयति (तथाचेति) (तज्ज्ञानसमानाधिकरणेति) तज्ज्ञानसमानाधिकरणंच यत्स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयतज्ज्ञानविषयकं ज्ञानं तज्जन्यत्वेन नैयायिकसिद्धं यद्यत्स्वं तत्तदन्यं यत्तज्ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञानं तद्ग्राह्यं नवेत्यर्थः । प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने यद्यपि स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकत्वेन परमेश्वरज्ञानानिवेशोपि न्यायमतेतदजन्यास्मदादि ज्ञानाप्रसिद्धिः, प्रामाण्यविषयकानु-मित्यादेरेव स्वपदेनोपादानात् तदन्यत्वरूपाजन्यान्तार्थस्य —

[ग]प्रामाण्याविषयकज्ञान एव प्रसिद्धेः,प्रामाण्याविषयकश्च ज्ञानंन्यायमते प्रा माण्यविषयकत्वेन मीमांसकमतसिद्धमनुव्यवसायादिकमपीति निषेध सा- ध्ये घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तद्ग्राह्यत्वसिद्धे रप्रत्यूहतया तत्पक्षकवि- प्रतिपत्तौ नकाचिदनुपपत्तिः। प्रामाण्यघटितप्रामाण्यपक्षकस्थले विष- यीभूतप्रामाण्यविषयकस्येदं प्रमेत्यादिज्ञानानुव्यवसायादे र्न्यायमते स्व ग्राह्यप्रामाण्याश्रय घटादिज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया तदजन्यज्ञानाग्रा ह्यत्वस्यैव तन्मते साध्यतयाऽनुव्यवसायादेः प्रामाण्याग्राहकत्वासि- द्धया उद्देश्यासिद्धिस्तु प्रथमसमानाधिकरणान्तोपादानेपि तादृशानु- व्यवसायादेः स्वग्राह्यविषयीभूतप्रामाण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेन तद्ध र्मिकप्रामाण्यप्रकारकोक्तव्यवसायरूपतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानेन ज नितत्वादसंग्रहेण समानैव। तादृशप्रामाण्यस्य पक्षवहिर्भावेन समाधि रपि समानएव। तथापि घटादिज्ञानानुव्यवसायस्य न्यायमते घट- त्वादिप्रकारकत्वेन तत्प्रामाण्यावगाहितया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयव्यवसा यविषयकपरमेश्वरज्ञानजन्यतया प्रामाण्यत्वेन ग्राह्यतापर्य्यन्तस्य चावि- वक्षितत्वा त्कथितं यद्यत्त्वं तदन्यत्वं दुर्घटम्। एवं पुरुषान्तरीयप्र- माविषयकान्यपुरुषीयप्रामाण्यविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य ग्राह्यं तद्वि षयीभूतप्रामाण्यं तदाश्रयपुरुषान्तरीयज्ञानविषयके व्यवसाये तज्ज्ञान सामानाधिकरण्यासत्त्वात्प्रथमसमानाधिकरणपदोपादाने तादृशानुव्यव- सायस्याजन्यान्तेनोपादानसंभवः। तदनुपादाने तादृशानुव्यवसायस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेणान्यपुरुषीयज्ञानेन भगवज्ज्ञानेनच जनि तत्वान्न तदुपादानसंभव इति प्रथमसमानाधिकरणपदोपादानम्। ए- वं प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारक तद्विशेष्यकज्ञानीयप्रामाण्यस्य यत्र प- क्षता तत्र तादृशज्ञानानुव्यवसायस्य प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारत्वावगा- हिनो न्यायमतेपि प्रामाण्यग्राहकतया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेश्व रज्ञानजन्यतया प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने नसंग्रहः स्यादितित त्संग्रहायापि तदुपादानम्। द्वितीयसमानाधिकरणान्तव्यावृत्तिः पूर्वव देव। मिश्रमते जन्यभिन्नत्वानिवेशेपि नक्षतिः। तन्मते स्वप्रतियोगि- ग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानप्रागभावप्रयुक्तं यद्यत्त्वं तदन्यप्रागभा वप्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात्। उक्तविवक्षया चोमि

[दी]योगिप्रत्यक्षञ्च ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यं। वस्तुतो ज्ञानभिन्नत्वे नात्ममननं निखिलज्ञानविषयकतया सकलप्रामाण्याश्रयविषयक मेवेति। परन्तु -- अनागताविषयकत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यं ।

[ग] ज्ञानव्यावृत्तिं स्पष्टयति (योगिप्रत्यक्षंचेति) योगजधर्माधीनं प्रत्यक्ष-मित्यर्थः। (ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यमिति)

यद्यपि तादृशमननस्य निदिध्यासनद्वारा सार्वज्ञ्यसम्पादकधर्मविशेषहेतुतया योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वमेव, नतु जनकत्वम्। तथापि जन्यपदस्य प्रयोज्यपरत्वा न्नासंगतिः । साध्येपि अजन्येत्यनेन अप्रयोज्यताया एव विवक्षणीयत्वात । अतएव मिश्रोक्तनिदिध्यासनमुपेक्ष्य मननमेव तन्मूलभूतमुपात्तम् । निदिध्यासनस्यापि जनकतायाः अप्रामाणिकत्वा त्प्रयोज्यत्वघटितसाध्यस्यावश्यं विवक्षितत्वे निदिध्यासनमूलभूतमननप्रयोज्यतयापि तद्वारणं संभवतीत्याशयात्। आत्मनो नित्यत्वादिबोधकवाक्या ज्जन्यत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नभिन्नतयैवात्मनश्श्रवणमस्ति, नतु ज्ञानत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नभिन्नतया, तादृशधर्मावच्छिन्नबोधकागमाश्रुतेरित्याशयेन श्रवणमुपेक्षितं। श्रवणे ज्ञानभानानियमात् , ज्ञानविषयकज्ञानापेक्षायामेव विषयीभूतज्ञानस्य ग्राह्ययत्किञ्चित्प्रामाण्याश्रयतया सिद्धसाधनवारणसंभवात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्ममननश्चावश्यकं, विज्ञानवादिसमुत्था तज्ज्ञानाभेदवासना निवर्तकतद्भेदसाक्षात्कारनिर्वाहक तद्गोचर ध्यानधारामूलभूतज्ञानभेदवासनाबीजत्वात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्मनोनुमितौ भेदप्रतियोगितया सकलज्ञानभाने बाधकाभावः, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या अनुमितिजनकसाध्यप्रसिद्धौ सकलतद्भानात्। विशेषाभावकूटस्य - सामान्याभावत्वमते सामान्याभावभाने सकलप्रतियोगिभानमावश्यकमेव, सामान्यधर्मविशेषितस्वस्वप्रतियोगिप्रकारेणैव तदभावानां भानात्, अन्यथा भ्रमत्वापत्तेः। एवञ्च प्रकृतप्रामाण्याश्रयमात्रनिवेशेपि योगिप्रत्यक्षवारणसंभव इत्याशयेनाह (वस्तुतइति) अत्रैव समाधाने-स्वनिर्भरः (अनागतेति) अनागतत्वं ग्राहकज्ञानाधिकरणकालापेक्षया विचारकालापेक्षयैवदवा ग्राह्यम् । अन्यथा जन्यमानस्यैव किञ्चि-

[दी] नोपादेयंच तत्र सामानाधिकरण्यं । अनागतज्ञानप्रामाण्यन्तु न पक्षः । पूर्ववर्तित्वादिरूपसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानन्तु न तेन वार्यते । ... ...

[ग]त्कालापेक्षया अनागतत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेनाभिमतानामनुव्यवसाया दीनां अनागतव्यवसायादिविषयकत्वेन नित्यमात्रविषयकज्ञानस्यैव अ नागताविषयकतया बाधापत्तेः ।

नन्वेवं योगिज्ञानस्येव परमेश्वरज्ञानस्याप्यनागतविषयकत्वेन वा रणादन्तिमज्ञाने तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यविशेषणमनुपयुक्तमित्याशंक्य तत्परित्यजति (नोपादेयश्चेति) नन्वनागताविषयकत्वेन अन्तिमज्ञान-विशेषणे अनागतत्वप्रागभावासमानकालीनत्वादिप्रकारकज्ञानप्रामाण्ये बाधः, तादृशप्रामाण्यग्रहस्य तद्घटकानागतविषयकत्वनियमादित्यत आह (अनागतेति) अनागतविषयकज्ञानमात्रस्य प्रामाण्यं पक्षाद्बहि-र्भावनीयमित्यर्थः । घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अनागतघटादिघटित त्वेपि अतीतादिघटमात्रविषयकानुव्यवसायादिनापि ग्रहात् साध्यसत्त्वे न नपक्षबहिर्भावः ।

यदिच विशेष्यव्यक्तिभेदेन घटत्ववतीत्यादिकं प्रामाण्यमपि भि द्यतएव, तद्घटितत्वात्, तथाचानागतघटादिव्यक्तिघटितस्य नानाग ताविषयकज्ञानग्राह्यतेति बाधो दुष्परिहर एवेति मन्यते, तदा त-त्कालीनविचारे तदनन्तरोत्पत्स्यमानघटादिव्यक्तिघटितंघटत्ववतीत्या दिकं पक्षाद्बहिर्भावनीयमेव, ग्राहकज्ञानापेक्षया नागतत्वनिवेशेऽनाग तघटादिघटिततादृशप्रामाण्यमपि तादृशघटादिपूर्वकालेतरकालीनत-ज्ज्ञानानुव्यवसायादिना स्वापेक्षयानागतघटादिव्यक्त्यन्तरमनवगाहमाने न गृह्यत इति तत्र साध्यसत्त्वेन तस्य पक्षान्तर्भावोऽपि सम्भवति । ता दृशघटादिव्यक्तिपूर्वकालीनेनैव अनुव्यवसायादिना यद्व्यक्तिघटित-प्रामाण्यं विषयीकृतं, तादृशव्यक्तेः प्रामाणिकत्वे तद्व्यक्तिघटितमेव तत्पक्षाद्बहिर्भावनीयमितिबोध्यम् । नन्वेवं घटभिन्नत्वादिसामान्यजन्यज्ञान स्य अनागताविषयकत्वविशेषणेनैव वारणे पूर्वोक्तप्रकारतानिवेशव्यावृ त्त्यसंगतिरित्यत आह (पूर्ववर्तित्वादीति) तेन -- अनागताविषयकत्व विशेषणेन (नवार्यत इति) तथाच तादृशज्ञानविषयतावारकत्वेनैव

[दी] अन्येतु — तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन तद्विशेष्यं । इत्थंच निषेधो ज्ञानान्तरे सुलभ इति । ... ...

अन्ये तु — तद्वति तत्प्रकारकत्वेन विशिष्टं ज्ञानत्वं प्रामाण्यम् । वैशिष्ट्यंच सामानाधिकरण्यम् । तच्चाश्रयगर्भम् । न च नैय्यायिकानां विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानसंभवः ।

[ग]तादृशप्रकारताविवक्षणस्यावश्यकतेति भावः (तज्ज्ञानभिन्नेति) प्रकृप्रामाण्याश्रयभिन्नेत्यर्थः । प्रतियोगिकोटौ ज्ञानत्वप्रवेशनैय्यर्थ्यात्, अनुयोगिनि ज्ञानत्वविशेषणं अप्रसिद्धिवारकं, सविषयमात्रस्यैव ज्ञानादिभिन्नविषयत्वात् । तत-अन्तिमज्ञानं । अनेनापि विशेषणेन विश्वविषयकस्य योगिज्ञानस्येव भगवज्ज्ञानस्यापि वारणात्, तत्र सामानाधिकरण्यविशेषणमेतत्कल्पेप्यनुपादेयम् । एवञ्च प्रकारतापर्यन्तस्य स्वतोग्राह्यतारूपत्वविरहेपि ननिषेध प्रसिद्धिरित्याह (इत्थंचेति) ज्ञानान्तरे — तज्ज्ञानभिन्नज्ञाने (सुलभइति) तज्ज्ञानभिन्नज्ञानस्य तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकज्ञानविषयत्वासंभवादिति भावः ।

एतत्कल्पे पूर्वकल्पेच ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानानुव्यवसायस्य सामान्यलक्षणया यावज्ज्ञानाविषयकत्वे बाधकाभावान्न्यायमते प्रकृतप्रामाण्याश्रयभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन अनागताविषयकत्वेनच तदसंग्रहः । तादृशज्ञानीयप्रामाण्ये परतस्त्वसाधने सिद्धसाधनात्तस्य पक्षबहिर्भावावश्यकत्वे सामान्यतो ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेशएव सम्भवति, तादृशज्ञानजन्यतया नैय्यायिकसिद्धभिन्नत्वस्यावश्यकतया भट्टमतपरिग्रहस्यापि संभवादित्यस्वरसः (तच्चाश्रयगर्भमिति) तथाच प्रामाण्याश्रयज्ञानस्य प्रामाण्यघटकतया तद्विषयकज्ञानजन्यतयैव योगजधर्मजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षवारणं संभवतीतिभावः । आश्रयघटितत्वेपि योगिनां तज्ज्ञाने कथमाश्रयज्ञानापेक्षेत्याशंकायामाह (नचेति) नैय्यायिकानामित्यनेन स्वतस्त्ववादिनां मीमांसकानां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतानंगीकारात् प्रामाण्यघटकतदाश्रयज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वेपि प्रथमानुव्यवसायादिना तन्मते प्रामाण्यग्रहसंभवान्न बाध इति दर्शितम् । ननु योगिज्ञाने विशेषणधियां हेतुत्वे लौकिकसन्निकर्षवद्योगजधर्म-

[दी] योगजधर्मस्यच निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वं सार्वज्ञ्यसंपादकमनु गुणमेवेति । यदि च किञ्चित्प्रामाण्यं विनाश्रयग्रहं दुर्ग्रहं, तदा तत्प क्षे नान्तर्भावनीयम् ।... ... ...

[ग]स्यापि निर्विकल्पकजनकत्वोपगमः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह (योगजधर्म स्येति) (सार्वज्ञ्यसंपादकमिति) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्य स घटो नवेत्यादिसंशयनिवर्तकस्य सघट इत्याद्याकारकनिखिलधर्मज्ञा नस्य सम्पादकमित्यर्थः । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक बुद्धौ स्वरूप तस्तदवगाहिज्ञानस्य हेतुतायाः सामान्यलक्षणया सार्वज्ञ्य वारणाया वश्यवक्तव्यतया निर्विकल्पकं विना तादृशज्ञानासंभवादिति भावः।

नचविशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणधियोहेतुत्वेपि प्रामाण्यघटकविशेष णानां ज्ञानसत्त्वे ज्ञानस्याज्ञातस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावः, संसर्गस्याप्रकारत्वादिति कथं योगिज्ञानं वारणीयमितिवा - च्यम् । विशिष्टविशेषणकज्ञाने विशिष्टस्यैव विशेषणस्य धि- यो हेतुतया विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टप्रामाण्यज्ञानहे तुताया आवश्यकत्वेन विशिष्टप्रामाण्यज्ञानस्य तद्घटकाश्रयविषयकत्व- नियमेन विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकबुद्धेस्तदाश्रयज्ञानाजन्यत्वासंभवात् । तद्व तितत्प्रकारकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टमेववा ज्ञानत्वंपक्षः, तद्भानेच सा मानाधिकरण्यघटकस्याश्रयस्य प्रकारतानियमात् तज्ज्ञानापेक्षा नि ष्प्रत्यूहैव ।

ननु सर्वं ज्ञानं गुण इत्यादिज्ञानीयसर्वविशेष्यताघटितप्रामाण्यं सर्वविषयकव्यवसायाधीनेनैव अनुव्यवसायेन मिश्रमते गृह्यते, तथा च तन्मते तत्र बाधः, तादृशव्यवसायस्य तादृशप्रामाण्याश्रयविषय- कत्वनियमादित्यत आह (यदिचेति) (विनाश्रयग्रहं दुर्ग्रहमिति) आश्रयस्यै व नियमत आश्रयग्रहरूपत्वादिति भावः ।

अत्रच ज्ञानमित्याद्याकारकज्ञानस्येवं सर्वं ज्ञानमित्याकारकस्यापि सर्वज्ञानविषयकत्वानियमः ।

नच पर्याप्तिसंबन्धेन सर्वत्वप्रकारकस्य सर्वत्वपर्याप्त्यधिकरण सर्वाविषयकत्वे तत्प्रमात्वमेव ननिर्वहतीति तादृशप्रमायाः सर्वज्ञानवि

[दी] केचित्तु-तज्ज्ञानविषयकेत्याद्युक्तिभंग्या नैय्यायिकसिद्धप्रामाण्य ग्राहकताकभिन्नज्ञानग्राह्यत्वमेवोक्तं । निषेधप्रसिद्धिः परेषां प्रामा ण्यत्वप्रामाण्याभावत्वादाविति कृतं पल्लवितेन ॥ ...

[ग] षयकत्वनियमइति वाच्यम् । समुदायस्य पर्याप्तचतुर्योगित्वे तदन्तःपा तिन एकादेरपि तदावश्यकत्वा तन्मात्रविषयकसर्वत्वज्ञानस्यापि प्रमा त्वस्य दुर्निवारत्वात् । एकोयं द्वावित्यादिबुद्धेरप्रमात्वस्य कथंचिदुपपा दनीयत्वात । तथाच सर्वत्वप्रकारकज्ञानाविषयकस्यापि सर्वं ज्ञानमि ति प्रमात्मकज्ञानस्य संभवात्तदनुव्यवसायस्य दर्शितप्रामाण्याश्रयज्ञान विषयकज्ञानाजन्यत्वं संभवतीत्यालोच्य " यदि्वे " त्युक्तम् । अत्रापि-त द्वति तत्प्रकारकत्वमात्रं प्रवृत्त्युपयुक्तं नतु तद्विशिष्टज्ञानत्वपर्यन्तम्, इत्थं-चविशिष्टे स्वतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे स्वतस्त्वसिद्धावपि वि-शिष्टस्य परतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे परतस्त्वसिद्धिरिति त न्मात्रस्य पक्षत्वमुचितं न विशिष्टस्येत्यस्वरसः (उक्तिभंग्या उक्तमिति) नैय्यायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकानुमित्यादेः प्रायशस्तदाश्रयविषयकज्ञा नजन्यत्वादिति भावः । एवंच योगिज्ञानादेः प्रामाण्यग्राहकतया नैय्या-यिकसिद्धतया तद्भिन्नत्वाभावेन सिद्धसाधनोद्धारः ।

अथैवमुक्तायास्तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धेः अनवकाशः । नैय्या यिकमते यादृशज्ञानेन प्रामाण्यं नावगाह्यते तादृशेपि प्र-त्यक्षादौ प्रामाण्याश्रयज्ञानस्योपस्थितस्य प्रकारत्वादित्याशंक्य अ-न्यत्र निषेधप्रसिद्धिं दर्शयति (निषेधेति) (प्रामाण्य त्वेति) प्रामाण्यस्य प्रमेतरावृत्तित्वादिघटितस्य प्रामाण्यविषयक ज्ञानेनैव अवगाहनात्तत्र न्यायमतसिद्धप्रामाण्यविषयताकान्यज्ञानविषय त्वाभावस्य सुलभत्वादिति भावः।नैय्यायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकभिन्न प्रथमानुव्यवसायादिना मीमांसकमते प्रामाण्यत्वविशिष्टप्रामाण्यावगाहने प्रामाण्यत्वेनमतद्वये साध्यप्रसिद्धिरिति नाशंकनीयम् । तद्वद्वि-शेष्यकत्वावच्छिन्नत्वतन्निरूपितत्वसहित प्रकारितात्वरूपाखण्डधर्मरूपप्रा माण्यत्वस्यैव मीमांसकमते अनुव्यवसायादिना ग्रहात्, नतु प्रमेत रावृत्तित्वादिघटितस्य, तस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । स्पष्टार्थं स्थलान्तरं दर्शयति (प्रामाण्याभावत्वेति)

[म] परतः पक्षे ज्ञातएव ज्ञाने प्रामाण्यग्रहः, स्वतस्त्वे प्रामाण्यवत एव ज्ञानस्य ग्रहात् ।

[ग] अत्रच विशिष्टप्रामाण्यविषयकान्यज्ञाने प्रामाण्यत्वप्रामाण्याभाव त्वादिघटकविशेष्यस्य विषयतया विशिष्टेपि विशेष्ये तदभावस्य नप्रसिद्धिसंभव इत्यस्वरसः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते

प्रामाण्यवादे

॥ द्वितीयविप्रतिपत्तिः ॥

अथ तृतीयाविप्रतिपत्तिः ।

[३ म] स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यतएव न वा,

---

* मतत्रयसाधारणं लघुविप्रतिपत्त्यन्तरमाह (स्वाश्रयेति) स्वाश्रय ज्ञानविषयकग्रहेणैव विषयीक्रियते न वेत्येवकारव्यत्यासेन योजना एवकारश्च यावदर्थकः, स्वपदं सामान्यतः पक्षीभूतघटत्ववती यादिपरं, तथाच तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयज्ञानविषयकयाव द्ग्रहप्रकारो न वेति फलितं । ज्ञानभेदेन घटत्ववतिघटत्वप्रकारत्वादेर्विभि न्नत्वे तु स्वाश्रयपदं पक्षीभूतप्रामाण्यव्यक्त्याश्रयपरं, तथाच तज्ज्ञानवृ त्ति घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादि नैयायिकसिद्धप्रामा ण्यानुमितिमादाय विधौ सिद्धसाधनवारणाय यावदिति ग्रहविशेषणं। तदर्थश्च दीधितिकृन्मतोक्तरीत्याप्रथमविप्रतिपत्त्यनुसारेण बोध्यम् । प्रकार ता च प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्योक्तान्यतररूपाग्राह्या, नातस्तदुक्तार्थान्तराव काशः । एवं इदं ज्ञानं निष्प्रकारकं, इदं ज्ञानं निर्विशेष्यकम्, इदं ज्ञा नं प्रमात्वाभाववदित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षमादाय गुरुमिश्रयोर्मते विधौ बाधवारणाय तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकीभूततत्प्रामाण्याश्रयविषयकग्रहावि शिष्टत्वेन ग्रहो विशेषनीयः । तत्पदं विशिष्यपक्षीभूत प्रामाण्यपरिचयाय, वै शिष्ट्यंच स्वक्षण–स्वाव्यहितोत्तरक्षणान्यतरक्षणावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वं । स्वपदंच ग्रहपरं । घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञान विषयकत्वंच ता दृशज्ञानांशे लौकिकविषयताशून्यत्व· साक्षात्कारत्वविशिष्टविषयत्वोभया

---

* दीधितिकृता तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यातत्वात् , गदाधरभट्टाचार्यैरपि तद्व्याख्यातृभिस्तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यानाच्च , तृतीयविप्रतिपत्तेर्व्याख्यानरूपो मूलमथुरानाथीयग्रन्थएवात्र समुद्ध्रियतेतिज्ञेयम् ।

इति - प्र . अनन्ताचार्यः ।

[मधु]भाववत्त्वं। एवं पक्षे तज्ज्ञानविषयकत्वमपि तज्ज्ञानांशे तादृशोभयाभाववत्त्वं, तेन प्रमाण्यविषयकज्ञानस्योपनीतचाक्षुषमादाय न बाधः। भट्टमतसाधारण्याय उभयाभावानुधावनम्। नच गुरुनये तादृशविवक्षणम् व्यर्थं, तेनोपनीत चाक्षुषादेरनभ्युपगमादिति वाच्यम् । सर्वमते सर्वविन्क्षासाफल्याभावेऽपि क्षतिविरहात् , यत्किञ्चिन्मते सार्थकत्वस्य कर्त्तव्यत्वात्, गुरुमतेऽप्युपनीतभानस्य लाघवेन ग्रहण-स्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च। अतएव लौकिकविषयत्वस्यापि नाप्रसिद्धिः। सुरभि चन्दनमित्यादेः लाघवेन ग्रहण स्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तत्र सौरभं पश्यामीत्यनुव्यवसाय वारणाय वह्न्यात्यनुमितेरपि स्वांशेमानससाक्षात्काररूपतया तत्रापि वह्निं साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायवारणाय तदभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् । परन्तु तदेन्मते साक्षात्कारत्वमिति परं विवादः । तादृशज्ञानांश इत्यभावान्वयि, तेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्य व्युदासः। तत्र च तादृग्ज्ञानांशे तादृशोभयाभाववत्त्वविरहात् ।

ननु प्रथमविप्रतिपत्त्युक्तरीत्या ज्ञानपदजन्यशाब्दबोधं ज्ञानवानित्यनुमिति - स्मृत्यादिकं घटज्ञानपदादिजन्यशाब्दबोधं घटज्ञानवानित्याद्यनुमिति - स्मृत्यादिकंचादाय बाधो दुर्वारइतिचेत् । न – घटत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकपरोक्षभिन्नत्वेन ग्रहविशेषणात , तादृशग्रहश्च तादृशज्ञानसाक्षात्कारः तादृशज्ञानविषयकप्रामाण्यानुमित्यादिश्च। सिद्धसाधनवारणाय परोक्षेति, परोक्षत्वंच चाक्षुषादिभेदपंचकवज्ज्ञानत्वं, भट्टमतसाधारण्यायाविषयकान्तं परोक्षविशेषणं, शेषं प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्यमतोक्तरीत्यावसेयम्।

वस्तुतस्तु न केवला निविष्टाभ्यां वा विवादः, अतः प्रत्येकमतासाधारणं विप्रतिपत्तिद्वयमाह, (स्वाश्रयग्राहकेत्यादि) इदन्तु मिश्रमते । स्वाश्रयग्राहकेण – स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारेण, गृह्यतएव न वा - प्रकारीक्रियत एव न वेत्यर्थः। निष्प्रकारकस्यैवकारः स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारस्य यावत्त्वलाभाय। अन्यथा प्रामाण्यस्मृत्यादिकाले(?)नानुव्यवसायेन नैय्यायिकमतेपि प्रामाण्यग्रहात् सिद्धसाधनापत्तेः, तथाच स्वाश्रयविषयकयावत्साक्षात्कारप्रकारताकत्वेति फलितम्। साक्षा-

त्कारश्च स्वाश्रयांशे संयुक्तसमवायजन्यत्वेन लौकिकत्वेनवा विशेषणीयः, तेन प्रामाण्याविषयकोपनीतभानमादाय नबाधः । तत्प्रामाण्यग्रह प्रतिबन्धकासमवहितत्वेन साक्षात्कारो विशेषणीयः, तेनेदं निष्प्रकारकं इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षमादाय न बाधः । अनुव्यवसीयमानज्ञानप्रामाण्यमेव पक्षः, नातो बाधः । प्रकारता च ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्ट प्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारता - घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतयोरन्यतरप्रकारतारूपा ग्राह्या । अन्यथा प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादियत्किंचित्संबन्धेन प्रकारत्ववत्वादियत्किंचिद्रूपेण वा प्रमात्वप्रकारकत्वेन चार्थान्तरापत्तेः । घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्ततया सिद्धसाधनापत्तेश्च । न्यायनयेप्यनुव्यवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमात् इदं ज्ञानं, नवेति संशयोत्पत्त्या विधिकोटिनिराकरणानुपपत्तेश्च । यथाकथंचित् तत्सत्त्वेपि तादृशसंशयसंभवात् । एवमग्रिमविप्रतिपत्तिष्वपि बोध्यमित्येव सारम् ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिव्याख्याने प्रामाण्यवादे तृतीयविप्रतिपत्तिः ।

अथ चतुर्थविप्रतिपत्तिः ।

[म] स्वाश्रयेण गृह्यत एव नवेति प्रत्येकमेव वा ।

[दी] नहि त्रिभिरेकदाविवाद इत्यभिप्रेत्याह (स्वाश्रयेणेति) रीतिरुक्तैव । इति-अनेन प्रकारेण, प्रत्येकं विप्रतिपत्ति र्बोध्या । मिश्र मते स्वाश्रयानुव्यवसायेन *

[प्र] (नह्येकदेति) तथाच मतत्रयसाधारणविधिकोटिप्रयासोनर्थ इति भावः । नन्वत्र यावत्पदाभावात प्रामाण्याश्रयप्रामाण्यानुमित्यादिग्राह्यतया सिद्धसाधनं, यावत्त्वनिवेशे प्रामाण्यभानविरोधिदोषादिसमवहितस्वाश्रयेणाग्रहा द्बाध इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति) पूर्ववदेवकारबलादेव सामग्र्यां यावत्त्वलाभः, प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वविवक्षयाच बाधः परिहरणीय इत्यर्थः । मिश्रमतेभट्टमतेच विप्रतिपत्तेरप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतास्यादिति इति शब्दस्यैव तत्प्रदर्शकतामाह (इति-अनेनप्रकारेणैवेति) विशिष्य मिश्रादिमते विप्रतिपत्तिं स्वयं दर्शयति (मिश्रेति) (स्वाश्रयानुव्यवसायेनेति) ग्राह्यं न

---

* अत्रयद्यपि "स्वाश्रयग्राहकेणगृह्यत एवनवा" इतितृतीयविप्रतिपत्ति र्मथुरानाथेन प्रथमतोमतत्रयसाधारण विप्रतिपत्तित्वेन व्याख्यातापि तदनन्तरं 'वस्तुत' इत्यादिनामिश्रमतमात्रासाधारण विप्रतिपत्तितया व्याख्याता । उत्तरत्रच "स्वाश्रयेणगृह्यत एवनवा" इति विप्रतिपत्तिर्गुरुमतमात्रसाधारण विप्रतिपत्तितयाचव्याख्यायि । अथापि "स्वाश्रयग्राहकेण" इत्यादि विप्रतिपत्ति र्मतत्रयसाधारण विप्रतिपत्तिरित्येवगदाधितिकृतामभिमतम् । अतएव मूलेमिश्रमतमात्रसाधारण विप्रतिपत्तेरनभिधानात्स्वयमेव "मिश्रमतेस्वाश्रयानुव्यवसायेन यावद्भिर्वातैर्ग्राह्यं नवेति" इति तन्मतमात्रसाधारण विप्रतिपत्तिं प्रादर्शयत् । व्याख्यातञ्च गदाधरभट्टाचार्यैस्तथैव । एवञ्चतृतीयविप्रतिपत्ते र्मतत्रयसाधारणतया मतत्रयसाधारण विप्रतिपत्तौवक्तव्यांशानां प्रायशः पूर्वमेव निरूपिततया तृतीयविप्रतिपत्ते रव्याख्यानमपि संगतंभवतीत्यवधेयम् ।

इति- प्र- अनन्ताचार्यः ।

[ग] वेत्यग्रिमेणान्वयः । स्वाश्रयविषयकलौकिकप्रत्यक्षविषयो नवेत्यर्थः । उपनीतभानादिविषयत्वेन सिद्धसाधनवारणाय लौकिकप्रत्यक्षपर्यन्तनिवेशः । प्रमाविषयो घट इत्याद्युपनीतभानस्यापि घटाद्यंशे लौकिकत्वात्स्वाश्रयोपादानम् । तथासति स्वाश्रयांशे लौकिकत्वविवक्षया तद्वारणं बोध्यम् ।

नचैवमपि स्वाश्रयांशे लौकिकप्रामाण्योपनीतभानमादाय सिद्धसाधनं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । एतदस्वरसेनैव द्वितीयकल्पानुसरणात् ।

अथवा स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं - ज्ञानविषयत्वाप्रयोज्यमानसप्रकारताश्रयत्वं, प्रामाण्यांशे उपनीतभानीय तदीयविषयता उपनायकज्ञानविषयताप्रयोज्यैवेति नोक्तसिद्धसाधनम् । अभिधेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षविषयत्वेन सिद्धसाधनवारणाय प्रकारतानिवेशः । अभिधेयत्वादिना वस्त्वन्तरविषयकपरामर्शादिजन्यतद्रूपावच्छिन्नानुमित्यादिप्रकारतया तन्मते अर्थान्तरवारणाय मानसप्रवेशः । अनुपस्थितं प्रामाण्यं घटत्वप्रकारितात्वादिनापि न्यायमतेनानुव्यवसाये प्रकारः, अतो न निषेधसाध्ये बाधः । योगजज्ञानीयप्रकारितापि विशेषणज्ञानविषयताप्रयोज्यैवेति नतया सिद्धसाधनम् । तादृशप्रकारतात्वाभावस्वप्रतियोगित्वादौ न्यायमते प्रसिध्यति । तस्यानुपस्थितस्यैव प्रकारतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात् । तादृशप्रकारताविरहश्च घटादावेव सुलभः । प्रामाण्यज्ञानाजन्यप्रत्यक्षप्रकारत्वविवक्षणन्तु नसाधु । परमते तदभावाप्रसिद्धेः ।

नच प्रामाण्यं स्वपदेनोपादेयं, तथाच गुरुत्वादिप्रामाण्यादिज्ञानाजन्यप्रत्यक्षप्रकारत्वाभावस्य गुरुत्वादौ प्रसिध्या सामंजस्यमिति वाच्यम् । एकस्वपदार्थघटितविधिकोटे रपरतद्घटिताभावेन सहाविरोधात् । नचाविरुद्धकोटिकोपिसंशयस्संभवति ।

नच स्वविषयकज्ञानाजन्यप्रत्यक्षप्रकारत्वाभाववद्यावत्स्वं तद्भेदकूटरूपं स्वतस्त्वं परैस्साधनीयम्, तादृशस्वरूपं तादृशभेदकूटाभावरूपंवा परतस्त्वंचास्माभिः, तथाच नानुपपत्तिरिति वाच्यं । तादृशस्वपदेन प्रामाण्यमुपादाय तद्भेदकूटसाधने बाधात । परमते प्रामाण्यस्य

[दी] यावद्भिर्वा तैर्माह्यं नवेति । शेषम्पूर्ववत् । भट्टमते प्रामाण्याविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धं यत्तद्भिन्नयावद्विषयो नवेति । विधेयानत्वादौ निषेधस्य च तत्प्रामाण्याघटकधर्मान्तरे प्रसिद्धिः ।

[ग] स्वरूपेणोपादानासंभवाच्च । अप्रामाण्यादिमात्रोपादानेच सिद्धसाधनात् ।

यत्तु स्वाश्रयघटितसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताकत्वं स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वमिति । तदसत् । न्यायमतेऽपि घटत्वप्रकारितात्वादिना प्रामाण्यस्य लौकिकसन्निकर्षाधीनभानविषयतया निषेधसाधने बाधात्, इत्यसंपल्लवितेन ।

(यावद्भिर्वा तैरिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नस्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षैः यावद्भिः ग्राह्यन्न वेत्यर्थः । उपदर्शितरीत्या सिद्धसाधनस्य वारणाय यावत्पदं । प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानाग्राह्यतया बाधवारणाय लौकिकत्वनिवेशनं (शेषं पूर्ववदिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नत्वं निवेश्य प्रामाण्यभ्रमात्मकानुव्यवसायाग्राह्यत्वेनबाधो वारणीय इत्यर्थः (प्रामाण्याविषयकत्वेनेति) प्रामाण्याविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धयावद्ग्राह्यत्वस्यसाध्यत्वे ज्ञाततालिङ्गकानुमिते नैय्यायिकासिद्धतया तन्मतसिद्धप्रामाण्यग्राहकमेव तन्मते यावदन्तर्गतं, तथाच यावद्ग्राह्यत्वाभावसाधने बाध इत्यभावद्वयगर्भता, तदुपादाने भट्टमतासिद्धानुव्यवसायस्य यावदन्तर्गततया-नाभावसाधने बाधः ।

यद्यपि प्रामाण्यविषयकानुमितित्वेन भट्टमतसिद्धो न्यायमतेऽनुव्यवसायोऽपीति निषेधद्वयानुपादानेऽपि सामञ्जस्यम्, तथापि व्यवसायसन्निहितज्ञानग्रहे प्रामाण्यविषयकत्वानुमितित्वभ्रमरूपता नभट्टाभ्युपगम्या, अपितूभयसिद्धकालान्तरीणानुमितौ व्यवसायसन्निहितत्वभ्रमरूपतैवेत्यस्यापि संभवात्, तथासति चानुव्यवसायस्योक्तरूपेणापि भट्टाभ्युपगतत्वासंभव इत्याशयेन निषेधद्वयनिवेशनं(ज्ञानत्वेति)ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यमेव प्रामाण्याविषयकेति प्रामाण्यपदेन विवक्षितमित्याशयेन । याथार्थ्यमात्रविवक्षानुसारेण प्रामाण्यघटकघटत्वादिपरमादिपदम् ।

[म] यत्तु योगजमर्धसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या स्वाश्रयप्रामाण्यं ते नैवगृह्यत इत्यंशतस्सिद्धसाधनमतोयोगजधर्माद्यजन्यत्वं विशेषण मिति। तन्न। परंप्रत्यसिद्धेः।

[दी] ननु तद्वद्विशेष्यकत्वादेः प्रतिज्ञानं भिन्नत्वा तद्घटितप्रामा ण्यस्यापि प्रतिज्ञानं भेदः। तथाच योगिज्ञानादिप्रामाण्यं तेनैवगृह्यत इति पूर्वपक्षे केषांचित्समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति (यत्त्विति) "योगजधर्माजन्ये" ति " जन्ये " ति च

[गे] वस्तुमात्रस्यैव प्रामाण्यघटकतया तदिति विशेषणम्।

नचैवमपि मेयत्वादिमतीत्यादि प्रामाण्यं यत्र प्रकृतं तत्र तद्घट काप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। तादृशप्रामाण्यघटकप्रमेयव्यक्तीनां भेदेन-तस्यापि भिन्नतया प्रत्येकं तद्घटकस्य तत्र तत्प्रामाण्यविषयकयाव-द्विषयकत्वाभावस्यच प्रसिद्धेः॥

ननु योगिज्ञानादिवृत्ते घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तद्विषयक-ज्ञानान्तरेपि सत्त्वात् न यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वमिति सिद्धसाधनाप्रस-क्त्या 'यत्त्वि'त्यादिमूलासंगतिः। नच सर्वविषयकयोगिज्ञानादिमात्रविष यतदंकुरत्वादिरूपप्रकारघटितप्रामाण्येसिद्धसाधनवारणपरतया तत्स ङ्गतिरिति वाच्यम्। प्रामाण्यत्वस्य सर्वप्रामाण्यसाधारणस्यैकस्याभा-वात्, घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादेरेव पक्षतावच्छेदकत्वात्, योग जधर्माद्यजन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वादित्याशंक्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेद इति मतमालंब्य तत्संगमयति (नन्वित्यादिना)(प्रतिज्ञानं भिन्नत्वादिति) विशेष्यिताप्रकारितयोः स्वरूपसंबन्धात्मकत्वेन तज्ज्ञा नस्वरूपत्वादितिभावः। ईश्वरज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये तद्ग्राह्यंशतस्सिद्धसाध नं योगजधर्माद्यजन्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतयापि दुर्वारमतोजन्यत्वरूप विशेषणान्तरमपि पूरयति (जन्येतिचेति) पक्षसंकोचं विना साध्य घटकस्वाश्रये उक्तविशेषणप्रवेशे योगिज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य तादृशविशे षणाक्रान्तस्वाश्रयाप्रसिध्या साध्याप्रसिद्धिरिति मूलस्थविशेषणपरस्य -

[म] प्रामाण्यमात्रपक्षत्वे प्रामाण्यं स्वाश्रयेणगृह्यत एवेत्युद्दे श्यप्रतीतेरसिद्धेश्चनांशतस्सिद्धसाधनम् ।

[दी] पक्षविशेषणं बोध्यम् । स्वयं दूषणमुद्धरति (प्रामाण्येति) तद्व द्विशेष्यकत्वादेरननुगतत्वमतेपि तद्वद्विशेष्यकतात्वादिना अनुगते न पक्षत्वात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनच साध्य सिद्धेरुद्देश्यत्वान्नां शतस्सिद्धसाधनमित्यर्थः । निषेधसिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधि करण्यमात्रेणोद्देश्यत्वान्नांशतोबाधः ॥ ... ...

[ग] पक्षप्रविष्टज्ञानविशेषणपरत्वं स्पष्टयति (पक्षविशेषणमिति) प्रामाण्य मात्रेत्यादिग्रन्थस्य परकीयसिद्धसाधनप्रसक्तिदूषणपरत्वन्न सम्यक्, सामा नाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधनोद्देश्यतयापि तत्प्रसक्तेः, तत्पक्षावलम्बनेनैव विशेषणदानसंगतेश्च । स्वयमपि पक्षतावच्छेदकैक्येप्यंशतस्सिद्धसाधनं दोष इति प्राचीनमतानुसारेण पक्षविशेषणस्यानेकत्रोपात्तत्वादित्य तः पक्षविशेषणमनुपादाय स्वीयपूर्वपक्षसमाधानपरतया तत्संगमय ति (स्वीयमिति) दूषणं - सिद्धसाधनरूपं । ज्ञानव्यक्तिभेद भिन्न घटत्ववतीत्यादीनामननुगमेन पृथक्पृथक् पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकैक्या- भावादवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतयापि न सिद्धसाधनपरि हार स्संभवतीत्याशंकां परिहरति (तद्वदिति) (अनुगतेनेति) वि- शेष्यितादेः ज्ञानादिस्वरूपत्वेप्यनुगतप्रतीतिनिर्वाहाय विशेष्यितात्वादी- नामनुगतानामतिरिक्तानामवश्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । पक्षत्वात- पक्षघटकत्वात् । पक्षतावच्छेदकैक्येपि तत्सामानाधिकरण्येन साध्य- सिद्धावेकदेशसिद्धिर्विरोधिन्येवेत्यत आह (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेने ति) नांशतसिद्धसाधनं, दोष इति शेषः । ननु योगिज्ञानादिप्रमाण्य साधारणरूपेण पक्षत्वे उक्तरीत्यांशतस्सिद्धसाधनस्या दोषत्वेपि निषे धसाधने तत्रांशतोबाधात्तदनुपपत्तिरित्यत आह (निषेधेति) नांशतो बाधः, दूषणमिति शेषः । किञ्चिज्ज्ञानप्रामाण्यस्य परतस्त्वसिद्धौ यादृ- शकारणविरहान्न तत्र स्वतस्त्वं, तादृशकारणविरहादन्यत्रापि योगज

[दी] केचित्तु तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तदर्थभेदेन भिन्नत्वात् ,सर्वेषां विशिष्योपादानासंभवात् प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वं । तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तश्च लाघवात्तद्वति तत्प्रकारकत्वमेवेति मूल एव व्यक्तं । तथाच सर्वविषयत्ववति सर्वविषयत्वप्रकारकत्व स्यस्ववृत्तेः योगिज्ञानेन ग्रहणादंशतस्सिद्धसाधनमित्याहुः ।

[ग] धर्माद्यजन्यज्ञानप्रामाण्यस्य नस्वतो ग्रहणसंभव इति सामानाधिकरण्यमात्रेण स्वतोग्राह्यत्वाभावसाधनेपि नव्याभिमतसिद्धिरिति भाव । मिश्राणां समानाकारक नानाज्ञानप्रामाण्यपक्षेप्यंशतस्सिद्धसाधन प्रसंगसंगमनप्रकारमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) (सर्वेषां विशिष्योपादानासंभवादिति) घटत्वपटत्वादिघटितानन्तप्रामाण्यानां घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना सर्वज्ञानासंभवेन सर्वं चैकदा स्वतस्त्वादिसाधनासंभवादित्यर्थः । ननु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया स्वयमंशतस्सिद्धसाधनपरिहरणस्य असंगति विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्ये स्वतोग्राह्यत्वस्यांशतोबाधादित्याशंक्य तस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं निराकरोति (तत्प्रवृत्तिनिमित्तश्चेति) (मूलएवेति) " तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वंवा प्रामाण्य " मित्याद्यग्रिमचिन्तामणिग्रन्थ एवेत्यर्थः । योगिज्ञानेन – ज्ञानमिदं सर्वविषयकमित्यादियोगिज्ञानादिनेत्यर्थ । ग्रहणात् – प्रामाण्यघटकसर्वान्तःपातित्वेन प्रकारतया विषयीकरणात् । ग्राह्यतायाः प्रकारतारूपत्वे सर्वत्ववति सर्वत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य सर्वमित्याकारक स्वाश्रय यावज्ज्ञानाप्रकारतया न सिद्धसाधनप्रसक्तिरिति सर्वविषयकत्ववतीत्यादि प्रामाण्यानुसरणं ।

अत्रच साध्ये स्वपदेन विशिष्य घटत्ववतीत्यादिकमेवोपादेयम् . ननु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तदाश्रययावद्ग्राह्यत्वस्य क्वचिदपि प्रामाण्येऽसत्वात । तथाचैकदा सकलप्रामाण्ये साध्यसाधनासंभव एतन्मतेप्यविशिष्टः । घटत्ववतीत्यादौ घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वासत्वेनांशतो बाधश्च दुष्परिहारः । यत्किञ्चित्स्वाश्रयग्राह्यं यद्यत्वं तत्तद्भेदकूटस्य सर्वसाधारणानुगतस्य साध्यत्वेच तादृशस्वपदेनाप्रामाण्यादिमात्रोपादाने सिद्धसाधनम् . प्रामाण्यस्याप्युपादाने बाधइत्यादिकमरूर

सबीजम् । नच स्वयमपि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमुपगम्य योगजधर्माद्यजन्यत्वविशेषणेन परेषां सिद्धसाधनवारणस्य, घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अननुगतत्वमुपगम्यच पक्षतावच्छेदकैक्य-निर्वाहेण मणिकाराणां तद्वारणस्य च संगमितत्वादुक्तानुपपत्तिस्तुल्यैव, साध्ये घटत्ववतीत्यादेरनुगतरूपेण निवेशे तदाश्रययावद्ग्राह्यत्वस्य प्रत्येकं सर्वत्र प्रामाण्यव्यक्तौ बाधात्; तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशेऽप्यंशतो बाधस्य-दुष्परिहरत्वादिति वाच्यम् । स्ववृत्तित्वग्राह्यत्वोभयसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वस्य साध्यतया बाधानवकाशात् । ज्ञानव्यक्तिभेदेनाभेदमभ्युपगच्छतां मिश्राणां मते उक्तसाध्योपगमे यत्किञ्चित्स्वाश्रयग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दु-र्वारत्वात् ।

इति श्री महामहोपाध्याय श्री गदाधरभट्टाचार्य विरचिते

प्रामाण्यवादे

॥ चतुर्थीविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ पंचमीविप्रतिपत्तिः ॥

॥ चिन्तामणिः ॥

यद्वा घटोयमिति ज्ञानप्रामाण्यम् एतज्ज्ञानग्राह्यं न वा । एतज्ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यं न वेति ।

॥ मथुरानाथीयम् ॥

* नन्विदमयुक्तं-यदि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदः तदा साध्ये स्वपदस्य तत्तत्प्रामाण्यव्यक्तिपरत्वे कस्यापि साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनावृत्तेरंशतोबाधापत्तेः, सामान्यतो घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिपरतायां तदाश्रयविषयकयावत्प्रत्यक्षविषयत्वस्य कुत्राप्यभावाद्बाधापत्तिरित्यस्व रसादाह (यद्वेति) (घटोयमिति) (ज्ञानप्रामाण्यमिति) एतज्ज्ञानवृत्ति प्रामाण्यमित्यर्थः । (एतज्ज्ञानग्राहकमात्रेति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकं, तथा चैतज्ज्ञानविषयकयावल्लौकिकप्रत्यक्षप्रकारो न वेत्यर्थः । व्याख्याततत्त्वमेतत् ।

इति श्री मथुरानाथ तर्कवागीश विरचिते

तत्वचिन्तामणिव्याख्याने

प्रामाण्यवादे

॥ पंचमीविप्रतिपत्तिः ॥

---

* अत्रच शिरोमणिगदाधरभट्टाभ्या मस्या विप्रतिपत्तेरव्याख्यानान्मथुरानाथीयमेवामुद्रितेति ज्ञेयम् ।

[म] तत्र यद्यपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वमगृहीतग्राहित्वं वा, सर्वधीयथार्थत्वपक्षे ऽनुभवत्वजातेरभावेनस्मरणान्यज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वं वा, प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव नवा अनुव्यवसायेन ग्रहणयोग्यम् । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादेर्विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

[दी] विशिष्टज्ञानत्वम् – अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञान •त्वम् । प्राक्-पूर्वम् । अनुपस्थितौ–उपस्थिते स्तत्सामग्र्यावा विरहे ।

[ग] ननु –" विशिष्टज्ञानत्वंवा प्रामाण्यं स्वस्य नतेनैव नवाऽनुव्यवसायेने " त्यादिमूलमसंगतम्, विशिष्टज्ञानत्वस्य सप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य वैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वरूपस्यवा ज्ञानग्राहकसामग्र्या ग्रहे बाधकाभावात । पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादे न्यायमतेप्यनुव्यवसायेन ग्रहणादित्याशङ्कां निरसितुं विशिष्टज्ञानत्वं व्याचष्टे (विशिष्टज्ञानत्वमिति) तत्र तद्विशिष्टज्ञानत्वमित्यर्थः । (अगृहीतासंसर्गकेति) तत्र धर्मिण्यगृहीतोऽगृह्यमाणः, संसर्गो यस्य-धर्मस्य, तद्धर्मिविषयकत्वेसति तद्धर्मविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । नायं घट इति यथार्थज्ञानस्य घटादिरूपधर्मिणि घटत्वादिविशिष्टबुद्धित्ववारणायाऽसंसर्गाग्रहनिवेशः । धर्मधर्मिभ्यां प्रत्येकमन्वितस्य विषयताद्वयस्य पृथक् पृथक् ज्ञानयोरप्यन्वयः संभवति, तथासति ज्ञानद्वयमपि धर्मधर्मिगोचरज्ञानेत्यनेन लभ्यते, अतएकपदं धर्मधर्मिविषयकत्वयो स्सामानाधिकरण्यलाभसम्पादकस्य एकस्मिन् ज्ञाने उभयान्वयतात्पर्यस्य लाभाय । प्राक्पदेनोपस्थितपदस्य समासे घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणभेदादिवत् पूर्वकालीनोपस्थिते विरहः प्रत्येतुं शक्यते, नच सविवक्षितः, किन्तूपस्थितिरूपकारणाभावे पूर्वकालीनत्वमेव, तादृशस्यैव कारणाभावस्योत्तरकाले कार्याभावनिर्वाहकत्वात्, अतोऽसमासं स्फुटयति (प्राक्-पूर्वमिति) " विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वा " दिति मूलकृतोभिधानं विशेषणज्ञानहेतुतानंगीकर्तृमीमांसकमते प्रामाण्यस्य नस्वतोग्रहदूषणक्षममित्युपस्थितिपदं न्यायमते यथाश्रुतार्थकतया, परमते तत्सामग्रीपरतया, व्याकुरुते (अनुपस्थिताविति) " तस्य

[म] नापि ज्ञानार्तीन्द्रियत्वे ज्ञानानुमितया तद्गृह्यते । ज्ञानमात्रलिंगस्य प्राकट्यादेस्तद्व्यभिचारात् । नापि प्रमाहितज्ञाततावैशेषात , तस्य प्रथमम् दुर्निरूपत्वात् । अन्यथा अप्रमाहितज्ञाततया अप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्रहापत्तिरिति । तथापि तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वम् तद्वतितद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा प्रामाण्यम् । तन्निश्चयादेव निष्कम्पव्यव

[दी] प्रमाहितत्वमेव विशेषः, प्रमाजन्यतावच्छेदकं ज्ञाततात्वव द्वान्तरवैजात्यं वा, आद्ये (तस्येति) अन्त्ये प्रमया विजातीया ज्ञातते वा ऽप्रमयापि विजातीया सा जनयितव्या । तथाच त तोऽप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरित्याह (अन्यथेति) वैशिष्ट्यं धर्मधर्मिभावो नतु समवायः, भट्टेन तस्य

[ग] प्रथमं दुर्निरूपत्वा"दिति मूले तत्पदस्य प्रमाजन्यज्ञाततानिष्ठवैजात्यपरत्वं ज्ञाततात्वस्येव तद्व्याप्यवैजात्यस्यापि प्रथमंप्रत्यक्षेण सुग्रहतया- 'दुर्निरूपत्वा' दित्यसंगतं । प्रमाहितत्वपरत्वे प्रमाघटिततया प्रथमं दुर्निरूपत्वोपपत्तावपि प्रथमं तस्य सुग्रहत्वाप्रसक्त्या तस्यसुग्रहत्व इत्यर्थकस्याग्रिमस्य "अन्यथे" त्यस्यासंगति । अतोविशेषं वितर्क्य उभयं संगमयति (प्रमाहितत्वमेवेत्यादिना) विशेष - प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकोऽप्रमाहितज्ञाततावृत्तो धर्मः । प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकवैजात्यरूपविशेषस्यसुग्रहत्वस्य अन्यथेत्येतदर्थस्याप्रमाहितज्ञाततया प्रमात्वस्य स्वतो ग्रहणानापादकतया अन्यथेत्याद्यसंगतिमाशंक्य, प्रमाजन्यतावच्छेदकजाति विशेषस्वीकारस्य तुल्ययुक्त्या ऽप्रमाजन्यतावच्छेदकजाति प्रसञ्जकतया ऽप्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यत्व प्रसञ्जकत्वं दर्शयति (प्रमयेति) एवञ्चाप्रमाजन्यतावच्छेदकमिव प्रमाजन्यतावच्छेदकमपि ज्ञाततानिष्ठं वैजात्यं अनुपलंभबाधितमिति मूलाशयः । घटत्वादिवैशिष्ट्यस्य तत्सामानाधिकरण्यरूपत्वे तदवगाहित्वघटितं प्रामाण्यं नगुरुभट्टयोरनुमतमिति स्वयं वक्ष्यमाणतया वैशिष्ट्यं व्याचष्टे(वैशिष्ट्यमिति)धर्मधर्मिभावः-धर्मत्वं धर्मित्वंच, तच्च तयोरपि विशिष्टबुद्धिविषयतयानुमतमिति न समवायपक्षकक्ष्यमाणदोषावसर इति भावः । तस्य-समवायस्य अनभ्युपगमादित्यनेनान्वयः ।

[म] हारात्, लाघवात् । नान्यद्गौरवात् । तच्च ज्ञानग्राहकसामग्री ग्राह्यमेव । तथाहि- विशेष्ये तद्धर्म्मवत्वं तद्धर्म्मप्रकारकत्वंच व्यवसाय स्यानुव्यवसायेनानुमित्या स्वप्रकाशेनवा गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति व्यवसाये भासमाने धर्म-धर्मिवत्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात्

[दी] गुरुणा तद्विन्द्रिय कत्वस्यानभ्युपगमात । अनुव्यवसायग्राह्यतां •व्युत्पादयति (विषयनिरूप्यमिति) निरूपणं – साक्षात्कारः । एवंवित्तिरपि । ननु विषयनिरूप्यत्वेपि यावद्विषयनिरूप्यत्वा सिद्धौ न वैशिष्ट्यविषयतासिद्धिरतआह (व्यवसायेति)•

[ग] (तदैन्द्रियकत्वस्यानभ्युपगमादिति) तथाच तदवगाहित्वं प्रत्यक्षप्र-मायामसंभवतीति भावः । धर्मधर्मिभावश्च न्यायमतेपि संबन्धप्रतियोगि त्वानुयोगित्वरूपो विशिष्टबुद्धिविषय इत्यवधेयम् । "विषयनिरूप्यंहो" त्या दिना विषयग्रहाधीनतयां ज्ञानसाक्षात्कारे विषयभानं व्यवस्थापितम्, तावता ज्ञाततालिंगकानुमितौ न विषयभानव्यवस्थितिः, नवा स्वप्र-काशरूपज्ञानप्रत्यक्षे, तस्य विषयग्रहात्मकस्वजन्यत्वेन तादृशव्याप्तिवि-षयत्वाभावात, अतोमिश्रमतपरतया तद्व्याचष्टे (अनुव्यवसायेति) 'वि षयनिरूप्य' मित्यत्र निरूपणस्य, 'ज्ञानवित्ती' त्यत्र वित्तेश्च, ज्ञानसामान्य रूपत्वे विषयग्रहाधीन ज्ञानविषयो ज्ञानमित्यतो ज्ञानत्वव्यापकविषयता' को विषयइति 'विषये' त्यादिमूलार्थः । तथाच – यन्निरूप्य योयज्ञान-जनकज्ञानविषयः, सतज्ज्ञानत्वव्यापकविषयताक इत्येवव्याप्तिर्मूलाभिप्रेता साचनोपपद्यते, वह्न्याद्यनुमिति जनकज्ञानविषय धूमादेर्वह्न्याद्यनुमि-तौ, शाब्दबोधजनकज्ञानविषयाकांक्षादेश्च शाब्दबोधे, भानानियमात् । तदाप यावज्ज्ञानजनकत्वनिवेशेच्चासिद्धिः, ज्ञानाद्यनुमित्यादौ विषयज्ञान-स्याहेतुत्वात् अताव्याचष्टे (निरूपणमिति) तथाच - यद्विषयकलौकि-कप्रत्यक्षजनकज्ञानविषयो यः, सतद्विषयकलौकिक प्रत्यक्षत्वव्यापकविषय ताक' इत्येव व्याप्तिलाभान्नदोषः ।' घटाभावादि प्रत्यक्षजनकज्ञानविष-य तत्प्रत्यक्षविषयघटादि रत्र दृष्टान्तः । (यावद्विषयनिरूप्यत्वासि द्धाविति) सखंबाधिकपदार्थं प्रत्यक्षमति संबंधितावच्छेदक विशिष्ट

[म] सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्तया

[दी] सामग्रीसत्त्वेन तस्यापि भानमित्यर्थः । नन्वेतावतापि समूहालंबनसाधारणमनुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं सिद्धं, नतु तावतैव कृतकृत्यता । घटत्वप्रकारेण घटविषयतां विना घटे घटत्वप्रकारकमित्याकारकतानुपपत्ते रित्यतस्तथोपपादयति (संबन्धितेति) संबन्धितावच्छेदकं

[ग] ज्ञानत्वेन न सामान्यतो हेतुता, पटादिज्ञानात् घटाभावादिग्रहापत्तेः । नापि तत्तत्ससंबन्धिकप्रत्यक्षे तत्तद्विषयकज्ञानत्वेन, पटाभावत्वादिना घटाभावाद्यवगाहिभ्रमे व्यभिचारात । अपितु तत्तद्धर्मविशिष्टविशेषितससंबन्धिकप्रत्यक्षे तत्तद्धर्मविशिष्ट ज्ञानत्वेन । तथाच घटत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वासिद्धावेव तादृशप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूप तादृशज्ञाननिरूपकत्वं तादृशज्ञानसाक्षात्कारत्व व्यापकविषयताकत्व साधकलिङ्गंवैशिष्ट्येसिद्धुमर्हति, तत्रैवच विवादेन वैशिष्ट्यरूपविषये तदसिद्धावित्यर्थः । प्रत्यासत्तिसत्वेपि कारणान्तरविरहेण तद्वतो विषयस्याभानसंभवात् प्रकृते ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्वएव सकलतद्भासककारणसंभवाद्वैशिष्ट्यभानं दुर्वारमिति मूलभावमाविष्करोति (सामग्रीति) ... ...

नच-तत्संसर्गकस्यापि ज्ञानस्य तदुपनायकत्वे तत्संसर्गकज्ञानात्तत्संसर्गकमिव तत्प्रकारकं तद्विशेष्यकंच ज्ञानं स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात् । तस्य-वैशिष्ट्यस्य । एतावतापि-सामग्रीबलेनापि । (समूहालंबनेति) घटत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिविषयकं ज्ञानमित्यादिबोधेत्यर्थः (सिद्धमिति) घटत्वादिविशिष्टघटादिविषयतापर्यन्तस्य उपनायकज्ञानजन्यता नवच्छेदकत्वादिति भावः । घटत्वादिना यत्किंचिद्घटादिमात्रविषयकज्ञाने घटत्वादेस्तद्विषयत्वरूपतत्संबन्धिताया अतिरिक्तवृत्तितया तत्संबन्धितावच्छेदकत्वं न संभवतीत्याशंक्य ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं प्रकारतारूपमतिप्रसक्तादावपिसंभवती त्याह (संबन्धितेति) व्यवसायरूपवर्तमानज्ञानमादायापि ज्ञायमाने संब

[म] ज्ञायमाने सम्बन्धिनि ससम्बन्धिकपदार्थं निरूपण मित्यनुव्यवसायस्य रजतत्वावच्छिन्नत्वेन पुरोवर्त्तिविषयत्वाच्च । अन्यथा पुरोवर्त्तिनं रजतंच जानामीति तदाकारःस्यात् नतु रजतत्वेन पुरोवर्त्तिनमिति ।

[दी] संबन्धिनि विशेषणम् । ज्ञायमाने - विषयीक्रियमाणे । निरूपणम् - साक्षात्कारः । अन्यथा - वस्तुतः पुरोवर्तिरजतविषयता स्यात्, नतु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेत्यर्थः ।

[ग] न्धिनीत्यादिनियमनिर्वाहान्न प्रकृतसिद्धिरित्यतो व्याचष्टे (ज्ञायमान इति) (विषयीक्रियमाणइति) स्वेन ससंबन्धिकविशेषणतयेत्यादिः । तेन व्यवसायविषयीकरणेन अयं घटो घटत्वप्रकारकंच ज्ञानमिति समूहालंबनसिद्धयाच न चरितार्थता । अनुमित्यादावुक्तनियमाभावात् - (निरूपणं-साक्षात्कारइति) लौकिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । ईदृशनियमस्या प्रयोजकतानिराकरणपरे " अन्यथे " त्यादिमूले " पुरोवर्तिनं रजतंच जानामीति तदाकारस्स्या " दिति न सङ्गच्छते, तादृशप्रत्यक्षे-संबन्धितावच्छेदकरजतत्वादिना संबन्धिनो भानादतस्तद्व्याचष्टे - (अन्यथेति) (पुरोवर्तिरजतविषयतास्यादिति) पुरोवर्तित्व रजतत्व-वैशिष्टय धर्मिज्ञानानां विशकलितानां ज्ञानप्रत्यक्षादौ भानं स्यादित्यर्थः । (नतु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेति) न रजतत्वेन पुरोवर्तिनं जानामीत्याकारकताप्रयोजकविशिष्टविषयतेत्यर्थः । तदाकारे-ज्ञाने धर्मिणि, तृतीयार्थरजतत्वादि वैशिष्टयस्यावश्यम्भानादित्य-भिमानः । ... ...

नतु- ज्ञानादिप्रत्यक्षस्य विषयांशे निर्विकल्पकत्ववारणाय धर्मितावच्छेदकीभूतेदन्त्वादिप्रकारेणैव विशेष्यभानमुपेयं, नतु रज-तत्वादिप्रकारेणापि, रजतत्वेनेदं जानामीतिबुद्धौ ज्ञानांशे, भासमान-प्रकारिताया एव तृतीयार्थत्वादिति रजतत्ववतीत्यादि प्रामाण्यभाना-सिद्धिः ॰। ... ...

[दी] वस्तुतस्तु – येनरूपेण यस्योपनयस्तेनैव रूपेण तस्योपनीत भानम् । अतएव जातित्वेन गोत्वस्योपस्थितावपि जातिमानि त्येव भानं, नतु गौरितीति ध्येयम् ।

[ग] नच इदन्त्वादिरूप धर्मितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्येव रजतत्वादिरूपप्र कारवैशिष्ट्यस्यापि विशेष्यितांविशेषणतापन्नविषयांशे सामग्रीबलात् भाने बाधकाभावः, रजतत्वादेर्यत्र धर्मितावच्छेदकता तत्र तथा तद्भानस्याव श्यकतया तत्स्थलीयविशेषणज्ञानादिघटितसामग्र्याः प्रकृतेप्यविशिष्ट त्वादिति वाच्यम् । तत्र तद्धर्मितावच्छेदककव्यवसायस्यापि हेतुतया तदभावादेव तत्स्थलीयसामग्र्यभावात् । ... ...

नच- तादृशव्यवसायस्य तथात्वेन हेतुत्वमप्रामाणिकं, तद्धर्माव च्छिन्नविशेष्यताकस्येव तादृशस्यापि तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्यतद्धर्माव च्छिन्नविशेष्यताकत्वेन प्रत्यक्षवारणाय विशेष्यतासंबन्धेन तत्प्रकार कप्रत्यक्षे तादात्म्यसंबन्धेन तादृशव्यवसायस्य विशिष्यहेतुताया आ वश्यकत्वात् । तदवच्छिन्नविशेष्यताकत्वभानस्थलएवच तद्विशेष्यता कत्वभानोपगमेन तज्ज्ञानेपि तादृशव्यवसायापेक्षणात् । घट इत्यादि व्यवसायस्य घटत्वप्रकारकत्वेनैव भानमुपेयते, नतु धर्मिविशेष्यता कत्वेनापीति न तस्य विशेषणानवच्छिन्नधर्मिविषयताप्रसङ्ग इत्युपदर्शि तप्रामाण्यभानयुक्तेरांकिंचित्करतया स्वयं विशेष्यिताविशेषणत्या इ दन्त्वादिना भासमाने धर्मिणि रजतत्वादिवैशिष्ट्यस्यापि भाने यु- क्त्यन्तरमाह (वस्तुतस्त्विति) (येन रूपेण यस्योपनयइति) येनरू पेण यस्योपनायकज्ञाने भानमित्यर्थः । उपनायकज्ञाने यदंशे यःप्र कारइतियावत । (तेनैवरूपेण तस्योपनीतभानमिति) तस्योपनीतभा नं तत्प्रकारकमेवेत्यर्थः । तद्रूपं तदुपनीतभाने तदंशे प्रकारइति या- वत । तथाचायंघटइत्यादिज्ञानानुव्यवसाये विशेष्यिताप्रतियोगितया उपनीतमपीदयाभासमानेधर्मिणि घटत्वादेः प्रकारत्वमावश्यकमिति भावः । उक्तनियमे दृष्टान्तमाह (अतएवेति) ... ...

[टी] तदेवं मिश्रमतेनैवायंग्रन्थः, अतएव - " अतएवे " त्यादिक मपि संगच्छते ।

ग] नच - तत्रोपस्थितजातित्वभाने बाधकाभावाज्जातिमानित्येव भानम् प्रकृतेच व्यवसायविशेषरूप कारणाभावरूपबाधकमुक्तमेवेति वाच्यम् । जातित्वभानेपि जातिमान् गौरिति द्विविधविषयताशालिबोधोत्पत्त्या स्वरूपतो गोत्वानुपस्थितिदशायां तादृशबोधानुत्पादएव कथितनियमावष्टंभाभिधानात । ... ...

नच- तदा तादृशबोधोत्पत्तावपि कथितनियमाभंगेन उपष्टंभासंगतिरेव , फलीभूतज्ञानीयोपनीतवस्तुविषयताया उपनायकज्ञानविषयतावच्छेदकयावदवच्छिन्नत्वनियमस्यच जातित्वेन स्वरूपतश्च गोत्वोपस्थितिजन्यदर्शिताकार गोत्वोपनीतभानोयानवच्छिन्नविषयतायां - जातित्वावच्छिन्नत्वासत्वेनासम्भवादिति वाच्यम् । यद्धर्मप्रकारकयदीयविषयताशालिज्ञानाप्रयोज्या योपनीततद्विषयता सा तद्धर्मप्रकारिकेत्यादिनियमस्योपगन्तव्यत्वात् । ईदृशश्चनियमस्तद्धर्मानवच्छिन्नतद्विषयताकोपनीतभाने तद्धर्मानवच्छिन्नतद्विषयताकज्ञानत्वेनहेतुतयोपपादनीयः• ।

नच - स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तद्विशेषणावगाहिज्ञानस्य कलृप्तहेतुतयैवोक्तातिप्रसंगवारणसंभवे उपनीतभानस्थलीयोक्तनियमनिर्वाहककारणताकल्पनमयुक्तमितिवाच्यम् । मीमांसकैः - विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणतानुपगमात् । ... ...

नच -तथाप्युक्तकार्यकारणभावमुपेक्ष्य लाघवेनोपनीतभानस्थलएव स्वरूपतस्तद्विषयकोपनीतभाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमुचितं, तावताच न प्रकृतविर्वाहइतिवाच्यम् । एतदभिप्रायेणैव सिद्धान्ते स्वतः प्रामाण्यग्रहस्य खण्डनीयत्वात् । इदानीमापाततो- दर्शितनियमावलंबनेन स्वतस्तद्ग्रहव्यवस्थापनात् । अतएव - तादृशग्रन्थस्य गुरुमतपरत्वाभावादेव (अतएवेत्यादिकमपीति) तेन ग्रन्थेन भ्रमानुव्यवसायस्य शुक्त्यादेौधर्मिणि रजतत्वादिवै

[दी] अभ्युपेत्यतु मतत्रयसाधारण्येन व्याख्यायते :(विषयेत्यादि) प्राकृतिकंहिज्ञाननिरूपणं स्वप्रकाशमर्यादया अन्यथावा जायमानं तद्विषयमविषयीकृत्यासंभवाद्विषयान्तरवद्विशेषाद्वैशिष्ट्यमपि विषयीकरोति ।

[ग] शिष्ट्यावगाहितायाः अपि संभवेन रजतत्वादिना भासमानधर्मिविशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वावगाहिताया उपपादितत्वात् मिश्रमतएव ।तत्सम्भवादिति भावः । " निरूप्यंही " त्यस्य ग्रन्थस्य मतत्रय साधारण्ये विषयग्रहाधीनसाक्षात्कारत्वरूपपूर्वोपदर्शितविषयनिरूप्यत्वार्थकता न संभवति, गुरुमते ज्ञानप्रत्यक्षस्य व्यवसायरूपविषयग्रहरूपतया तदजन्यत्वात् । भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन तत्साक्षात्काराप्रसिद्धेरिति विषयाविषयकज्ञानाविषयत्वमेव विषयनिरूप्यत्वं मिश्रैर्व्याख्यातम्, तत्र ज्ञानपदस्य ज्ञानसामान्यार्थकता न संभवति, ज्ञानस्य स्वविषयाविषयक शाब्दादिज्ञानविषयत्वादिति ज्ञानपदं ज्ञानवर्तमानतार्धान् प्रकृतज्ञानविषयताक ज्ञानपरं वाच्यम्, भट्टमते विषयोपरक्त ज्ञानविषयता ज्ञाततालिंगकानुमितौ ज्ञानवर्तमानताधीनैवेतिव्युत्पादितम् । एवंच स्वविषयाविषयक तादृशज्ञानाप्रसिद्ध्या तदविषयत्वरूप स्वविषयक तादृशज्ञानत्वव्यापकविषयविषयताकत्वसाधकहेत्वप्रसिद्धिः । स्वविषयाविषयकज्ञानावृत्ति ज्ञानवर्तमानताधीन स्वविषयताकत्वस्य हेतुत्वेपि तादृशस्वाविषयताव्यापक स्वविषयविषयताकत्व रूपसाध्यप्रसिद्ध्यैव कृतकृत्यतया उक्तहेतुना तदनुमानमयुक्तम् । भट्टमते विषयोपहितज्ञानस्य ज्ञाततालिंगकानुमिति विषयत्वसिद्धावेव ज्ञानविषयतायाः ज्ञानवर्तमानताधीनतासिद्ध्या तदधीनाविषयताघटित हेतोर्ज्ञाने प्रसिद्धिः,तत्साधकं 'चोक्तानुमानमेवेत्यन्योन्याश्रयश्चेति तादृशग्रन्थमन्यथाव्याचष्टे (प्राकृतिकमिति) सामग्रीविशेषस्वभावाद्विषयावगाहीत्यर्थः ।अन्यथा – अनुव्यवसायादिरूपतया । (विषयमविषयीकृत्यासंभवादिति) विषयावगाहनं विनाऽसंभवज्ज्ञानविषयताकमित्यर्थः । विषयाविषयकत्व प्रसंजितज्ञानविषयकत्वाभावमितियावत् ।

[दी] अविशेषं व्युत्पादयति (व्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये याप्रत्यासत्तिस्तस्या स्तुल्यत्वात् । घटघटत्वाभ्यामिव धर्मधर्मिभावेनापि समं सत्त्वा दित्यर्थः । भट्टनये व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपकेवा घटघट

[ग] प्रकृतज्ञानेच विषयानुपहित ज्ञानभानप्रयोजक सामग्र्यजन्यत्वेसति विषयाविषयकत्वं ज्ञानाविषयकत्वाभावा पादकं । एवंच विषयविष-यकत्वसाधक तर्कप्रदर्शकंमूलमितिभावः । असंभवदित्यंतं 'विषयनिरू-प्यंहि ज्ञान'मित्यस्यव्याख्या । अनुव्यवसायत्वेनाभिमते ज्ञाने नैयायिका-नामपि वैशिष्ट्यातिरिक्त विषयभानस्य निर्विवादतया युक्तिपुरस्सर-मपि ज्ञानवित्तौ विषयवेदनकथनं नप्राधान्येन तत्परम् , अपितु तद्धर्मधर्मि-विषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधान मिति सूचयितुं, अतोज्ञानवित्ति वेद्योविषय इत्येतन्नोपवर्णितं । भेदे-सत्येव दृष्टान्ततेति मूलोक्त धर्मधर्मिणो र्विषयान्तरत्वेनाभिधानम् । भासकसामग्र्यविशेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यतइति तदविशेषरूपहेतुं पूर यति (अविशेषादिति) सामान्यतोभासक साम्यस्यहेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकांक्षायां व्यवसायेत्यादि ग्रन्थंयोजयति (अविशेषमिति) व्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया विषयभासकता गुरुभट्टमतेनोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थ मन्यथा व्याख्यास्यमानो मिश्रमते तादृशाय थाश्रुतार्थ परतामाह (मिश्रमतइति) व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये-व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थं । याप्रत्यासत्तिः - योविषयभासकश्चक्षुरादि लौकिकसन्निकर्षः । तुल्यत्वात् - साधारणत्वात । तदेवविवृणोति - (घटेति) गुरुमते समवायस्यातींद्रियतया वैशिष्ट्यपदं नतत्परं, नातिरिक्तवैशिष्ट्यपरं भट्टेनैवतदंगीकारादिति तस्य धर्मत्वधर्मित्वार्थक तामाह (धर्मेति) रूपपदस्य स्वरूपार्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थान्तरा सम्भवएव तदौचित्यमित्याशयेनाह (व्यवसायनिरूपकेति) अथवा- विषयतासंबंधेन प्रमासाध्यक ज्ञाततालिंगक वक्ष्यमाणानुमाने ज्ञानभान नियामक ज्ञाततासंबन्धो व्यापकत्वं , नासौ विषये

[दी] त्वादौ याप्रत्यासत्ति-स्तज्ज्ञाननियामकस्संबन्धस्तस्य वैशि ष्ट्येपि तुल्यत्वादित्यर्थः। तथाहि-अयं घट इत्यादिप्राथमिकप्रत्यक्ष इव तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेपि पुरोवर्तिनि घटत्वं भासते, तद्धे तोरिन्द्रियसन्निकर्षादेस्तदानीमपि सत्त्वात्।

[ग] अपितु व्यापकतावच्छेदकत्वरूपसंबन्ध एवेति ज्ञाततापक्षकप्रमाजन्य त्वसाध्यकानुमाने ज्ञानस्यापि व्यापकतावच्छेदकतया तदभिप्राये ण (व्यवसायस्वरूपइति) विषयपक्षकानुमानाभिप्रायेण (व्यवसाय निरूपकइति) जन्यतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वाघटक त्वेन जन्यताया एव साध्यत्वमित्यवधेयम्। संबन्धो ज्ञाततात्वस्य, त स्या वा लिंगस्य। सचाग्रे विशेषतो व्युत्पादयिष्यते। "व्यवसाय रूपप्रत्यासत्ते" रित्यस्य विषयतारूपव्यवसायसंबन्धस्य वर्तमान-ज्ञानग्रहे विषभाननियामकस्य तुल्यत्वादिति मिश्रव्याख्यानं शुद्धेन-ज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनवा व्यापकताज्ञानात् घटविषयक-त्वोपरक्तज्ञानानुमितिमभ्युपगच्छतां तेषामेव युज्यते, व्यापकताव च्छेदककोट्यप्रविष्टस्य विषयस्य विधेयतावच्छेदकतया भाने वर्त्त मानव्यवसायविषयताया एव नियामकत्वस्य तत्तद्विषयकव्यवसायोप लक्षितकालविशेषस्य ज्ञाततालिंगकपरामर्शेन तत्तद्विषयोपहितज्ञाना नुमितिजनने सहकारित्वमित्याशयेन तैरंगीकारत्। अनेनतु ज्ञात तालिंगरूपरामर्शे तथा स्वभावस्य प्रथमविप्रतिपत्तौ दूषितत्वकदन्य था तादृशग्रन्थो व्याख्यायते। अतएव वैशिष्ट्यपर्यन्तस्य विषयस्य-व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपो ज्ञाततात्वस्य ज्ञातताया वा संबन्धः घटत्ववैशिष्ट्यवद्धर्मिघटितप्रामाण्यप्रकारेण ज्ञानस्य साध्य तायामेवोपपद्यते, तथासतिच व्यभिचारवारणाय ज्ञाततायाघटवृत्ति त्वमपि हेतौ निवेशनीयमित्याशयेन तत् ग्रहोपायमाह (तथाहीत्या दिना) (तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेपीति) तादृशप्रत्यक्षजनिताया ज्ञात ताया घटघटितेन्द्रियसन्निकर्षजनिते प्रत्यक्षेपीत्यर्थः। (तदानी मपि सत्त्वादिति) अन्यथा सन्निकर्षाभावेन ज्ञातताया एव प्रत्यक्षा

[दी] अतएव अप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, प्राथमिकभ्रमहेतोर्दोषस्य ज्ञाततामत्यक्षदशायामपि सत्त्वात् । धर्मिणस्तदभाववत्त्वं नगृह्यते, तेनैव प्रतिबन्धात् । अतोऽप्रामाण्यग्राहकलिंगस्य तदभाववद्वृत्ति तत्प्रकारकज्ञातताृत्वादेरग्रहान्न स्वतस्तद्ग्रहः ।

[ग] योगादिति भावः । अतएव–भ्रमविषयपुरोवर्त्तिनि घटत्वग्रहसंभवेन भ्रमजन्यघटत्वप्रकारकज्ञाततायामपि घटवृत्तित्वग्रहसंभवात् तस्या- अपि प्रमाव्याप्यतावच्छेदकरूपेण ग्रहादेवेत्यर्थः । (प्रमेत्येवेति) क्व चित्प्रमेत्याकारकग्रहविषयइत्यर्थः । तादृशज्ञाने प्रमात्वघटकघटरूपवि षयो न भासते, अपितु घटत्वेनाघटएवेति वस्तुप्रमाण्यानवगाहनात् अप्रमायां प्रामाण्यंगृह्यत इति नोक्तम् । प्रत्यक्षदशायां - प्रत्यक्षाव्य- वहितपूर्वकाले । क्वचित् सत्त्वात् । वर्तमानज्ञानग्राहकपरामर्शस्योक्त स्वभावानुपगमे संवादीच्छादिलिंगकानुमितिसामग्र्यविलक्षणसामग्री मात्रादेव प्रामाण्यभाने प्रामाण्यविषयकानुमिति सामग्रीसमशील- सामग्रीतोऽप्रामाण्यस्यापि सुग्रहतया तस्य न स्वतस्त्वं, अपितु प्रा माण्यस्यैवेति विशेषः कथमिति पक्षधराक्षेपमाक्षेप्तुमप्रामाण्यग्राहकलिंग दुर्ग्रहतामुपपादयति (धर्मिणइति) भ्रमविशेष्यस्याघटस्यापीत्यर्थः । तदभाववत्त्वं - घटत्वाभाववत्त्वम् । तेनैव-दोषेणैव । (नस्वतस्तद्ग्रह इति) तद्ग्रहस्या स्वतस्त्वप्रवादइत्यर्थः । क्वचिद्दोषनाशवशाद्धर्मिणस्त दभावग्रहेणाप्रामाण्यलिंगस्य ग्रहसंभवेपि अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यप्र योजकसामग्रीविघटकदोषनाशापेक्षया परतस्त्वम्, प्रामाण्यग्रहेच न- स्तत्प्रयोजकप्रतिकूलापेक्षेति विशेषः । ... ...

यद्यपि - न्यायमतसिद्धसंवादीच्छादि लिंगकानुमितिसमशीलैव ज्ञाततालिंगकानुमितिरिति तया ग्रहेणचेत् स्वतोग्राह्यत्वं तदा न्या यमतसिद्धतादृशानुमित्याग्रहेण न तथात्वमिति विशेषोनोपपद्यत इ ति मिश्राणामाक्षेपो दुरुद्धरः, तथापि - भट्टमते व्यवसायेन द्वितीय क्षणे ज्ञाततायां जनितायां तृतीयक्षणे घटत्वप्रकारकत्वेन तत्प्रत्यक्षे

[दी] अयं घटो घटत्वेन ज्ञातइति प्रत्यक्षेच घटे ज्ञाततावत्त्वमिव ज्ञाततायां घटवृत्तित्वमपि भासते, स मानसंवित्संवेद्यत्वात्, सामग्रीसत्त्वात् । तथाचेयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानसाध्या, घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात्, इत्यनुमित्या, या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिकाज्ञातता सा तद्विशेष्यक तत्प्रकारकज्ञानसाध्या, यथा - पटे पटत्वप्रकारकज्ञातता पटविशेष्यक पटत्वप्रकारकज्ञानसाध्येति सामान्यतोव्याप्त्या-विशेषतस्ताद्रूप्येण व्याप्त्यैववा घटे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वं गृह्यते,

---

[ग] जायमाने घटवृत्तिताभानस्यावश्यकतया प्रमाण्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुग्रहध्रौव्यम्, न तथा न्यायमते, संवादीच्छाया द्वितीयक्षणोत्पन्नाया घटत्वप्रकारकत्वेन प्रत्यक्षे घटविशेष्यकत्वरूप हेतुतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंवादित्वस्य दुर्ग्रहत्वात् ; ज्ञानप्रत्यक्षस्येवेच्छादिप्रत्यक्षस्यापि तुल्ययुक्त्यातन्मतेविषयांशे तद्वत्त्वानवगाहित्वात् । एतावतैव विशेषणमतभेदेन स्वतस्त्वपरतस्त्वरूपंविशेषो दीधितिकाराभिप्रेतः । ज्ञातता प्रकारेण भासमाने घटे घटत्वभानेपि ज्ञाततायां घटवृत्तित्वं नभातमिति कुतोदर्शितहेतुग्रहनैयत्यमिति शंकां परिहरति (अयमिति) (समानेति) आधारत्वाधेयत्वयोरित्यादिः । भासकसामग्रीसमनैयत्यं विना भानसमनैयत्य मनुपपन्नमित्यतः प्रत्यक्षस्थले तदुभयभासकसामग्रीसमनैयत्यमाह (सामग्रीति) इत्यनुमित्या - एतादृशप्रयोगोपदर्शितपक्षसाध्यकानुमित्या । एतेनानुमितेः पञ्चम्यन्तार्थानुल्लेखित्वेपि नासंगतिः । "घटेघटत्वप्रकारकज्ञानत्वं गृह्यत" इत्यग्रिमेणान्वयः । अनुमितौ प्रयोजिकां व्याप्तिंदर्शयति (यायद्वृत्तिरिति) यत्त्वतत्त्वाननुगममाशंक्याह (विशेषतइति)अस्यैव विवरणं (ताद्रूप्येणेति) घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्व घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानसाध्यतात्वरूपेणेत्यर्थः। अत्रच दृष्टान्तः घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानान्तरजन्यज्ञातता । प्राथमिकघटत्वादिप्रकारकप्रमासाध्यत्वसाध्यकानुमितौच जन्मान्तरानुभूतव्याप्तिस्मरणमेवगतिः । एवञ्चापूर्वंचैत्रत्वादिप्रकारघटित प्रामाण्य

[प्र] अत एवाप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, अनुव्यवसायस्य भ्रमविषय वैशिष्ट्यविषयत्वात् । न च न प्रमाण्यं प्रथमतो ज्ञातमिति न तदारोपः स्यादितिवाच्यम् । प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्य त्वेन ज्ञानवित्तिवेद्यत्वात्, अभावप्रतीतौ प्रतियोगित्वाभावत्वयोरिव ।

[दी] अतो व्यवसायस्वरूपस्य ग्रहनियामको यत्संबन्धःसामान्यस्य विशेषस्यवा व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं, तस्य वैशिष्ट्ये प्यवैशिष्ट्यम् ॥ एवं घटो घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषयः, घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति प्रमात्वानुमितौ घटघट त्वविषयकत्वे यन्निमित्तं व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं तत्तद्वै शिष्ट्येपीति ।

अभावत्वं -- भावव्यावृत्तो धर्मविशेषः ।

[ग] विषयकानुमित्यनुपपत्तिरेतन्मते दोषएव। अतीतानागतविषयकज्ञानेन ज्ञाततायाएवाजननात् । असन्निकृष्टविषयकानुमित्यादिना ज्ञातताजन नेपि तस्याः प्रत्यक्षासंभवात्। ज्ञानान्तरोपायाभावात्। लिंगज्ञानासं म्भवेन ज्ञानग्रहानुपपत्तिवत् । सामान्यस्य - यत्त्वतत्वघटितसा मान्यधर्मोपरक्तस्य । विशेषस्य - तादृशसामान्यधर्मानुपरक्तस्य । अ स्यच प्रविष्टत्वमित्यनेनाभिसंबन्धः । अवैशिष्ट्यं – तुल्यसत्त्वम् । ज्ञा तताकलिंगकज्ञानसाध्यकानुमितिपक्षेपि "व्यवसायरूपे"त्यस्य व्यवसाय निरूपकार्थकतया व्याख्यामवलंब्य " व्यवसाये " त्यादिकं योजयति (एवमिति) एतन्मतेपि कथितदिशा सामान्यव्याप्तिर्विशेषव्याप्तिर्वानुमि तिप्रयोजिकास्वयंमूह्या । द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावरूपमभावत्वं – लौकिकप्रत्यक्षायोग्यं ज्ञानानुपनीतं न भासितुमीष्टे, अतस्तस्याज्ञानप्रा माण्यभाने दृष्टान्ततविरोधइत्याशंक्याह .(अभावत्वमिति) (भावव्या वृत्तइति) प्रतियोगिनिरूपितइत्यर्थः । भावसाधारण्येपि प्रकृतसंगतेः यथाश्रुतासंगतेः । प्रतियोगिनिरूपितत्वंतु संबन्धतानिर्वाहकमिति । 'स्वरूपसंबन्धविशेष' इत्यत्रानुपदं वक्ष्यमाणे तदभिधानोपयोगः । घ टोनास्तीतिबुद्धौ प्रतियोगिनः संबन्धोभावांशे संबन्धतयैव भासते,

[म] तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वमप्रमाण्यं परतो ज्ञायते, तद्भाववत्त्वस्य , भ्रमानुल्लिखितत्वेनानुव्यवसायाविषयत्वात् । नचैवमनुव्यवसायस्य यावद् व्यवसायविषयविषयकत्वे भ्रान्त - भ्रान्तिज्ञसंकर इतिवाच्यम् ।

[दी] सच स्वरूपसंबन्धविशेषोखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् । भ्रान्तम्--भ्रमः । भ्रान्तिज्ञं-भ्रमविषयकं ज्ञानं । संकरो भ्रमत्वेन । भ्रमज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिरित्यर्थः ।

[ग] ,नतु प्रकारतया, तस्य प्रकारत्वोपगमेपि तदनुगमाय तदंशेऽखण्डधर्मान्तरस्य प्रकारताया आवश्यकत्वेनाभावानुगमकाखण्डधर्मं स्वीकृत्य तस्यैवा भावांशे प्रकारतोपगम उचितइत्याशयेनाह (अखण्डोपाधिर्वेति) (अन्यदेतदिति) उभयथैवाज्ञातस्य प्रकारतासंभवादिति भावः ।- न्यायमतेपि विशेषणधियस्तत्तद्विशेषणभेदेन कारणताभेदादभा वत्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य कारणत्वाकल्पनादनुपस्थितस्य - तस्य प्रकारत्वोपपत्तिर्द्रष्टव्या । भ्रान्तिज्ञपुरुषमात्रस्य परमते भ्रान्ततया अभेदरूपस्तदुभयसंकरइष्टएवेत्यतो व्याचष्टे (भ्रान्तमित्यादि) (भ्रमइति) भ्रान्तपदस्य भावक्तान्तत्वादिति भावः । (भ्रमविषयकमिति) ज्ञाधातोर्विषयितार्थत्वादिति भावः । भ्रमरूपस्य व्यवसायतदनुव्यवसाययोरभेदरूप संकरस्यापादकं दुर्घटमिति सादृश्यमेव संकरपदेन विवक्षणीयम्, तथाच ज्ञानत्वादिना सादृश्यस्य इष्टत्वादापाद्यसादृश्यघटकधर्मं पूरयति (संकरोभ्रमत्वेनेति) तथाच भ्रमत्वापत्तावेव पर्यवसानात् तथैव व्याचष्टे (भ्रमज्ञानस्येति) भ्रमानुव्यवसायस्येत्यर्थः । अनुव्यवसाये यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वरूपमूलोक्तापादकस्य ज्ञानान्तरे भ्रमत्वानापादकत्वात् । ... ...

एतेन - संकरापादनस्यानुव्यवसाये प्रवर्तकत्वापादनरूपतया व्याख्याय जनकज्ञाने विद्यमाने बाधावतारस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमयुक्तमिति "तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वा"दिति सिद्धान्तोपरि अनुश

[म] बाधानवतारदशायां तस्येष्टत्वात् । तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, उपनायकभ्रान्तेरभावाच्च । अतएवान्यभ्रान्तिज्ञस्य न भ्रमः । अथ-तद्वत्त्वं न धर्मधर्मिवैशिष्ट्यमात्रम्, किन्तु तस्य विशेषणताविशेषः, सचव्यवसायेभासते, नानुव्यवसाये, मनसोबहिरस्वातन्त्र्यादिति चेन्न । व्यवसायोपनीतत्वेन विशेषणविशेष्ययोरिव विशेषणताविशेषस्यापि तद्विषयत्वात्, विशेषणतायानिराकरिष्यमाणत्वाच्च । एतेनास्वप्रकाशे न स्वतः प्रामाण्यग्रहः, धर्म्यग्रहे तद्धर्माग्रहात् ।

[दी] बाधानवतारदशाया मनुव्यवसायस्यविषये तद्वत्तानवगाहित्वमिष्यतएव, बाधावतारेतु यदि तत्र नतद्ग्रहः तदा तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, अन्यथात्विष्टापत्तिरेव, उत्तरकालश्च घटत्वप्रकारकत्वादिना ज्ञानोपस्थितावपि न तथा ग्रहणं, उपनायकस्य व्यवसायस्य अभावादित्याह, (बाधानवतारइत्यादिना)

[ग] येन " उपनायकभ्रान्तेरभावाच्चे " ति फक्किकामवतार्य भ्रमस्यबाधरूपप्रतिबन्धकवशेनानुव्यवसाये वैशिष्ट्योपनायकत्वासंभवा न्नप्रवृत्त्यापादनमित्येतत्परतया मिश्राणां तद्व्याख्यानं कुसृष्टिरेवेति - सूचितम् । ... ...

स्वव्याख्यात भ्रमत्वापत्त्यनुसारेण"बाधानवतार"इत्यादि फक्किकात्रयंव्याचष्टे (बाधेति) विषयेतद्वत्तावगाहित्वं - भ्रमविषये शुक्त्यादै रजतत्वाद्यवगाहित्वं । नतद्ग्रहः - निर्धर्मितापच्छेदकमपि तद्वत्त्वभानं । तस्येव - बाधग्रहस्यैव । वाच्यं - समान विषयता मात्रेण तादृशभानेपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं । अन्यथा - असमान प्रकारकत्वेनेव प्रतिबन्धकत्वे । निर्धर्मितावच्छेदक तद्वत्त्वभानेन भ्रमत्वे - इष्टापत्तिः । इदनयिकंमुलस्य न्यूनताभंगायामभिहितं । उत्तरकालं- बाधनाशोत्तरं । ज्ञानोपस्थितावपि - भ्रमरूप व्यवसायोपस्थित्या तदुपनीतभानेपि । नतथाग्रहणं - नतद्विषयेशुक्त्यादौ रजतत्वादिमत्वग्रहणं

[म] शब्दगन्धवद्योग्यत्वा त्तद्ग्रहेपि ज्ञानं प्रमाण मिति धी र्नस्यात् । स्वप्रकाशेपि स्वमात्रसाक्षिणः स्वधर्म ग्रहेऽसामर्थ्यात् । सामर्थ्येवाऽप्रामाण्यमपि गृह्णीयात् ।

[टी] (योग्यत्वादिति) स्वप्रकाशनयेज्ञानस्य स्वसामग्रीबलात स्व-स्वधर्मस्वविषयग्राहित्ववत् अस्वप्रकाशेपि तत एव तस्यस्व-धर्मग्राहकत्वोपगमेपीत्यर्थः । अप्रामाण्यं – अगृहीत भेदज्ञानद्वयत्वा द्रिरूपं । (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चयरूपत्वादितिभावः ।

[ग] व्यवसायासत्वे विषयाभावेन व्यवसायस्यैव भानासंभवा त्तद्विषये रजतत्वादिभानाप्रसक्तेः उपनीतभानसंपादक व्यवसायोपस्थिते राधिकाया अभिधानम् । ... ...

ननु - " शब्दगन्धवद्योग्यत्वात्तद्ग्रहेपी " तिमूलमसङ्गतम्, श-ब्दगन्धादौ तद्ग्रहपूर्वं सन्निकर्षसत्त्वात्, प्रकृतेच व्यवसायपूर्वं त-द्वति धर्मे तदघटितेन्द्रियसन्निकर्षासत्त्वात्, तदसत्वेच योग्यताया अ-किञ्चित्करत्वादित्याशंकान्निरस्यति (स्वप्रकाशनयइति) (स्वस्वधर्म-स्वविषयग्राहित्ववदिति) तथाच - यथा तन्मते विषयग्रहएव पूर्व काले तत्र सन्निकर्षापेक्षा, नतु - स्वस्यस्वधर्मस्यवा गृहे, स्वोत्पादकसा मग्र्याएव तद्ग्राहकत्वात, तथात्र स्वप्रकाशमतेपि स्वधर्मग्रहे नस-न्निकर्षापेक्षा, अपितु विषयग्रहएवेतिभावः । ततएव - स्वसामग्रीब लादेव । ग्रहासिद्धावेव ग्राह्यस्य योग्यतासिद्धे स्तद्बला न्नविवादवि-षयग्रहनिर्वाह इत्यतो " ग्रहेपीति " मूलं ग्रहोपगमपरतया वर्णितम् ।

गुरुमते व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य ज्ञानधर्मत्वाभावात् " सामर्थ्येवा ऽप्रामाण्यमपि गृह्णीया " दिति मूलमसंगतमतो व्याचष्टे (अप्रामाण्यमिति)

[म] परप्रकाशे लिंगेन मनसावा जायमानं ज्ञानं न भ्रमव्यावृत्तं प्रामाण्यं गृह्णीयात, व्यभिचारात् । नच-यत्रयदस्ति तत्र तद्गृह्यते । अप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्रहापत्तेः अनुव्यवसायस्या नुमितेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेतिनिरस्तं । तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वतितद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वंवा प्रामाण्यं व्यवसायस्येति स्वेनानुव्यवसायेना नुमित्यावातद्ग्रहात् । तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्यच ज्ञानग्राहकसामग्री ग्राह्यत्वात् । यदिच प्रामाण्यम्परतोज्ञायेत, तदाऽ प्रामाण्यज्ञानेपि तदनुमापकलिंगपक्षव्याप्त्यादिज्ञानेषुच स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतोज्ञेयत्वे फलमुखी कारणमुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञायेतैवेति पारिशेषादपि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[दी] (नज्ञायतैवेति) तथाच अर्थनिश्चयाधीना निष्कंपप्रवृत्तिर्नस्या दितिभावः । परिशेषः – अन्यथो पपत्तिविरहः ।

[ग] अनवस्थायां प्रामाण्यं नज्ञायेतैवेत्यत्रेष्टापत्तिशंकानिरस्यति (तथाचेति) प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे परतोग्राह्यत्वेसति ग्राह्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतुत्वन्नसंभवति, मीमांसकैरप्यनुमित्यादिग्राह्यत्वरूपस्य परतो ग्राह्यत्वस्य प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धे रतः परिशेषं व्याचष्टे (परिशेषइति) अन्यथोपपत्तिविरहः - स्वतो ग्रहं विना ग्रहानुपपत्तिः । साच तर्करूपा परमते प्रामाण्यान्तरम् ।

इति श्री महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्य विरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ पूर्वःपक्षः ॥

अथ सिद्धान्तः ।

[म] सिद्धान्तस्तु – प्रामाण्यस्य स्वतोग्रहेऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयोनस्यात । ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात । अनिश्चयेवा नस्वतःप्रामाण्यग्रहः । ज्ञानाग्रहे धर्मिज्ञानाभावात् न संशयः ।

ननु- कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वक्षणे व्यवसायविनाशात्तत द्विशेष्यकोमानस स्संशयइति चेत । न । ज्ञानोत्पत्तौ व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात ।

ननु - धर्मिज्ञानं नसंशयहेतुः, कोटिज्ञान विशेषदर्शन धर्मीन्द्रियसन्निकर्षा त्प्रामाण्यसंशयरूपएव ज्ञानग्रह उत्पद्यत इतिचेत् । न । ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञानंविना तद्धर्मिकमानससंशयानुपपत्तिः, लिंगंच नसंशयजनकं । तस्य निश्चायकत्वात् । ज्ञानस्यमानसत्वेच प्रामाण्यज्ञानवत्

[दी] लिंगं-लिंगनिश्चयः । सच्चप्रकृतेभवतामस्त्येवेतिभावः । प्रामाण्यस्य ज्ञान निश्चयः ।

[ग] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशायकतया "लिङ्गञ्च न संशयजनक" मिति मूला संगतिरतो व्याचष्टे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयादेव प्रामाण्य संशयोभविष्यतीत्याशंकां निरस्यति (सचेति) लिंगनिश्चयश्चेत्यर्थः । (भवतामस्त्येवेति) प्रत्यक्षप्रमाणस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुमितेरयोगादितिभावः । प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकत या प्रामाण्यज्ञानसामान्यस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तत्वासंभवा त , "ज्ञानव" दित्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरतयाव्याचष्टे (प्रामाण्यस्य ज्ञानंनिश्चयइति) "तन्निश्चायकत्वा" दित्यग्रिमतत्पदेन प्रामाण्यं परामृश्यत इत्याविष्कर्तुं प्रमाण्यस्येति विगृह्यधृतम् ।

यत्त- प्रामाण्यज्ञानंनिश्चयईतिलेखने ज्ञानान्तसमुदायस्य विषयाविशेषितनिश्चयार्थकत्वासंभवादसङ्गतिः, प्रामाण्यज्ञानं – प्रामाण्यनिश्चयइ तिव्याख्यानेऽक्षराधिक्यम् , ज्ञानं-निश्चयइतिव्याख्याने "ज्ञानस्येति" ज्ञानप दव्याख्यानंचेदमितिशंकासंभवइति प्रामाण्यस्य ज्ञानमितिव्याख्यातमि- ति । तन्न । ज्ञानवत् - निश्चयवदितिव्याख्येयेऽशाया निर्बीजतापातात ।

[मं] तत्सामग्र्यपि संशय प्रतिबंधिका तन्निश्चायकत्वात । अन्यथा विशेषदर्शनकालेऽपि संशयापत्तेः ।

[दी] अन्यथा -- यन्निश्चयस्य यत्र प्रतिबन्धकत्वं तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्राप्रतिबन्धकत्वे । विशेषदर्शनस्य - विशेष निश्चयस्य, उत्पत्तिकाले संशयोपत्तेः ।

[ग] मूले - तत्सामग्र्यपि-ज्ञानमानससामग्र्यपि ।प्रमाण्यस्य संशय प्रतिबन्धिकास्यात् तस्यास्तन्मतेनिश्चायकत्वात प्रामाण्यनिश्चयसा मग्रीत्वादित्यर्थः । यन्निश्चयोयत्संशयप्रतिबन्धकस्तन्निश्चयसामग्र्या अपितत्संशयप्रतिबन्धकत्वनियमादिभावः । "अन्यथे"तिमूलस्य-तन्निश्चय सामग्र्या स्तत्संशयाप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थकतायामसंगतिः, विशेषपदस्य व्यावर्तकसामान्यपरत्वेन व्याख्येयतया एककोटिव्याप्यदर्शनाद्युत्पत्तिकालेसंशयापत्ते रेककोटि निश्चयसामग्र्यास्संशयाप्रतिबन्धकत्वापादककत्वलाभप्रसंगात् , तत्रच तस्य बाधितत्वा दतो " यन्निश्चय" इत्यादि वर्णित भावार्थ विपरीतार्थकतया ऽन्यथेतिव्याचष्टे (अन्यथेति) आनुमानिकादि विरोधिनिश्चयदशायामपि संशयस्य अनिष्टतया दर्शनपदस्य न साक्षात्कारपरता, संशयकालेच संशयापत्त्ययोगा न्न ज्ञानसामान्यपरतापि, संभवतीति तन्निश्चयसामान्यपरतया व्याचष्टे (विशेषेति) व्यावर्तकधर्मदर्शनानंतरक्षणे तत्प्रतिबंधकतयैव संशयापत्त्ययोगात् कालपदमुत्पत्ति॰ विशिष्टकालपरतया व्याचष्टे (उत्पत्तीति) विशेषपदस्य भिन्नव्याख्यात मेककोटिव्याप्यपरत्वंनसम्यक्, व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले संशयानुत्पादानुरोधेन कोटिनिश्चयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रकृतस्या सिद्धेः, तत्पूर्व कोटिनिश्चयसामग्र्याअभावात् , प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुताया स्सामग्रीप्रतिबन्धकतावादिना नभ्युपगमात , तथासति व्याप्यदर्शन प्रतिबन्धकतयैव तदुत्पत्तिकाले संशयवारणसंभवात , सामग्रीप्रतिबन्धकतायानितरामसिद्धेश्च ।

[ग] यत्तु विशेषदर्शनस्य निर्णयसामाग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकता, नतुतत्त्वेन, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्या असंग्रहात्, निर्णयसामग्रीत्वस्यच निर्णयाव्यवहितप्राक्क्षणवैशिष्ट्यस्वरूपस्य सर्वत्रानुगतत्वात् निर्णयसामग्र्यभावस्यच कार्यसहभावेन हेतुत्वे कोटिस्मरणसत्त्वेचक्षुस्संयोगादिसमवधानद्वितीयक्षणइव प्रथमक्षणेपि संशयोनस्यादितितु-नदेश्यम्। तदानीं संशयानुत्पत्तेरिष्टत्वात्। यदिच कदाचिच्चक्षुस्संयोगाद्युत्पत्तिकाले संशयोत्पत्ति रनुभूयते तदा चक्षुर्मनोयोगाभावेन तदनन्तरक्षणे निर्णयएव नोत्पद्यते, अपितु क्षणैकव्यवधानेनेति कल्पनात् निर्णयत्वस्य संशयान्यत्व निर्वाह्यतया संशयानुत्पादाधीन तादृशप्रतिबन्धकसमवधानं नसंशयानुत्पादप्रयोजकम् भवितुमर्हति - परस्पराश्रयादिति दूषणन्तु "अये" त्यादिनामणिकृतैवशंकिष्यते। कोटिभासकसन्निकर्षाद्यसत्त्वेपि व्याप्यदर्शनस्या नुमित्युत्पादकतया निश्चयसामग्रीत्वं वस्तुतो विशेषदर्शनकाले उपनायकज्ञानघटिता प्रत्यक्षात्मककोटिनिश्चयसामग्री, नियतैव। ... ...

एतेन व्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयस्या नुमितिसामग्रीत्वेपि ज्ञानद्वयादिरूपं, पुरुषत्वव्याप्यकरादिमांश्चाय मितिज्ञान नन्यायमतेपुरुषत्वनिश्चयसामग्रीति तस्य प्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येणावश्यं कल्पनीयं, तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चितव्याप्तिकधर्मवत्ताज्ञानत्वं व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधारण मेवेति विशेषदर्शनस्य न सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता। नचज्ञानद्वयादिकं नसंशयाविरोधीति युक्तम्। अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानद्वयादिरूपस्य व्याप्तिसंसर्गकज्ञानघटितस्यप्रतिबन्धकतायां मविवादेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानघटितज्ञानद्वयादेस्तथात्वेविवादायोगात। अथ-भवतुज्ञानद्वयादिरूपं विशेषदर्शनं दर्शितविशिष्टधीसाधारणरूपेणस्वतः प्रतिबन्धकम्। तथाप्यालोकसमवधानदूरत्वाद्यभावघटितसामग्र्या निर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात्। तद्रूपाक्रान्तविशिष्टज्ञानमपि सामग्रीविधयापि प्रतिबन्धकमेवेतिचेत्। अस्त्वेवं। तथापि विशेषदर्शनस्य स्वतःप्रतिबन्धकतयैवतदुत्पत्तिकाले संशयवारणसंभवात्, सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदुपष्टंभकत्वास्ङ्कतिरिति-

[दी] विशेषश्च तदभावादिरूपः परामर्शे विवेचयिष्यते। नच-कार्यं कालवृत्तित्वेन विशेषदर्शनाभावस्य हेतुत्वोपगमेनसामञ्जस्ये तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेमानाभावइतिवाच्यं । कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्वस्य कार्योत्पत्तिनियामकतायाः संप्रदायसिद्धत्वात् ।

[ग] परास्तं । एवं पटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्यक्ष सामग्रीसत्वे घटादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्य सत्वेऽधकारेघटादिसंशयापत्ति रनुमितिसामग्र्यसत्वादित्यपि परास्तमिति

तन्न । आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्युत्तरकाले संशयस्य कोटिनिश्चयाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैववारणसंभवात्, तदुत्पत्तिकाले संशयस्यचेष्टत्वात्, विशेषदर्शनोत्पत्तिकालेसंशयवारणाय तस्यतत्त्वेनैव प्रतिबन्धकतायालाघवेनौचित्यात । व्याप्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धादिभिन्न नानाविध व्याप्तिविषयक ज्ञानानां निश्चयसामग्रीत्वेनानुगमस्य लाघवादेकप्रतिबन्धकत्वमितिचेत, तेषां केनरूपेण हेतुता । न तावदननुगततद्रूपैः। व्यभिचारात् । नसंशयविरोधित्वेनानुगतेन । तथासति निश्चयोत्पादकत्वेन संशयविरोधित्वेऽन्योन्याश्रयात् , अव्यवहितपूर्वत्वादेरनुगतस्यदुर्वचत्वाच्च ।

विशेषदर्शनकाले - एकतरकोटिनिश्चयकालइति प्राचीनव्याख्यानमपिनसाधु, उदक्षरत्वात् , व्यावर्तकमात्रस्यैव विशेषपदार्थत्वात् ।

व्याप्यदर्शनाद्युत्पत्तिकालेपि संशयस्य तत्सामग्रीप्रतिबन्धकतयैववारणीयत्वात् तत्सामग्र्याअप्रतिबन्धकत्वे तदुत्पत्ति कालेसंशयापत्ते रप्रदर्शनेन्यूनताचस्यादतोव्यावर्तकसामान्यपरता मेवाह (विशेषश्चेति)तदभावादीत्यादिना तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मपरिग्रहः। विशेषदर्शनाभावस्य—व्यावर्तकधर्मदर्शनाभावस्य। सामञ्जस्ये—कोटिनिश्चयस्य,व्याप्यदर्शनादे, श्चोत्पत्तिदशायां संशयवारणसंभवे। स्वयंकारणतावच्छेदकोपलक्षित कारणसत्तायाएव लाघवेन कार्योत्पत्ति प्रयोजकतायाज्ञायमानलिंगस्या नुमितिकरणता निराकरणप्रस्तावे वक्ष्यमाणतया संप्रदायसिद्धत्वादित्युक्तम् । तावता कार्यकालवृत्तित्वेन हेतुतायां काक्षति रि-

[दी] नच प्राक्काले तत्संभव इत्याशयात । ... ...

[ग] ऽत्याकांक्षायामाह (नचेति) प्राक्काले - कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे। तत्संभवः - कार्यकालवृत्तित्वरूपकारणतावच्छेदकविशिष्टसत्वसंभवः । तथाच कदापि कार्यं नोत्पद्येतेतिभावः।

अत्रच सर्वत्र न कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्वंकार्योत्पत्तौ तन्त्रम् । विषयप्रतियोग्याद्यवच्छिन्नहेतुताकज्ञाननाशादीनां कारणतावच्छेदकविषयाद्यसत्वदशायामपि कार्यकारित्वात्। किन्तु इन्द्रियसंयुक्तसमवायाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट परामर्शादिना प्रत्यक्षानुमित्यादिरूपकार्यजननएव । आश्रयचक्षुस्संयोगादिविनिगमेपि रूपचाक्षुषादिप्रसंगस्यान्यथादुर्वारत्वात् । एवञ्च कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्ताया अनपेक्षणा न्नोक्तदोषः । नचकार्यकालवृत्तित्वस्योपलक्षणतापि नसंभवति, तथासति मण्यादिरूपप्रतिबन्धकसमवाधानोत्पत्तिकाले दाहाद्यापत्तेर्विनासामग्रीप्रतिबन्धकतां दुर्वारत्वात् ,कार्यकालवृत्तित्वोपलक्षितमण्याद्यभावस्य स्वसत्वकालएव सत्वेन मणिसमवधानाद्युत्पत्ति प्राक्कालेपि सत्वादितिवाच्यम् । मण्याद्यभावरूपकारणस्य प्राक्कालइव कार्यकालेपि सत्तायास्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वात् , तत्क्षण तत्पूर्वक्षणोभयावच्छिन्नमण्याद्यभावाधिकरणं तत्क्षणदाहादिरूपकार्यवदित्येव सामाग्रीव्याप्त्युपगमात् । एवंसति कार्यकालवृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदक निवेशन मनुपयुक्तमितिचेत् , न तत्कारणतावच्छेदकं, अपितु पूर्ववृत्तित्ववत्तत्कारणताशरीरघटकमेव । यदा-यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र तदा तत्प्राक्कालेच कारण मितिविलक्षणव्यापकताया स्तत्र तत्र कारणताघटकत्वात्। यथा-क्वचित् कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे , कारणासत्वेपि कार्योत्पत्तौ व्यापकताघटितकारणताक्षते स्तादृशक्षणसत्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितं, तथा-मण्यादिसमवधानकाले दाहाद्युत्पत्तावपि निरुक्तव्यापकताघटितकारणताभज्येतेति कार्यकालसत्वापि मण्यभावादेर्दाहाद्युत्पत्तावपेक्षितेति ।

[दी] यत्तु - प्रतिबन्धकमात्रसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धक मणिसामग्रीकाले दाहाभावप्रसंगइति । न तुचम् । अनुमितौसिद्ध्यभावस्येव दाहे मणिसामग्र्यभावस्यापि पूर्ववर्तितामात्रेण

[ग] अस्तुवा उपलक्षणीभूत स्वानन्तरक्षणेनावच्छिन्ना या अधिकरणता तन्निरूपकत्वसंबन्धेन क्षणवैशिष्ट्यं मण्यभावादिकारणतायामवच्छेदकम्, मणिसमवधानोत्पत्तिप्राक्क्षणस्य नैतादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम् मण्यभावे तदधिकरणताया स्तदनन्तरक्षणानवच्छिन्नत्वात् । देशान्तरनिष्ठतदधिकरणता तत्क्षणानन्तरक्षणावच्छिन्नेतिचेत्, एवमपि देशान्तरनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वविशिष्टस्यैव तेनसंबंधेन क्षणविशिष्टस्याप्यधिकरणं तद्देशएव नतु यदधिकरणे कार्यमापाद्यतइति नमणिसमवधानदेशे कार्योत्पत्तिरित्यालोच्योक्तं(आशयादिति) ।

निश्चयजनकविशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयापत्तिः, प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारयितुंशक्यते,विशेषदर्शनस्य स्वातन्त्र्येणाप्रतिबन्धकत्वादिति,मिश्रामूलाशयंव्याचक्षते,तदुपपत्तिच प्रतिबन्धकमात्रस्यैव सामग्रीयदिप्रतिबन्धिका तदा मणिसामग्रीसमवधानकाले दाहानुपपत्ति स्तादृशप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वादिति पूर्वपक्षः, ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसामग्र्याएव प्रतिबन्धकतानियमः नतु प्रतिबन्धकान्तरसामग्र्याः अतो मणिसामग्र्यभावोदाहे हेतुरेवन, अपितु मण्यभाव एव कार्यसहभावेन तथा, तावतैव मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहवारणादितिमिश्रस्समाहितः, तत्समाधानमाक्षेप्तुं मणिसामग्र्यभावस्य दाहहेतुत्वं कुत्रचित् कार्ये कस्यचित् कार्यसहभावेन हेतुत्वञ्चाभ्युपेत्यापि समाधास्यन् तंपूर्वपक्षमुमन्यस्यति (यत्त्विति) (प्रतिबन्धकमात्रेति) मात्रपदं - कृत्स्नार्थकम् । (पूर्ववर्तितामात्रेणेति) मात्रपदेनसहभावव्यवच्छेदः । कार्यसहभावेन हेतुताया विचारसहत्वे मण्यभावस्य तथा हेतुतयैव मण्युत्पत्तिकाले दाहवारणसंभवात, तत्सामग्र्यभावस्य

[म] अथधर्मिणिविशेषादर्शनदशायां एककोटिस्मरणे तदारोपः कोटिद्वयस्मरणे संशयइति निश्चयसामग्रीत स्संशयसामग्री बलवतीति

[दी] हेतुत्वसंभवात् । निश्चयसामग्र्यभावमाशंकते (अथेति) । विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्ट कोट्यन्तरोपस्थितेरन्यकोटिनिश्चयस्य प्रतिबन्धिकाया स्सत्वे नतत्सामग्रीत्यर्थः । (निश्चयसामग्रीतः) इन्द्रियसन्निकर्षादि विशिष्टान्यकोट्युपस्थितेः । सामग्रीसत्वे कार्यावश्यंभावात् ।

[ग] हेतुताया अप्रामाणिकत्वात्-संभवादित्युक्तम् । पूर्वोत्पन्नभ्रमत्वज्ञानादिरूपोत्तेजकनाशोत्पत्त्यधिकरणे विशेषदर्शनद्वितीयक्षणे संशयोजायते, तथाचोत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्वात्, पूर्ववृत्तितामात्रेणहेतुतावाच्येतिप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेतिध्येयम् । "अथे" त्यादिकांशंकांप्रकृतेसंगमयति (निश्चयसामग्र्यभावमिति) प्रकृतइत्यादिः । पदार्थमव्याख्यायैव निश्चयसामग्र्यभावसत्वं स्फुटीकर्तुं पर्यवसितार्थमाह (विशेषदर्शनाद्यभावेति) एककोटिव्याप्यदर्शनकालेकोटिद्वयस्मरणेपि निश्चयोत्पत्तेस्तदभावस्य कोट्यन्तरोपस्थितौ वैशिष्ट्यनिवेशः । "तत्सामग्री" तितत्पदेन कोटिनिश्चयपरामर्शं स्फुटीकरणाय निश्चयस्येत्यसमासलिखनं । नतत्सामग्री - नतदुपधानप्रयोजक कारणसमुदायः ।

अथ - निश्चयंप्रति विशेषदर्शन सहकृतकोट्यन्तरोपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वे निश्चयसामग्र्या स्संशयप्रतिबन्धकत्वकल्पनं निर्युक्तिकं, निश्चयसामग्रीदशायां तत्सामग्रीघटकभूतायाः संशयजनक विशेषादर्शनसहित कोट्यन्तरोपस्थिते र्विरहादेव संशयापत्त्ययोगादितिचेत्, माभून्निश्चयसामग्रीसंशयप्रतिबन्धिका, तदपि मीमांसकाना मनुमतमेव, तथासति प्रामाण्यसंशयस्य नितरान्निर्वाहात्, एकदा संशयनिश्चययोरनुत्पादात्, फलनियत कारणस्तोम रूपायाः निश्चयसामग्र्या स्ताद्दशसंशयसामग्रीकालेसमवधानात् परस्पर मपेक्ष्य ताद्दशसामग्र्या स्समबलदुर्बलभावोक्तिर्नसंगच्छतइति प्रकृतनिश्चयसामग्रीपदार्थं व्याचष्टे (निश्चयसामग्रीतइति) (इन्द्रियसन्निकर्षादीति) ताद्दशसामग्रीच संशयकाले तत्सत्वेऽश्रौ

[म] कोटिद्वयस्मरणे संशय एवस्यात् नतु निश्चयइतिचेत् । न ।

[दी](संशयसामग्री)तथाऽधिकोऽप्यन्तरोपस्थितिः । आत्मादिसाधार णकारणघटिताया स्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । संशयत्व निश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिद्भवेदेवं नतु तदस्तीत्याह

[ग] वेतिभावः । तस्यादौर्बल्यश्च संशयसामग्रीदशायां निश्चयानुत्पादकत्वमेव, नतुज्ञानानुत्पादकत्वं, तथापि तदानीं संशयरूप तत्कोटिज्ञानजननादित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या अशेषकारणरूप संशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधितारूप निश्चयसामग्र्यधिकबलवत्त्वासंभवेन तत्रापि सामग्रीपदं प्रागुक्तासाधारण विपरीतकोटिभासक समुदायपरतयाव्याचष्टे (संशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्याबीजमाह (आत्मादीति)साधारणं - तत्कोटिभानप्रयोजकं । तेन कोट्युपस्थित्यादे रेककोटिनिश्चयप्रतिबंधकशरीरप्रवेशलाभः (मानाभावादिति) यादृशकारणासत्वे इतरकारणसत्वेपि सामग्रीप्रतिबध्यज्ञानं जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवेशस्य प्रामाणिकत्वादितिभावः । संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्योक्तत्वात् तदुपरि " पिरुद्धोभयारोपे " त्यादिमूलं संगमयितुं तादृशप्रतिबन्धकताधीनस्य संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य खण्डनपरतां तस्याह (संशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्नंप्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं प्रामाणिकंस्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छिन्नस्य संशयदशायामापादकाभावेन तत्प्रतिबन्धकताकल्पनवैयर्थ्यादिति भावः । निश्चयत्वस्य किंचित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेपि न तद्बलात्संशयकाले तदवच्छिन्नापत्ति र्विचारसहा, तद्घटक तदभावाप्रकारत्वं तदभाववत्प्रकारकत्व प्रयोजकसामग्र्यभावस्य तदवच्छिन्नाऽ हेतुभूतस्यापि-प्रतियोगिप्रयोजकाभावविधयाऽ पेक्षणादतः कदाचिदित्युक्तं ।

[म] विरुद्धोभया

[टी] (विरुद्धोभयेति) उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारक-ज्ञानत्ववत् एकत्राविरुद्धोभयप्रकारक ज्ञानत्ववच्च, एकत्र विरुद्धो भयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येक प्रयो जकसमाजाधीनत्वात् ।

[ग]यद्यपि - संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेपि निश्चयत्वस्य कार्य तावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नंप्रति विशेषदर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितिरू पाया स्संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं शक्यकल्पनंच भवतीति निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वखण्डनमुचितं नतु संशयत्वस्य। तथापि - दृष्टान्त विधया निश्चयत्वस्य प्रयोजकसमाजाधीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वमपिकार्यतानवच्छेदकमास्तामिति प्रतिबंदिनिरसाय्वा तस्य तथात्वखण्डनमिति ध्येयं ।

यद्यपि - प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूले ना-स्त्येवेत्यसंगतिः । तथापि - स्वयं तत्पूरयिष्यतीत्यदोषः। यद्येकधर्मिणिविरु द्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाह्यमपि जन्यतावच्छे दकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कोट्योर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकारतात्वरूपविशेषंच परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवे त्।, एवमेकत्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेतिनिवेश्य, उभयप्रकारकेत्यत्र तद्वि परीत मेकप्रकारकत्वं निवेश्य, विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकाज्ञानत्वं, एवं विरोधस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रका रकज्ञानत्वंच, जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिसूचनाय तादृश धर्मत्रयस्य दृष्टान्ततयोपन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादिप्रकारकत्वप्रयोजक तत्तत्कोटि विशिष्टबुद्धिसामग्र्या स्संवलनाधीनत्वादित्यर्थः ।

ननु - सामग्रीसमाजा दुभयप्रकारक ज्ञानाभेदनिर्वाहेपि परस्प

[दी] क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्सामग्र्यधीनत्वात् ।

[ग] यविरोधावगाहित्वघटित संशयत्वानिर्वाहः, प्रत्येककोटिभासकसाम ग्र्या स्तत्प्रयोजकत्वात्, तयोस्तत्प्रयोजकत्वे कोटिद्वयसमुच्चयस्यापि तथात्वापत्तेरित्यतआह (क्वचिदिति) तत्सामग्र्यधीनत्वात् - विरोध भासकसामग्र्यधीनत्वात् । साच विरोधोपस्थिति तदसंसर्गाग्रहरू पा । तदनुपस्थितिकालीन संशयेच्छा संसर्गाग्रहएव संसर्गविधया वि रोधभासकः संसर्गभाने सन्निकर्षस्याप्यहेतुतया ज्ञानसन्निकर्षविधया पि विरोधोपस्थित्यनपेक्षणात् । विरोधानुपस्थितिदशायां कोटिद्वयस मुच्चयएव जायतइतितु नयुक्तं । अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानंविना भावाभाव समुच्चयस्यानुभवविरुद्धत्वात् । विरोधस्तु कोट्योर्सम्बन्धः ।

नचैवमेककोट्यंशे ऽ परकोटेः प्रकारतापत्तिः । अभावकोट्यंशे-प्रतियोगितया भावकोटेः प्रकारताया स्सर्वसम्मतत्वात् तत्संसर्गएव विरोधस्याप्यन्तर्भावात् । विरोधविशिष्टसंयोगादिरेववाऽधिकरणे को टिसम्बन्धः विभिन्नावच्छेदे नैकाधिकरणवृत्तित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य विरोधभानप्रतिबन्धकतया तदानीं कोट्यो स्समुच्चयः ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकाले विरोधाविषयकएव संशयः वि रोधस्य सांसर्गिकविषयताया अप्रामाणिकत्वात् । संशयत्वञ्च विरो धविषयकत्वाघटितमेव, अतो विरोधाभानेपि न संशयत्वानुपपत्तिः । नच संशयत्वशरीरे विरोधविषयकत्वाप्रवेशे समुच्चयस्य संशय त्वप्रसंगः । संशयत्वस्य विषयिताविशेषरूपत्वात । नच - समुच्चयविष यिताव्यावृत्तविशेषपदार्थौ दुर्वचः, भावाभावोभयप्रकारकत्वञ्च समुच्च यविषयितासाधारणमिति वाच्यम् । समुच्चये प्रकारभेदेन विषयता भेदात, विरुद्धोभयप्रकारकैकविषयताप्रतियोगिकज्ञानत्वरूप संशयत्वस्य अनतिप्रसक्तत्वात् , तादृशविषयताशालिज्ञानं प्रत्यव्याप्यवृत्तित्व ज्ञानं विरोधाविषयक मपि मणिमंत्रादिवत् पृथगेव प्रतिबन्धकं, संशयत्वस्य विरोधविषयतानियतत्वेपि विरोधाप्रकारके तत्संसर्गकज्ञाने अ व्याप्यवृत्तित्वधियः पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्, तत्प्रकारक

[ग]ज्ञानत्वस्यैव तद्विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् , ततत्संसर्गकधियः तद्रूपानाक्रान्तत्वादित्याहुः ।

' 'तत्तु - दीधितिकृतो सम्मतं, तेन संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनात् । विषयिताविशेषस्य सामग्रीव्यावृत्तस्य सामग्रीसमाजानियाम्यतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभाव जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् ।

नच - विरोधविषयतायाः संशयत्वघटकत्वस्य दीधितिकारसम्मतत्वे क्वचिदित्यसंगतमिति वाच्यम् । एकावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावोभयवत्तावगाहिसंशये विरोधावगाहिताया अनियमात् तल्लिखनोपपत्तेः, अव्याप्तिवृत्तित्वधीदशायामपि मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी नवेति संशयस्याऽनुभाविकतया तस्य विरोधविषयकत्वासम्भवात् ।

नच - तत्र एकावच्छेदकाच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधभाने बाधकाभावः । तादृशविरोधावगाहिनोऽपि विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभावादिमत्त्वावगाहिनो ज्ञानस्य समुच्चयतया सामान्यत एकाधिकरणवृत्तित्वरूपविरोधानवगाहिनि भावाभावोभयप्रकारकज्ञाने एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितायास्संशयत्वप्रयोजकत्वावश्यकत्वा दवच्छेदकघटित विरोधभानस्या नुपयुक्तत्वात, संसर्गविधया तद्विषयतायाः कल्पकाभावेन तत्प्रयोजकसामग्र्याअप्यकल्पनात् , क्लृप्तसामग्रीत स्तदुपस्थितिदशायामेव प्रकारतया तद्भानम् ।

वस्तुत एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहिन्यपि ज्ञाने विरोधस्य गुरुशरीरस्य संसर्गतया भानमप्रामाणिकं, तादृशसंशये अनवच्छिन्नाधारताया एव संसर्गतया भानोपगमेन समुच्चया तद्वैलक्षण्योपपत्तेः । संयोगतदभावयोरेकत्र द्रव्यादौ वर्तमानत्वग्रहेऽपि गुणादौ तत्संशयस्याऽनुभाविकतया तत्रानवच्छिन्नाधारताया स्संसर्गतयैव समुच्चयवैलक्षण्योपपत्तेः । नच- तत्राप्यवच्छिन्नाधारताघटितविरोधभान मुपगते तद्भाने

[दी] एव मुभयविषयकत्वादिशून्यादिज्ञानत्ववत् ज्ञानत्वघटिताघटितसंशयत्वादिशून्यादि ज्ञानत्वमपि न जन्यतावच्छेदकं ।

[ग]बाधकाभावादितिवाच्यम् । अनवच्छिन्नाधारताघटितविरोधग्रहदशायामपि द्रव्ये विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभावयो स्समुच्चयोत्पत्त्या तस्य संशयत्ववारणाय तादृशविरोधभानस्या ऽनवच्छिन्नाधारताकगाहितासाहितस्यैव संशयत्वप्रयोजकताया वाच्यतया विभिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्व रूपाव्याप्यवृत्तित्व ग्रहदशायां भावाभावसमुच्चयोत्पत्त्या तत्रानवच्छिन्नाधारता भानासम्भवेन तद्भानादेव संशयत्वनिर्वाहेणच संसर्गतया विरोधभानस्याप्रामाणिकत्वात् । एवंच विरोधभानं भावाभावकोटिकसंशये क्वाचित्कसामग्रीवशात् क्वाचित्कमेव, न तु नियतं, नियतन्तु भावद्वयकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे; तत्र विरोधस्यानवच्छिन्नत्वस्यवा भाने संशयस्य न समुच्चयवैलक्षण्यं, तदधिकरणवृत्त्यन्यत्वादिरूप विरोधस्यानवच्छिन्नत्वस्यचा व्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां समुच्चयेपि तद्भानात्, तस्मात् संशयत्व मव्याप्यवृत्ति मानसत्वव्याप्यजातिः अवच्छेदकंच तस्य तद्धर्मिविषयकत्वावच्छिन्न तत्तत्कोटिप्रकारकत्वमितिकेचित् ।

अधिकं हेत्वाभासेवक्ष्यामः ।

निश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति (एवमिति) (उभयविषयकत्वेति) एकधर्मिकत्वविरुद्धत्वयोः प्रतियोगिकोटावनिवेशात् संशयत्वशून्यज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वा दस्य विशेषः । एतद्दृष्टान्तकथनंच पूर्ववत् प्रतिबन्दिसूचनाय । (ज्ञानत्वघटिताघटितेति) ज्ञानत्वेन घटित मघटितंवा यत् संशयत्वं तच्छून्येनेत्यर्थः । घटितत्वोपादानं पदार्थानुसारेण । निश्चयत्वघटकसंशयत्वशरीरे ज्ञानत्वनिवेशोनर्थकः ज्ञानत्वघटिततच्छून्यज्ञानत्वस्य तदघटिततद्रूपशून्यज्ञानत्वसमानियतत्वा दित्याशयेन (अघटितेति) एतच्चोपलक्षणम् । तद्धर्मिकतन्निश्चयत्वशरीरे तद्धर्मिणि तनाद्विकद्वाभय प्रकारकत्वनिविष्टस्य तत्तद्धर्मिणि तत्प्रकारकत्वरूप संशयत्वघटक

दळस्य प्रवेशोपि व्यर्थइति तत्तद्धर्मिणि तद्विरुद्धप्रकारकत्वशून्यत्व-मेवो पादेयम् । तद्धर्मिणि तत्प्रकारकत्वंचाधिकं निवेश्यं , ह्रदो-न वन्हिमान् पर्वतश्च वन्हिमानित्यादिबुद्धे वंह्न्यादिनिश्चयत्वनिर्वाहाय प्रतियोगिकोटौ - तद्धर्मिणीति - तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकं, अ-तः - पाषाणमयो न वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिनिश्चयसंग्रहः । समानविषयकत्वमात्रेण बाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमतेतु पाषणमयत्वादि ना पर्वते तदभावनिश्चयस्यापि पर्वतत्वादिना तत्र वह्न्यादिज्ञानवि-रोधित्वा दुक्तज्ञानं न निश्चयः, अपितु संशय एवेति समानप्रकारक त्वेन विरोधितावादि नवीनमतएव धर्मितावच्छेदकान्तर्भावः , तन्म तेष न धर्मिणोन्तर्भावः, समानधर्मितावच्छेदक विभिन्नधर्मिकबुद्धेरपि संशयत्वात् । एवं तन्मते धर्मितावच्छेदक सामानाधिकरण्यमात्रेण-विभिन्नधर्मिणीव एकधर्मिणि कोटिद्वयावगाहिज्ञानमपि निश्चयः तथा विधकोटिनिश्चययोः परस्परमविरोधित्वात् , अतोवच्छेदकावच्छेदेन वि-रोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव निवेश्यं । धर्मितावच्छेदक सामाना-धिकरण्यमात्रेण विरोधिनमवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्तामवगाहमानस्य तन्निश्चयत्ववारणाय तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टे तद्विरुद्धप्रकारकत्व विशिष्टस्य तद्धर्मावच्छेदेनतत्प्रकारकत्वस्या प्यभावः पृथङ्निवेशनी यः । ग्रन्थकृतस्संशयत्वघटक ज्ञानत्वमात्रपरित्यागोप्यतएव-संगच्छते , ईदृशाभावप्रतियोगिकोटौ कोटिद्वयप्रकारकत्व निवेशात् ।

यत्तु - धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहित्वं, तदव-च्छेदेन तद्वत्तावगाहिसंशयवृत्ति तत्सामानाधिकरण्येन तद्विरोध्य-वगाहित्वञ्च, स्ववृत्तितद्वत्तावगाहित्वावच्छिन्न प्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेना नुगमय्यैकोभावएव तन्निश्चयत्वशरीरे निवेश्यते । संशयनिष्ठं विरोध्यवगाहित्वमपि संशयप्रतिबन्धकताव च्छेदकमेव ; संशयनिश्चयसाधारणतद्विषयताया ऐक्यात् । संशय त्वाभावविशिष्ट तादृशविषयतायाः प्रतिबन्धप्रयोजकत्वात् नसंशयेन संशयप्रतिबन्धइति । तदसत् । स्वत्वघटितत्वेना ननुगतत्वात् , सं शयप्रतिबन्धकतावच्छेदक निश्चयत्वस्याऽ न्माश्रयेणतद्रूपत्वासंभवाच्च ।

[ग] समानविषयकतामात्रेण विरोधितामतेच एकधर्मिविषयकं धर्मिताव-च्छेदक सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाह्यपि ज्ञानं संशयएव, त-न्मते अवच्छेदकत्वावगाहनस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकताया मतन्त्रत्वा दित्यवधेयम् । धर्मिविशेषांतर्भावस्यावश्यकतया प्रकारभेदेनेव तद्भेदेनापि निश्चयत्वभेद इष्टएव । समानधर्मिकस्यैव निश्चयस्य प्रवृत्त्यादिजनकतया विपरीतज्ञानादिविरोधितयाच धर्मिभेदेन निश्चयकारणत्वादिभेदस्यावश्यकत्वात्, तदवच्छेदकनिश्चयत्वस्य धर्मिविशेषनियन्त्रिततायाअदूषणत्वात् । तत्रतत्र समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वमतेच धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य सप्रकारकत्वविशिष्टविरोधि प्रकारकत्वशून्यत्वमेव कारणतावच्छेदकं वाच्यं, सप्रकारकत्वस्यच धर्मिविशेषणकतया ह्रदो न वह्निमान् पर्वतोवह्निमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वताद्यंशावच्छेदेन वह्न्यभावादिप्रकारकत्वाभावविशिष्टस्य पर्वतादौ विशेष्यतासंबन्धेन सत्त्वान्नानुपपत्तिः । ह्रदो वह्निमान्नवा पर्वतोवह्निमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वतत्वावच्छेदेनविरोधिप्रकारकत्वाभाववत्तेपि ह्रदादौ तद्विशिष्टस्य विशेष्यतासम्बन्धेनासत्त्वान्न तत्र विशेष्ये तादृशकार्यजननप्रतिबन्धप्रसंगः । धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वमतेच तद्वत्ताज्ञानत्वेनैव कारणत्वादिकं । प्रत्यासत्तिश्च स्वनिष्ठ विरोधिप्रकारकत्वाभाववत्त्वावच्छेदकतावच्छेदकत्व विशिष्टं धर्मितावच्छेदकत्वं । पाषाणमयो वह्निमान्नवा पर्वतोवह्निमानित्यादिनिश्चये पाषाणमयत्वावच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन वह्न्यभावादिप्रकारकत्व सत्त्वेपि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन तत्प्रकारकत्वाभावो.अतएवेत्यलमधिकेन ।

समुच्चयसाधारण्यायच कोट्योर्विरोधावगाहिताघटित संशयत्वशून्यत्वम् प्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदके निवेशनीयं, नतु विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतायां तावत्पर्यतनिवेशः । तत्तदभावसमुच्चयस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा समुच्चयस्याप्यनुपपत्तेः ।

नचैवं समुच्चयोत्तरं संशयापत्तिः, समुच्चयजनकस्याऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य भावाभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वेन समुच्चयस्यच विरोधिभानप्रतिबन्धकत्वात् । कथंचिद्विरोधभानसंभवे समुच्चयसंशयत्वा·

[ग] धीष्टत्वात् । समुच्चयस्य समुच्चयसाधारणकोटिभानाविरोधित्वेपुवे विरोधभानविरोधिताया एव संशयविरोधिताबीजत्वात् ।

'नच वस्तुगत्या यद्विरोधि तत्प्रकारकत्वशून्यत्वं न निश्चयत्वघटकं . अयं स्थाणुः पुरुषश्चेति समुच्चयस्य पुरुषत्वाभावग्रहविरोधितानुपपत्तेरिति गृह्यमाणविरोधनिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्ना प्रकारकत्वमेव तथा, तथाच पुरुषत्ववां स्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्यापि पुरुषत्वाभावग्रहाविरोधित्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । पुरुषत्वाभावत्वावच्छिन्नाप्रकारकत्वस्यैव पुरुषत्वादिनिश्चयत्व घटकत्वोपगमात् । स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशयोपि स्थाणुत्वपुरुषत्वाभावमादाय कोटिचतुष्कावगाही, अत स्तस्य पुरुषत्वाभावादिग्रहाविरोधिता ।

यदिच स्थाणुत्वपुरुषत्वाद्यो रभावावनुपस्थितावपि परस्परासामानाधिकरण्यग्रहे भावद्वयमात्रकोटिकः संशयोऽनुभवसिद्धः सामग्रीबलसिद्धश्च । नच तद्विरोधिधर्मवत्त्वग्रहस्याभावकोटिकसंशयभिन्नस्य तद्वत्ताधीप्रतिबन्धकतया तदभावस्यकार्यकालेऽसत्वान्न सामग्रीतिवाच्यं । परस्परविरोधिन कोटिद्वयाभाने कोटिद्वयभानविरोधिधर्मवत्त्वग्रहाभावस्य कार्यकालेऽसत्तयोभयभानस्यैव दुर्वारत्वात् । युगपद्विरोधिकोटिद्वयभाने विरोधिधर्मवत्ताग्रहाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुता नसंभवतीतिचे दस्तु पूर्ववर्तितामात्रेणैव तद्धेतुता, विरोधिनोरेकभाने तुल्यबलाया अपरभानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं चासिद्धम् ।

नच शङ्खत्वपीतत्वयोर्विरोधग्रहदशायां दोषविशेषवशात्पीतत्वावगाहिनः शंखोयं पीत इति भ्रमस्य संशयत्वाभावात् भावद्वयकोटिकत्वं न संशयत्वप्रयोजकमितिवाच्यम् । साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकविलक्षण विषयतान्यकोटिद्वयविषयताया एव संशयत्वनिर्वाहकतयोक्तारोपेच पीतत्वांशे तादृशविषयतानियमेना तादृशविषयताविरहादसंशयत्वादित्युच्यते, तदा तादृशसंशयस्य तत्तत्कोटिविरहग्रहाप्रतिबन्धकत्वोपपत्तये तत्तत्कोटिनिश्चयनिष्ठ तत्तद्विरहग्रह प्रतिबन्धकतावच्छेदक निश्चयत्व शरीरे गृह्यमाणविरोधधर्माप्रकारकत्वम् . भावाभाव

[म] रोपसामग्रीद्वयसमाजा दुभयारोपएव भवति , सएवसंशयः ।

[दी] एकैकरूप प्रयोजक विरहाद्यधीनत्वात् । नीलानीलघटत्वादि कन्तुप्रसिद्धतरोदृष्टान्तइति । आरोपः- विशिष्टज्ञानम् । सर्वत्रकोटि-द्वयस्यारोपासंभवात् । आरोपपदाभिधानंचसामग्र्योस्तुल्यबलत्व-बोधनाय ।

[ग] समुच्चयस्य तत्समुच्चयाविरोधित्वोपपत्तयेच गृह्यमाणविरोधित्वावि शेषित तदभावाप्रकारकत्वम् चागत्या प्रवेशनीयमितिदिक् ।

(एकैकरूपेति) तादृश निश्चयत्वादीनां स्व घटकीभूताभाव प्रतियो गि विरोधिप्रकारकत्वादि प्रयोजक सामग्रीविरह सहित तत्प्रकारकधी सामग्रीनियम्यत्वादित्यर्थः । (निलानीलघटत्वादिकमिति) संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे नीलसामग्री घटसामग्री समाज निर्वा-ह्यं नीलघटत्वादिकं, निश्चयत्वस्यातथात्वेच नीलसामग्रीविरह सहकृ-त घटसामग्रीनिर्वाह्य मनीलघटत्वं प्रसिद्धतरो दृष्टान्त इत्यर्थः । "उभ-यारोपे" त्यत्रारोपपदस्य भ्रमार्थकत्वासम्भवा दन्यथा व्याचष्टे (आरोप इति) भ्रमार्थकत्वासम्भवे बीजमाह (सर्वत्रेति) शिंशुपाद्यां वाम्रत्व प-नसत्वाद्युभय कोटिक संशयस्य कोटिद्वयांश एवारोपत्वात् सर्वत्रेत्यु क्तम् । संशय इति शेषः । लाक्षणिकेनारोपपदेन विशिष्ट ज्ञाना भिधान प्रयोजनंदर्शयति (आरोपपदेति) (तुल्यबलत्व बोधनायेति) बल वत्या लौकिकसन्निकर्ष दूरत्वादिदोषाभावादि घटिताया एककोटि भा सक सामग्र्या अपरकोटिभान विरोधित्वं सूचयितुं तुल्यबलता बो-धनस्यावश्यकत्वादितिभावः । आरोपस्य विशेष्य घटित सन्निकर्ष शू न्य विशेषणकतया प्रायश उपनीतभानत्वेन कोटिद्वयोपनीत भानला भा त्सामग्र्याश्च तुल्यबलतया तल्लाभः । एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानविरोधित्वे सामग्रीसमाजात् संशयो नसंभवतीति तस्या अतथात्वमाहमूले (रूपेकेति) सामग्रीप्रतिबन्धः - सामग्रीविघटनम् । बलवत्या एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानं प्रतिबध्यत एवेत्य-

[म] नत्वेकारोपसामग्र्यापरारोपसामग्रीप्रतिबन्धः, अविरोधात् । नचोभयारोपसामग्र्या एकनिश्चयसामग्रीप्रतिबंधइति वाच्यं । प्रत्येकारोपसामग्र्यतिरिक्ताया स्तस्या अभावात् । नच सामग्रीद्वयात्कार्यद्वयं, समूहालंबनवदुपपत्तेः ।

[दी] एकारोपसामग्र्या-तुल्यबलया । अविरोधात् -प्रतिबंधौपयिकाधिकबलवत्त्वाविरहात् । (प्रत्येकेति) उभयविशिष्टज्ञानत्वैकमात्रविशिष्टज्ञानत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य निरासात् तुल्यबलयाच एकज्ञानसामग्र्या अपरज्ञानसामग्रीप्रतिरोधेसंशयोच्छेदइतिभावः ।

[ग] तः पूरयति दीधितौ (तुल्यबलयेति) अप्रतिबन्धकत्वे अप्रतिबन्धरूपस्या ऽविरोधस्य हेतुत्वासंभवेनासंगते रविरोधपदार्थं व्याचष्टे (प्रतिबन्धौपयिकेति) ननु भवतु सामग्री समाजात् संशयः, तावता प्रकृते किमायातं, तथापि प्रामाण्याप्रामाण्योभय विशिष्ट ज्ञानसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धात् प्रामाण्यसंशयो निराबाधएवेत्याकांक्षायांमूले (नचोभयारोपेति) नचेत्यनन्तरमेवं सतीति पूरणीयम् । वाच्यं-वक्तुं शक्यं । अत्र कथंतानिवृत्तये आशयं प्रकाशयति (प्रत्येकारोपेति) संशयोत्पत्तौ कोटिद्वय भासक सामग्री संवलनापेक्षायामपि संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे उभयसामग्री प्रत्येकारोपसामग्रीतोविलक्षणैव, निश्चयत्वस्य तथात्वेच तादृशसामग्र्या स्तदवच्छिन्नंप्रति प्रतिबन्धकत्वं युज्यतएवेति शंकानिरासाय संशयत्व निश्चयत्वयोः-कार्यतावच्छेदकत्वमेवैवंसति नास्ति, उक्तयुक्तेरिति मूलं व्याचष्टे दीधितौ (उभयेति) संशयत्वादेः कार्यतानवच्छेदकत्वेपि अधिकबलत्व मपुरस्कृत्यैककोटिज्ञानसामग्री अपरकोटिज्ञानं प्रतिबध्नीयादिति न प्रकृते प्रामाण्यनिश्चयो भविष्यतीत्याशंकां निराकर्तु मधिकबलत्व पुरस्कारे युक्तिं दर्शयति (तुल्यबलयेति) सामग्रीद्वयसमाजात् संशय इत्यत्र शंकते मूले (नचेति) समाधत्ते (समूहालंबनवदिति) ज्ञानस्थले सामग्रीभेदो न कार्यभेदप्रयोजकोपितु सामग्र्योरसंवलन-

[म] तस्मात् -

[दी] अथैवं प्रामाण्यसंशयस्स्यादेवेत्याशंकामुपसंहार-व्याजेननिरस्यति (तस्मादितिं) तुल्यबलाभ्यांहिप्रत्येकज्ञानसामग्री-भ्यांजन्यमानंज्ञानंज्ञानकरणमर्यादया समूहालम्बनवदेकमुत्पद्यते ।

[गं]मेव, तत्संवलनन्तु कार्याभेदप्रयोजकमिति समूहालम्बनान्तरवदभिन्न कोटिद्वयविशिष्ट ज्ञानरूपसंशयनिर्वाहादित्यर्थः । संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वावच्छिन्नंप्रत्यपि निश्चयसामग्र्यभाव-स्य हेतुत्वासंभवात्, कोटिद्वयभानसामग्रीसत्वे निश्चयोपधायकसा मग्र्याएव दुर्घटत्वाच्च, प्रामाण्यसंशयस्य प्रकृते नानुपपत्तिरिति शं कानिराकरणपरतया " तस्मादित्यादिमूलं व्याचष्टे (अथैवमिति) प्रकृते अप्रामाण्यभाने प्रामाण्यनिश्चयस्यैवासंभवात् " निश्चयसामग्रीस त्वान्नतत्संशय" इत्यसंगतमतः प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीपदमधिकबलप्रामा-ण्यग्रहसामग्रीपरतया व्याख्यास्यते, अतोधिकबलसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं प्रकृतप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या अधिकबलतांच प्रथमं व्यवस्थापयति " तुल्यबलाभ्या" मित्यादिना - "व्यवसाये सन्दिह्येत" इत्यन्तेन । तत्रा-धिकबलतायाः प्रतिबन्धौपयिकतया एककोटिभानसामग्र्या अपर-कोटिभानप्रतिबन्धकत्वेपि न संशयानुपपत्ति स्तुल्यबलसामग्रीभ्यामेव संशयजननादित्येव पूर्वन्दर्शयति (तुल्यबलाभ्यां हीति) (सामग्री-भ्यामिति)-कर्तृपदं । (ज्ञानकरणमर्यादयेति) ज्ञानकरणमेकदा एकं ज्ञा-नं जनयतीति नियमेनेत्यर्थः । " पीतत्वाभावादे " रित्यत्र न ज्ञान-स्य संभव इत्यनुषज्यते ।

ननु कोटितावच्छेदकविशिष्टांशे साक्षात्त्वग्रहप्रयोजक विष यताशालिज्ञानसामग्री विपरीतकोटिभानसामग्र्या बलवत्यास्तां, ब-हिर्विषयघटिताप्रामाण्य ग्रहसामग्र्याच न तथा, बाह्यविषयांश भानस्य[मान सस्य]ताद्दशविषयताविरहात । अतएवोपनीतसौरभादि विशिष्ट द्रव्या

[म] प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीसत्वान्न तत्संशयस्स्यात् ।

[द्री] अधिकबलया पुनरकज्ञानसामग्र्या अन्यज्ञापकसामग्र्याः प्रतिबंधेन न तज्ज्ञानस्यसंभवः । यथानयनगतापि तद्द्रव्यादिघटितयाशंखादौ पीतत्वादिभासकसामग्र्याप्रतिबन्धात्स्मृतस्यपीतत्वाभावादेः । अधिकबलाच्च विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपबृंहिताज्ञापकसामग्री । अन्यथाकथञ्चित्तत्प्रकारकत्वादेरभावस्योपस्थितौ तदपिव्यवसाये, सन्दिह्येत । प्रामाण्यनिश्चयसामग्री - अधिकबला प्रामाण्यग्राहिका सामग्री ।

[ग] द्विलौकिकचाक्षुषसामग्रीकालेपि सुरभिद्रव्यवान्नवेत्यादि चाक्षुषसंशय इत्यत आह (अधिकबलाचेति) विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपबृंहिता - ज्ञापकसामग्री - विषयनिरूप्यंहीत्यादि युक्त्योपनीतविषयोपरागेणैव योग्यविषयतासविशिष्टज्ञानादि लौकिकप्रत्यक्षसामग्री । तत्प्रकारकत्वादेः- रजतत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाविशेषित रजतत्वादिप्रकारकत्वादेः । आदिना पुरोवृत्तिविशेष्यकत्वपरिग्रहः ।

इदमापाततः- अनुभवानुरोधेन तत्प्रकारकत्वादिग्रहसामग्र्या स्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वेपि प्रामाण्यग्रहसामग्र्या स्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वानुपगम सम्भवात्, अनुगतरूपेण प्रतिबध्य प्रतिबन्धकभावासंभवात्, अतएव धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वव्यवस्थापनेन प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबन्धात् न प्रामाण्यसंशय इत्यत्रैव मूलकृता निर्भरः - कृतः ।

मिश्रास्तु - प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीप्रतिबन्धेन प्रामाण्यसंशयानुपपत्तेरुक्तयुक्त्या ऽसंगततयापि ' संशयसाधारणरूपावच्छिन्ने धर्मिज्ञानस्य हेतुतया धर्मिज्ञान विशेषादर्शन घटित कोटिद्वय निश्चयसामग्री समाजात् संशयः , प्रकृतेच ज्ञानरूप धर्मिज्ञानसत्वे प्रामाण्यनिश्चयरूपविशेषदर्शनसत्वा न्नसंशय उपपद्यतइत्यर्थपरतया " विरुद्धापि " त्यादि मूलं व्याख्यातवन्तः : तन्मते एककोटिभा

[ग] तत्सामग्र्या अपरकोटिभानं प्रति प्रतिबन्धकतया स्वसंशयानुत्पत्त्यो- अकल्पनेपि उभयकोटिभानसामग्र्या एककोटिनिश्चयप्रतिबन्धकतया "कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे"ति नसंगच्छतइति शंकापरतया " प्रत्ये: त्या " दिमूलं व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता , किंतु सामग्रीद्वयं , तत्र तत्कोटि भानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धिका विरोध्यग्राहकत्वात । विरोधिकोटिग्राहकसामग्र्या स्वतत्कोटिनिश्चय प्रतिबन्धकत्वेपि - आरोपसामग्रीपदेन विरोधिग्राहकसामग्र्यभावातिरिक्त निश्चयासाधा रणकारणसमुदायस्य विवक्षितत्वान्नदोषइत्यर्थकतया " प्रत्येकारोपे त्यादि"ति मूलं व्याख्येयम् ॥

" तस्मा " दित्यादिग्रन्थश्च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वात , ज्ञान- ग्रहपूर्वं तदभावेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वा न्नज्ञानग्रहस्तत्संश यरूपो नवा तदुत्तरमपि संशयः, धर्मिज्ञानसत्वेपि विशेषादर्शनविरहे- ण तत्सामग्रीविरहादि"ति व्याख्येयः ।

संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्याख्यातवतो दीधितिकारस्य मते-"धर्मिज्ञानश्चे" त्यादिना संशयं प्र- ति धर्मिज्ञानस्य हेतुताभिधानं न संगच्छते तथासति संशयत्वस्य ज न्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्याज्ञा त धर्मिविशेष्यकज्ञाने व्यभिचारेण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञान जन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् । संशयत्वस्येवाप्रमात्वस्याप्यर्थसमाजग्र- स्ततया तस्याप्येतन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतु- तापरतयापि न मूलसंगतिः ॥

वस्तुतः - साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानहेतुतयैव संशये धर्मिनिय- मस्य दर्शनीयतया संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकं , तत्त दभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैकैक- कोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणासंभवात तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ता ज्ञानस्य तदभावसहचरित धर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्यां

[म] धर्मिज्ञानञ्च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्यसंशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयाभावं व्युत्पादयति (धर्मिज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सहचरित धर्मवत्ता ज्ञानापेक्षायामपि अबाधितकोटिविशिष्टबुद्धौ तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानानपेक्षणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयत्वनिवेशना वश्यकत्वादित्यर्थ समाजग्रस्तधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमपरतया मूलं दीधितिकृद्व्याचष्टे (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदक गर्भे संशयत्वनिवेशेऽप्यसाधारण धर्मवत्ताज्ञानादि जन्यसंशये व्यभिचारात्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात संशयत्वनिवेशो निर्युक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदकभानानियमा द्धर्मिज्ञानपदं धर्मितावच्छेदकविशिष्ट धर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे – (धर्मितावच्छेदकेति) तद्धर्मितावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्धर्माश्रयसकलधर्मिणां भानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारक ज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या नतु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीय मित्यवधेयम् ।

ननु - धर्मितावच्छेदकविशिष्ट धर्मिज्ञानसामान्य हेतुतया संशये तद्भाननियम इति नोपपद्यते, धर्मीन्द्रिय सन्निकर्षा देरेव धर्मिभान नियमोपपत्तेः । नचानेकधर्मीन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि-कुत्रचिदेव धर्मिणिसंशयः कुत्रचिन्नेति नियमो नधर्मीन्द्रियसन्निकर्षादितो - निर्वहतीति धर्मिज्ञानमेव तन्निर्वाहकमिति वाच्य, संशये धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मिष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचिन्नेत्यत्र नियामकाभावेन सर्वेषामेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावर्जनीयतया संशये धर्मिभाननियमानिर्वाहात ।

[म] अन्यथा संशयेधर्मिनियमः

[दी] अन्यथा इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनि-

[ग] यदिचाननुगत तत्सन्निकर्षादि व्यक्ति घटितसामग्री संशयजनकज्ञाने धर्मिभाननियामिकोरेयते, तदा संशयस्य तद्धर्मिविषयकतायामेव सा प्रयोजिकास्तु किमन्तरा धर्मिज्ञानान्तरकल्पनया । यदितत्तद्धर्मिविषयक प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ अननुगत तत्तत्सन्निकर्षव्यक्तिघटितसामग्रीणां प्रयोजकत्वग्रौव्येपि तद्धर्मिविषयकसंशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ यद्यनुगतसामग्र्याः प्रयोजकत्वसंभवस्तदा तत्कल्पनमेवोचितमिति - मन्यते ; तदा तत्तद्धर्मि भानप्रयोजक सामग्रीत्वेनैव तत्तद्धर्मिकसंशयत्वावच्छिन्नं तत्तद्धर्मिकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नंवा प्रति हेतुत्वं कल्प्यताम् । तादृशानुगतरूपावच्छिन्न कारणघटितसामग्र्येव तत्तद्धर्मिकसंशयत्वावच्छिन्न प्रयोजिकास्तु । तत्तद्धर्मिभान प्रयोजकसामग्रीत्वापेक्षया तत्तद्धर्मिज्ञानत्वं लघ्विति चेत्, भवत्वेवं तथापि तेनैव रूपेणधर्मिज्ञानहेतुत्वेतद्धर्मिज्ञानसत्वे तद्धर्मिभासकचक्षुस्संयोगादिविगमेपि तद्धर्मिकसंशयापत्तिः । नच तदा चाक्षुषादिसंशयस्य विशेष्य भासक लौकिकसन्निकर्षाभावेनानुत्पादेपि मानस स्तादृश संशय इष्यत इति वाच्यम् । तदानीमन्यविषय चाक्षुषादिसामग्रीसत्वे मानसोत्पादासंभवात । अतएव निश्चयेपि न विशेष्यज्ञानं हेतुरपितु तत्सामग्र्येवेति कोट्युत्कटत्वंच न स्यादिति युक्त्यन्तरमवतारयितुं मिश्रैः पूर्वोक्तयुक्तौ उपवर्णितानुशय बीजभूतामनुपपत्तिं स्वयं पूर्वयुक्तावेव निर्भरस्य वक्तव्यतयो द्धर्तुं साधारणादि धर्मवद्धर्मिज्ञानादिरूपकारणस्य संशये धर्मिभाननियामकत्वमित्येतत्प्रदर्शनपरतया " अन्यथेत्या " दि मूलं व्याचष्टे (अन्यथेति) धर्मिणि संशयो भवेदित्यन्तं- " संशये धर्मिनियमो न स्यादित्यस्य व्याख्या । साधारणादिधर्मवत्त्वेन धर्मिणो ज्ञानमपि इन्द्रियसन्निकर्षरूप धर्मिभासकसामग्री सहकारेणैव संशयजनकं, अन्यथातिप्रसंगात्, तथाच तादृशसामग्र्यैवान्यथा सिद्धिरित्याशंकामपनेतुमाह (इन्द्रियसन्निकर्षादि शालिनीति)

[टी] अगृह्यमाण समानादिधर्मे धर्मिणि संशयो भवेत् ।

नच "तद्धेतोरेव तदस्तिव" ति न्यायात समानादिधर्मिज्ञानस्य सामग्र्येव हेतुः अननुगमात् ।

[ग] इन्द्रियसन्निकर्षबला दगृह्यमाणइत्यर्थः । आदिपदादालोकसंयोग दूरत्वादि दोषाभाव योग्यतानां परिग्रहः (अगृह्यमाणेति) अगृह्यमाणः समानादिः - कोटिद्वयसहचरितः, धर्मो यत्र स तादृशधर्मी, तस्मिन्नित्यर्थः । आदिपदादसाधारणधर्मपरिग्रहः (संशयोभवेदिति) अनेष्टापत्तिरनुभवविरोधान्न भवतीति भावः । ननु समानादिधर्मविशिष्ट धर्मिज्ञानजन्यतया भिमतसंशये समानादिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो भानोपगमात्तादृश धर्मिभासक सामग्र्या एव संशये धर्मिभाननियामकत्वमस्तु, किन्तादृश धर्मिज्ञान हेतुतयेति शंकां निरस्यति (नच तद्धेतो रेवेति) ज्ञानस्य सामग्रीत्यसमासलिखन मग्रिमतत्पदाभ्यां ज्ञानस्य परामर्शं स्फुटीकर्तुं (हेतुरिति) आस्तां संशयइति शेषः । समानादिधर्मवत्ता विषयकएव नियमतस्संशयइत्याशयेन तद्ग्राहकसामग्री हेतुतोक्तिः । अनुमित्यादौच न व्याप्यवत्तादि ज्ञानसामग्र्या हेतुता संभवति, प्रत्यक्षादिना नुमितेरयौगपद्यात् , व्याप्यवत्ता प्रत्यक्षादिसामग्र्या अनुमितिहेतुत्वायोगात् , तादृशयत्कानुमिति सामग्र्याश्चान्यस्या अक्लृप्तत्वादिति भावः । (अननुगमादिति)

यद्यपि अननुगतानामपि साधारणधर्मादिभासक सामग्रीणां संशयहेतुत्वं क्लृप्तं, संशयेपि तत भानोपगमात , तथापि तादृशसामग्रीणां भूयसीनां संशयोपधानप्रयोजकत्व कल्पने गौरवात्तादृशधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतामुपेत्य तद्घटितानुगतसामग्र्या स्तथात्वकल्पने लाघवं । धर्मिज्ञान हेतुत्वेपि यथा धर्मिभासकसामग्र्या अपेक्षा, तथा साधारणादिविशिष्ट धर्मिज्ञानहेतुत्वे नतद्विशिष्टधर्मिभासकसामग्र्यावश्यकी; धर्मिभासकसामग्री सामान्यापेक्षयैवा नतिप्र संगादिति भावः ।

[म] कोट्युत्कटत्वञ्च नस्यात् ।

[दी] तत्सामग्रीत्वेन हेतुत्वे लाघवात्तत्वेनैव हेतुत्वात् । तथाच व्यवसायस्य ज्ञाने तत्प्रामाण्यनिश्चयात्, तेन प्रतिबन्धात्; अज्ञानेच धर्मिज्ञानस्य कारणस्याभावात्; तत्र न प्रामाण्यसंशयसं भवइति । कोट्युत्कटत्वंचेत्यन्वाचये चकारः । तथाहि – उत्कटत्वं च यदि जातिस्स्यात्तदा कल्प्येतापि तन्नियामकं । तत्कोटिसह चरित भूयो धर्मविशिष्टधर्मिज्ञानं,

---

[ग] ननु समानादि धर्मवत्ताभासक सामग्रीणां नानात्वेपि तद्वत्ताज्ञानोत्पत्ति प्रयोजकतावच्छेदक विशिष्टत्वेनानुगमय्य तासां कारणत्वं कल्पयित्वा तदवच्छिन्नघटितानुगत सामग्र्या स्संशयोपधान प्रयोजकत्व मुपगन्तव्यमिति शंकां निराकरोति (तत्सामग्रीत्वेनैवेति) त त्त्वेनैव - तादृशधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव ।

नच तथासति धर्मिभासकसामग्रीत्वेनापि हेतुत्वान्तरं वाच्यम्, तदपेक्षया समानादिधर्मवद्धर्मिज्ञान सामग्रीत्वेनैव हेतुत्वकल्पनं युक्त मिति वाच्यम् । निश्चयसाधारण तद्धर्मिक विशिष्ट बुद्धौ तद्धर्मिभासकसामग्रीत्वेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् ।

धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वव्यवस्थितौ प्रामाण्यसंशयो नोपपद्यत इति दर्शयति (तथाचेति) तेन - प्रामाण्यनिश्चयेन । तत्र - व्यवसाये । (नप्रामाण्यसंशयइति) - अग्रिमेण संबन्धः । कोट्युत्कटत्वनियामकतया धर्मिज्ञानहेतुताया विचारासहत्वात् पूर्वमुक्तावेव निर्भर इत्याह । (अन्वाचयइति) विचारासहत्वमेवदर्शयति (तथाहीति) तन्नियाम कं – संशयस्य तद्धर्मिविशेषणतामन्न तत्कोट्यंशे उत्कटत्व नियामकं । (तत्कोटीति) तत्कोटि सहचारितत्व विशिष्टै भूयोभि धर्मै र्विशिष्टस्य धर्मिणो ज्ञानं कारणमित्यर्थः । भूयस्त्वञ्च विपरीतकोटि सहचारितत्वेन गृह्यमाण धर्मापेक्षयाऽधिक्यं । भूयस्सु स्थानेषु गृहीत तत्सहचारात्,

[दी] भूयस्तत्कोटिसहचरित धर्मविशिष्टधर्मिज्ञानं वा कारणम् । तद्बलाच्च संशयसामान्ये धर्मि ज्ञानसामान्यम् । नच तत्तथा चाक्षुषत्वादिना संकरात्, आंशिकत्वाच्च । परन्तु तादृशधर्मवि शिष्टधर्मिविषयत्वम् , नच तदेव तत्र नियामकमिति ।

[ग] भूयोधर्मदर्शनादपि उत्कट तत्संशयस्य क्वचिदुत्पत्तेः तादृशस्यापि वैकल्पिक हेतुतामाह (भूयइति) उत्कटसंशये तादृशधर्मिज्ञान विशेषहेतुत्वेपि प्रकृते धर्मिज्ञानं विनानुत्कट प्रामाण्य संशयो भविष्यतीति शंका निरासायाह (तद्बलाच्चेति) यद्विशेषयोरित्यादि नियमादिति शेषः । तत् - उत्कटत्वं । तथा - जातिः । संशयत्व न्तद्व्याप्यमुत्कटत्वञ्च मानसत्व व्याप्यमेव , तथाच न चाक्षुषत्वादिना संकर इत्यत आह (आंशिकत्वाच्चेति)

मिश्रैस्तु आंशिकत्वस्य जातिबाधकता मनादृत्याव्याप्यवृत्ति स्संशयजातिरित्युक्तं , तामादृत्य तादृशधर्मविषयकत्व मुपाधि र्वेत्यभिहितं । दीधितिकारस्तु जाते र्व्याप्यवृत्तितानियमस्य सिद्धान्त सिद्धतया उपाधिनैव व्यवहाराद्युपपत्ता वुत्कटत्व जाते रप्रामाणिकतया चाव्याप्यवृत्ति तादृशजाति मवलम्ब्य सिद्धान्तप्रणयनं प्रमात्वजातिं निराकरिष्यतो मूलकृतो नुचितमित्याशयेनां शिकतया जातिपक्ष न्निराकृत्य उपाधिपक्षं दूषयितुं तादृशोपाधिं निर्वक्ति (परन्त्विति) प्रकृतधर्मिणि यत्र तादृशधर्मो न गृह्यते तत्र स्वातन्त्र्येण धर्म्यंतरविशेषणतया वा तादृशधर्मभानेपि न धर्मिणि उत्कट तत्कोटि संशयतेति तादृशधर्मप्रकारेण प्रकृतधर्मिविषयतां पर्यन्त मुक्तम् । तदेव - तादृशधर्मि विषयकत्वमेव । तत्र - तादृशधर्मि विषयकत्वावच्छिन्ने । नियामकं - कारणतावच्छेदकं । जनकत्वेनाभिमते धर्मिज्ञान इव संशयेपि तादृशधर्मविशिष्ट धर्मिविषकत्वस्य सामग्र्यन्तरादेव निर्वाहे तत्र तादृशरूपेण कार्यकारणभावे मानाभावादिति भावः ।

[म] अथ पीतश्शंख आदर्शेमुखमित्यादिभ्रमे।विशेषदर्शनेपि यथादोषान्तरात् , तथानिश्चितेपि प्रामाण्ये दोषान्तरात्संशय इतिचेत् न तद्वदेवात्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनं विरोधि

[दी] सत्यपि विरोधिन्यानुमानिके पीतत्वाभावनिश्चये यथा दोषवशात्पीतत्वभ्रमः, तथा प्रामाण्यस्य निश्चयेपि तस्य संशयस्स्यादित्युक्तं दूषयति (साक्षात्कारीत्यादिना ।

[ग] इदंतु तत्वं , अत्रेदं संभावयामीत्यनुगतप्रतीति साक्षिकं संभावनात्व मव्याप्यवृत्ति जाति विषयता विशेषोवा, नतूक्तोपाधिः, तस्य क्वचित् भूयस्तत्कोटि सहचरित धर्मविशिष्ट धर्मिविषयकत्वरूपतया क्वचिच्च तत्कोटिसहचरित भूयोधर्म विशिष्ट धर्मिविषयकत्व रूपतया भूयस्त्वस्यच यथायोगं द्वित्व त्रित्व चतुष्ट्वादि रूपतयाऽननुगमात् , नियामकश्च तस्यागत्या ननुगतमेवोपेयतइति । मूले (विशेषदर्शनेपीति) पीतशङ्खादावपीतत्वादि निश्चये पूर्वं सत्यपीत्यर्थः । (तद्वदत्रापीति) यथा तत्र पीतत्वादिभ्रमे सत्यपि पूर्वोत्पन्ना दपीतत्वादिनिश्चया त्तत्प्रकारिका प्रवृत्तिर्जायते, तथा रजतादिज्ञानेऽनभ्यासदशापन्नेपि - प्रामाण्यग्रहस्वीकारे तदुत्तरं कथंचित् अप्रामाण्य संशयोपपादनेपि - निश्चितप्रामाण्यकतया नभ्यासदशापन्न ज्ञानस्यापि प्रवर्तकता स्यादित्यर्थः । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित ज्ञानप्रवर्तकत्वे नायं दोषः, अतो दूषणान्तरमाह (साक्षात्कारीति) अनेन ग्रन्थेन विशेषदर्शन दशायां पीतत्वादिभ्रमोपपादनं प्रामाण्यसंशयोपपत्तौ सत्यां स्वतः प्रामाण्यग्रहे नदूषण मतो दोषाधीनत्वस्य तदनुपपादकत्व प्रदर्शनाय दोषवशाद्यथा पीतत्वादिभ्रम इति दृष्टान्तदूषण मिद मित्याह - (सत्यपीति) यत्र प्रथमं दोषासत्वात शंखो नपीतइति चाक्षुषं दोष समवधानंच तत्र तादृशदोषवशा त्पीतत्वभ्रमो यथेति यदि " अथपीत श्शंख " इत्यादे रर्थ स्तदा तदुपरि साक्षात्कारीत्यादि दूषणासंगतिः ,

[म] साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कार्येव विपरीत निश्चयः प्रतिबन्धकः नत्वानुमानिकादिः । संशयेतुनिश्चयसामान्यम् । अनुमानादिना-तन्निश्चयेकदाचिदपि तस्यानुत्पादात ।

[ग] साक्षात्कारि विपरीत निश्चयस्यैव तत्र सत्वेन दोषाधीनतयैव तदुपप त्तेरित्यानुमानिक विपरीतज्ञान दशापर एवासौ ग्रन्थः, समानेन्द्रिय जन्य लौकिका पीतत्वादि निश्चय स्थले दोषसमवधानेपि तादृश निश्चयनाशएव पीतत्वादिभ्रमोत्पत्तेः । अन्यथा समानेन्द्रियजन्यता प्र युक्त विरोधिताया एवोच्छेदात् । दोषविशेषाजन्य पीतत्वाद्यारोपे-विपरीत निश्चयमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वा दित्याविष्कर्तुं "आनुमानिक" इत्युक्तम् । आनुमानिक विपरीत निश्चयस्योक्त भ्रमाविरोधिता लाभाय साक्षात्कारीत्यनन्तर मेवकारं पूरयति (साक्षात्कार्येवेति) उभयत्र साक्षात्कारित्वं - साक्षात्त्वग्रहयोग्यत्वम् । अत स्साक्षात्कारित्व जातेः पित्ताजन्य पीतत्वाद्यारोपात्मक पीतत्वाद्युपनीतभान साधारण्येपि न क्षतिः । साक्षात्कार्यपि शंखत्वादिदर्शनं न पीतत्वाद्यारोपविरोधीति विशेषदर्शनपदं ग्राह्याभावनिश्चयपरतया व्याचष्टे-(विपरीतनिश्चयइति) एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति (नत्वानुमानिकादिरिति) विपरीतनिश्चय इत्यनुषज्यते । असाक्षात्कारिविपरीतनिश्चये साक्षात्कारि भ्रमविरोधित्वाभावः पूरितैवकारलब्धार्थ एव "तथादर्शनादि" ति मूलस्थ तथापदेन परामृष्टः । भ्रमविशेषरूप ज्ञानप्रतिबन्धकतायां साक्षात्कारित्वस्य प्रयोजकत्वाभिधानात् संशयरूपज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां तस्याप्रयोजकत्वं लभ्यते, विशेषविधे विशेष निषेधपरताया औत्सर्गिकत्वादिति विपरीतनिश्चय सामान्यस्यैव संशयप्रतिबन्धकता लाभइति स्फुटयति - (संशयेत्विति) तन्निश्चये - विपरीतनिश्चये । तस्य - संशयस्य अनुत्पादात् ।

नच प्रकृते प्रामाण्यस्य तन्मते साक्षात्कारिनिश्चयस्यैव सत्वात् साक्षात्कारित्वस्य संशयप्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वेपि संशयानुपपत्ति स

[म] दिङ्मोहादौ तथादर्शनात , तत्र न - पित्तादिनाप्रतिबन्धात् ।

[दी] तथाच प्रतिबन्धकाविरहात्पीतत्वादिभ्रमोत्पादः । अनु त्पादश्च प्रतिबन्धकसत्त्वात् । प्रामाण्यसंशयस्य तु विशेषो वक्ष्यते ।

[ग] त्वा तस्यां तथात्वस्यातन्त्रता प्रतिपादनं प्रकृतानुपयोगीति प्रकृतोपयोगितया तदभिधानासंगति रिति वाच्यम् । अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यघटक ज्ञान धर्म प्रकारिताद्यंशे लौकिकत्वेपि तद्घटक बहिर्विषयांशे अलौकिकत्वमिति पित्तादिदोषाप्रतिबद्धत्वस्य शुक्लत्वाद्यंशे•उप नीतभानात्मकस्य रूपादि लौकिकग्रहस्य सत्वे शंखो नश्वेत इत्यादि साक्षात्कारि भ्रमोत्पत्त्या साक्षात्कारिभ्रमप्रतिबन्धे प्रकारतावच्छेदकांशे लौकिकत्वापेक्षाव त्संशयप्रतिबन्धेपि तदपेक्षायां प्रकृते संशयो पपत्तिसंभवात् तत्र तदनपेक्षाभ्युत्पादनस्या वश्यकत्वात् । पीतत्वादिभ्रमस्थल प्रकृतस्थलयो रेतावता विशेषलाभेन प्रकृतप्रामाण्य संशयानु पपत्ति तादवस्थ्यपरता मुक्तग्रन्थस्य स्फुटयति (तथाचेति) (प्रति बन्धकविरहादिति)

नच विपरीतनिश्चय सामान्याप्रतिबद्धत्वं पीतत्वभ्रमस्य साक्षात्वग्रहयोग्यताधीनम् , तद्योग्यतापि लौकिकसन्निकर्षाजन्यस्य तस्य-दोषविशेषजन्यतयैव, तथाच दोषविशेष समवधानस्थले पीतत्वग्रहप्र तिबन्धकाभावः तत्समवधानाधीन एवेति प्रामाण्यस्थलेपि दोषसम वधानात् प्रतिबन्धकाभावनिर्वाहः संभवतीत्यविशेषइति वाच्यम् । संशये क्वचिदपि साक्षात्त्वाग्रहेण संशयजनकदोषस्य साक्षात्कारित्व ग्रहाप्रयोजकतया दोषजन्यत्वेपि तस्य तद्योग्यत्वेन विशेषात , (विशेषो वक्ष्यतइति) साक्षात्कारिभ्रमप्रतिबन्धकतायां साक्षात्कारित्व मात्रं नतन्त्रम्, अपितु समानेन्द्रियजन्यत्व सहितं, अतस्त्वचा उरगत्वाभावादिग्रहेपि दोषविशेषा द्दंशादौ उरगत्वादि श्चाक्षुषाद्यारोप इति वक्ष्यत इत्यर्थः । विपरीतानिश्चयसामान्यं यत्र प्रतिबन्धकं तत्र तदभावव्याप्यदर्शनादिकमपि, यथानुमित्यादाविति नियमा द्विपरीतनिश्च

[ग] यत्सामान्यस्य संशयप्रतिबन्धकताभिधानेन भ्रमत्वसंशयेपि प्रामाण्य निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वलाभात् प्रमात्वनिश्चयेन प्रतिबन्धा त्तदभाव संशयो माभूत्, भ्रमत्वसंशये बाधकविरहेण ततएव विषयसंशयादि भविष्यतीति शंकाया अनवकाश इत्यवधेयम् । अतएवात्र भ्रमत्वसंशय प्रमात्वग्रहस्य प्रतिबन्धकतालाभे "भ्रमत्व संशयश्च तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न संभवतीत्युक्तत्वा"दित्यग्रिम मुलासंगतिरित्यपि निरस्तम्.

आलोककारास्तु " विशेषदर्शन " मिति विशेषस्य - विपरीतस्यैव दर्शनमित्यर्थकं । एवञ्च प्रतिबन्धकतायां साक्षात्कारित्वस्यैव ग्राह्याभा वावगाहित्वस्याप्यपेक्षाबाधनात् संशयप्रतिबन्धकतायां ग्राह्याभावावगा हित्वानपेक्षाया अपि उक्त व्युत्पत्ति बलेन लाभात् प्रमात्वनिश्चयस्य भ्रमत्वसंशय प्रतिबन्धकता लाभ इत्याहुः ।

ननु संशयस्य साक्षात्त्वग्रहायोग्यत्वेन न विपरीतनिश्चय सामान्य प्रतिबध्यता, दोष विशेषज भ्रम लौकिकसन्निकर्षजज्ञान साधारण तद्योग्यताया अनुगताया दुर्वचत्वात् । नापि संशयत्वेन, अनुमित्याद्यसंग्रहात् । नापि प्रत्यक्षनिश्चयान्य ज्ञानत्वेन, निश्चयरूपोपनीत भानासंग्रहात । नच तदसंग्रहेपि नक्षतिः, विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनस्य हेतुतया बाधनिश्चयसत्त्वे विशेषदर्शनस्या सत्वे निश्चयोपनीतभानाप्रसंगात, तत्सत्वेच तस्येष्टत्वादिति वाच्यं । विशेष दर्शन हेतुताया अनेनानभ्युपगमात् । नापि लौकिकान्यज्ञानत्वेन, लौकिकसन्निकर्ष जन्य संशयासंग्रहात् ।

अथ लौकिकनिर्णयान्य ज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं, वस्तुतो लौकिकान्यज्ञानत्वमेव तथा, लौकिकसन्निकर्षो नसंशयजनकः, सर्वत्र कोट्युपस्थिति सत्वेनोपनयन सन्निकर्ष एव । क्वचिद्विद्यमानोपि लौकिकसन्निकर्षो विशेषा दर्शनसहित दूरत्वादि दोषेण प्रतिबन्धा न्न वास्तव कोटिग्राहकः । तादृशदोषासत्त्वेच बलवत्या तल्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबन्धान्न तद्विपरीतकोटि भान संभव इति संशयो नोपपद्यत इति चेत् । तथापि पित्तादिदोषजन्यस्मर्यमाण पीतिमाद्या-

[दी] भवतां पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमितिवच्च पुरोवर्ति नि रजते रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमित्याकारं तत्र रजतत्वप्रकारक त्व ज्ञानम् । सएव च प्रामाण्यग्रहः । इत्थमेवच्च पुरोवर्ति नि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमानवेत्याकारकः प्रामाण्यसंशयः, अर्थसंशयेच तदधीने इदं रजतं नवेत्याकारादिनियमः,

---

[ग] इत्यन्वयः । तद्विशिष्टविशेष्यकत्वमिव तदवच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वमपि भासतइत्याह (भवतामित्यादिना) इदन्त्ववैशिष्टयभानस्याग्रे व्यव स्थापनियतया भवतां पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमिति वच्चेति दृष्टान्तः (पुरोवर्तिनि रजतइति) पुरोवर्तित्वरूपव्यसायो ल्लिखितप्रकार विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनेव तादृशरजतत्वविशिष्ट विशेष्यकत्वावच्छे देनापि रजतत्वप्रकारकत्वग्रहे बाधकाभावात्, उपनीत विशेषणविशिष्ट विशेष्यकत्वावच्छिन्न प्रकारितालौकिकप्रत्यक्षे मनसोऽ सामर्थ्ये पुरो वर्त्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमित्यनुव्यवसायस्याप्यसंभवादिति भावः।

नन्विदन्त्वविशिष्टविशेष्यकत्वमेव नानुव्यवसायो गृह्णाति, कुत स्तदवच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वं, कुतस्तरांच रजतत्ववद्विशेष्यकत्वाव- च्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्व मित्यत आह (इत्थमेवच्चेति) अनुव्यवसा यस्य इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकतया ज्ञानावगाहनेनैव चेत्यर्थः । (इत्याकारकः प्रामाण्यसंशयइति) इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वप्र कारकज्ञानविरहे तद्धर्मितावच्छेदकक संशयायोगात , धर्मितावच्छेदक प्रकारकधियः संशयहेतुत्वादितिभावः । ननु रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्र- मा नवेत्याकारक एवानुव्यवसायरूपधर्मिज्ञानहेतुकः संशयः, नतु पु रोवर्त्तिनि रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमा नवेत्याकारक इत्यत आह (अ र्थसंशयेचेति) (इदं रजतन्नवेत्याकारादिनियम इति) तद्धर्मधर्मिता वच्छेदककार्थनिश्चयकालीनतादृशार्थसंशये तद्धर्मवद्विशेष्यकार्थज्ञान त्वधर्मितावच्छेदककप्रामाण्यसंशयोहेतुः, इदं रजतं तच्च रजतमिति निश्चयदशायां तद्विशेष्यकरजतत्वज्ञानं प्रमा नवेति संशयेपीदं रजतं

[दी] अप्रामाण्यस्य दाहसमर्थादिविशेष्यकत्वस्यच ग्रहश्च साधु संगच्छते। इतरथातु सर्वंदुर्घटमेवापद्येत ।

[ग] नवेति संशयानुदयादिति अनभ्यासदशापन्नस्येदं रजतमिति ज्ञानस्यानुव्यवसायानन्तर मिदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमानवेति संशयानभ्युपगमे तदुत्तर मिदंरजतन्नवेत्याकारकसंशयो नस्यादितिभावः।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वधर्मितावच्छेदककप्रामाण्यसंशय एव तद्धर्मधर्मितावच्छेदककार्थसंशयोपयोगीवाच्यः , एवञ्चेदन्त्व विशेषितधर्मिविशेष्यकत्वस्यानुव्यवसायेनाग्रहणेपि विशेष्यताया मिदन्त्वावच्छिन्नत्वावगाहिनोनुव्यवसाया दिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्व धर्मितावच्छेदककसंशया दिदं रजत न्नवेत्याकारकार्थसंशयो भविष्यतीत्यनुशयेनाह (अप्रामाण्यस्येति) ग्रह इत्यग्रिमेणान्वयः । उपनीतविशेषणविशिष्ट विशेष्यकत्वस्य मानसानभ्युपगमे बाधबुद्ध्युपनीत तदभावविशेष्यकत्व भानेन तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूप - प्रामाण्यग्रहकथनं विशेषदर्शनोपनीतदाहसामर्थ्यादिरूप व्याप्यधर्मवद्विशेष्यकत्वग्रहेण प्रामाण्यानुमापक हेतुग्रहोपपादनञ्च विरुद्ध्येतेतिभावः ।

यद्यपि विशिष्टविशेष्यकत्वे मनसः स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्ते स्तदभाववद्विशेष्यकत्वस्य दाहसमर्थादि विशेष्यकत्वस्यच तत्रोपनीतभानमेवांगीकरणीयम् मूलकृता, तच्च दाहसामर्थ्यादिविशिष्टस्य विशेष्यतायाश्च विशकलितज्ञानादेव निर्वहतीति न विशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षसिद्धिः ; तथापि दाहसामर्थ्यादिविशेष्यकत्वस्योपनयदशायां कथञ्चिदुपस्थित विपरीतकोटेरपि भानसम्भवेन विना विशेषदर्शनं निश्चयासंभवः, विशेषदर्शनञ्चेदन्त्वादिविशिष्टे दाहसामर्थ्यादिनिश्चये इदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्व निश्चय एव, तदानी मिदन्त्वादि मद्विशेष्यकत्वे दाहसमर्थविशेष्यकत्व तादात्म्यग्रहेण तत्र-तद्व्याप्यत्वग्रहात्, इदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वस्यच निश्चयो लौकिकप्रत्यक्षरूप स्तन्मूलकस्मरणरूपोवा भ्युपगन्तव्यः, ननु विशकलिते

[दी] अत्राहुः-प्रामाण्यस्य संशयान्यथानुपपत्त्या तद्धर्मविशिष्टे तत्प्रकारकत्वस्यग्राहकत्वेऽनुव्यवसायस्यासामर्थ्यं कल्प्यते । तेन पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकमिति ग्रहेऽपि पुरोवर्तिनि रजते रजतत्वप्रकारक

[ग] दमाद्युपस्थिति मूलकोपनीतभानरूपः, तत्र तद्विपरीतकोटेरपि भानसम्भवेन निश्चयत्वासम्भवात्, इत्युपनीतविशेषणविशिष्ट धर्मिविशेष्यकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षमावश्यकम् ।

नचैवं - दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्यापि लौकिकप्रत्यक्षसंभवेन किं तदुपनीतभानानुसरणेनेति वाच्यम् । अयं वह्निरिति ज्ञाननाशे तन्निष्ठ दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्य लौकिकसन्निकर्षासम्भवात्, व्यवसायेस्वोपनीतप्रकारवद्विशेष्यकत्वस्यैव लौकिकप्रत्यक्षोपगमात् । ज्ञानांतरोपनीत दाहविशेष्यकत्व वह्निशेष्यकत्वस्यायं वह्निरिति प्राचीनज्ञाने उपनीतभानस्यैव सम्भवात्,

तद्धर्मवद्विशेष्यकत्वस्य तदवच्छिन्न धर्मान्तरप्रकारकत्वस्य चानुव्यवसायग्राह्यतामङ्गीकृत्यैव परतः प्रामाण्यस्य ग्राह्यतामुपपादयति (अत्राहुरित्यादिना) अनुव्यवसायस्या सामर्थ्यमिति) तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य विशेष्यतासंम्बंधेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रति तत्प्रकारकत्वभेदस्य हेतुताकल्पनेनेदमुपपादनीयं । नचानुव्यवसायस्य प्रामाण्यविषकत्वेपि तज्जनितज्ञानगोचरसंस्कारा त्तृतीयक्षणे प्रामाण्याविषयकज्ञानरूपधर्मिस्मरणम् कल्पयित्वा प्रामाण्यसंशयोपपादनसम्भवात् किमेतादृशकार्यकारणभावकल्पनेनेति वाच्यम् । प्रामाण्यसंशयस्थलेष्वनन्तानां धर्मिस्मरणानां कल्पनापेक्षया तादृशैककार्यकारणभावकल्पनाया एवलाघवेनोचितत्वात् ।

वस्तुतस्तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न तत्प्रकारकत्वभासकानुमित्यादिसामग्र्या अभावा स्लौकिकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्या स्ताद्रूप्येण

[म] अन्यथा प्रकारवाचि तृतीयार्थासम्भवः । रजतत्ववैशिष्ट्यस्य तदर्थत्वे व्यवसायेऽपि तृतीयार्थोल्लेखापत्तिः । तथा च धर्मिणीदन्त्व रजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वे तादृशज्ञानवत्त्वे चात्मनोऽनुव्यवसाय एव मानमिति न विषये तस्य निर्विकल्पकत्वं । अत इदन्त्व रजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्त्तिनि नानुव्यवसायविषय इति न स्वतः प्रामाण्यग्रहः । तस्मादनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं परतो ज्ञायते, सांशयिकत्वादप्रामाण्यवदित्याचार्य्याः ।

[ग] तद्ग्राहकतायाः कल्पकाभावा न्नानुव्यवसायस्य विशिष्टप्रामाण्यावगाहितेति दर्शितकार्यकारणभावोपि नाद्रियते ।

नच - रजतत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकानुव्यवसायपूर्वं प्रकारित्वादेः प्रत्यक्षमवश्यमंगीकार्यम् , न्यायमते विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेः । तथाच प्रामाण्यस्य लौकिकप्रत्यक्षनिराकरणेपि तादृशानुव्यवसाये उपनीतप्रामाण्यभान न्दुर्वारमेव, प्रामाण्यघटकप्रकारिताद्युपनायकधीसत्वात , विशिष्टोपनीतभाने विशिष्टज्ञानानपेक्षणात् , अन्यथा कविकाव्यादिमूलभूतापूर्वविशिष्टार्थज्ञानानुत्पत्तेः । तथाच कथं न्यायमत एतादृशानुव्यवसायानन्तरं प्रामाण्यसंशय इति वाच्यम् । प्रकारिताद्युपस्थितिं विनापि तत्संसर्गकानुव्यवसायसम्भवात् । अनुपस्थितानां ज्ञानत्वप्रकारित्वादीनां प्रकारतयाभानोपगमे क्षतिविरहाच्च ।

यदिच रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वादिव द्रजतादिविशेष्यकत्वमपि नानुव्यवसायेन गृह्यते, तदनन्तरं तत्संशयस्याप्यानुभाविकत्वात् , प्रामाण्यघटक घटत्वप्रकारकत्वादे र्निश्चितत्वेन प्रामाण्यसंशयस्य तद्वद्विशेष्यकत्वसन्देह एव पर्यवसानात् , धर्मितावच्छेदकवद्विशेष्यकत्वमेवच गृह्यते , धर्मिणि प्रामाण्यसंशयविरहादिति मतं , तदा तद्वद्विशेष्यकत्वागाहिन्यनुव्यवसाये त-द्धर्मितावच्छेदकव्यवसायो हेतुर्वाच्य इति । अधिकं स्वयमूहनीयम् ।

धर्मान्तर विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेन , विशेषणप्रकारकत्व-

[म] नतु स्वग्राह्यत्वेपि कदाचित्परग्राह्यत्वात् स्वस्याप्यन्यापेक्षया परत्वात् भट्टमतेच परग्राह्यत्वात्सिद्धसाधनं। नच ग्राह्यप्रामाण्यापेक्ष या परत्वं, ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्यत्वेन तदपेक्षया परत्वाभावात्,

---

[दी] मिति नग्रहः। वक्ष्यतिच ग्रन्थकारः। करचरणादिमतिशरीर ज्ञानत्वादेरनुव्यवसायेन ग्रहणमिति। परमात्रग्राह्यत्वं वक्तव्यं तत्राह (स्वस्यापीति) स्वस्यापीत्युक्तदूषणस्योद्धारमाशंक्य नि

[ग] स्यानुव्यवसायेन ग्रहणे स्वोक्तेमूलकृत स्संवाद न्दर्शयति (वक्ष्यतिचेति) मूले - (स्वग्राह्यत्वेपिकदाचित्परग्राह्यत्वादिति) तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य तज्ज्ञानग्राह्यतावादिप्राभाकरमतेपि कदाचित्तस्य प्रामाण्यस्य परेण तज्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यानुमित्यादिना ग्रहादित्यर्थः। सिद्धसाधनमित्यग्रिमेणान्वयः। परग्राह्यत्वादित्यस्यचयत किंचिदपेक्षया परग्राह्यत्वादिति नार्थः; कदाचिदित्यस्यासंगतेः, तथाच स्वस्याप्यन्यापेक्षया परत्वादिति हेतुः प्रकृते न संगच्छतइत्यत आभिप्रायिकशंकानिराकरणपरतया तत् संगमयति (परमात्रेति) उक्तसिद्धसाधनवारणायेत्यादिः। तथासति तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य गुरुमते स्वेनापि ग्रहणा त्रपरमात्रग्राह्यत्वमिति नसिद्धसाधनमिति भावः। (तत्राहेति) तत्र-उक्तौ। परपदस्य तज्ज्ञानभिन्नार्थकत्वे दोषविरहेपि किंचिदवधिकपरत्वपरताभिमानेन तस्य केवलान्वयितया मात्रार्थाप्रसिद्धिरूपदूषणमाहेत्यर्थः। नन्वेत्यादि शंकाया मात्रार्थाघटितसाध्ये सिद्धसाधनपरता नसम्भवति; ग्राह्यप्रामाण्यादयं घट इत्यादिज्ञानात् परेण प्रामाण्यानुमित्यादिना तन्मतेपि प्रामाण्यग्रहात्, अतस्तच्छंकाया स्सामान्यतः परत्वस्य केवलान्वयित्वेपि प्रामाण्यं यत्रज्ञाने ग्राह्यं तदपेक्षया परत्वस्यातथात्वात्तदेवात्र विवक्षणीयम्, तथाच मात्रार्थघटितमेव साध्यमिति नसिद्धसाधनमित्येतत्परत्वमाह (स्वस्यापीत्युक्तेति) मूले (ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्यत्वेनेति) प्रामाण्यग्राहकानुमित्यादेरपि ग्राह्यं यत्प्रामाण्यादिघटितप्रामाण्यं तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः। प्रामाण्यस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैानुगतरूपेण निवेश इत्यभिमानेनेदं (तदपेक्षयापरत्वाभावादिति) तथाच परभिन्नतद्ग्राह्यत्वस्य प्रामाण्ये सत्वा त्रपरमात्रग्राह्यत्व त्रचाय

[म]स्वग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया परत्वे अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

[दी]राकरोति(नचेत्यादिना) (स्वग्राह्येति) स्वग्राह्यप्रामाण्यं-स्व ग्राह्यत्वेन पराभ्युपगतस्य, प्रामाण्यस्य- घटत्ववतिघट त्वप्रकारक त्वादेराश्रयः । तदन्यमात्रग्राह्यत्वरूपे परतस्त्वे साध्ये तद्ग्राह कस्यानुमितीश्वरज्ञानादे स्तदाश्रयत्वाद्बाधादनुमिते रनुत्पादः, बाधानवतारेच जातायाभ्रमत्वं स्यादित्यर्थः ।

[ग] मतेपीतिभावः । पक्षीभूत तत्प्रामाण्याश्रयापेक्षया परत्वाविवक्षणा न्नैष दोषइत्यत आह (स्वग्राह्येति) ग्राहकाणां सर्वेषामेव प्रामाण्यपेक्षया परत्वात् बहुव्रीहिसमासाभिप्रायेण स्वग्राह्यप्रामाण्यपदं तदाश्रयार्थकतया व्याचष्टे (स्वग्राह्यप्रामाण्यइत्यादि) स्वग्राह्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे गुरुमत एव प्रामाण्यविषयकस्यायं घट इत्यादेर्व्यवसायस्य न्यायमते-स्वग्राह्यप्रामाण्यत्वाभावा द्विवक्षणीयस्य तदवधिकपरत्वस्यालाभः, अतोग्राह्यपदं ग्राह्यतया प्राभाकराभ्युपगतपरतया व्याचष्टे - (स्वग्राह्यत्वेनेति) प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्रामाण्यनिवेशे ज्ञानमात्रस्यैव परमते स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयत्वमिति पूर्वोक्तदोषानुद्धारात् - प्रामाण्य पदस्य पक्षिभूतविशेषपरतमाह - (घटत्ववतीति) मूलोक्तस्य 'परत्व' इत्यस्य परमात्रग्राह्यत्वरूपसाध्यघटकतया विवक्षित इति शेषपूरणा भिप्रायेण व्याचष्टे (तदन्यमात्रग्राह्यत्वरूपे परतस्त्वे साध्य इति) अप्रामाण्यप्रसङ्गे हेतुं पूरयति (तद्ग्राहकस्येति बाधादित्यन्तम्) बाधः-साध्यघटकनिरुक्तप्रामाण्याश्रयाग्राह्यत्वस्य तद्ग्राह्यत्वज्ञानरूपः, तदाश्रयत्वात् - स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयत्वात् । प्रामाण्यस्य मुख्यविशेष्यताघटितत्वेनुमितिपदमयम् घट इदश्च ज्ञानं प्रमेति समूहालम्बनानुमितिपरं बोध्यम् (अनुमितेरनुत्पादइति) - मूलोक्ताप्रामाण्यपदार्थविवरणम् प्रमासामान्यार्थकपदस्यानुमितिरूपविशेषपरत्वात् ; करणताबोधकल्युटश्च फलोपधानपरत्वात्तत्सङ्गतिः । बाधानवतारदशाया मनुमितिसम्भवादाह (बाधानवतारेति) (भ्रमत्वमिति) त-

[म] उच्यते अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं न स्वाश्रयग्राह्यं स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यं वा ।

[दी] "अग्राह्यप्रामाण्यापेक्षये"ति पाठे अग्राह्य प्रामाण्यं-स्वाग्राह्यत्वेन नैय्यायिकाभिमतस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारक ज्ञानत्वादे राश्रयः। तथाच पूर्वोक्तएवार्थः। अग्राह्यप्रामाण्यं ग्राह्यप्रामाण्यभिन्नं-अप्रामाण्यमितियावत, तद्भिन्नग्राह्यत्वे-प्रमाग्राह्यत्वे, साध्ये, अप्रामाण्यं-सिद्धसाधनात्प्रमाया-अनुमितेरनुत्पादइत्यर्थः , इत्यपिकेचित् । (अनभ्यासदशापन्नेति)-हेत्वोः स्वरूपासिद्धिप्रदर्शनाय स्वरूपकथनमात्रम् , नतुतद्विशेषणमेव,

---

[ग] थाच प्रमानुत्पादो भ्रमत्वश्चाप्रामाण्यपदेन विवक्षितमित्याशयः। "स्वग्राह्ये" त्यत्रा ग्राह्येति पाठे अग्राह्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे अप्रसिद्धिः, वस्तुमात्रस्यैव ग्राह्यत्वात्। स्वाग्राह्यार्थकत्वे अग्राह्यप्रामाण्यपदस्य स्ववृत्तिप्रामाण्याग्राह्यार्थकतया गुरुमते तादृशज्ञानासिद्धिः प्रसिद्धौच सिद्धसाधनं अतो व्याचष्टे (स्वाग्राह्यत्वेनेति) एतत्पाठपक्षे कस्यचित् व्याख्यामुपन्यस्यंति (अग्राह्यप्रामाण्यमिति) ग्राह्यप्रामाण्याश्रयभिन्नमित्यर्थः । अत्र ग्राह्यत्वस्याव्यावर्तकतया परित्यज्य-व्याचष्टे (अप्रमाणमितीति) अप्रमेत्यर्थः । अप्रमाभिन्नत्वेन प्रमानिवेशोनुचित इत्यतः पर्यवसितार्थमाह (प्रमाग्राह्यत्वइति) प्रमाया इत्यस्य विवरण मनुमितेरिति । वस्तुमात्रस्यैव प्रमाग्राह्यत्वात तत्र विवादाप्रसक्ते रनुक्तिसंभवात (कश्चिदिति) अनभ्यासदशापन्नत्वस्य पक्षप्रविष्टज्ञाने विशेषणताया निराकार्णीयतया तत्पदोपदानप्रयोजनमाह (अनभ्यासेति)(स्वरूपसिद्धीति) पक्षसत्वेत्यर्थः । अनभ्यासदशापन्नज्ञाने तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयात , प्रामाण्याश्रयज्ञाने अनभ्यासदशापन्नत्वकथनात प्रामाण्ये स्वाश्रयानन्तर तृतीयक्षणवृत्ति संशयकोटिकत्व रूपहेतुसत्वं लभ्यतइति भावः । तत् अनभ्यासदशापन्नत्वं। विशेषणं-पक्ष

[दी] अर्थान्तरप्रसंगान्निष्प्रयोजनत्वाच्च । तथाहि – ज्ञानव्य क्तिभेदेपि तत्प्रकारकत्वादे रभेदे यावत्स्वाश्रयविषयत्वतदभावौ कोटी, तत्रच नांशतस्सिद्धसाधनादे रवकाशः । भेदेतु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधेः तत्सामानाधिकरण्येनच नि षेधस्य सिद्धे रुद्देश्यत्वान्नतदवकाशः।

[ग] तावच्छेदक कोटिप्रविष्टं (अर्थान्तरप्रसंगादिति) उक्तविप्रतिपत्तौ तादृशविशेषणाप्रवेशात् तद्घटितधर्मावच्छिन्ने परतस्त्वादिकोटे रजिज्ञा सितत्वादितिभावः । तद्विशेषणस्य प्रयोजनसत्वे अगत्याविप्रतिपत्ति- स्थज्ञानपदस्या नभ्यासदशापन्नज्ञानपरत्वं स्वीकार्य, तथाच नार्थान्तर मित्याशंक्य तस्य निष्प्रयोजनकत्व न्दर्शयति (निष्प्रयोजन- त्वादिति) नन्वयं घट इदं ज्ञानं प्रमेत्याद्याकारकानुमित्यादेः प्रामा ण्यस्य स्वतोग्राह्यतया तस्य पक्षत्वे विधिसाधनेंशतः सिद्धसाधन निषेधसाधने बाधः, उक्तहेतो र्भागासिद्धिश्चेति तद्वारणमेव तद्विशे षणफलं । नंचाभ्यासानभ्यासकलीन ज्ञानयोर्घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्य मेकमेव, तथाचोक्तविशेषणप्रवेशेपि नोक्तज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यं ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदाभावे विशेषणप्रवेशे अप्रवेशेचोक्तस मूहालंबनानुमिति ग्राह्यत्व मादाय दोषस्य वारणासंभवात् त द्भेदमतमालंब्यैवानुमानस्य व्याख्येयत्वादित्याशंकां निराकुरुते (त थाहीत्यादिना) (यावदिति) स्वाश्रयपदस्ययावत्स्वाश्रयपरत्वादि तिभावः । तथाच तदभेदमते नोक्तदोषावसरः, यावत्स्वाश्रयान्तर्गता भ्यासदशापन्नज्ञानग्राह्यतया सामञ्जस्यादिति तन्मतवलंब्योक्तानुमान व्याख्यासंभवा न्नोक्तविशेषण मर्थवदिति । तत्रच-तन्मतेच। 'सिद्ध साधनादे' रित्यादिपदात निषेधसाधने विरोधिन्योरंशतोबाधासिद्धयोः रिग्रहः । अवकाशः - प्रसंगः । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरू पक्षतावच्छेदकाक्रान्तस्यैकैकतयांशासंभवादिति भावः ।

नन्वु तथापि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदमतमवलम्ब्य तद्विशेष णसार्थक्य मुपपादनीय मत आह- (भेदेत्विति) न तदवकाशः

[दी] वस्तुतस्तु ज्ञानव्यक्तिभेदेपि तत्प्रकारकत्वादे रभेदइति मतेनेदम् , भेदेनये तु तज्ज्ञानप्रामाण्यं तज्ज्ञानग्राह्यमिति बोध्यम् । अन्यथा शब्दमात्रानुगमादिति ।

[ग] अंशतःसिद्धसाधनादेर्नदोषतामुक्तिः । अंशे स्वाश्रयग्राह्यत्वानिश्चय स्यावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमितौ सामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावानुमितौचाविरोधित्वादिति भावः । ननु अप्रामाण्यग्राहिकया व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्यस्य गुरुमतेपि अग्रहात् , प्रामाण्यत्वावच्छेदेन विधे स्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणचाभावस्य साधनं बाधसिद्धसाधनाभ्यान्न सम्भवति; तथाच पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधि स्तदवच्छेदेनैवचाभावस्साधनीय इति पक्षसंकोच आवश्यक इत्यत आह (वस्तुतस्त्विति) इदं-अनुगतरूपेण प्रामाण्याश्रयज्ञानं साध्यपक्षयोर्निवेश्य मूलोपदर्शितपरतस्त्वानुमानं । तथाचोक्तयुक्त्या पक्षसंकोचवैयर्थ्यमिति शेषः । (इतिबोध्यमिति) इतिरीत्या तत्तज्ज्ञान व्यक्तौ विशिष्य निवेश्यानुमानं बोध्यमित्यर्थः । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयत्वेन साध्ये ज्ञाननिवेशे यावत्त्वस्य तद्विशेषणत्वे समूहालम्बनरूपतादृशयत्किञ्चिज्ज्ञानग्राह्यतया घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्यमात्रएव बाधात् , यावत्त्वस्य तद्विशेषणत्वेच प्रत्येकं सकलतादृशप्रामाण्यव्यक्तीनां घटत्वादिप्रकारक यावज्ज्ञानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ; साध्ये विशिष्यतत्तज्ज्ञानोपादानेच पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना भावसिद्धे रुद्देश्यतया मंशतस्सिद्धसाधनस्य सम्भवतोप्यदोषत्वेपि सामान्यरूपेण पक्षत्व मफलं, सामान्यरूपेण पक्षत्वमभ्युपेत्य भागासिद्ध्यादिवारणाय पक्षेविशेषणदानायासोपि प्रक्षालनाद्धीतिन्यायेनानुचित इति भावः ।

ननु स्वत्वेन सामान्यतः प्रामाण्यनिवेशसम्भवे विशेषरूपेण तत्तत्प्रामाण्याश्रयव्यक्तीना मुपादान मनुचितमित्यत आह (अन्यथेति) अन्यथा- स्वपदेन प्रामाण्योपादाने (शब्दमात्रेति) मात्रपदेनार्थानुगमव्यवच्छेदः । स्वपदेन प्रामाण्यत्वावच्छिन्नोपादाने पूर्वरी-

[दी] नस्वाश्रयग्राह्यं – नयावत्स्वाश्रयग्राह्यम् । अतोनबाधः । त त्तद्धर्मघटितप्रामाण्यं ताद्रूप्येण स्वशब्देनाभिधेयम् , अननुगतत्वा त् । प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनानुगमेपि तत्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय यावद्ग्राह्यत्वस्य परेषामप्रसिद्धत्वाद्विशेषपरताया अवश्यं वक्तव्य- त्वात् ।

[ग] धानुद्धारेण तस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नपरताया आवश्यकत्वा त्तदा श्रयज्ञानव्यक्तीनामिव तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानौचित्यमिति भावः । ज्ञा नव्यक्तिभेदेन प्रमाण्यभेदपक्ष एव निर्भरः कृत इति मूलोक्ताश्रयप- दस्य यावत्स्वाश्रयार्थकताया निर्भरं दर्शयति (नस्वाश्रयग्राह्यं-नयाव त्स्वाश्रयग्राह्यमिति) घटादिज्ञानप्रामाण्याना मनुगतरूपेण नसाध्य- घटकता अपितु विशिष्येवेति दर्शयति (तत्तद्धर्मघटितेति) ताद्रूप्ये ण-घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना (अननुगतत्वादिति)तद्वतितत्प्रका- रकत्वत्वस्य तत्पदार्थाननुगमेनाननुगततया सर्वेषां प्रामाण्यानामनुगत- रूपेणाभिधानासंभवादित्यर्थः । ननु माभूत्तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वम- नुगतम् , प्रमापद प्रवृत्तिनिमित्तत्वादे रनुगतधर्मस्य सत्त्वा त्तदवच्छि न्नस्यैव स्वशब्दार्थता किन्नोपेयत इत्य आह (प्रमापदेति) अनुग- मेपि- सर्वप्रामाण्यानां संग्रहसम्भवेपि । परेषां – नैयायिकानां । गुरू णां ज्ञानत्वात्मत्वादौ तत्प्रसिद्धिसंभवात् परेषामित्युक्तम् ।

यद्यप्येतदनुमानस्य नैय्यायिकीयत्वा त्तत्पदेन नैय्यायिकाभिधा नं दुर्घटतया प्रतिभाति, तथापि यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वरूप साध्य- समभिव्याहारात् तत्साध्यव्यवस्थापकापेक्षया परत्वेन तत्पदान्नै- य्यायिक लाभः । एवंच पक्षत्वमपि विशेषरूपेणैव, नतु प्रमापदप्रवृ त्तिनिमित्तत्वादिना , एकप्रामाण्ये परप्रामाण्याश्रययाव द्ग्राह्यत्वाभाव- स्य निर्विवादतयोक्तरूपेण सकलपक्षताया अनौचित्यात । अतएवे श्वर योगिज्ञानमात्रवृत्ति तदंकुरप्रकारकत्व घटितप्रामाण्ये बाधासि- द्धिवारणायानन्यास इति विशेषण मित्यपास्तं, तादृशविशेषणोपादा

[म] स्वाश्रये सत्यपि तदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वात्, अप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयत्वाद्वा, अप्रामाण्यवत् ।

[दी] तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रय यावद्ग्राह्यत्वञ्च नतद्धर्मिधर्मसम्बन्धे. भ्योऽन्यस्येति संशयकोटित्वं केवलं तत्रैव व्यभिचारीति तद्वारणाय (तदुत्तरेति)

[म] नेपि सर्वविषयकत्ववति सर्वविषयकत्वप्रकारकत्वादौ बाधस्य दुर्वारत्वात् । तादृशप्रामाण्ये ऽस्मदादीनां तृतीयक्षणे संशयेन तस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् । हेतुघटकोत्तरतृतीयत्वस्यानुगतस्य कुर्वचतया भागासिद्धिवारणस्याशक्यत्वाच्च ।

घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना प्रामाण्यस्य साध्यघटकत्वे यावत्तदाश्रयग्राह्यत्वस्य प्रसिद्धिस्थलं दर्शयन्नेव हेतुविशेषणव्यावर्त्यं निर्द्धारयति (तद्धर्मेति) (तद्धर्मीति)

नच घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य घटादिरूपधर्मिभेदेन भेदोप्रामाणिक इति प्रत्येकं घटादिव्यक्ते नैतादृशप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वमिति कथमेतदिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तित्वाद्येकैकमात्रवृत्ति प्रकारघटितप्रामाण्यघटित स्थलाभिप्रायेणैतत्संगतेः ।

वस्तुतो विशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्नतया तद्घटितत्वेन सामान्यतस्तत्तद्धर्मिघटितत्वेनच प्रामाण्यमपि धर्मिभेदात् भिन्नमेव, एवंच घटत्वादिमत्तद्घटादिविशेष्यकत्वावच्छिन्न घटत्वादिप्रकारकत्वत्वेनैव प्रामाण्यं साध्ये निवेशनीयम्, नतु घटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न घटत्वादिप्रकारकत्वत्वेन, सकलघटविशेष्यक घटत्वप्रकारकज्ञानानामेव तादृशघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयतया प्रत्येकं कुत्रापि प्रामाण्ये यावत्तादृशज्ञानग्राह्यत्वासत्वेन बाधापत्तेः । एवञ्च तत्तद्घटादिघटितप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वं तत्तद्घटादौ प्रसिद्धमेवेति (तत्रैवेति) विषयान्तरे तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वाभावसत्वेन व्यभिचारानवकाशात्, ज्ञानत्वादौच हेत्वसत्वादिति भावः (तदुत्तरेति) तत्पदेन तत्तत्प्रामाण्याश्रयसामान्यविवक्षणे तादृशप्रामाण्याश्र

[दी] तदाच ताहशप्रामाण्याश्रयपद्व्यक्ते रुत्तरतृतीय क्षणे तस्य पुंसः प्रामाण्यसंशयी नतद्धर्मादिषु सा प-रामर्शनीया । तदधिकरणक्षणोत्तरवृत्ति संशयविषयत्वं प्रामाण्य संशयजन्य संशयकोटौ तद्धर्मे व्यभिचारीति (तृतीयेति) स-त्यन्तश्च संशयस्य तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्यलाभाय । तथाच

[ग] यपूर्वपूर्वज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसस्य क्षणमात्र एव सत्त्वेन ताहशज्ञाना धिकरण क्षणध्वंसाधिकरण क्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्धिः, यत्किचि त्ताहशज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसनिवेशे चायं घट इत्यादिव्यवसायोत्तर-तृतीयक्षणे यत्र कथंचित् घटादावेव धर्मिणि घटत्वादिसंशय स्तत कोटितामादाय घटात्वादौ व्यभिचार इत्यत आह (तदाचेति) त दा-तच्छब्देन । (तस्य पुंसः प्रामाण्यसंशय इति) अत स्तदुत्तरतृती धक्षणवृत्ति तद्व्यक्तिसमानाधिकरण संशयविषयत्वं नासिद्धमिति भावः (नतद्धर्मादिष्विति) अतो नोक्तव्यभिचार इति भावः (प्रा माण्यसंशयजन्य संशयकोटाविति) तृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयोत्तर जातसंशयकोटावित्यर्थः । यद्व्यक्त्युत्तरतृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशय स्त स्याएव हेतुघटकतया तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयानुधावनं । अर्थसंश यस्य प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं व्यभिचारप्रयोजकमिति ध्येयम् .

सत्यन्तस्य स्वाश्रयसमानकालीन त्वार्थकत्वे उत्तरतृतीयक्षणजा तस्य तथात्वाभावादप्रसिद्धिः, स्वाश्रये जाते सतीत्यर्थकत्वे स्वाश्र योत्पत्त्युत्तरत्वपर्यवसितस्य तदर्थस्याव्यावर्तकतया वैयर्थ्यं मत स्सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्य परतया तत् सार्थकयति । (सत्य न्तश्चेति) (तद्व्यक्तीति) तदुत्तर तृतीयत्वावधि व्यक्तीत्यर्थः । तद्व्यक्तिः यदुत्तरतृतीयक्षणे तदाश्रयस्य पुंसो नघटत्वादौ संश यः पुरुषान्तरस्य तत्र संशय एव सैवोपदेया अतो नसत्यन्तवैय्यर्थम् । समुदितहेत्वर्थमाह (तथाचेति) यत्संशयविषयत्वं प्रामाण्ये तद्विषय

[दी] तद्व्यक्त्युत्तरतृतीयक्षणवृत्ति तद्व्यक्तिसमानाधिकरणसंशय-कोटिमत्त्वादित्यर्थः । तदुत्तरतृतीयत्वञ्च तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वे सति तादृशक्षणध्वंसानधिकरणत्वं ।

[ग] त्वं तद्घटकघटत्वादिसाधारणमिति तत्र व्यभिचारवारणाय(कोटिमत्त्वादिति) उत्तरतृतीयत्वं उत्तरत्वे सति तृतीयत्वं यदिविवक्षितं, तदा पूर्वोत्तरसाधारणतृतीयत्वस्यैकस्य दुर्वचतया प्रकृते तृतीयत्वमुत्तरतृतीयस्यैवेति उत्तरत्वांशवैयर्थ्यं मतस्समुदायस्यैवार्थनिर्वक्ति (तदुत्तरतृतीयत्वञ्चेति) सत्यन्तविशेषणाध्यवसायपूर्वकालीनार्थसंशयमादाय नव्यभिचारः । विषयितासंबन्धेन तदधिकरणतद्विषयकपूर्वोत्पन्नज्ञानादिध्वंसमादाय पूर्वकालेतिप्रसंगवारणाय प्रथमक्षणपदम् कालिकसंबन्धेनाधिकरणतालाभाय । एवंतदधिकरणकालध्वंसविषयक-पूर्वकालीनज्ञानध्वंसमादाय पूर्वकालेतिप्रसंगवारणाय द्वितीयक्षणपदमपि कालिकसम्बन्धेनाधिकरणतालाभाय । द्वितीयक्षणसाधारण तदधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वमात्र निवेशे द्वितीयक्षणजातान्यधर्मिकघटत्वादिसन्देहमादाय तत्र व्यभिचारः, यद्व्यक्ते रुत्तरतृतीयक्षणेनसंशय स्तद्व्यक्तेर्हेतुघटकतया यद्वितीयक्षणे संशय स्तस्याअपिव्यक्ते हेतुघटकत्वात्, अतो द्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्व निवेशः । वस्तुतो द्वितीयक्षणसाधारणोक्त भागमात्रनिवेशे मूलोक्तोत्तरतृतीयपदस्य यथाश्रुतार्थपरित्याग इति द्वितीयक्षणध्वंसनिवेशः । यथा सन्निवेशे वैयर्थ्यात् । अतएव तद्व्यक्तिध्वंसाधिकरणत्वे सतीत्यप्युपेक्षितम् । घटादिध्वंसानधिकरणेपि तदुत्तरतृतीयत्वव्यवहारेण तादृशसत्यन्तार्थघटितस्यापदार्थत्वात्, चतुर्थादिक्षणवारणाय विशेष्यदळं (तादृशेति) द्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणपरं । अत्रापि क्षणपदं कालिकसम्बन्धेनाधिकरणत्वलाभाय, अन्यथा तृतीयक्षणस्यापि द्वितीयक्षणध्वंसविषयकपूर्वज्ञान ध्वंसाधिकरणतया अप्रसिद्धतापत्तेः । मूलोक्तक्षणपदञ्च यथाश्रुतार्थकं, अन्यथा तृतीयक्षणपर्यन्तस्यापि स्थूलकालवृत्तितायां व्यवसायपूर्वकालोत्पन्नार्थसंशयेपि सत्त्वेन व्यभिचारप्रसंगात् ।

[दी] पुरोवर्तिविशेष्यकं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं सघटइत्येकं स्मरणम्, अथ - प्रामाण्याप्रामाण्यस्मरणं, अथतज्ज्ञानं प्रमानवेतिसंशय

[ग] उत्तरात्तृतीयइतिसमासादरेण स्थितिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणविवक्षा मपि 'यद्व्यक्तेस्तादृशक्षणे प्रामाण्यएव संशयो नार्थे तद्व्यक्ति द्वितीयक्षणोपादानेनार्थे व्यभिचारवारणसम्भवे क्षणस्य तत्तद्व्य क्तित्वेनोपादाने गौरवविरहेपिचाप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव, स्वाश्र यक्षणे प्रामाण्यग्रहेपि तन्नाशे प्रामाण्यसंशयसम्भवा दत उत्पत्तिक्षणापेक्षा तृतीयक्षणमात्र वृत्त्युत्तरतृतीयत्वं निरुक्तं । एवंच व्यवसायानन्त जातानुव्यवसायरूप धर्मिज्ञान तदुत्तरजातकोटिद्वयोपस्थितिभ्यां ज नितं व्यवसाये प्रामाण्यसंशयमादाय नपक्षे हेतुसिद्धि रतःस्थला रीयप्रामाण्यसंशय मादाय तामुपपादयति (पुरोवर्तीति) (कंस्मरणमिति) ज्ञानघटोभयविशेष्यक चाक्षुषादिज्ञानासम्भवात स्म रणानुधावनम् । अनुमितिशाब्दबोधादे रप्युपलक्षणमेतत् । प्रामाण प्रामाण्यस्मरणस्य प्रमाण्यघटकतया घटे घटत्ववत्तावगाहित्वेन घ त्वघटितप्रामाण्याश्रयत्वेपि तद्द्वितियक्षणजातसंशये तत्तृतीयक्षणवर्त्ति सत्वेपिच घटमुख्यविशेष्यक घटत्वप्रकारकज्ञान एव घटत्वांशे प्र माण्यं गृह्यत इत्युक्तौ तादृशज्ञानोत्तर तृतीयक्षणवृत्ति संशयविष त्वमेव हेतूकार्य, अन्यथाऽ प्रयोजकतापत्तेरिति ज्ञानरूपधर्मिस्मरणस घटमुख्यविशेष्यकत्वानुधावनम् ।

वस्तुतो यादृशस्वाश्रयव्यक्ते द्वितीयक्षणएव प्रामाण्यसंशयो न्यते तद्व्यक्ते र्मूलस्थस्वाश्रयपदेन विवक्षा, तथासति द्वितीयक्ष वृत्तित्व मुपेक्ष्य तृतीयक्षणवृत्तित्वानुसरणस्य निर्बीजतापातादिति र्मिज्ञानस्य प्रामाण्याश्रयत्वमुपपादितम् । एतदेव प्रामाण्योपस्थितेः स्व तन्त्र्येण घटविषयकत्वोपेक्षाबीजं । प्रामाण्यादिकोटिस्मृतेः स्वातंत्र ण घटविषयिण्या अनन्तरं यत्र तदनुव्यवसायरूपधर्मिज्ञानं तदनन्तरं तसंशयमादाय पक्षेहेतुसत्त्वनिर्वाहेपि साधारणधर्मादिविशिष्टधर्मिज्ञा

[दी] इति नासिद्धिः । यदि च क्वचिद्धर्मविशेषघटितप्रामाण्ये नकदाचिदपि तादृशसंशयसम्भवस्तदातत्पक्षाद्बहिर्भावनीयं । स्वमतेनैवहेत्वभिधानादुभयसाधारणसंशयत्वानिर्वचनेपि नक्षतिरितिसर्वंसुस्थम् ॥

[ग] जन्याया एव कोट्युपस्थितेः संशयजनकत्वे धर्मिज्ञानप्राक्कालीन कोट्युपस्थितितो नसंशयस्संभवतीति धर्मिज्ञानोत्तरकोट्युपस्थित्यनुधावनम् । सकलप्रामाण्यस्य उक्तप्रामाण्या त्तदाश्रयतृतीयक्षणे संशयस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाण्यविशेषे हेत्वसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरति (यदीति) तत - प्रामाण्यम् । पक्षाद्बहिर्भावनीयं - न पक्षीकार्यम् । प्रामाण्यानां विशिष्यैव पक्षत्वादिति भावः ।

ननु व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिनिश्चयप्रकारतामादाय घटत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय मूले संशयपद मुपात्तम् । संशयत्वञ्चयद्येकधर्मिणि स्वस्वविरोध्युभयप्रकारकत्वं स्वस्वाभावोभयप्रकारकत्वंवा विवक्षितं, तदा गुरुमते हेत्वसिद्धिः, अनन्यथाख्यातिवादिन स्तस्य ज्ञानांशे प्रामाण्यविरोधिकोटे र्बाधितत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावात् । नापि ज्ञायमाने धर्मिणि अगृह्यमाणसंसर्गक स्वस्वविरोधिज्ञानत्वं तन्मते स्वतन्त्रकोटिद्वयोपस्थिता वेतन्मतेच कोटिद्वयविशिष्टज्ञानेपि प्रसिद्धमिति, तन्मते व्यवसाये प्रामाण्य भानेनाप्रामाण्यासंसर्गग्रहसत्त्वा त्तृतीयक्षणे अप्रामाण्यस्यागृहीतासंसर्गकत्वविरहेणासिद्धेः । नापि स्वविरोधिविषयकज्ञानत्वमात्रम् , यद्व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे घटत्वाद्यभावस्य क्वचिद्धर्मिणि ननिश्चयो नापि निर्विकल्पकं ज्ञानं सएव व्यसायस्तत्पदेन विवक्षित इति निर्विकल्पकज्ञानस्य विपरीतज्ञानाप्रतिबद्ध्यतया प्रामाण्यस्य व्यवसायेन ग्रहणेपि तत्तृतीयक्षणेतादृश प्रामाण्यज्ञानसंभवेन तादृशज्ञानविषयत्वस्याप्रयोजकतया व्यवसायाविषयत्वासाधकत्वात् । नापि धर्मिसाकांक्षस्वविरोधिकोटिविषयकज्ञानत्वं - आकांक्षाच पदार्थान्तरमिति, न्यायमते तादृशाकांक्षाया अप्रसिद्धेरित्यतआह (स्वमतेनैवेति) तथाच एकधर्मिकस्वस्वाभावोभयप्रकारकज्ञानत्वमेव संशयत्वं, संशयस्यान्यथाख्याति

[द्वी] एतेनदूषणाभासस्यसमाधानाभासाश्चवादरणीयाः । तेचय-
था - ननु स्वाश्रयोत्पत्तिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणे नतत्संशयस्संभ
वति । अथतत्स्थितिक्षणापेक्षयातथा वक्तव्यं ।

[म] रूक्तां युक्त्यन्तरेण व्यवस्थाप्य मध्यस्थस्योक्तहेतुमत्वाविश्चयः पक्षे
उपपादनीय इतिभावः ।

यद्यप्यन्यधर्मिकसंशयसाधारणरूपेण संशयस्य हेतुघटकत्वे अप्रयो
जकत्वं दुर्वारमेव, भिन्नधर्मिकसंशयस्य विरोधिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात्
तथाऽग्रे स्वयमुद्भावयिष्यत एष दोष इत्यदोषः । व्यवसायसमान
धर्मिकत्वन्तु संशयस्य विवक्षानर्हं, न्यायमते व्यवसायस्य स्वाविषय
कत्वेन तद्धर्मिकप्रामाण्यसंशयस्य व्यवसायसमानधर्मिकत्वविरहेणासि
द्धेः । व्यवसायधर्मिकतत्तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वेन तद्व्यवस
याग्राह्यत्वसाधने प्यप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव, अन्यांशे ग्राह्यत्वासाधा
रणरूपावच्छिन्नग्राह्यत्वाभावमन्तरेणापि प्रामाण्ये पक्षे निरुक्तहेतुमत्त
्वा उपपत्तेः । तद्व्यवसायांशे तदग्राह्यत्वसाधनेच न्यायमते व्यव-
सायांशे तद्ग्राह्यत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धिः । स्वाग्राहकतद्व्यवसायक
त्वस्य साध्यत्वोपगमेच स्वत्वाननुगमेन साध्यप्रसिद्धौ कृतार्थता
व्यवसायं पक्षीकृत्य प्रामाण्याग्राहकत्वसाधनप्रकारः स्वयमग्रे दर्शनी
यः (एतेनेति) उक्तक्रमेण न्यायमतेपि व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे
तद्धर्मिकप्रामाण्यसंशयसंभवादसिद्धिविरहेण, व्यवसायव्यक्तिविशेषोप
दाना दर्थे व्यभिचारविरहेणचेत्यर्थः । दूषणाभासाः - असिद्धिव्य
भिचारप्रदर्शनरूपाः । तेषामाभासता दर्शितस्फुटतरसमाधानसत्वेन
समाधानानामाभासताच दोषान्तरसंपादकत्वेन प्रकृतदोषनिराकरणाक्षम
त्वेनचेति व्यक्तीभविष्यति (सम्भवतीति) न्यायमत इति शेषः
क्रमिकानुव्यवसायात्मकधर्मिज्ञानकोट्युपस्थित्योरपेक्षणादिति भावः । त
थाचासिद्धिदोष इति सूचितम् । असिद्धिपरिहारमाशंकते (अथेति
(तत्स्थितिक्षणेति) स्वाश्रयद्वितीयक्षणेत्यर्थः । वक्तव्यं, ननु स
त्तृतीयत्वमिति शेषः । अत्रच द्वितीयक्षणस्य स्वोत्पत्त्यनधिकरण

[म] अर्थनिश्चितेपि न तन्निश्चयानन्तरतृतीय क्षणेऽर्थसंशयो - नवा प्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थव्यभिचारः । विवादपदं न-यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यं स्वाश्रयनिश्चये सति तत्तदुत्तरतृतीयक्षणेऽ-प्रामाण्यसंशयं विना वा सन्दिह्यमानत्वात् अप्रामाण्यवत् ।

[दी] भवतिच घटप्रमा, अथज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहकोग्राहकोवा नु व्यवसायः, अथ प्रमात्वा प्रमात्वस्मरणं, अथ प्रामाण्यसंशय इति चेत्, तथापि स्वाश्रयस्य विषयेविषयेवा धर्म्यन्तरे

स्वाश्रयकालत्वेन निवेशः । अनधिकरणान्तानिवेशे उत्पत्तिक्षणस्य स्वाश्रयतया तत्तृतीयक्षणध्वंसाधिकरणचतुर्थक्षणस्य पूर्वोपदर्शितविशेष्यद लासत्वेनासंगत्यापत्तेः(ज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहकइति) ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धौ ज्ञानत्वज्ञानस्य प्रकारित्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्येवा हेतुत्वमित्यभिप्राये ण, ज्ञानत्वस्य व्यवसायकालेयत्र ज्ञानं प्रकारान्तरेण तत्स्थलाभि प्रायेणवा (अग्राहकोवेति) विशेषणज्ञानं हेतुः ज्ञानत्वस्य प्रकारा न्तरेण यत्र नोपस्थितिरित्यभि प्रायेण । तथाच सति ज्ञानत्वरूप धर्मितावच्छेदक प्रकारकज्ञानविरहेण तद्घटितधर्मावच्छिन्न धर्मिकप्रा माण्यसंशयासम्भवेपि घटत्वादिप्रकारकत्वादिमात्रं धर्मितावच्छेदकी-कृत्य संशयसम्भवात् तमादायैव प्रामाण्ये हेतुसिद्धि स्सम्भवतीति ज्ञानत्वस्य धर्मितावच्छेदकान्तर्भावोऽकिंचित्कर इति अनुव्यवसाया न्तरापेक्षया 'क्षणविलम्बस्य नावकाश इति भावः । (अथेति) अनंत रमित्यर्थः । एवमग्रेपि । स्वाश्रयस्य - घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वा श्रयस्यायं घटइत्यादि व्यवसायस्य, विषये विषयेवाधर्म्यन्तरे - पटादौ, तथाविधक्षणे- चतुर्थक्षणे तृतीयक्षणे वा, सन्दिह्यमाने घटत्वादावित्यन्वयः। उक्तव्यवसायस्य समूहालम्बनात्मकत्वेपि तदुत्तरजातपटादिरूपधर्मि-ज्ञानवशात् तद्धर्मिकघटत्वादिसंशय स्सम्भवतीति मिश्रोक्तसमू-हालम्बने ननिर्भरइति सूचनाय " विषयेविषयेवे " त्युक्तम् । तत्र

[दी] स्वाश्रय एव वा तथाविधक्षणे सन्दिह्यमाने स्वाश्रयगृहीते घटत्वगुणत्वादौ व्यभिचारः। अथस्वाश्रयानिवर्त्यसंशय विशेष्ये

व्यवसायतृतीयक्षणे तदीय प्रामाण्यसन्देहानुदयात् स्वपदस्य तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयप्रामाण्यपरतया तत्र प्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वसत्वेपि प्रामाण्ये तृतीयक्षण वृत्तिसंशयविषयत्वरूपविशेषणाभावेन हेतुमतिघटत्वादौविशिष्टाभावरूपसाध्यसत्वेन नव्यभिचारइति मिश्रसमाधानमत्र नसम्यक्, तादृशसंशयविषयस्य तस्याप्रसिध्यासाध्याप्रसिद्धेः साध्यसत्ताया दुरुपपादत्वात् । प्रकृतप्रामाण्याश्रयोत्तर तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वस्वग्राहकाश्रयकप्रामाण्यकत्वोभयाभावव त्तत्प्रामाण्यकत्वसाध्यानुसरणेन साध्याप्रसिद्धिपरिहारेपि तादृशप्रामाण्याश्रयव्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे क्वचित्तत्प्रामाण्यस्य संशयात् प्रकृतव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणजातघटत्वादिकोटिकघटादिधर्मिकसंशयस्यापि तत्प्रामाण्यसंशरूपतासंम्भवेन तत्प्रामाण्ये उभयसत्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । न च बाह्याभ्यन्तरोभयविशेष्यकसमूहालम्बन संशयासम्भवः, बहिरिन्द्रियजन्यतदसम्भवेपि उपनीतबहिर्विशेष्यकस्य मानसतादृशसंशयस्य दुर्वारत्वात् । एतेन यदुत्तरतृतीयक्षणमादाय हेतुलक्षणं तादृशस्वाश्रयस्योभयाभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्ट तृतीयत्वावधित्वविवक्षणेपि नानिस्तारः। स्वाश्रयांशे संदिह्यमानत्वस्य हेतुत्वेनोक्तौ न घटत्वादौ व्यभिचार इत्यतः स्थलान्तरे व्यभिचारमाह । (स्वाश्रयएवेति) स्वाश्रये – गुणत्ववति गुणत्वप्रकारकत्वाद्याश्रये रूपंगुण इत्यादिव्यवसाये, तथाविधक्षणे सन्दिह्यमाने गुणत्वादावित्यन्वयः । व्यभिचारनिर्वाहकं साध्यासत्वं दर्शयति (स्वाश्रयगृहीत इति) स्वम् – तत्प्रामाण्यम् । मिश्रसमाधानमाशंकते । (अथेति) (स्वाश्रयानिवर्तनीयइति) स्वाश्रयाप्रतिबद्ध्यइत्यर्थः। गुरुमतेपि प्रामाण्यसंशयस्य ग्राहकस्वाश्रयसत्त्वे प्युपपत्ते र्नस्वाश्रयप्रतिबद्ध्यत्व मत स्तद्विशेष्यभूते व्यवसाये स्वाश्रय ग्राह्यत्वाभावासिद्धा वुद्देश्यासिद्धिः । नच गुरुम

[दी]नस्वाश्रयग्राह्यत्वमितिसाध्यम्, स्वाश्रयानिवर्त्यनीयश्च प्रामाण्य संशयवदर्थसंशयोपीति तद्वारणाय हेतौ तृतीये इति चेत्,

---

ते व्यवसायस्य स्वधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयरूपत्वेनस्वधर्मिकप्रामाण्यसंशयस्य तदप्रतिबद्ध्यत्वासिद्धिः, समानधर्मिकनिश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकताया स्सर्वमतसिद्धत्वादिति वाच्यम्। अगत्या यद्व्यवसायोत्तर तृतीयक्षणे व्यवसाये प्रामाण्यसंशयः तद्व्यक्तिभेदादेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरनिवेश मभ्युपेत्य तैरपि तत्तद्व्यक्तीनां प्रामाण्य संशयाप्रतिबन्धकताया उपपाद्यत्वात्। एवंसति तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयतायाः प्रामाण्ये व्यवसायग्राह्यत्वसत्वेपि सूपपादतया हेतो रप्रयोजकत्व मधिकदूषणं द्रष्टव्यम्। पटादिधर्मिकसन्देहकोटौ घटत्वादौ स्वाश्रयानिवर्त्तनीय तत्संशयविशेष्यपटादौ नस्वाश्रयग्राह्यत्वमिति तत्र नोक्तव्यभिचारावकाशश्चेत्यभिमानः। यद्यपि स्वाश्रयपदस्य यावत्स्वाश्रयपरताया आवश्यकत्वा त्तादृशसंशयविशेष्येपटादौ घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्याश्रययावत्ग्राह्यत्वमसिद्धम्। स्वाश्रयाप्रतिबद्ध्यप्रामाण्यादिसंशयादिविषये व्यवसाये यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य तन्मते ज्ञानत्वादौप्रसिद्धावपि न्यायमते ऽप्रसिद्धिरिति न्यायमते घटत्वादौ तदभावरूपसाध्यसत्वं दुर्घटम्; तथापि तदंशे यावत्स्वाश्रयाग्राह्यत्वस्य तद्विशेष्यतानिरूपित स्वप्रकारकत्वानिरूपक प्रकृतप्रामाण्याश्रयसामान्यकत्वरूपस्य विवक्षणीयत्वा न्नदोषः। स्वपदं यत्र . निरुक्तसाध्यसत्व मुपपादनीयम् तत्परं, तृतीयक्षणवृत्ति. स्वकोटिकसंशयविषये प्रामाण्याश्रयाग्राह्यत्वस्य साध्यत्वे हेतौ तृतीयक्षणवृत्तित्वविशेषणवैय्यर्थ्यं मुद्भाव्य एतत्कल्पस्य मिश्रैरेवाश्रितत्वा देतत्कल्पे तदवैय्यर्थ्य मुपपादयति। (स्वाश्रयानिवर्त्तनीयश्चेति) अर्थसंशयोपि - तदाहितार्थसंशयोपि। तद्वारणाय - तादृशार्थसंशयविशेष्यघटादौ स्वाश्रयग्राह्यतया घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय (हेताविति) हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिसंशयपर्यन्तनिवेशे, स्वाश्र-

[टी] विश्राम्यतु तावदर्थान्तरं, घटादीनां स्वाश्रयानिवर्तनीयस्य देव दत्तीयत्वादि कोटिकस्य प्रामाण्यसंशयाहितस्य संशयस्य वि॰ षयतातु केन वार्यतां। अथ स्वकोटिक स्वाश्रया निवर्तनीय स्वा- श्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्ति संशयस्य विशेष्ये स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावः,

---

याप्रतिबद्ध्य यत्संशयविशेष्यो घटत्वादिना स्वाश्रयविषयो घटादिः ससंशयो नहेतुघटकइति स्वाश्रयानिवर्त्तनीयसंशयविषयत्वेन घटा दे र्नसाध्यघटकतेत्यभिमानः। अयं घटइत्यादि व्यवसाय तृतीयक्ष- णवृत्तितया हेतावपि घटकस्य घटादिर्धर्मिकदेवदत्तीयत्वादि कोटिक संशयस्य स्वाश्रयानिवर्त्तनीयस्य विषये घटादौ स्वाश्रयग्राह्यतया हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिसंशयनिवेशेपि तादृशप्रामाण्यसंशयाहितघटादि धर्मिकघटत्वादिसंशयस्यापि स्वाश्रयानिवर्त्तनीयत्वेन साध्यघटकता या दुर्वारतया तादृशसंशयविषये घटादौ स्वाश्रयग्राह्यतयापि घट- त्वादौ व्यभिचारो दुर्वारइति दूषयति (विश्रामत्विति) (अ- र्थान्तरमिति) विप्रतिपत्तावकोटितया उक्तसंशयविशेष्येस्वाश्रयग्राह्य- त्वाभावरूपसाध्यस्या जिज्ञासितत्वेनेत्यादिः। नह्येतादृशपरतोग्राह्यत्व स्यैव नैय्यायिकै रुद्भावना द्विप्रतिपत्तावस्य कोटितासम्भवः, याव त्स्वाश्रयग्राह्यत्वमात्रस्यैव गुरुणा साधनीयत्वा न्निरुक्तस्य तद्विशे षाभावरूपसाध्यस्य तदविरोधितया नैय्यायिकै रुद्भावनायोगात्, तत्कोटिमादाय संशयस्याप्यसम्भवाच्च। हेतौ व्यर्थविशेषणता मप श्यन् दर्शितसंशयद्वयवारकं साध्ये स्वकोटिकत्वतृतीयक्षणवृत्तित्वरूप विशेषणद्वयम् संशये प्रवेशयति। (अथेति)(स्वकोटिकेति) स्वपदं साध्यवत्वेना भिमतपरं। स्वाश्रयेत्यत्र स्वंप्रामाण्यमेव। देवद त्तीयत्वादि कोटिकस्यापि घटे घटत्वावगाहिव्यवसायोत्तरतृतीयक्ष- णवृत्तिसंशयस्य घटादौ घटत्वकोटिकतासम्भवात् स्वकोटिकत्व विशिष्टसंशयविशेष्यत्वपर्यन्तं विवक्षणीयम्। व्यवसायस्थितिक्षणा पेक्षया तृतीयक्षणे व्यवसायरूपप्रतिबन्धकस्या व्यवहितपूर्वकाले अ-

[दी] शब्दमात्रानुगमेन वाच्यइतिचेत् , स्वरूपेण रूपान्तरेणवा तत्र गृह्यमाणस्य अन्यरूपेण संशयस्य तथाविधत्वात् तद्विषये - तादृशस्य गृह्यमाणत्वेन व्यभिचारात् , एवं धर्मितावच्छेदकभेदादि रपि द्रष्टव्यः निर्वक्तव्यः । कुकल्पनासहस्रादरेतु हेतौ व्यर्थविशे षणत्वमितिदिक् ।

सत्वेन तद्विषयेपि घटत्वादिप्रकारसंशयसम्भवात् घटत्वादौ व्य- भिचारइति स्वाश्रयानिवर्तनीयइति सशयविशेषणं। स्वकोटिकेत्य त्र स्वपदार्थाननुगमस्य दुर्वारतया (शब्दमात्रानुगमे नेति) स्वाश्रयोत्त रतृतीयक्षणेपि कदाचित् प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयसम्भवात्- तादृशसंशयविशेष्येस्वाश्रयग्राह्यघटत्वादौ व्यभिचारसत्वेपि दूषणान्त रमाह (स्वरूपेणेति) स्वरूपेण गृह्यमाणत्वं - स्वांशे निष्प्रकार- कग्रहविषयत्वं। रूपान्तरेण - घटत्वादिना। तत्र - घटादौ। गृह्यमाणस्य- घ टत्वादेः। अन्यरूपेण - जातित्वादिना। संशयस्येत्यत्रापि तत्रेत्यनुषज्यते। तथाविधत्वात - स्वकोटित्वादिविशेषणवत्वात । तद्विषये - तादृशसंशय विशेष्ये। तादृशस्य - घटत्वादेः, गृह्यमाणत्वेन (व्यभिचारादिति) (धर्मि तावच्छेदकभेदादिरपीति) संशयनिश्चययो धर्मितावच्छेदकादिभेदोपि व्यभिचारप्रयोजकतया द्रष्टव्यः । एकरूपावच्छिन्ने धर्मिणि गृह्यमा णस्य धर्मितावच्छेदकान्तरावच्छिन्ने तत्रसंशयस्य तथाविधत्वा त्तद्वि शेष्येगृह्यमाणतया व्यभिचारइत्यर्थः । आदिपदात् संसर्गभेदपरिग्र हः। ननु यद्रूपावच्छिन्न यत्संसर्गावच्छिन्न स्वनिष्ठकोटितानिरूपकीयः स्वाश्रयानिवर्तनीय स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशय स्तद्विशेष्यताव च्छेदकावच्छिन्ने तेनरूपेण तत्सम्बन्धेन स्वाश्रयांशेगृह्यमाणत्वविवक्षा यां नोक्तदोषः, तादृशविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्रूपादिना स्वाश्र यागृह्यमाणत्वंच तदवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तद्रूपाद्यवच्छिन्नप्रका रकत्वानिरूपक स्वाश्रयसामान्यकत्वं, अतो यथाश्रुते यावत्स्वाश्रया- निवेशे, बाधस्य तन्निवेशेच पूर्वोक्तक्रमेणाप्रसिद्धेः सत्वेपि नक्ष तिरित्यतआह (कुकल्पेनेति) (हेतौ व्यर्थविशेषणत्वमिति.) याव-

[दी] केचित्तु स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरण स्वार्थकोटिकयावत्संश यपूर्वकालीन स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरण संशयकोटित्वादित्यर्थः,

---

त्स्वाश्रयग्राह्यघटत्वादा वप्युक्तरीत्या साध्योपपादनेन्यत्र सर्वत्रैव सा ध्यसत्वाद्विषयत्वमात्रस्यैव हेतुतासम्भवादिति भावः । स्वाश्रयोत्तर-तृतीयक्षणवृत्ति यत्संशयस्य यद्धर्मावच्छिन्ने येनरूपेण यत्सम्बन्धेन यः कोटितया विशेषणम् तद्धर्मावच्छिन्ने स तेनरूपेण तत्सम्बन्धेन तथ्यवत्स्वाश्रयग्राह्यइति सामान्यव्याप्त्यादरेण हेतुविशेषणसार्थक्ये पि यत्तदर्थाननुगमदोषो दुर्वारएव । एवं स्थितिक्षणापेक्षया तृती यक्षणजातस्य प्रामाण्यसंशयानुत्तरस्य तदुत्तरस्यवा संशयस्य विष-यत्वमर्थेपीति व्यभिचारो दुर्वारः, उत्पत्तिक्षणमपेक्ष्य तृतीयत्वनिवेशेपि व्यवसायद्वितीयक्षणे यत्र कथंचित् प्रामाण्यसंशया त्तदनन्तरक्षणेर्थ संशय स्तमादाय व्यभिचारइत्याशयः। केचित्तुचतुर्थादिक्षणोत्पन्नसं-शयविषयार्थव्यभिचारवारकक्षणविशेषण तृतीयत्वोपादानं संशये या वदर्थसंशयपूर्वत्वलाभाय, अर्थसंशयस्तु नतथा तत्पूर्वत्वस्यैव तत्र विरहा दित्याहु स्तन्मतमुपन्यस्यति । (केचित्त्विति) चतुर्थादिक्षणजा तार्थसंशयस्याप्युदीच्यार्थसंशयपूर्वकालीनतया तद्वारणाय "यावदिति" संशयविशेषणं। स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणोत्पन्न प्रामाण्यसंशयस्यापि त-त्स्वाश्रयपूर्वकालीनार्थसंशया दपूर्वत्वा दसिद्धि रतः (स्वाश्रयोत्तरेति)-उत्तरदळप्रविष्टस्वाश्रयव्यक्त्युत्तरकालीनार्थकं। उक्तप्रामाण्यसंशयस्य द्वि तीयतृतीयक्षणजातपुरुषान्तरीयार्थ संशयपूर्वकालीनत्वाभावा द-सिद्धि रतः (समानाधिकरणेति) तद्व्यक्तिसमानाधिकरणार्थकं। नच यादृशव्यवसायद्वितीयतृतीयक्षणे कस्यापि पुंसो नार्थसंशयस्तत्तृती-यक्षणवृत्ति प्रामाण्यसंशयमादायैव प्रामाण्येहेतुसत्वोपपत्तेः समा-नाधिकरणेतिव्यर्थमेवेतिवाच्यं, पुरुषाणामानन्त्यात् यद्व्यवसायद्वितिया दिक्षणेनार्थसंशयस्तस्य दुर्निश्चयतयासन्दिग्धासिद्धे दुर्वारत्वात ।नचासि द्धिवारकत्वेपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् ,

[टी] स्वार्थत्वन्तु स्वाश्रयविषयताप्रयोजक प्रत्यासत्तिशालित्वं

स्वाश्रयोत्तरसंशयमात्रस्यैव स्वाश्रयोत्तरयावदर्थ संशयपूर्वकालीनतया सन्दिग्धासिद्धत्वाद् प्रसिद्धिसन्देहेन व्याप्तिग्रहासंभवा तद्वारकस्यापि विशेषणस्यव्याप्तिग्रहौपयिकतया सार्थकत्वात । स्वाश्रयोत्तरसमानाधिक रणप्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनत्वस्य तत्राभावादसिद्धिरतः (स्वार्थकोटिके ति) प्रामाण्यस्याप्यर्थतया (स्वार्थेति) स्वार्थत्वं स्वाश्रयार्थत्वं प्रामाण्य व्यावृत्तमग्रेनिर्वचनीयं । प्रामाण्यसंशयस्यापि प्रामाण्यघटकतया स्वार्थ विषयकत्वात तत्कोटिकत्वनिवेशः । कोटित्वम्मुख्य विशेष्यतानिरूपित प्रकारत्वं । स्वाश्रयजन्य तादृशस्वार्थप्रकारताशालि संस्कारपूर्वतायाः स्वाश्रयोत्तर प्रामाण्यसंशये अभावात् संस्कारवारणाय संशयपदं ज्ञान मात्रार्थकं । प्रामाण्यघटक घटादिरूपधर्मिमुख्यविशेष्यक घटत्वादिनिश्च यस्ययावदर्थांतः पातित्वेपिक्षतिविरहात । यादृशव्यवसायद्वितीयक्षण तृ- तीयक्षणयो यंत्र न तादृशनिश्चय स्तत्र तृतीयक्षणजात प्रामाण्य संशयमादायैवहेतुसिद्धिसंभवात् , उपदर्शितयावत्संशयपूर्वकालीनं स्वा श्रयपूर्वकालीनं पुरुषान्तरीयश्चार्थ संशयमादायैवार्थे व्यभिचारवारणा- यस्वाश्रयोत्तरत्व तत्सामानाधिकरण्ययोर्निवेशः । स्वाश्रयजन्यसंस्कारीय मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रये प्रामाण्यघटकतया तत्संशयविषये चार्थेव्यभिचारवारणाय ज्ञानार्थकसंशयपद तादृशप्रकारताश्रयार्थक को टिपदे । स्वाश्रयाविषयत्वरूप स्वार्थत्वस्यप्रामाण्यसाधारणतयोपदर्शित स्वार्थकोटिकसंशयत्वस्य प्रामाण्यसंशयसाधारणतया तत्पूर्वत्वस्यतत्रा भावादसिद्धिरतः प्रामाण्यव्यावृत्तं स्वार्थत्वं निर्वक्ति (स्वार्थत्वन्विति) (स्वाश्रयविषयतेति) अत्रस्वाश्रयोयावत्त्वेनविशेषणीयः, अन्यथाप्रामाण्यस्या पि कुत्रचित् स्वाश्रयउपनीतस्यभानात् तद्विषयताप्रयोजकोपनयसन्निकर्ष स्यतत्रसत्वेन तद्वारणासंभवात, एवंच स्वार्थघटत्वादिनिष्ठायामनुमित्यादि रूपव्यवसायविषयताया मिन्द्रियप्रत्यासत्ते रप्रयोजकतया प्रत्यक्षत्वेन स्वाश्रयोविशेषणीयः, प्राभाकरानुमता प्रामाण्यनिष्ठाप्रत्यक्षरूपव्यवसाय

[दी]स्वाश्रयविषयत्वेनोभयमते न्यायमतेवा सिद्धत्वमित्याहुः। अन्ये तु स्वाश्रये; सत्यपीत्यादिविरोधप्रदर्शनमुखेन संशये स्वाश्रयाप्रति बध्यत्वमुक्तम् . स्वाश्रयाप्रतिबध्यसंशयमात्रकोटित्वात् , स्वाश्रय प्रतिबध्यसंशयाकोटित्वादिति यावत् ।

स्यापि विषयता, स्वनिष्ठतद्विषयतावत् नेन्द्रियप्रत्यासत्त्यधीना, पूर्वकाले तदाश्रयविरहेण तदाश्रयघटितमनस्सन्निकर्षस्य तदा तत्राभावादिति नासिद्धिः । परेषामतीन्द्रिय विषयक प्रत्यक्षाप्रसिद्ध्या तद्-घटितप्रामाण्य पक्षकस्थले निरुक्तस्वार्थत्वं नप्रसिद्ध्यतीति तद्घटि तहेतोरुभयत्र प्रसिद्ध्यर्थं तदन्यथा निर्वक्ति (स्वाश्रयेति) यावत्स्वा श्रयेत्यर्थः । तेन प्रामाण्यस्य स्वाश्रयेश्वरज्ञान विषयतयान्यायमतसि द्धत्वेपि तद्वारणं । यावत्स्वाश्रयविषयतया प्रामाण्यं गुरुमत-सिद्धमित्येक तरमतसिद्धत्वमुपेक्ष्य उभयमतसिद्धत्वोपादानं । न्यायम-तसिद्धत्व निवेशनेनैव प्रामाण्यवारणं सम्भवतीति गुरुमतसिद्धत्व निवेशन मनर्थकमित्यभिसन्धायाह (न्यायमतेवेति) अत्रस्वार्थकोटिक संशयमात्रवारणाय कालीनान्तविशेषणस्य स्वाश्रयोत्तरत्वसमानाधि-करणत्वयो रुपादानमपेक्ष्य स्वार्थकोटिकान्यत्वविशेषणोपादानमे-वोचितं , प्रामाण्यस्य स्वाश्रयग्राह्यत्वेपि स्वार्थकोटिकान्यसंशय-कोटित्वरूपहेतुसत्वं कालान्तरीण प्रामाण्यसंशयमादायोपपद्यतइति स्फुट तरमप्रयोजकत्वमितिचे त्तर्हि तदीयत्वाघटितोक्तहेतोरपि व्यवसायो त्तर चतुर्थक्षणादिवृत्ति प्रामाण्यसंशयमादायोपपत्त्यातद्दोषतादवस्थ्य-मित्यस्वरसबीजं (विरोधप्रदर्शनेति) यदिप्रामाण्यसंशयः स्वाश्रयप्रतिप द्ध्यः स्यात्तदा तत्पूर्वं स्वाश्रयेसति तदुत्पत्ति विरुद्धेचतेत्यर्थ-प्रदर्शनेत्यर्थः । तथाच तदेवहेतु घटसंशये विशेषणमितिभावः। अर्थसंशयोपि प्रामाण्यसंशयजन्योन्यधर्मिकश्च स्वाश्रयाप्रतिबद्ध्यइत्य र्थे व्यभिचारमाशंक्य मात्रान्तर्भावेन हेतुंदर्शयति (स्वाश्रयेति) अप्रति बद्ध्यमात्रसंशयकोटित्वं - प्रतिबद्ध्यसंशयाकोटित्वेसति अप्रतिबद्ध्यसं शयकोटित्वं, तत्रवैयर्थ्येन विशेष्यदलं परित्यजति (स्वाश्रयप्रातिबध्येति)

[दी] न यावत्स्वाश्रयप्रकारइति साध्यं, न तेन धर्म्यादौ व्यभिचारः । यस्यच धर्मस्य कदाचिदपि न तद्घटितप्रामाण्याश्रय प्रतिबध्य संशयस्तद्घटितं प्रामाण्यं पक्षबहिर्भूतमेवेत्याहुः ।

[ग] प्रामाण्यस्य व्यवसायग्राह्यत्वेपि व्यवसायस्य प्रामत्वेपि च प्रामाण्यसंशया न्नासौ तत्प्रतिबद्धच इत्युभयमते हेतुसिद्धिः । अर्थसंशयः प्रामाण्यसंशयाजन्यः समानधर्मिको व्यवसायप्रतिबद्धच इति तार्कीटावर्थे नव्यभिचारः । प्रामाण्यसंशयोपि प्रामाण्यविषयकत्वेनोभयासिद्ध समूहालम्बनरूपव्यवसाय प्रतिबद्धच इति यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्न विशेष्यकस्वाश्रयनिश्चयसामान्यपरं स्वाश्रयपदं वाच्यम् । अर्थसंशयरूपसमूहालम्बन प्रामाण्यसंशयस्य व्यवसायप्रतिबद्धचतया प्रसिद्धिरिति स्वकोटिक यत्किंचिदेकधर्मावच्छिन्न विशेष्यकसंशयत्वव्यापकत द्धर्मावच्छिन्न विशेष्यक प्रकृतप्रामाण्याश्रय निश्चयसामान्यप्रतिबद्धच तावच्छेदकविषयिताकान्यत्वादित्येवहेतुर्विवक्षणीयः । एवंचा र्थकोटिकलौकिक निश्चयस्यानुमित्यादिसाधारणव्यवसायसामान्याप्रतिबद्धच तया अर्थेनोक्तान्यत्वप्रतियोगिप्रसिद्धिरितिसंशयपदम् । धर्मिकोटिकस्य सम्बन्धकोटिकस्यवा संशयस्य समानधर्मितावच्छेदिकाया अपिघटत्वादिबुद्धेरप्रतिबद्धचतया स्वाश्रयग्राह्यधर्मितत्सम्बन्धयो निरुक्तहेतुर्व्यभिचारीत्यतोग्रहप्रकारत्वरूप ग्राह्यत्वविवक्षया तत्र साध्य संत्त्वमुपपादयति (नयावत्स्वाश्रयप्रकारइति) (कदाचिदपि नेति) सकलविषये संशयस्याप्रामाणिकतया कस्यचिद्धर्मस्य संशयएव नप्रसिद्धचति; कस्यचित् प्रामाण्यसंशयानन्तर कालमात्रे तत्प्रसिद्धावपि न निश्चयप्रतिबद्धचसंशयः प्रसिद्धचतीतिभावः (पक्षबहिर्भूतमेवेति) नपक्षीकरणीयमित्यर्थः । प्रतिप्रामाण्यं पक्षतावच्छेदक भेदादिति भावः । तथाच तत्प्रामाण्याश्रयप्रतिबद्धचसंशया प्रसिद्धचा नै तद्घटि-

[दी] (अप्रामाण्येत्यादि)अप्रामाण्यं-तत्तत्प्रामाण्यविरोधि, तत्तत्प्रा माण्याभावस्तद्भ्रमत्वंच ; तत्संशयजन्यसंशयाविषयत्वादित्यर्थः ।

[ग] तत्साधनाप्रसिद्धिरितिभावः । स्वोक्तरीत्यायथाश्रुतेनैवोपपत्तेरीदृशाऽ यासोऽव्यर्थ इत्येतत्कल्पेऽस्वरसः । तद्द्वितीयहेतुंव्याख्यातुमुपक्रमते (अप्रा माण्येत्यादीति) अप्रामाण्यपदस्य भ्रमत्व प्रमात्वाभावयोरेकतरमात्रपरत्वे यादृशप्रामाण्याश्रयेऽ न्यादृशाप्रामाण्यसंशयादेवार्थ संशयः तत्रोपात्ता प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाप्रसिद्ध्या साधनाप्रसिद्धिरित्याशंक्या प्रामा ण्यसंशयपदमनुगतरूपेणोभयपरतया व्याचष्टे (अप्रामाण्यमिति) वि- षयभेदभिन्न प्रामाण्यसामान्यविरोधित्वं नकुत्रापि तादृशप्रामाण्ये, यत्कि ञ्चित्प्रामाण्याविरोधित्वनिवेशे प्रामाण्यरूपप्रकारघटितप्रामाण्याविरोधि तादृशाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाविषयतया प्रामाण्येहेत्वसिद्धिरित्यतः (तत्तदिति) प्रकृतार्थकं । प्रामाण्यसंशयजन्यस्यैव तदजन्यस्याप्यर्थनिश्चय कालीनार्थसंशयस्य सत्वात् तद्विषयतयार्थेव्यभिचार ताद्वस्थ्यमिति- नञ्व्यत्यासेनव्याचष्टे (तत्संशयजन्येति) नच स्वाश्रयेसतीत्यस्यानु षङ्ग स्वाश्रयसमानकालीनत्वस्य स्वाश्रयाव्यवहितोत्तरत्वस्य वा- लाभादेवसामञ्जस्ये किं नञ्व्यत्यासेनेति वाच्यम् , नञ्व्यत्यासंविना- ऽन्यधर्मिकस्य प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्य विषयतामादायव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । स्वाश्रयसमानधर्मिकत्वस्य संशयविशेषणत्वे प्रामाण्य संशये तथात्वस्य स्वमते असिद्ध्या प्रामाण्येहेत्वसिद्धेः । व्यव- सायव्यक्तिविशेषोपादाने अप्रामाण्यसंशयाजन्यत्वविशेषणवैयर्थ्येन पू- र्वहेत्वविशेषापत्तेः । यद्व्यवसायानन्तरद्वितीयक्षणे कथञ्चित् प्रामा- ण्यसंशयस्तद्द्वितीयक्षणेच तज्जन्य एवार्थसंशयस्तां व्यक्तिमुपादा- याजन्यान्तसार्थक्या व्यभिचारयोरुपपादनसंभवेपि प्रयासबाहुल्या त । तत्संशयत्वेन - तदप्रामाण्यसंशयत्वेन । तथाच तदप्रामाण्यसं शयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयता शून्यत्वादिति

[दी] तत्संशयस्यच तत्संशयत्वेन जनकत्वंविवक्षितं, तेनधारावाहि काप्रामाण्यसंशयस्य पूर्वपूर्वतत्संशयजन्यस्य तादृशाप्रामाण्य- तदीय ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्योभय समूहालम्बनसंशयस्यैच• विषयत्वेपि नासिद्धिः । यदिच क्वचिद्धर्मविशेषे, प्रामा ण्यसंशयाहितोनसंशयस्तदातद्घटित प्रामाण्यं पक्षार्द्धेहिभावनीयम् ।

[ग] पर्यवसितोहेतुः । तेन- तादृशजनकत्वविवक्षणेन (धारावाहिकाप्रा माण्यसंशयस्येति) अप्रामाण्यसंशयधारान्तः पातिद्वितीयादिसंश- यस्येत्यर्थः । अस्यैव विशेषणम् (पूर्वपूर्वतत्संशयजन्यस्येति)विशेषण- ज्ञानविधया पूर्वसंशयोयज्जनकस्तादृशस्येत्यर्थः । विषयत्वेपि प्रामा ण्यस्य नासिद्धिरित्यग्रिमेणान्वयः । केवलस्य संशयत्वस्या वच्छेद ककोटिप्रवेशविवक्षायामीदृशदोषोद्धारसम्भवेन तत्तदप्रामाण्यविषयक- त्वपर्यन्तस्य तथात्वविवक्षायाः फलमाह (तादृशाप्रामाण्येति) ईदृशसमूहालम्बनस्य प्रामाण्यसंशयंप्रति प्रामाण्यसंशयत्वेनैव जन- कता, नतुघटत्वादिप्रकारघटिताप्रामाण्यसंशयत्वेनेति तद्व्युदासः । तदप्रामाण्यसंशयजन्यविषयसंशयरूप समूहालम्बनरूपप्रामाण्यसंशय- विषयतयाऽसिद्धेर्वारणायजन्यसंशयविषयता जन्यतावच्छेदकविषय- तारूपाविवक्षिता । तल्लाभायैवचसंशय पदं । वस्तुतोधर्मितावच्छेदकादि- व्यावृत्तकोटि निष्ठविलक्षणविषयता निवेशलाभाय तत् , अन्यथा घटत्वा •दिप्रकारतावटितप्रामाण्यस्य क्वचित्तादृशसंशयजन्यघटत्वादि संश- यधर्मितावच्छेदक प्रवेशेनासिद्ध्यापत्तेः । धर्मितावच्छेदकाविषयता- या अपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्न धर्मिकाप्रामाण्यसं शयजन्यतावच्छेदक गर्भनिवेशा दप्रामाण्यसंशयजन्यतावच्छेदकत्व विवक्षया तद्वारणासम्भवात् । यादृशधर्मस्य भ्रमत्वसंशयात् प्रमात्वाभावसंशयाच्च •नकदाचिदपि संशयस्तद् घटितप्रामाण्यपक्ष- कानुमाने साधनाप्रसिद्धि माशंक्याह (यदिचेति) अर्थसंशयवारणायोपात्तं

[दी] केचित्तु प्रामाण्यप्रामाण्यमात्रकोटिकसंशयकोटित्वादित्यर्थमाहुः। अत्रच हेतौ-क्वचिदपि हेतावप्रयोजकत्वं, क्वापि च सन्दिग्धासिद्धत्वमिति द्रष्टव्यम् । भट्टमिश्रौ प्रत्याह (विवादेति) अत्र-

---

[ग] प्रामाण्यसंशयाजन्यपदं प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिकार्थकं, तावताप्रामाण्यसंशयाहितइवतदनाहितेप्यर्थे कोटिकसंशयोवार्यत इतिकेचिदाहुः तन्मतमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) प्रामाण्यसंशयात्मकसमूहालम्बनरूपार्थसंशये कोटितयार्थे व्यभिचारवारणाय मात्र पदम् । तन्मात्रकोटिकत्वं - तदितराकोटिकत्वं । संशयमात्रस्यैव-प्रामाण्यादीतरकोटितावच्छेदकादिविषयकतया कोटिपदम् । प्रामाण्यादिघटकेर्थे व्यभिचारवारणाय चरमं कोटिपदम् । उदक्षरतात्रा स्वरसबीजम् । हेतुद्वये स्वयंदूषणमाह (अत्रचेति) अनयोर्हेत्वोर्मध्यइत्यर्थः । (हेताविति) द्वितीयहेतावित्यर्थः (अप्रयोजकत्वमिति) प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वेपि तत्संशयमात्रस्य तत्संशयाजन्यतया तत्राप्रामाण्यसंशयजन्यसंशया विषयत्वरूपहेतुसत्वे विरोधादितिभावः ।

यद्यपि प्रथमहेतोरपि व्यवसायाप्रतिबद्धयभिन्नधर्मिकसंशयसाधारणरूपेण संशयानिवेशा दप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव; तथाप्यप्रयोजकत्वमित्यस्या प्रयोजकत्वमात्रमित्यर्थकतया न विरोधः ।

अथवा यादृशव्यवसायव्यक्ते स्तृतीयक्षणे न व्यवसायभिन्ने प्रामाण्यसंशयः अपितु व्यवसाय एव. तद्व्यक्तेरेव हेतौप्रवेशात् तत्तृतीयक्षण वृत्तिसंशयविषयत्वं उभयमते व्यवसायरूप धर्मिविशेषणतया स्वाश्रयग्राह्ये तत्र स्वाश्रयग्राह्यत्वोपगमेनोपपद्यतएवेति प्रथमेनाप्रयोजकत्वं (क्वापिचेति) प्रथमहेतावित्यर्थः । व्यवसायानन्तरक्षणेजायमानः प्रमानवेति संशयोधर्मधर्मिज्ञानयोर्भेदाभेदरूपा प्रमात्वप्रमात्वकोटिक एव

नतु याथार्थ्यायाथार्थ्यकोटिकः, तादृशश्च व्यवसायनाशोत-

[दी] विप्रतिपत्तौ उपवर्णितेन तदप्रामाण्याविषयकत्वेन ग्राहकं विशेषणीयं । अतो नसिद्धसाधनं । ग्राहकं - ग्रहः । हेतौ-तदा च यावत्त्वाविशेषितस्तादृशोग्रहः परामर्शनीयः ।

[ग] त्येव, व्यवसायात्मक तज्ज्ञानजन्य संस्कारजन्यादुद्बोधका कल्पनेन-घटत्वादिना पुरोवर्त्यविषयकात् पुरोवर्तिविशेष्यक घटत्वादिप्रकार कज्ञानत्वेन व्यवसायरूपधर्मिविषयक ज्ञानादेव चतुर्थक्षणादौ जाय तइति प्राभाकरैरुपगमात् , याथार्थ्यरूपप्रामाण्ये स्वाश्रयोत्तरतृतीय क्षणवृत्ति संशयविषयत्वस्य उभयवाद्यसिद्धतया सन्दिग्धासिद्धत्वमि ति भावः (विप्रतिपत्ता वुपवर्णितेनेति) प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राह कत्वेनच यद्भट्टमतसिद्धं तदन्यत्वरूपेणेत्यथः । ग्राहकं - स्वाश्रयग्रा हकम् (न सिद्धसाधनमिति) अप्रामाण्यभ्रमरूपानुव्यवसायेन ज्ञानपदजन्य शाब्दबोधादिरूपेणच प्रामाण्याश्रयग्राहकेण। ग्रहणाद्या-वत्स्वाश्रया ग्राह्यत्वसत्त्वेन प्रसक्तं सिद्धसाधनं नेत्यर्थः । ग्राहक ग्राह्यत्वस्य ग्राहकसामग्रीजन्यग्रहविषयत्वरूपस्य निवेशे यावत्सामग्री जन्यग्रहाप्रसिद्ध्या यावत्त्वस्य फलतो ग्राह्यत्वघटक ग्रहविशेषणत्वो पगमे तत्सामग्रीजन्यत्वेन तदुपादानं शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतु-ल्यतया ऽनुचितमिति ग्राहकपदस्य ग्रहपरतामाह - (ग्राहकमिति) एवंच ग्राह्यत्वमपि विषयत्वमेव, नतु जन्यग्रहविषयत्वं, पूर्वानुमाने-स्वाश्रयाग्राह्यत्वस्य स्वाश्रयविषयत्वाभावरूपता कथनात् नव्याख्या तम् । यावत्त्वविशेषितस्य स्वाश्रयस्य तच्छब्देन परामर्शे कस्यापि-क्षणस्य यावत्स्वाश्रयग्रहोत्तर तृतीयत्वाभावेन यावतो ग्रहान्प्र-त्येकं निवेश्य तदुत्तरतृतीयक्षणानां निवेशे तावत्क्षणवृत्तिसंशयाप्रसि द्ध्या साधनाप्रसिद्धिः, अतः तत्पदपरामर्शनीयग्रहे यावत्त्वविशेषणं जहाति (तदाचेति) तादृशग्रहः - प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविष-यकत्वेन भट्टमत सिद्धभिन्नः - स्वाश्रयग्रहः । घटत्वप्रकारकत्वाद्यनव गाहि स्वाश्रयविषयकशाब्दबोधादि तृतीयक्षणे स्वाश्रये संदिह्यमानघटत्व प्रकारकत्वादौ यावदनुव्यवसायादिग्राह्ये व्यभिचारवारणाय भिन्ना-

[म]यद्वा अनभ्यासदशापन्नैतज्ज्ञानप्रामाण्यं एतत्प्रामाण्यसंशयपूर्व कालीनैतज्ज्ञाननिश्चयाविषयः, एतज्ज्ञाननिश्चयानन्तरं संदिह्यमान त्वात अप्रामाण्यवत् ।

[दी] सन्दिह्यमानत्वादित्यस्य तत्रेत्यादिः । शेषं पूर्ववत । (यद्वेत्या दि) यस्य निश्चयस्योत्तरतृतीयक्षणे व्यवसाये प्रामाण्यसंशय स्स निश्चयपदेन विवक्षितः । तन्निश्चयव्यक्तिपरिच्चियायसाध्येकाली नान्तम् ।

[ग]न्तम् । अनुव्यवसायाद्युत्तरतृतीयक्षणे व्यवसायभिन्ने सन्दिह्यमानज्ञान त्ववटत्वप्रकारकत्वादौ व्यभिचारवारणाय पूरयति (सन्दिह्यमान- त्वादित्यस्येति) तत्रेत्यस्य स्वाश्रयइत्यर्थः । एवं साध्येपि तदंशे ग्राह्यत्व पर्यन्तं निवेशनीयम्, तेन व्यवसायांशे तादृशक्षणे सन्दिह्यमानघट त्वगुणत्वादिरूप प्रकारे न व्यभिचारः । व्यवसायांशे यावदनुव्यवसा यग्राह्यतयोभयवादिसिद्ध घटत्वप्रकारकत्वादा वनुव्यवसाय विषय- कात्तदंशे प्रामाण्यसंशयादपि नानुव्यवसायतृतीयक्षणे व्यवसायांशे- संशयइति न तत्र व्यभिचारः । तादृशसंशयस्वीकारेच्च स्वघटितापा माण्यग्रहानन्तर क्षणभिन्नत्वेन क्षणो विशेषणीयः । (शेषमिति) सति सप्तम्यन्तं तदुत्तरतृतीयत्वप्रतियोगि स्वाश्रयनिश्चय सामानाधिक रण्यार्थकं, यत्प्रकारकव्यवसाय विषयकानुव्यवसाय तृतीयक्षणे क्वचि दपि न प्रामाण्यसंशयस्तस्य पक्षबहिर्भावश्चेत्यर्थः। एतज्ज्ञानविषयप्रा माण्यानुमितिरूपनिश्चयस्यापि स्वनाशोत्तरप्रामामाण्यसंशय पूर्वका लीनतया अव्यवहितपूर्वकालएव निवेशनीयः, अव्यवधानंचानुगतन्दु र्वचमिति तत्संशयव्यक्तित्वेन संशयो व्यवधानप्रतियोगितया निवे- श्यः, तथाचानुव्यवसायविशेषादि रूपनिश्चयव्यक्तेरेव विशिष्योपा दानं युक्तमित्याशयेनाह (यस्य निश्चयस्येति) नन्वेवं कालीना- न्तवैयर्थ्यमित्यतआह (तन्निश्चयव्यक्तीति) निश्चयसंशययोर्विशेष्यतया

[दी] तथाच एतज्ज्ञानप्रामाण्यं नात्रज्ञाने तन्निश्चयव्यक्तिग्राह्यं ; तदुत्तरतृतीयक्षणेत्र ज्ञानेसन्दिह्यमानत्वात् । प्रकारज्ञानत्वाद्योर्व्यवसाय बुद्धिविषययोस्तथासन्दिह्यमानयोर्व्यभिचारवारणाय साध्यहेत्वोरत्रेति । अयंव्यवसायस्तत्र प्रामाण्यग्राहकोनवेति

[ग] एतज्ज्ञानांनिवेशे व्यभिचारस्य दर्शनीयतया तदन्तर्भावेन समुदितार्थमाह (तथाचेति) (प्रकारज्ञानत्वाद्योरिति)प्रकारे - घटत्वादौ । अनुव्यवसाय तृतीयक्षणे व्यवसायरूपधर्मिणि सन्दिह्यमाने व्यभिचारवारणाय साध्ये " अत्रेति "., तथाच घटत्वादेः प्रकारिताविशेषणत्वेन अनुव्यवसायग्राह्यत्वेपि ज्ञानांशे अग्राह्यतया साध्यसत्वान्न व्यभिचारः । ज्ञानत्वादौच तथाविधक्षणे व्यवसायविषयघटांशे सन्दिह्यमाने-तज्ज्ञानांशे तन्निश्चयग्राह्यतया व्यभिचारवारणाय हेतौ " अत्रेति " तथाच ज्ञानांशे सन्दिह्यमानतया तत्र हेत्वसत्वेन न व्यभिचारइत्यर्थः ।

नच यद्व्यक्त्युत्तरतृतीयक्षणे व्यवसायादौ न घटत्वादिसंशयस्तादृशनिश्चय व्यक्त्युपादानेनैव सामंजस्ये किं विशेष्यविधयै तज्ज्ञानविशेषणेनेति वाच्यम् । ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदपक्षे एतदनु मानोपगमात्, यज्ज्ञानीयानुव्यवसायोत्तर तृतीयक्षणे ज्ञानादौ घटत्वादे स्संशय स्तत्प्रामाण्ये परतस्त्व साधनाये तत्प्रयास सार्थक्यात् । गुरुणा सह विचारे उपपाद्यमानामूलोपदर्शित प्रामाण्यपक्षक विप्रतिपत्तिर्न्नसाधीयसी, तत्र व्यवसायांशे यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य न्यायमते ऽप्रसिद्ध्यासाध्यत्वोपगमासंभवत्, प्रवृत्त्युपयोगिप्रामाण्यग्रहमधिकृत्यैवस्वतः परतोवासंभवतीत्याक्षेपाद्विशेष्यांशमनन्तर्भाव्ययावत्स्वाश्रयग्राह्यत्व साधनस्यानुपयुक्ततया तस्यापि साध्यत्वायोगात् । एतेनानुमानमपि प्रामाण्यपक्षकंव्याख्यातं, अतः स्वयं गुरुमतेव्यवसायपक्षकं विप्रतिपत्त्यादिकं दर्शयति (अयमित्यादिना) घटत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे विधौ स्वप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनशाब्दादि व्यवसायग्राह्यतयासिद्धसाधनं, तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधनेच प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसमवहितव्यवसायस्य प्रामाण्याग्राहकतयाबाधः । एवं

[दी] विप्रतिपत्तिः । अयं व्यवसायस्तत्रप्रामाण्यग्राहकः, तत्र प्रामा ण्यग्राहकसामग्रीजन्यत्वात, इतिस्थापनायामयं हेतुस्सन्दिग्धा- सिद्ध इतिजल्पस्य पूर्वरूपं । उत्तरं त्वयं व्यवसायो नतत्र- 'प्रामाण्यग्राहकः, तत्र प्रामाण्यसंदेहा विरोधित्वात ;

[ग] घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्येनरूपेणविशेष्यन्निर्दिश्य तत्र प्रा माण्यग्राहकत्वं यदि साध्यते तदास्वभिन्नतादृशज्ञानांशेतद्ग्राहकत्वे नार्थांतरं, स्वांशेतदवगाहनमेवच व्यवसायस्य प्रवर्तकतायामुपयुज्यते, स्वांशेतद्ग्राहकत्वंचावच्छेदकावच्छेदेन नसाधयितुंशक्यते, स्वत्वघटित- तया साध्यस्याननुगमात् ; एकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तेस र्वत्रासत्वादतस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने तत्तद्व्यक्त्यंशे प्रामाण्यग्राहकत्वमे- वसाध्यमित्येतल्लाभायपक्षे " अयमिति " साध्येच " तत्रेति "। तत्प- दं पक्षीकृतव्यवसायपरम् । तदन्यव्यक्त्यंशे प्रामाण्यग्राहक सामग्री- जन्यत्वस्यतद्व्यक्तौ प्रामाण्यग्राहकत्वरूप साध्यव्यभिचारितया हेतौ " तत्रेति "। यादृशयुक्तिबलाद्व्यवसायग्राहकत्वं तादृशयुक्तितएव स्व वृत्तिप्रामाण्यविशिष्टतद्ग्राहकत्वं साधनीयम् , अनुव्यवसायानभ्युपगमे व्य- वसायस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्न घटत्वादिप्रकारकत्व विशि ष्टेस्वस्मिन्प्रमाणत्वात , पुरोवर्तिनिघटत्वादि मत्त्वावगाहितायाश्च तत्रो- भयसिद्धत्वात् , अतोनहेत्वसिद्धिरित्याशयः । उक्तहेतौ साध्यव्याप्यता- या नैय्यायिकेनाप्यभ्युपगमात् कोत्रदोषः, यत्प्रत्याशयासौ परतस्त्वंसा धयिष्यति, नहिवाद्युपन्यस्तेहेतौ निर्दोषे प्रतिहेतोस्तथात्वसंभवः, विरु- द्धार्थग्राहकत्वा दित्याकांक्षायामाह(अयमिति) इति- उक्तहेतुप्रयोगान्तं । अतोहेतौ उक्तदोषाभिधानस्य वादिनोऽकर्तव्यत्वेपिनविरोधः । पूर्वरू- पं - पूर्वभागः (उत्तरान्त्विर्ति) रूपमित्यनुषज्यते । साध्येग्राहकपदं यदितद्विषयकनिश्चयपरं तदभिप्रायेण प्रथमोहेतुः, अन्यथा प्रामा ण्यसंशयाविरोधिनि प्रामाण्यसंशये व्यभिचारात् । प्रामाण्यसंशया विरोधित्वं तत्सामान्याविरोधित्वरूपं वाच्यम् , अन्यथा अर्थसंश- यरूपसमूहालम्बन प्रामाण्यसंशयविरोधिताया व्यवसायउभयसिद्धतया·

[दी] निश्चयत्वेसति तत्र प्रामाण्यसन्देहाविरोधित्वाद्वाःइत्यादि । अत्रापि सन्दिग्धासिद्धत्वं द्रष्टव्यम् । अयमनुव्यवसायो व्यवसाये प्रामाण्य ग्राहको नवेति विप्रतिपत्तिः

[ग] असिद्ध्यापत्तेः । तथाच तत्रेति विशिष्या नुपादाने अस्मदादिज्ञाने प्रत्येकं कुत्रापि नानाधर्मिकसंशय प्रतिबन्धकत्वा प्रसिद्धावपि परमेश्वरज्ञानादौ तत्सिद्ध्यतु तदभावस्तु प्रामाण्यानुमित्यादौ व्यभिचारीति तदुपादानं । ग्राहकपदस्य संशयसाधारण तद्विषयकत्वमात्रार्थकत्वमेवयुक्तम् , अप्रामाण्याविषयकत्वेन उभयसिद्धस्य व्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वसाधनेनैव प्रवर्त्तकता निर्वाहादिति तन्मात्रसाध्याभिप्रायेण हेतौनिश्चयत्वं निवेशयन् हेत्वन्तरमाह (निश्चयत्वइति) अस्यापि हेतोर्निर्दोषत्वे गुरुमतमसम्भवदुक्तिकमेवेति विचारानवकाश इत्याशयेनाह (अत्रापीति) सन्दिह्यमानत्वञ्च पूर्वरीत्याबोध्यम । मूलानुसारिणि प्रकृतेहेतौ सन्दिह्यमानत्वस्य दुष्परिहरत्वेपि जन्यत्वेसति तत्र प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यजन्यत्वेन तत्र प्रामाण्याग्राहकत्वं साधनीयं, व्यवसायादिसामग्र्याः प्रामाण्यादिनिष्ठसन्निकर्षविशेषनिरपेक्षायाः प्रामाण्यादिग्राहकत्वोपगमे इच्छादिवृत्तिप्रकारित्वादि प्रत्यक्षानुरोधेन अवश्यकल्पनीयसन्निकर्षविशेषहेतुतायाः व्यभिचारेणासंभवः, सन्निकर्षविनावस्त्वंतरग्रहापत्तिश्चेत्यादि दूषणेन व्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वंनिराकृत्य प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यजन्यत्वरूपहेतुः पक्षेसाधनीयइत्यवधेयं । मिश्रमतेपिप्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्त्यादिकमसत् , न्यायमतेपि प्रामाण्येकेवलघटत्वप्रकारकत्वत्वादिना यावदनुव्यवसायग्राह्यतायास्सत्वात् , विशिष्टविधिकोटिसाधने सिद्धसाधनानवकाशेपि विशेष्यवृत्तेः विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन बाधस्यदुर्वारत्वात ; कथञ्चित् वारणसंभवे प्रयासबाहुल्यात् , तन्मते प्रामाण्यग्राहकपक्षकविप्रतिपत्त्यादिक माह (अयमनुव्यवसायइति) विशिष्य तद्व्यक्तित्वेन पक्षानिवेशप्रयोजन मुक्तदिशावसेयं(व्यवसायइति)

[म] न च स्वपदस्य प्रामाण्यमात्रपरत्वात्तदाश्रयग्राह्यत्वेन बाधः; स्वपदस्य सम्बन्धिपरत्वेन समभिव्याहृतपरत्वात् । अन्यथा-स्वस्य परत्वात्परस्य च स्वत्वात् तदेतत्त्वस्य तदेतदन्यत्वस्य च स्व परसाधारणत्वात् स्वतः परतोवेति संशयो न स्यात् । प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वे बाधात्परिशेषेणान्यथाग्राह्यत्वं परतो ग्राह्यत्वंमिति कश्चित् । प्रथमं च प्रामाण्यज्ञानं व्यतिरेकिणा । ननु प्रामाण्यप्रसिद्धिं विना व्याप्तिग्रहात् कथमनुमानं, अथव्याघातदण्डभयेन प्रमा-तद्विषयसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन ज्ञेयत्वादिना वह्नेः प्रमाविषयत्वमनुमेयं, ततश्च सामान्यतस्तत्सिद्धौ न साध्याप्रसिद्धिः ।

[टी] शेषं पूर्ववत् । एवं भट्टमतेपि पूर्वोक्तदिशा नेयम् । परन्तु तत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरुद्देश्या, प्रतिस्थापनायां तत्सामानाधिकरण्येनेति विशेषः । (अथेत्यादि)

[ग] स्वविषयज्ञानांशइत्यर्थः । शेषं- स्थापनादिकं (एवंभट्टमतइति)(पूर्वोक्तदिशेति) प्रामाण्यपक्षकोक्त विप्रतिपत्त्युपदर्शित प्रामाण्यग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धं यत्तदन्यज्ञानत्वेन ज्ञाततालिंगकानुमितिं पक्षीकृत्येत्यर्थः । ज्ञाततालिंगकानुमिते नैय्यायिकासिद्धतया विशिष्य पक्षीकरणासंभवात । ननूक्तरूपस्य पक्षतावच्छेदकत्वे नैय्यायिकादिसिद्धानुमित्यादेः प्रामाण्यग्राहकतयांशतस्सिद्धसाधनमित्यतआह (परन्त्विति) तत्र-भट्टमते (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) तत्रच नांशतस्सिद्धसाधनन्दोषइतिभावः। तादृशानुमित्यादेः प्रामाण्यग्राहकतया तदभावसाधनेंशतोबाधोपि नदोषइत्याह (प्रतिस्थापनायामिति) (इतिविशेषइति) गुरुमिश्रमते एकैकव्यक्तेरेवपक्षतया स्थापनायामपि सामानाधिकरण्यमात्रेणैव साध्यसिद्धे रुद्देश्यादितिभावः ।

"व्याघातदण्डभयेने" ति - मूलं तत्र व्याघातः- अनुपपत्तिः, सैव-

[दी] प्रमाया निषेधे क्रियमाणे तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः;सिद्धा यां प्रमायां सा सविषया ज्ञानत्वात भ्रमवत् इति सविषयत्वे सिद्धे; विषयस्यापि तद्विषयत्वमर्थसिद्धमिति

[ग] दण्डः, तद्बलाद्व्यवस्थापनीयेर्थे विप्रतिपद्यमान वादिनिराकरणसाधनत्वात् तद्वयेनतद्दर्शनेत्यर्थः । तत्रानुपपद्यमान मनुपपत्तिप्रयोजकंचपूरयति (प्रमायाइति) (निषेधइति) प्रमानास्तीतिवाक्यप्रयोगरूपइतिशेषः । क्रियमाणे, माध्यमिकेनेत्यादिः । व्याघातइत्यग्रिमेणान्वयः । सप्तमीचात्रषष्ठ्यर्थे । तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां- प्रमाया स्सत्वासत्वाभ्यां । प्रमायास्सत्वे तदसत्त्व प्रतिपादकवाक्यस्य प्रमाणरूपस्य व्याघातः, तदसत्त्वेव्यवहर्तव्यशरीरानिविष्टाया स्तस्याः ज्ञानासंभवेन तादृशवाक्यप्रयोगस्यैव व्याघात· ।

नच - प्रमासत्त्वे निषेधानुपपत्ति नंतांसाधयति, किंतु तदसत्त्वे यानुपपत्तिः सैवान्यथानुपपत्तिरूपा तत्साधिकेतिवाच्यम् ; प्रमाणरूपविरोधिवाक्यस्य वस्तुसिद्धिविरोधितया प्रमानास्तीतिवाक्यस्य, प्रामाण्यानुपपत्तिप्रयोजक प्रमायास्सत्त्वं प्रमासिद्धावुपयुज्यतइति सिद्ध्यधीनव्याघातोपदर्शनाविरोधः ।

मिश्रास्तु प्रामाण्यनिषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्येत्यग्रिम मूलस्वरसात् प्रमानास्तीति परकीयनिषेधवाक्यमेव व्याघातत्वेन तदनुपपत्तिमेव भयत्वेनव्याचक्षते, एतन्मतेच " प्रामाण्यनिषेधरूपस्ये "ति मूलस्य प्रमानिषेधप्रतियोगिकानुपपत्त्यात्मकस्येत्यर्थकतया विरोधः, उक्तानुपपत्त्या विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वेन प्रमासिद्धावपि नतद्विषयसिद्धिरिति" "तद्विषयसिद्धा "विति मूलमसंगतमित्याशंकान्निराकरोति (सिद्धायमिति)(विषयस्यापि तद्विषयत्वमिति)एतेन प्रमाया स्सविषयकत्वसिद्धेः विषयसिद्धिरूपत्वेपि प्रमाविषयत्वेन विषयासिद्ध्या नवह्नौ तत्साधनसम्भवइत्याशंकानिराकृता । उक्तवह्निपक्षकानुमानस्या न्वयित्वमेव, सामान्यत सिद्धप्रमाविषयकत्वान्वयदृष्टान्तकथनात्तिद्वि नत्रविशि-

[म] विशिष्यानिर्णयान्नान्वयित्वासाधारण्ये । न च प्रा माण्यं नानुगतं किन्तु प्रतिज्ञानं विषय प्रकारभेदाद्भिन्नं, तथा च वह्निज्ञानस्य वह्न्यवृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं साध्यं तच्चाप्रसि द्धमिति वाच्यम् ।

वह्निज्ञानस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं साध्य मानं पक्षधर्मताबलेन वह्निविषयकप्रमात्वे पर्य्यवस्यतीति चेत ? तर्हि

[दी] वह्ने ज्ञेयत्वे सिद्धे अर्थाज्ज्ञानस्यापि वह्निविषय त्वं सिद्धम् । तथाच लाघवाद्व्यतिरेकिणा तस्यैव प्र-मात्वमनुमातुं युक्तमित्याशयेन तत्र दोषं निराकरोति(विशिष्येति)

[ग] ष्येत्यादिना अन्वयित्वनिराकरणम् , ज्ञेयत्वहेतो स्सपक्षसत्वेन विप क्षाप्रसिद्ध्या तद्व्यावृत्तत्वासत्वेन चासाधारण्यप्रसक्त्या तन्निराकर-णंचासंगतम् । नचोक्तान्वयिप्रवृत्त्युत्तरकालीन व्यतिरेक्यनुमान दोष-निराकरणपरतया तत्संगतिः, उक्तानुमानएव विधेयतावच्छेदकत-या प्रमात्वभानाद्व्यतिरेकि वैयर्थ्यात्, व्याघाताधीन साध्यसिद्ध्या प्रथ-मतएव व्यतिरेकिसम्भवेनोक्तान्वयिन एव वा वैयर्थ्याशंकामप ने-तुं व्यतिरेकिण्येव निर्भराभिप्रायेण तत्संगमयति (वह्नेरित्यादिना) (ज्ञेयत्वे सिद्धइति) वह्निपक्षकज्ञेयत्वहेतुकोक्तानुमानानुरोधेन वह्नौ - ज्ञेयत्वसिद्धिस्वीकारइत्यर्थः । (तथाचेति) ईदृशरीत्यः वह्निविषयक ज्ञानत्वरूप पक्षतावच्छेदकप्रकारेण ज्ञानरूपपक्षासिद्धौ चेत्यर्थः । ला घवात् , अन्तरानुमानान्तराकल्पन इत्यादिः । तस्यैव - वह्निविषयकज्ञानस्यै व । तत्र-ज्ञानपक्षकव्यतिरेक्यनुमाने । " विशिष्यानिर्णादि"ति मूलस्य - प्रमात्वेन सामान्यतः प्रमासिद्धावपि कुत्रापि ज्ञाने इदं ज्ञानं प्रमेति प्रा-माण्यनिश्चयासत्वात् नान्वयित्वं, हेतुमति विशिष्यसाध्यनिश्चयाधीन-हेतुधर्मिक साध्यसामानाधिकरण्या निश्चयात , हेतुमति साध्यसन्दे हसंभवेन हेतौ तत्सामानाधिकरण्य संशयस्यैवोत्पादात् , नचासा

[म] प्रथमं कस्यापि स्वार्थं प्रामाण्यानुमानं न स्यात्, प्रामाण्यनि
षेधरूपस्य परकीयव्याघातस्य तदा अनुपस्थितेः स्वयं प्रामाण्य
निषेधस्य तद्धीपूर्व्वकत्वात प्रामाण्यमपरिज्ञाय प्रामाण्यनिषेधेन
परकीयव्याघातस्याप्यज्ञानाच्च । प्रवृत्तिसंवाद- विसंवादाभ्याम्
तद्धेतुज्ञानवैचित्र्यानुमानेपि यथोक्तरूपप्रामाण्यस्य विशेष्याप्रतीते-
रिति । उच्यते - प्राग्भवीयसंस्काराद्विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं तद्व-
ति तत्प्रकारकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यमात्रं स्मृतं वह्निज्ञानादौ सा-
ध्यमानं सर्व्वनाममहिम्नां पक्षधर्मताबलाद्वह्निज्ञानस्य विशेष्यावृ-
त्त्यप्रकारकत्वादौ पर्य्यवस्यति । स्वतः प्रामाण्यनिषेधे प्राथमि-
कप्रामाण्यज्ञानस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वादिति संप्रदायविदः ।
वयन्तु ब्रूमः - प्रथममप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरे-
किणा साध्यम्, तत एव निष्कम्पप्रवृत्तेरुपपत्तेः, तदेव वा सिध्य-
त पक्षधर्म्मताबलेन तद्वति तत्प्रकारकत्वादिकमादाय सिध्यति,
तदनन्तरं अर्थाद्वा सिध्यतीति वक्ष्यते। तथाहि-अयं वह्नित्वेना-

---

[दी] (अयमित्यादि) अयं - धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मि

[ग] धारण्यं, हेत्वभावेपि उक्तरीत्या साध्यसामानाधिकरण्या निश्चयात
इत्यर्थः । इदंत्वरूपधर्मितावच्छेदक विशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छिन्ने
वह्नित्वप्रकारकानुभवे अवह्निवृत्तिप्रकारकत्वाभाव रूपसाध्यसाध-
ने न भ्रमत्वशंकाविरोधिनी भ्रमव्यावृत्तधर्मासिद्धेः । वह्नित्वमात्रेण गुंजा
दिविषयकस्य भ्रमरूपत्वेपि उक्तपक्षतावच्छेदक सहित तादृशसाध्यस्य
तत्र निर्वाहात् । एवं ज्ञाननिष्ठस्येदंत्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे एतदनु
मानादुदीच्यस्य गृहीताप्रामाण्याभावक ज्ञानसमानविषयक ज्ञानस्यप्र-
वर्तकत्वा निर्वाहः, पूर्वज्ञाननिष्ठेदन्त्वघटितस्या प्रामाण्याभावावच्छेदकध-
र्मस्य तत्राग्रहादित्यालोच्य पक्षा थेदंपदं धर्मितावच्छेदकेदन्त्वविशिष्टवि-
शेष्यकार्थकतया व्याचष्टे (धर्मितावच्छेदक इति) धर्मिणीति - सम-

[म]नुभवो वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारको न, अवह्निवृत्तिप्रकार को न, विशेष्यावृत्तिप्रकारको न, वह्नित्वप्रकारकत्वे सति

[दी]णि वह्नित्वप्रकारको नुभवइत्यर्थः । (अ वह्निवृत्तीति)यत्र वह्नित्वं

[ग]म्यर्थो विशेष्यत्वमनुभव इत्यनेनान्वयि । अनुभवपदं प्रत्यक्षपरम् । अयं वह्निरिति ज्ञानस्योपादानप्रत्यक्षविधया वह्न्यानयनप्रवृत्तिजनकत्वं नत्वन्यथा, तथाच प्रत्यक्षान्यतादृशज्ञाने प्रवर्तकत्वघटित प्रथमहेतोरसिद्धिरिति तद्वारणाय प्रत्यक्षत्वनिवेशः । अवह्निवृत्ति प्रकारकत्वाभावे साध्ये पक्षतावच्छेदकाक्रान्ते द्रव्यत्वादिमति वह्नित्वप्रकारकानुभवे बाधः, उदीच्यज्ञाने अप्रामाण्यशंकानिवर्तकावच्छेदक धर्मदर्शननिर्वाहाय अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यपेक्षयांशतो बाधस्यापि दोषत्वमिति साध्ये मात्रपदमन्तर्भावयन् पक्षीभूतज्ञाने रूपाद्यंशे अवह्निमात्र वृत्तिरूपत्वादि प्रकारके साध्यसत्वं निर्वाहयितुं वह्नित्वेन स्वविषयधर्म्यंशं प्रवेशयति (यत्र वह्नित्वमिति) अत्र साध्ये वह्नित्वेन भासमानगुंजाया वह्निमात्रगुंजामात्रवृत्तीदन्त्व प्रकारकं वह्निगुंजयोरिमौ वह्नीइति ज्ञानं लोहितोयं वह्निरिति ज्ञानवत् विशेषणान्तरनिवेशनेन पक्षाद्बहिर्भावनीयम् । हेतोस्तद्घ्याबृत्तिश्चाग्रे स्फुटीभविष्यतिनच प्रथमे वह्निरूपविशेष्यांशे अवह्निमात्रवृत्ति प्रकारकत्वाभावरूपसाध्य सत्वेन द्वितीयेच स्वरूपतो भासमानवह्नित्वादिप्रकारांशे तादृश साध्यसत्वेन न बाधादिप्रसक्तिरिति वाच्यम् ; एवं सति सर्वत्रैव साध्यसत्वेन एतत्साध्यकनिश्चयत्वरूप हेतुघटकभेदविशेषण संशयांशवैयर्थ्यप्रसंगात्, तत्प्रकारकत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वे तदवच्छिन्नभेदस्यैव साध्यताया उपगन्तव्यत्वात् ; अन्यथा - साध्यस्य केवलान्वयितया प्रतियोगिव्यधिकरण साध्याभावाप्रसिद्ध्या तद्घटित व्यतिरेकव्याप्ति रनिर्वाहेण व्यतिरेकिताया अप्यनुपपत्तेः ।

[दी] प्रकारस्तत्र अवह्निमात्रवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः । वह्नित्वभ्रमस्तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि

[ग] यदिच व्यतिरेकव्याप्त्या अभ्रान्तस्य संयोगादि साध्यकद्रव्यत्वादि हेतुकानुमितेः निर्वाहायसाध्यवैयधिकरण्यरूप विशेषणावच्छिन्न साध्याभावव्यापकताया अनुमित्यौपयिकत्वेपि तादृशविशेषणानवच्छिन्न तद्व्यापकताया अपि अनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयते – अतिप्रसंगविरहात; अतएवच गुणत्वाद्यभावे संयोगादिव्यापकताज्ञानात् गुणत्वादिना गुणादौ संयोगाद्यभावसिद्धिरप्युपपद्यते ; हेतुवैयधिकरण्याविशेषित हेत्वभावनिष्ठसाध्याभावव्यापकताया एव परमनुमित्यनुपयोगिता ; तथासति संयोगादिरूप व्यतिरेकिहेतुना प्यभ्रान्तस्य पृथिवीत्वाद्यनुमिति प्रसंगात् । एतदभिप्रायेणैव चानुमानदीधितौ संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयीत्युक्तं ग्रन्थकृतेति – तत्प्रकारकत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वेपि साध्यवैयधिकरण्या विशेषितभ्रमत्वं प्रति हेत्वभावव्यापकताया निर्वाहकतया हेतुविशेषणसार्थक्यसम्भवेन भ्रमत्वाभावस्यैव साध्यत्वमुचितं – तावतैवाप्रामाण्याभावएव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यमिति यथाश्रुतग्रन्थसंगतेरित्युच्यते ; तथापि उक्तसमूहालम्बनादौ अभावरूपसाध्यसत्वेपि प्रतियोगिरूप तदभावस्यापिसत्वाद्धेत्वभावस्यच तत्रासत्वेच व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्घटैवेति हेत्वभावसत्वं तत्रोपपादनीयमिति भागासिद्धिवारणायोक्त समूहालम्बनादेःपक्षबहिर्भाव आवश्यकः । साध्ये यदंशे वह्नित्वं प्रकारइत्यनेन विवरणमपिरूपादौ रूपत्वादिप्रकारके पक्षे साध्याभावसत्वे हेत्वभावस्य तं प्रति व्यापकता नस्यादिति व्यतिरेकव्याप्ति निर्वाहायैवेति – निरुक्तस्य प्रामाण्यस्य पक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्न विशेष्यताकत्व सहितस्य भ्रमव्यावृत्तत्वमुपपादयति – (वह्नित्वभ्रमस्त्विति) (धर्मितावच्छेदकेति) गुणादौ निष्ठेदन्त्वादिरूपेत्यादिः । एवमग्रेपि । " धर्मि

[दी] तत्रावह्निमात्रवृत्ति धर्मिता वच्छेदकत्वप्रकारः । अत्र - मात्रार्थघटका वह्निवृत्तित्वांशस्या नातिप्रयोजनकत्वा

णीति" सप्तम्यर्थौ विशेष्यत्वं भ्रमइत्यनेनान्वयि (तत्रेति) वह्नित्वेन भास माने तादृशधर्मिणीत्यर्थः (अवह्निमात्रवृत्तीति) गुञ्जादौ वह्नित्वादिभ्र मजनकदोषस्य तद्वत्तीदन्त्वग्रहाप्रतिबन्धकत्वादितिभावः । अवह्निमात्रवृ त्तित्वं वह्न्यवृत्तित्वे सत्य वह्निवृत्तित्वं , तत्र अवह्निवृत्तित्वांशस्य निवेशनमफलत्वं , तत्परित्यागे चषष्ठसाध्याविशेष इत्यतआह (अत्रेति) (मात्रार्थेति) मात्रपदघटित अवह्निमात्रवृत्तिपदार्थे त्यर्थः । एतेन मात्रपदे न प्रकारेवह्निवृत्तित्व व्यवच्छेदमात्रबोधनादवह्निवृत्तित्वस्य तदघटकत्वे पिनासंगतिः (अनतिप्रयोजनकत्वादिति) अत्रावृत्तिप्रकारकज्ञान साधारण स्य वह्न्यवृत्तिवृत्तिमत्प्रकारकत्वाभावस्य तज्ज्ञानव्यावृत्तवह्न्यवृत्तिप्रका रकत्वाभावातिरिक्ततयावृत्त्यंशस्यानातिप्रयोजनकत्वं, अवह्न्यंशस्यतु वैय र्थ्यमेव, तच्चसाध्यांशीयमपि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अभा वाप्रसिद्धिसम्पादकमित्यवधेयम् ।

यथाश्रुत चतुर्थसाध्यस्य वह्न्यविशेष्यकत्व घटितस्य व ह्नित्वेन वह्निगुञ्जाविषयकभ्रम साधारण्यं दुर्वारं; नच तथा स त्यपि नक्षतिः वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्य स्यापि- तत्रांशतस्सत्वादिति वाच्यम् , भ्रमसाधारण धर्मासिद्धे रप्रा- माण्यशंकांप्रति व्यावर्तकधर्मदर्शनाविधया विरोधित्वासम्भवेन प्रवृ- त्तावनुपयोगात् । तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तद्भ्रमेप्यंशभेदेन उत्वात्, तज्ज्ञानसत्वेपि भ्रमत्वशंका यद्यपि नापैति , तथापि तत्तद्विशे- ष्यांशे तादृशप्रमात्वस्य तदंशे भ्रमत्वविरोधितया तादृशप्रमात्वग्रह- स्य भ्रमत्वशंका निवर्तनद्वारातद्विषयकप्रवृत्तावुपयोगएव । वह्न्यविशे- ष्यकत्वश्च न वह्निविशेष्यकसमूहालम्बनज्ञाने गुञ्जादिरूप विषयावच्छेदे- नापि वर्तते, वह्निविशेष्यकत्वस्य विशेष्यतया वह्नित्वसामाधिकरण्य-

[म] वह्न्यविशेष्यको न, वह्नित्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नो न, वह्न्यवृत्तिप्रकारकोनवा;

[दी] त्षष्ठं वक्ष्यति (वह्नित्वेति) वह्नित्वप्रकाराव च्छिन्ना वह्निवृत्तिविषयताकोनेत्यर्थः । तेन वह्नित्वप्रकारका वह्नि-वह्निज्ञाननिरासः । (न वह्नित्वेति) अवच्छिन्नत्वं सामानाधिकर ण्यमात्रं ।

[ग] रूपस्यापि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितानभ्युपगमेन व्याप्यवृत्ति त्वात्, अतस्समूहालम्बनभ्रमेऽव्याप्यवृत्ति वह्न्यविशेष्यकत्वाभावो नैकमं शमादायापि भ्रमत्वविरोधीति नतज्ज्ञानंस्वविषयेऽव्यवसायेकुत्राप्यंशे भ्रम त्वशंकान्निवर्त्तयितुमीष्टे; वह्नित्वादिमति वह्नित्वप्रकारकत्वश्चाव्याप्यवृत्ति, वह्निघटावित्यादि ज्ञानं वह्न्यंशेवह्नित्वप्रकारकं नघटाद्यंशे इत्यबाधित व्यवहारात् ; अतस्तद्वतितत्प्रकारकत्वं तदभाववति तत्प्रकारक समूहालम्बन बुद्धावंशभेदेनैव वर्त्तत इति तस्य तद्व्यावर्त्तकत्वमित्या-लोच्य नञ्व्यत्यासेन चतुर्थसाध्यंव्याचष्टे (वह्नित्वेतीति) वह्निघटावित्या-दिप्रमासंग्रहाय तज्ज्ञानविशेषण वह्नित्वप्रकारकत्वमुपेक्ष्य वह्नित्वप्र-कारावच्छिन्नत्वं विषयताविशेषणं दत्तं, तच्चवह्नित्वनिष्ठप्रकारतानि रूपकत्वं ।

पञ्चमसाध्ये वह्नित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वं तादृशधर्मप्रका रकत्वरूपं तत्प्रकारकविषयतारूपंवा यदि विवक्ष्यते तदा वह्निघटा-वित्यादिसमूहालम्बन प्रमाया असंग्रहः, यदिच तादृशधर्मप्रकारक व ह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वं तत्तदा यत्र वह्नित्वं प्रकारस्तत्रवह्न्यवृत्ति-प्रकारकत्वरूप षष्ठसाध्यीय निरुक्तार्थाभेदः, वैयधिकरण्यस्य तदन-धिकरणवृत्तित्वरूपत्वेवह्निर्द्रव्यमिति प्रमाया असंग्रहेण तदधिकरणावृत्ति-त्वरूप वैय्यधिकरण्यस्यैव प्रवेश्यत्वात्, अतोऽन्यथा तद्व्याख्यातुमुपक्रम-ते (नवह्नित्वेतीति) (सामानाधिकरण्यमात्रमिति) यावत्तदधिकरणवृत्तित्व-

[म] दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वेसति वह्नित्वप्रकारक

[दी] तथाच वह्नचवृत्तिधर्मसमानाधिकरण वह्नित्वप्रकारक विषगताको नेत्यर्थः । (दाहसमर्थेति) तादृशप्रयत्नोपधानमसार्व त्रिकं दुर्ज्ञेयश्च अगृहीतयत्नज्ञानकार्यकारणभावैः, एवं स्वरूप योग्यत्वमपि तत्वेन, गुरुतरं चेत्यतः तदुपेक्ष्य सुज्ञेयं लघुतरं

[ग] रूपव्यापकता शालिनि तदवच्छिन्नेतिव्यवहारात् प्रकृतेच याव त्वांशान्तर्भाव वैय्यर्थ्या त्तदंशव्यवच्छेदार्थक म्मात्रपदम्, अवच्छिन्नपद-मवच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकाविषयता कपरमित्याशयेन : समुदितार्थमाह (तथाचेति)प्रथमहेतावनुशयबीजन्दर्शयति (तादृशप्रयत्नेति) दाहसमर्थगो चरप्रयत्नेत्यर्थः । उपधानं-उपधायकत्वं । असार्वत्रिकं - पुरोवृत्तिविशेष्य-क वह्नित्वप्रकारकानुभवत्वरूपपक्षतावच्छेदकाव्यापकमित्यर्थः । तथाच भागासिद्ध्या तदवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरनिर्वाहात् नोदीच्यव्यवसाये प्रामाण्यशंका निवृत्तिरितिभावः । (दुर्ज्ञेयश्चेति)उक्तपक्षइत्यादिः । उक्तफलो पधायकतायाः स्वरूपयोग्यताघटितत्वाद्दाहसमर्थाविशेष्यकज्ञाने तादृश प्रयत्नस्वरूपयोग्यताग्रहानिर्वाहकः ; समानविषयकत्वेन ज्ञानयत्नयोः का र्यकारणभावग्रह स्तत्र, तादृशप्रयत्नफलोपधायकत्व ग्रहेपेक्षितइतिभावः । तथाचतयोः कार्यकारणभावमगृहीतवतां प्रामाण्यानुमित्यसम्भवेन प्र-वृत्त्यनिर्वाहइत्याशया तयोः कार्यकारणभावग्रहेपि फलोत्पत्ति पूर्वं-तदुपधायकत्वं दुर्निश्चयमित्यपि द्रष्टव्यं । स्वरूपयोग्यतामात्रस्य हेतुघट कत्वन्दूषयति (स्वरूपयोग्यत्वमपीति) तत्वेन - तादृशप्रयत्न स्वरूपयोग्यतात्वेन । उक्तपक्षे " दुर्ज्ञेय मगृहीतज्ञानप्रयत्नकार्यकार णभावै " रित्यनुषंगेणान्वयः । तादृशकार्यकारणभावग्रहं विनापि-जनकतावच्छेदक तत्तद्विषयकज्ञानत्वरूपायाः स्वरूपयोग्यतायास्तादृशज्ञा नत्वत्वादिना ज्ञानसम्भवात्तत्वेनेत्युक्तम् (गुरुतरमिति) अग्रिमहे तुप्रविष्टदाहसमर्थविशेष्यकत्वापेक्षयेत्यादिः । अत्रापि तत्वेनेत्यनुषज्यते ।

[म] निश्चयत्वात्, दाहसमर्थविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकानिश्चयत्वाद्वा । यन्नैवं तन्नैवं यथा वह्न्यप्रमा ।

[दी] चाह (दाहसमर्थेति) प्रथमेसाध्ये दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वमर्थः । अवच्छेदकत्वश्चान्यूनवृत्तित्वं । दाहसमर्थमात्र वह्नित्वप्रकारकत्वन्तु फलितार्थः ।

[ग] प्रथमे - वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वावाच्छिन्न भेदे तदभावरूपेवा । साध्ये-साधनीये । प्रयुज्यमानस्य प्रकारकत्वान्तस्य हेतुघटकस्येति शेषः । अर्थइत्यग्रिमेणान्वयः । अत्रावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्ध विशेषस्तदा दाहसमर्थवह्न्यंशे अवह्न्यंशेच वह्नित्वप्रकारकज्ञाने वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वरूप साध्याभाववति हेतुसत्वेन व्यभिचारइत्यत आह (अवच्छेदकत्वंचेति) अन्यूनवृत्तित्वं - व्यापकत्वं । तथाच स्वनिष्ठवह्नित्वप्रकारकत्व व्यापकदाहसमर्थविशेष्यकत्वं समुदायार्थः । अत्रच व्याप्यता तादात्म्येन, व्यापकतावच्छिन्नत्वेन; व्याप्यताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन , व्यापकता· तादात्म्येनेति वा । वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानीय वह्नित्वप्रकारकत्वं- तादात्म्येना वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वेसम्बद्धं, तत्र· दाहसमर्थविशेष्यकत्वं नावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन; एवन्तादृशवह्नित्वप्रकार- कत्वं अवच्छेदकंतया अवह्निविशेष्यकत्वे संबद्धं तत्र दाहसमर्थ विशेष्यकत्वं न तादात्म्येन; अतो दाहसमर्थविशेष्यकत्वे नतज्ज्ञानीयवह्नित्वप्र· कारकत्वस्य दर्शितव्यापकत्वमिति तज्ज्ञानव्युदासः । लाघवमनुसृत्य- पर्यवसितार्थमाह (दाहसमर्थेति) दाहसमर्थेतर विशेष्यकत्वानवच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्व वदन्यत्वमित्यर्थः, ननु दाहसमर्थेतर विशे· ष्यकत्वानवच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वं; वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानीय वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वस्य तदितरविशेष्यकत्वा-

[दी] तेन वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वज्ञानमात्रे न व्यभिचारः ।

[ग.] नवच्छिन्नतया तज्ज्ञानाव्यावृत्तेः । तेन- मात्रपदोपादानेन (ज्ञानमात्र- इति) मात्रपदं कृत्स्नार्थं, तथाच मात्रपदानुपादाने सर्वत्रैव तादृशज्ञाने व्यभिचारःस्यादिति भावः ।

तत्र वह्न्यंशे अव्याप्यवृत्तितया उक्तभ्रमत्वाभावरूपसाध्यसत्वेपि तत्साधारण भ्रमत्वव्यापकत्वं प्रतियोगिव्यधिकरण हेत्वभावस्थ दुर्घटमेव, अवह्निमात्रविशेष्यक वह्नित्वभ्रमेपि प्रकारीभवद्वह्नि- त्वांशे वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेन भ्रमत्वाभावस्य केवलान्वयितया, ता- दृशसाध्यव्यधिकरणाभ्रमत्वरूप तदभाववत्वस्या प्रसिद्ध्यातादृशविशे- षणानवच्छिन्नभ्रमत्वव्यापकताया एवगमकतया स्वीकरणीयत्वात् ।

नच तत्प्रकारकत्वस्येव तत्प्रकारकत्वाभावस्यापि विशेष्यरूपविषय एवावच्छेदको नतु प्रकारोपीतिवाच्यम् ; प्रतियोग्यनवच्छेदकस्यावच्छे द्याधिकरणसंबन्धिनः अव्याप्यवृत्त्यभावावच्छेदकत्वनियमात्, विशेष्यस्ये वप्रकारस्यापि विषयतारूपज्ञानसंबन्धाविशेषात् ।

नच यादृशसंबन्धेनावच्छेद्याधिकरणसंबन्धिनः प्रतियोग्यवच्छे- दकत्वं तादृशसंबन्धेन तत्संबन्धिन एवाभावावच्छेदकत्वं, ज्ञाने अविषयार्थावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वाभावाननुभवात् , विशेष्यप्र- कारयोश्च विषयतानैकजातीयेति विशेष्यावच्छेदेनैव ज्ञानेभ्रम- त्वाभाव इतिवाच्यम् ; विशेष्यताप्रकारतयो विषयतात्वेनैव सम्ब- न्धतया सम्बन्धतावच्छेदक रूपस्याविलक्षणतया विशेष्यप्रकारयो- र्ज्ञानसम्बन्धस्यैकजातीयत्वात् ।

नच विशेष्यावच्छिन्नत्वविशिष्टो भ्रमत्वाभावएव साध्यः, तद्वैय धिकरण्यविशिष्ट स्वदभावोऽ वह्निमात्रविशेष्यक वह्नित्वभ्रमे वर्तते - तत्रच न हेतुरिति प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्न साध्याभावव्याप- कतैव हेत्वभावस्य घटतइति वाच्यम् ; विशिष्टभ्रमत्वाभावस्य यो- भावस्तस्य प्रतियोग्यनात्मकतया भ्रमत्वव्यापकताग्रहस्यानुपयोगप्रसं- गात् , साध्यज्ञानस्यापेक्षणीयतापातात् ।

[दी] निश्चयत्वञ्च नोपादेयम् । द्वितीयेच निश्चयत्वमात्रं हेतुः । तच्चैकत्र वस्तुतो विरुद्धोभयावगाहि-भिन्नत्वं। तेन लोहितो वह्निरित्यादिभ्रमे न व्यभिचारः।

[ग] तस्मादुक्तरीत्यैव व्यभिचारवारणं सम्भवतीति दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकसंशयस्यापि वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभाव रूपसाध्यवत्त्वान्निश्चयत्व निवेशनमफलमित्यालोच्य तदेवात्र साध्ये परित्यजति (निश्चयत्वमिति) लोहितो वह्निरित्यादिभ्रमे वह्नित्वेन-भासमान वह्न्यंशे वह्न्यवृत्तिलौहित्यादिप्रकारकतया द्वितीयसाध्यशून्ये विरोधभानघटित संशयत्वशून्यत्व रूपनिश्चयत्वस्य व्यभिचारिता वास्तवविरुद्धत्वघटित निश्चयत्वं प्रकृते निवेशयति (तच्चेति) एकत्र - एकधर्मिणि । एतन्निवेशश्च इमौ वह्निघटावित्यादिसमूहालंबने भागासिद्धिवारणाय।

नचायं लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानस्येव तादृशसमूहालम्बनस्यापि पक्षबहिर्भावेनैव सामञ्जस्यमिति किमेकधर्मिकत्व निवेशनेनेति-वाच्यम्, इदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकताया द्वितीयसाध्यकानुमाने स्वीकरणीयतया तत्रायं लोहितो वह्नि रिति बुद्धेः पक्षबहिर्भावात्, उक्तसमूहालम्बनवारणाय पक्षे विशेषणान्तरप्रवेशानौचित्यात् उपादानप्रत्यक्षविधया प्रवर्तके वह्नित्वज्ञाने वह्नित्वविरुद्धरूपत्वादेरवश्यं प्रकारत्वात् पक्षदुर्भिक्षपरिहाराय एक धर्मिकत्वस्य हेतुभूतभेदप्रतियोगिनि अवश्यंनिवेशनीयत्वाच्च।

नचैवमयं लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानस्य पक्षबहिर्भावायेदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशोपि न सम्भवति, प्रवर्त्तकोयं वह्निरित्याद्विप्रत्यक्षे इदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वभिन्नरूपादेरपि प्रकारतया पक्षदुर्भिक्षप्रसंगादिति वाच्यम; दाहसमर्थावृत्तिप्र-

[दी] एवमेव षष्ठेपि । तृतीये दाहसमर्थमात्रविशेष्यक वह्नित्वप्रकार कनिश्चयत्वमर्थः । तेन वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्निस्मरणे अवह्नित्वमात्रे णवह्निमात्रस्मरणे-

---

[ग] कारताया एव व्यवच्छेद्यत्वात् (एवमेवेति)निरुक्तनिश्चयत्वमात्रस्य हेतुत्वमित्यर्थः । तृतीय साध्ये विशेष्यावृत्तित्वं विशेष्यनिष्ठाभाव-प्रतियोगित्वं , तेनाभावादिरूप विशेष्येप्रकारतावच्छेदक समवाय सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि अभावरूपसाध्यस्य अभावादिविशेष्यक समवायसम्बन्धावगाहि भ्रमव्यावृत्तत्वनिर्वाहः । स्वनिरूपकविशेष्यनि-ष्ठाभाव प्रतियोगिनिष्ठा या प्रकारता तन्निरूपकोनेति - समुदितसा-ध्यार्थः । एतादृशसाध्ये मूलोपात्तसकलविशेषणानामेव सार्थक्यमिति दर्शयति - (तृतीयइति) मात्रपदव्यावृत्तिमाह (वह्नित्वमात्रेण वह्न्य वह्निस्मरणइति) न व्यभिचारइत्यग्रिमेणान्वयः । अवह्नौ वह्नित्वव त्सद्धरि वह्नित्वविरुद्धताया अपि प्रकारत्वे वास्तवविरोधघटित निश्च यत्वाभावादेव नव्यभिचारइति " वह्नित्वमात्रेणे " ति मात्रपदं । ता-दृक्षप्रत्यक्षे ऽवह्निवृत्तिताभाने बाधकाभावात् स्मरणपर्यंतानुधावनं, त त्रतत्तांशस्यदोषसंभवात् । दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वं दाहासमर्थाविशे ष्यकत्वं । पक्षीभूतज्ञानस्यापि दाहासमर्थ वह्नित्वादिविषयत्वा द्विशेष्यता-निवेशः । वह्निघटावित्यादिसमूहालंबनं स्वयमेवपक्षाद्बहिर्भावनीयं । वह्नि-त्वप्रकारेण दाहासमर्थविशेष्यकान्यत्वं निवेश्यहेतो स्तादृशधीसाधारण्य-संपादनमसत ; तथासति वह्नित्वेन वह्निमात्रं पटत्वादिमात्रेण च पटादिक-मवगाहमानेस्मरणे विशेष्यावृत्तिघटत्वादिप्रकारकतया साध्यशून्येव्यभि चारप्रसंगात् । वह्नित्वप्रकारकत्व विशेषणव्यावृत्तिमाह (अवह्नित्वमा त्रेण वह्निमात्रस्मरणइति)अस्यापि नव्यभिचार इत्यनेन सम्बन्धः । अत्रविशेष्यावृत्तेरवह्नित्वस्य प्रकारतया साध्यासत्वं, वह्निवृत्तितयाभा नेतस्यावह्नित्वरूप प्रकाराविरुद्धतया निश्चयत्वदळेन व्यावृत्तिरिति प्रथममात्रपदम् । अवह्नित्वेना वह्नेरपि भानेदाहसमर्थमात्र विशेष्य

[दी] लोहितोवह्निरिति स्मरणेच नव्यभिचारः । विशेष्यावृत्ति वह्नित्वन्यूनवृत्त्यप्रकारकत्वेन विशेषणात् न तार्णे वह्नौ अतार्णत्ववह्नित्वो भयमात्रप्रकारके स्मरणे व्यभिचारः, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वा न्नवैयर्थ्यं । अत्र वह्निमात्रविशेष्यका नुभवः पक्षः ।

[ग] कत्वदळेन तद्व्यावृत्तिरिति द्वितीयमात्रपदम् । स्मरणानुधावन प्रयोजनंपूर्ववत् । ईदृशस्मरणस्या वह्नित्वघटकतया वह्नित्वप्रकारकत्वेपि मुख्यविशेष्यांशे तत्प्रकारकत्व विवक्षयाव्युदासः । निश्चयत्वस्यव्यावृत्तिमाह (लोहितोवह्निरितीति) अत्र विशेष्यावृत्तिलौहित्यप्रकारकतया साध्यासत्वम् ।

नन्वेवमपि तार्णत्व वह्नित्वरूपा विरुद्धोभयमात्र प्रकारेणातार्णव ह्निविषयकस्मरणे विशेष्यावृत्तितार्णत्व प्रकारकतया साध्यशून्येहेतुघटकोक्तसकलविशेषणवतिव्यभिचारोदुर्वार एवेति अतोविशेषणान्तरपूरणेन तन्निराकरोति (विशेष्यावृत्तीति) विशेष्यावृत्ति यद्वह्नित्वन्यूनवृत्ति तत्प्रकारका न्यत्वेनेत्यर्थः । तादृशतार्णत्वप्रकारकतया उक्त ज्ञाननिरासः । पक्षीकृतज्ञानस्य वह्नित्वन्यूनवृत्तीदन्त्वप्रकारकतया तत्संग्रहाय " वृत्तीति "। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्व निवेशेसाध्याविशेषो हेतुविशेषणान्तर वैयर्थ्यंचेत्यतो विशेष्यदळम् । व्यभिचारावारकतया विशेष्यदळवैय्यर्थ्यप्रसंगं निराकरोति (अखण्डेति) अखण्डाभावस्य-विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभावस्य । अतिरिक्तत्वात् -विशेष्यावृत्तिसामान्यप्रकारकत्वाभाव भिन्नत्वात् । अत्रवह्नित्वन्यून वृत्तित्वस्थाने वह्निवृत्तित्वमात्र निवेशेपि साध्याविशेषपरिहारोनिर्वहति, किन्तु प्रथमहेतुविशेषणवैयर्थ्यंभवेत् , वह्नित्वेन वह्नयैवह्निस्मरणस्य विशेष्यावृत्तिव ह्निवृत्ति वह्नित्वप्रकारकतया तेनैव विशेषणेनवारणसम्भवात् । एवं पक्षीभूतवह्नित्वज्ञाने अनुमानात्पूर्वं तस्य विशेष्यावृत्तित्वसन्देहेन साध्यस्येव हेतुघटकै तद्विशेषणस्यापि निश्चयासम्भवइति ..वह्नि त्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशितं । समूहालम्बनेभागासिद्धिं निरस्यति (अत्रेति)

[दी] यद्वा यत्र वह्नित्वप्रकारकस्तत्र न विशेष्यावृत्तिप्रकार कइति साध्यार्थः, हेत्वर्थश्चात्र दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वेसति निश्चयत्वं; धर्म्यन्तरे धर्मान्तरभ्रमस्यापि वह्निप्रमायाः पक्षत्वेच दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वेसति दाहसमर्थविरुद्धोभयप्रकारकादन्यत्वं वक्तव्यं, अखण्डाभावेच न वैयर्थ्यं ।

[ग] दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने सत्वेन तद्विवक्षया तस्यापि पक्षान्तर्भावं चिकीर्षुः तद्विवक्षणेंशे प्रसक्तस्य- वह्नित्वेन वह्नि घटत्वमात्रेण पटमवगाहमाने स्मरणे उक्तव्यभिचारस्य वार णाय साध्यमन्यथा व्याख्यायतस्य तादृशस्मरणसाधारण्य मुपपादयति (यद्वायत्रेति) वह्नित्वेनस्वविषयीभूतं यत्तदंशे तदवृत्तिप्रकारकोनेत्य र्थः । उक्तस्मरणे पटांशेतदवृत्तिप्रकारकत्वसत्वेपि पटस्यवह्नित्वेन तद्विषयतया विशिष्टाभावरूप साध्यनिर्वाहः (दाहेति) वह्नित्वमात्रे- णवह्न्यवह्निस्मरण वारणायैव सत्यन्तं । तदर्थश्च दाहसमर्थेतरांशे व ह्नित्वाप्रकारकत्वं । तत्प्रकारकत्वंच पृथङ्नानिवेशनीयं, तदप्रकारकभ्र- मेविशिष्टाभावरूपसाध्यसत्वेन व्यभिचारानवकाशात् । निश्चयत्वव्यावृ- त्तिरपि पूर्वस्थलएव । घटत्वेन पटावगाहिन्यां अयं वह्निरिति वह्नित्वप्र- मायां घटत्वपटनिष्ठेदन्त्वरूप विरुद्धद्वयमेकत्रावगाहमानायां निश्चय- त्वासत्वेनभागा सिद्धिप्रसंग स्तस्यपक्षबहिर्भावेन निरसनीयः । नि- श्चयत्वं मन्यथा व्याख्यायहेतो स्तत्साधरण्योपपादनसंभवेतस्यपक्ष- बहिर्भावोनुचितइत्याशयेनाह (धर्म्यंतरइति) ननूक्तप्रमायां भागा- सिद्धिवारणायोपात्तं निश्चयत्वघटकविरुद्धोभय प्रकारकत्व विशेषणं दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वरूपं व्यभिचारावारकतया व्यर्थमेवे त्याशंकान्निरस्यति (अखण्डाभावेचेति) विरुद्धोभय प्रकारकत्वाव च्छिन्नभेदातिरिक्त दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्न तदुभयप्रकारकत्वा वच्छिन्न भेदरूपाभावेचेत्यर्थः । परंपरया विशेषणस्यावच्छिन्नत्वस्येति शेष. (नवैयर्थ्यमिति) अन्यथा पूर्वकल्पेप्येकधर्मिकत्व विशेषणस्य

[म] तत्र बाधानन्तरं स्मृत्युपनीते भ्रमे वह्नित्वाभाववति वह्नित्वेन भ्रम ज्ञानं वृत्तमित्यप्रामाण्यं मनसैव परिच्छिद्यते मानान्तरेण वेति सर्वसिद्धम् । एवं वह्न्यप्रमायां वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वादिसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावयोर्व्याप्तिग्रहे ऽ प्रामाण्य-व्यापकहेत्वभावाभावरूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावरूपं साध्यं सिद्ध्यति। यद्व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तदभाव एव हेतुनासाध्यते । यत्र त्वभावस्य व्यापकता हेत्वभावस्य ज्ञायते तत्र साध्यप्रसिद्धिरंगं, तांविना तद्ज्ञानात् ।

[दी] चतुर्थपंचमयोः प्रथमवत् (यद्व्यापकतयेत्यादि) तत्वं व्यतिरेकिणिवक्ष्यामः ।

[ग] तथात्वं स्यादितिशेषः । (चतुर्थपंचमयोरिति) वह्नित्व प्रकारकत्वावच्छिन्ना वह्निवृत्तिविषयताकत्वाभाव वह्न्यवृत्तिधर्म समानाधिकरण वह्नित्वप्रकारक विषयताकत्वाभाव रूपसाध्ययोरित्यर्थः । प्रथमवत्-प्रथमसाध्यस्येव ।हेतुरितिशेषः । प्रथमसाध्यस्य वह्नित्वाभाववन्निष्ठवह्नित्वप्रकारक विषयताकत्वाभाव पर्यवसितस्य तादृशसाध्यद्वयनियमः, चतुर्थसाध्येवह्नित्वाभावस्थाने वह्निभेदरूपावह्नित्वस्य, पंचमेच तत्स्थानेवह्न्यवृत्तिधर्मस्य तत्समयनियतस्य प्रवेशात् । तथाचैकस्यैव तात्रितयगमकतापिसंभवतीतिभावः । ननुयद्व्यापकतया हेत्वभावोगृह्यते तद्भावस्तद्धेतुनाचेत् सिद्ध्यति तदा पृथिवीत्वव्यापकसंयोगादेरभावेन हेतुना घटादौ पृथिवीत्वाद्यभावसिद्धिप्रसंगः, वह्नित्वादिना धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकस्य . वह्न्यादेर्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपहेतोः पर्वतादौ, धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य , वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपहेतोः ह्रदादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्न धूमाद्यभावस्य कथंनसिद्धिः, कथंवासुखत्वेनदुःखाभावविषयकभ्रमरूपोयत्र मुक्त्यभावे तद्व्यापकताग्रहस्तत्र मुक्तिरूपहेतुना सुखाभावसिद्धिरित्यतआह (तत्वंव्यतिरेकिणि वक्ष्यामइति) हेत्वभावस्य . प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यवच्छिन्नस्यैव व्यापकत्वं

[म] यत्र तु भावव्यापकता हेत्वभावस्य तत्र न तदङ्गं, तेन विनापि व्यतिरेकव्याप्तिर्ग्रहात् । अतएवेतरव्यापकता आकाशत्वाभावस्य गृह्यतेत्याकाशत्वेनाप्रसिद्ध एवेतरान्यान्योभावः सिद्ध्यति। विशेषणज्ञानं विना कथं प्रामाण्यविशिष्टानुमितिरिति चेत ? प्रथमं न कथंचित् । ज्ञाने प्रामाण्यमित्यनुमित्यनन्तरम् तेनैव हेतुना तत्रैव प्रामाण्यविशिष्टानुमितिः, अभावविशेष्यकप्रतीत्यनन्तर मभाववद्भूतलमिति ज्ञानवत्।

[दी] (अतएवेत्यादि) एकव्यक्तिपक्षके पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धेरसम्भवादिति भावः। (ज्ञाने प्रामाण्यमित्यादि) विशेषं पक्षतायां वक्ष्यामः।

[ग] व्याप्याभावसिद्ध्यौपयिकं, संयोगाद्यभावाभावस्य संयोगादेश्च न प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवः, अतो न संयोगाभावेन पृथिवीत्वाद्यभावसिद्धिः; संयोगाद्यभावस्यच व्यतिरेकितया न विभागाद्यभावसाध्यसाधकतापि। हेत्वभावस्य हेत्वभावत्वेन हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण च व्यापकतैव व्याप्याभावसिद्धि प्रयोजिका, व्यापकाभावाद्धेतोर्व्याप्यता येन रूपेण तदवच्छिन्नीयत्वेना भावसिद्धिरिति व्यतिरेकिग्रन्थे वक्ष्यामइत्यर्थः। मूले (अतएवेति) हेत्वभावव्यापकताग्रहादप्रसिद्धस्याप्यभावस्य सिद्ध्युपगमादेवेत्यर्थः । पृथिव्यादीतरभेदानुमानस्थले पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या नुमितिनिर्वाहेण उपष्टम्भनिर्वाहकं तादृशानुमानादाकाशे इतरभेदसाध्यकमूलोपदर्शितानुमानस्यैव व्यक्तिपक्षकत्वरूप विशेषं दर्शयन्नुपष्टंभं संगमयति दीधितौ (एकव्यक्तिपक्षकइति) ननु ज्ञाने प्रामाण्यमिति साध्यविशेष्यकानुमित्यनन्तरं - विशेषणज्ञानसत्वेन साध्यविशिष्टानुमिते मूलकृतोपगमो नसंगच्छते, प्रथमानुमितेस्सिद्धित्वेन पक्षतावैकल्यादित्यत आह (विशेषं पक्षतायामिति) समानाकारकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकतया पक्षविशेष्यकानुमितौ-

[म] एवञ्चेदं वह्नित्वप्रकारकज्ञानं तद्वति तदभाववति वेति संश- यानन्तरं तदभाववति तत्प्रकारकत्वव्यतिरेकः सिध्यन् तद्वति त त्प्रकारकतामादाय सिद्ध्यति, तृतीयप्रकाराभावेन तेनविना साध्य स्योपसंहर्तुमशक्यत्वात , ज्ञाननित्यत्ववत् ।

[दी] नन्विदं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं न वह्नित्वाभाव वति वह्नित्वप्रकारकमित्यनुमिते वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वमवि षयीकृत्यापि सम्भवान्न पक्षधर्मताबलम् । प्रथमं बोधस्यानवता रात् ।

[ग] साध्यविशेष्यकसिद्धेः न प्रतिबन्धकत्वमिति पक्षताग्रन्थे वक्ष्यामइ- त्यर्थः । अभावरूपप्रामाण्यसाध्यकानुमितौ पक्षधर्मताबलात् भावरूप प्रा माण्यभानपक्षेनुशयबीजं प्रदर्शयद्धेत्यादिविकल्प मवतारयति " नन्वि " त्या- दिना '। 'अविषयीकृत्ये"त्यस्य तत्वेनेत्यादिः (पक्षधर्मताबलमिति)वह्नित्वव ति वह्नित्वप्रकारकत्वस्य तत्वेन भानप्रयोजकमितिशेषः । पक्षधर्मताबलेन हि गृहीतहेतुव्यापकतावच्छेदकसामान्यरूपाक्रान्तः हेत्वभावव्याप्यता वच्छेदकतया गृहीतधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपाक्रान्तोवापक्षीय विशेषो- भासते, भानंचसामान्यरूपेण विशेषरूपेणवा, प्रकृतेच तद्वति तत्प्रका रकत्वं न तादृशरूपाक्रान्तमितिभावः । ननु साध्यस्य यथा एकवि शेषबाधबलादपरविशेषस्य भानन्तथापक्षतावच्छेदकस्यापीति वह्नित्वा- भाववति वह्नित्वप्रकारकत्वस्य बाधबलाद्वह्नित्वप्रकारकत्वेन पक्षताव- च्छेदककोटिप्रविष्टस्य वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वस्य तत्त्वेन भानं भवेदित्यतआह(प्रथममिति) अनुमितेरेवबाधरूपत्वादितिभावः । नन्वि तरबाधसामग्र्यपि इतरभानविरोधितया इतरबाधतुल्यैव, वस्तुतो य- था विशेषान्तराभावविशिष्टेपक्षेसामान्यभानसामग्री अपरविशेषभान- प्रयोजिका तथा सामान्यधर्मविशिष्टे विशेषणान्तरविरहभानसामग्र्यप्य परविशेषभान प्रयोजिकापियतः वह्निमान् पर्वतोमहानसीय वह्न्यभाववानि-

[दी] विशिष्यविशेषान्तरस्यानुपस्थितेश्चन तादृप्येण सिद्धिः । नह्य ज्ञातसुरभिगन्धस्या सुरभिगन्धबाधे जायमाना गन्धानुमिति र्जा त्वपि सुरभित्वेन गन्धं विषयीकरोति ।

[ग] त्यनुमितौ महानसीयान्य वह्नेरपि भानात्, तदुत्तरमपिपर्वतोमहानसीये तरवह्निमान्नवेति संशयानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात । अतएव द्रव्यस-मवेतं द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतमित्यनुमानेनित्यद्रव्यसमवेतत्वपर्यवसा नं सकलतान्त्रिकसिद्धं; वह्निमान् पर्वतोमहानसीयवह्न्यभाववानित्यनुमि-तिसामग्र्या महानसीयेतर वह्निभासकत्वे वह्निमान्पर्वतोमहानासीयेतर-वह्निव्याप्योयो वह्निसहितमहानसीयवह्न्यभावव्याप्य स्तद्वानित्येतादृश-परामर्शस्य महानसीयेतरवह्न्यनुमितिंप्रतिहेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवं । नच तदकल्पनेपि महानसीय वह्निबाधकपरामर्शस्य महानसीयेतर वह्न्य-नुमितित्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वान्तर कल्पनेन साम्यमिति वाच्यम् । तादृश कारणत्वान्तराकल्पनेपि सिद्ध्यभावादिबलात्तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ महानसीयेतरवह्निभानसम्भवादित्यालोच्य दूषणान्तरमाह (विशिष्य वि-शेषान्तरस्येति) वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपविशेषस्य तत्त्वेनानुपस्थि तेरित्यर्थः । नन्वनुपस्थितमपि पक्षताधर्मताबलेन भासतएव; नचविशे-षण ज्ञानाभावेनानुपस्थितस्य प्रकारतयाभानासम्भव इति वाच्यम्, विशिष्टानुपस्थितावपि तद्घटकसकलपदार्थाना मुपस्थिततया-विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या विशिष्टस्य प्रकारत्वसंभवात । अभावरूपस्येव भावरूप प्रामाण्यस्यापि प्रथमं विशेष्यतयैव-भानोपगमसम्भवाच्चेत्यतआह (नहीति) (अज्ञातसुरभिगन्ध-स्येति) सुरभित्वेन गन्धत्वविशिष्टगोचरज्ञानरहितस्य पुंस इत्यर्थः । (असुरभि गन्धबाधइति) पक्षे सुरभिगन्धव्यावृत्त जाति विशेषवद्गन्धत्वेन गन्धस्याभावग्रहे जायमाना गन्धत्वावच्छिन्न साध्य कानुमितिरित्यर्थः (सुरभित्वेनेति) स्वतन्त्रोपस्थितेनापीत्यादिः । तद-ज्ञाने विशेषणज्ञानाभावेन तत्प्रकारकानुमिते रसम्भवात । गन्धं-गन्धत्वविशिष्टं । व्यापकतावच्छेदक रूपभानस्यावश्यकतया केवल

[म] यद्वा इदं वह्नित्वप्रकारकज्ञानं वह्नित्ववद्विषयकं
न न

[दी] कुर्यात्तु कदाचिदसुरभिभिन्नत्वेनेत्यत आह (यद्वेति)

[ग] सुरभित्वेनानुमिते रयोगात । तदानींच वह्निसामान्यं व्याप्यवत्ताज्ञानात महानसीय वह्निबाधदशायां स्वतन्त्रोपस्थित चत्वरीयत्वेन वह्न्यनुमितेरिव सुरभित्वेन गन्धानुमिते रुत्पादोनुभवविरुद्धः । वस्तुतो महानसीय वह्निबाधबलाच्चत्वरीयवह्नित्वा वच्छिन्नस्योपस्थितस्यापि चत्वरीयमहानसीयान्य वह्निज्ञानदशाया मनुमिति र्यथात्यन्तानुभवविरुद्धा तथा सुरभिगन्धस्योक्तरूपेण बाधबलादतिरिक्त गन्धसम्भावनादि दशायां सुरभिगन्धत्वावच्छिन्न स्योपस्थितस्यापि पक्षेनिश्चयोऽनुभवविरुद्धः, तदनन्तरं तत्र सुरभिगन्धसंशयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात . अतः सुरभिभिन्नत्वेन गन्धबाधसहितएव गन्धसामान्य व्याप्यवत्तापरामर्शः सुरभिगन्धत्वेन गन्धभासकः, एवंच तुल्यन्यायतया वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वेन वह्नित्वप्रकारकत्वबाधएव वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावाच्छिन्नत्वेन वह्नित्वप्रकारकत्वभासकः , नतु वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन तत्प्रकारकत्वबाध स्तत्सामग्रीवा , ततो वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वा नवच्छिन्नत्वेनैव तत्प्रकारकत्व भानसम्भवादिति .हृदयम् । (कदाचिदिति) व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकानुमितिं • रिति नियमानुपगमइत्यर्थः (असुरभिभिन्नत्वेनेति) तद्विशेषणविशेषित सामान्यधर्मावच्छिन्न बाधस्य तद्विशेषणवद्भेदतदत्यन्ताभावान्यतर विशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्न भासकत्वादिति भावः ।

इदन्तु तत्वं, विशेष्यभासकसामग्रीतो विशेष्यवत्तया निश्चिते • पक्षे विशिष्टाभावभासक सामग्रीतश्च विपरीतं विशिष्टं सिद्ध्यति । विपरीतंच विशिष्टं विशेष्यवति यस्य धर्मिणो-

[दी] इदं-दाहसमर्थमात्रविशेष्यकं वह्नित्वप्रकारकंज्ञानं वह्निविशेष्यकं, तेन न तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया सिद्धसाधनाद्यवसरः।

[ग] यादृशविशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तद्धर्मिविशेषणतापन्न तादृश विशेषण विपरीतघटितं। विपरीतंच तदभावतद्भेदान्यतरत्। एवंच धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्ट वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वाभावो-विशेष्ये वह्नित्वाभावरूप विशेषणविरहप्रयुक्त इति विशेष्य विशेषणतापन्नेन वह्नित्वाभाव विपरीतेन वह्नित्वेनघटितस्य-विशिष्टस्य वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वरूपस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव। अतएवचा रक्तदण्ड विशिष्ट पुरुष-बाधदशायां दण्डविशिष्टपुरुषानुमिति ररक्तदण्डवदन्यदण्डवत्त्वेनेव रक्तत्वविशिष्ट दण्डवत्त्वेनापि पुरुषमवगाहतइति। वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वघटित हेतुर्वह्निघटावित्यादि समूहालम्बने असिद्धइति, मूलोक्तपक्षे "इद" मित्यनन्तरं तद्व्यावर्तकदाहसमर्थमात्र विशेष्यकत्व विशेषणं पूरयति (इदमिति) "वह्नित्वप्रकारकंज्ञान" मिति मूलोक्तानुवादः। वह्नित्वप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकनिवेशश्च तत्साहित वह्निविशेष्यकत्वरूप प्रमात्वसिद्धये। वह्निविशेष्यकत्वमात्रस्य-प्रामाण्यानात्मकत्वात्। साध्यस्थविषयपदं मुख्यविशेष्यार्थकतया अभ्रत्वैव व्याचष्टे (वह्निविशेष्यकमिति) व्याख्याफलमाह (तेनेति) वह्नित्वप्रकारक वह्निविषयकज्ञानस्येति, शेषः। तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया- वह्नित्वविशिष्टप्रकारक भ्रमत्वसम्भवेन। सिद्धसाधनम् - सिद्धस्यैव साधनं, अनुद्देश्यभ्रमसाधारण धर्मसिद्धिः। आदिपदेनोद्देश्य भ्रमव्यावृत्तधर्मासिध्द्यनिर्वाहपरिग्रहः। यथाश्रुते अभेदारोपस्योक्त पक्षतावच्छेदकानाक्रान्ततया सिद्धसाधनानवकाशा दसंगतेः।

[म] वह्नित्वाभाववदविषयकत्वे सति सविषयकत्वात् , यन्नैवं तन्नैवं यथा वह्न्यप्र मेति व्यतिरेक्यन्तरात्तत्सिद्धिः ।

[दी] (वह्नित्वेति) वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वेसति सविशेष्यकत्वा दित्यर्थः । तेन नासिद्धिः।

[ग] नचोक्तपक्षतावच्छेदक सहितवह्नित्ववद्विषयकत्वमपि भ्रमव्यावृत्त मिति भ्रमव्यावृत्तधर्मसिद्धये विशेष्यताविशेषणमित्यपि न युज्यतइति वाच्यम् ; उक्तपक्षतावच्छेदकस्य भ्रमव्यावृत्तत्वाग्रहदशायां भ्रमव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणधर्मसिद्धये विशेष्यतागर्भसाध्यादरात ।

वस्तुतः प्रमात्वस्वरूपे उक्तभ्रमव्यावर्तनाय विशेष्यताया निवेशनीयतया साध्ये तदनिवेशे प्रमात्वभिन्नधर्मसिद्धिरेव सिद्धसाधनपदेन विवक्षता, प्रमात्वासिद्धिरेवादिपदग्राह्येत्यवधेयम् । वह्नित्वाभावे वह्नित्वत्वप्रवेशात् - गौरवमिति - तत्स्थाने वह्निभेदं निवेशयन् सविषयकमात्रस्यैव वह्निभिन्न विषयकत्वाद्वह्निभिन्नाविषयकत्व विशिष्ट सविषयकत्वरूप साधनाप्रसिद्धे वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वविशिष्ट सविषयकत्वस्य विवक्षणे निर्विकल्पके विशेष्यताघटितसाध्यस्य व्यभिचारा दुभयत्रैव विशेष्यत्वं निवेशयति - (वह्निभिन्नेति) (नासिद्धिरिति). अत्रासिद्धिः साधनाप्रसिद्धिरूपव्याप्यत्वासिद्धिः , तद्भयेन विशेष्यांश परित्यागे स्वरूपासिद्धिः । प्रथमानुमाने अवह्निविशेष्यकत्व विशिष्ट वह्नित्वप्रकारकत्वाद्यभावस्यैव साध्यतया न ततः प्रकृतानुमाने हेतुविशेषणस्या वह्न्यविशेष्यकत्वस्य सिद्धिः, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात; अनतिरेकेपि न ताद्रूप्येणसिद्धिरिति विशेष्यवति विशिष्टाभाववत्त्वेन विशेषणाभावस्यानुमानान्तरं अन्तरास्वीकरणीयं ; तथाच लाघवात् पूर्वानुमानहेतुना

[दी] विशेषणसिद्धिस्तु इदं ज्ञानं न वह्निभिन्नविशेष्यकं,दाहासमर्था विशेष्यकत्वात् , यद्वह्निभिन्नविशेष्यकं तद्दाहासमर्थविशेष्यकं यथा वह्निभ्रमइत्यनुमानात्।प्रतिपादयिष्यतेच, व्यापके व्यर्थविशेषणत्व विरहः । ननु यथा वह्नित्वभ्रमे वह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्य प्रसिद्धिः , तथा वह्निभिन्नत्व भ्रमे वह्निविशेष्यकत्वस्य सा वाच्या, तथाच सभ्रमोयदि वह्निमात्रविशेष्यकस्तदान्वयि- त्वं, अथावह्निविशेष्यकोपिं तदासाधारण्यं , एवं ज्ञानान्तरे त- त्प्रसिद्धावपि बोध्यमितिचेत् ?

[ग] दाहसमर्थमात्र विशेष्यकत्वेन तदितराविशेष्यकत्वपर्यवसितेनैव तादृ शहेतुविशेषणसाधनमुचितमित्याशयेनाह (विशेषणसिद्धिस्त्विति) एवं- च तदनन्तरमर्थाद्दाहसिद्धयतीति पूर्वमूलविरोधः कथंचित् परि हरणीयः । यद्वह्निभिन्नविशेष्यकं तद्दाहासमर्थविशेष्यकमितिव्याप्तौ- सविशेष्यकत्वमात्रस्य व्यापकत्वसम्भवेन दाहासमर्थांशवैयर्थ्यमित्यत आह (प्रतिपादयिष्यतेचेति) (यथेति) (वह्नित्वभ्रमइति) स्मृ त्याद्युपनीतेत्यादिः । वह्नित्वभ्रमेवह्निविशेष्यकत्वेनभासमाने बाधोपनीत व- ह्निभेदस्य धर्म्यंशेभानेनेत्यर्थः । (तथेति) उपनयवशाद्धर्मिविशेष्यकत्वेना वह्नित्वभ्रमेभासमानेबाधोपनीतवह्नित्वस्य धर्मिणिभानेनेत्यर्थः।सा-प्रसिद्धिः। सभ्रमः-अवह्नित्वभ्रमः(तदान्वयित्वमिति) वह्निभिन्ना विशेष्यकत्वेसति सवि- शेष्यकत्वस्यहेतोरपि तत्र निश्चयसम्भवेन तस्यैवान्वय दृष्टान्तत्वादितिभा वः । (तदासाधारण्यमिति) साध्यनिश्चयविषय तद्धर्मव्यावृत्तत्वस्योक्तहे- तौ सत्वादितिभावः । ज्ञानान्तरे - वह्नित्वप्रकारके द्रव्यत्वप्रकारके वा वह्निविशेष्यकप्रमित्यन्तरे । तत्प्रसिद्धौ-वह्निविशेष्यकत्वप्रसिद्धि स्वीकारे । एवं बोद्धयं-तस्य वह्निमात्रविशेष्यकत्वे तद्द्वयवह्न्युभ- यविशेष्यकत्वे वान्वयित्वमसाधारणत्वंवेत्यर्थः । तादृशप्रमाया एवा-

[दी] तस्य भ्रमस्योक्तैकतररूपानिश्चयदशायां व्यतिरेकिप्रवृत्तेरप्रत्यूहत्वात्, उपायान्तरस्य दोषताया मूलएव व्यक्तत्वात्। असाधारण्यस्य दशाविशेषएव दोषत्वात्। सामान्यतउपस्थिते सविशेष्यत्वे वह्निसम्बन्धावगमो मनसेत्यपि कश्चित्।

यद्यपि वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्य वह्निविशेष्यतामात्रं न प्रामाण्यं, वह्न्यवह्न्योरवह्नि वह्निभ्रमेव्यभिचारात्। तथापि वह्नित्वप्रका

[ग] न्वय दृष्टान्तत्वाद्धेतोरपि तदात्मकसपक्षव्यावृत्तत्वाच्चेत्यर्थः। (उक्तैकतररूपानिश्चयदशायामिति) वह्निमात्रविशेष्यकत्वस्य वह्न्यवह्न्युभय विशेष्यकत्वस्य सतोप्यनिश्चयदशायामित्यर्थः। (अप्रत्यूहत्वादिति) पूर्वरूपानिश्चयेनान्वयसहचाराग्रहात्, उत्तररूपानिश्चयेनवासाधारण्यप्रयोजकस्य पक्षेहेत्वभाव निश्चयस्याभावादितिभावः। उपायान्तरस्य - वह्निमात्रविशेष्यकत्वादि निश्चयदशायामनुमानसम्भवस्य। अदोषतायाः - समयान्तरे व्यतिरेकित्वा विरोधितायाः। ननूभयविशेष्यक भ्रमरूपसपक्षे तत्त्वाग्रहेण हेत्वभावस्य तत्राग्रहेपि वास्तव तद्व्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं हेतौ दुर्वारमेवेत्यतआह (असाधारण्यस्येति) दशाविशेषएव - स्वज्ञानदशायामेव। दोषत्वात्-अनुमितिविरोधित्वात्। कस्यचिन्मतमाह (सामान्यत इति) विशेष्यतात्वरूपसामान्यधर्मप्रकारेणेत्यर्थः। (वह्निसम्बन्धावगमइति।) - तथाच धर्मिविनिर्मोकेनैव वह्निविशेष्यकत्वरूपसाध्यप्रसिद्ध्यानसपक्षस्य प्रसिद्धिरितिनान्वयित्वासाधारण्ये इतिभावः। धर्मिणिसाध्यप्रसिद्धावप्युक्तरीत्योपपत्ते वृथायं प्रयासइत्यस्वरसात् "कश्चि" दिति। उक्तानुमानं न प्रामाण्यग्राहकमित्याशंकते (यद्यपिवह्नित्वप्रकारकज्ञानस्येति) वह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वसमानाधिकरण वह्निविशेष्यकत्वमात्रमित्यर्थः। मात्रपदेन तत्प्रकारकत्व तद्विशेष्यकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव घटितत्वव्यवच्छेदः। वह्न्यवह्न्योरवह्निवह्निभ्रमे-वह्नाववह्नित्वमवह्नौच वह्नित्वमवगाहमानेभ्रमे। व्यभिचारात्-अतिप्रसक्त

[दी] रकत्व विशिष्ट वह्निविशेष्यकत्वं सिद्ध्यद्वह्नित्वप्रकारकत्वाव च्छेदेन सिद्ध्यति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः क्लृप्त त्वात्, इति वदन्ति । नव्यास्तु इदं वह्नित्वप्रकारकत्वं वह्नि

[ग] त्वात् । (सिद्ध्यदिति)दर्शितवह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टपक्षकानुमानादिसिद्धः (वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेनेति) अवच्छेद्यतासम्बन्धेन वह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टमित्यर्थः । तादृशंच वह्निविशेष्यकत्वं वह्नित्वप्रमात्वरूपमेव, उक्तसमूहालम्बनभ्रमे वह्निविशेष्यकत्वस्य वह्नित्वप्रकारकत्वेन समं सामानाधिकरण्य सत्वेप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेणानतिप्रसक्तत्वात् । वह्न्यंशेवह्नित्वप्रकारकज्ञाने च तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धस्वीकार आवश्यकः, तावतैव दर्शितभ्रमात्तादृशज्ञाने विषयतावैलक्षण्यस्योपपत्तेरितिभावः । (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरिति । अनुमितौ बाधाभावबलात् साध्येपक्षतावच्छेदकीय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्येत्यर्थः । क्लृप्तत्वात् - शिखरावच्छिन्नः पर्वतोवह्निमानित्यादौ दृष्टत्वात् । वदन्तीत्यस्वरसप्रकाशः , सच बाधाभावबलात् साध्येपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य प्राचामसम्मतेः ; एवं पुरोवर्त्तिनि वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानमितिव्यवहाराद्विशेष्यस्य तत्प्रकारकत्वावच्छेदकत्वसिद्धेः धर्मिविशेष्यकत्वस्यापि सम्बन्धाविधयातदवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतु, वह्नित्वे पुरो वर्त्तिविशेष्यकं ज्ञानमित्यादिव्यवहाराभावाद्वह्नित्वादि प्रकारकत्वस्य न धर्मिविशेष्यकत्वावच्छेदकत्वम् ; तथात्रोक्तानुमानसिद्धस्य तत्प्रकारकत्वावच्छिन्न तद्वद्विशेष्यकत्वस्य न प्रमात्व रूपतासम्भव इत्यस्वरसबीजं । अतएव स्वयं वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व विशिष्ट वह्नित्वप्रकारकत्वस्य साध्यविशिष्टपक्षविधया साधकमनुमानमाह (नव्यास्त्विति) (इदमिति) पुरोवर्त्यंशावच्छिन्नमित्यर्थः । एतद्विशेषणप्रवेशात् भ्रमत्वघटक वह्नित्वप्रकारकत्वे नांशतो बाधः, नवा वह्नित्वप्रकारकत्वत्व सामानाधिकरण्य मात्रेण वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व सिद्धावपि पुरोवर्त्यंशे वह्नित्वप्रकारक

[म] अतिरिक्तविषयतापक्षे अयं वह्नित्वेनानुभवोऽवह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताको न,

---

[दी] विशेष्यकत्वावच्छिन्नं दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकत्वत्वात ; यन्नैवं तन्नैवं यथा वह्नित्वभ्रमस्य वह्नित्वप्रकारकत्वं । ततश्चेदं ज्ञानं - वह्नि विशेष्यकत्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्ववत् , दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकत्वात् ; यन्नैवं तन्नैवं, तद्वदेव(अयमित्यादि)

[ग] एवं वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व संशयस्य पुरोवर्त्यंशे भ्रमत्वसंशयपर्यवसितस्यानिवृत्त्या पुरोवर्तिनि प्रवृत्तेरनुपपत्तिः (दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकत्वत्वादिति) दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादित्यर्थः । वह्नित्वप्रकारकत्वत्वन्तु वैयर्थ्यादनुपादेयं । दाहसमर्थांशे धर्मान्तरप्रकारकत्वेपि वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व साध्यसत्वेन व्यभिचारावारकत्वात् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्न धर्मान्तरप्रकारकत्व स्यान्वयदृष्टान्ततायाः कदाचित् सम्भवेपि तत्र हेतुसाध्ययोरनिश्चय दशायां तदसम्भवे व्यतिरेक्यनुमानस्यादरणीयतया व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैवं तन्नैवमिति) यद्वह्निविशेष्यकत्वानवच्छिन्नं तद्दाहसमर्थविशेष्यकत्वानवच्छिन्नमित्यर्थः । (यथा वह्नित्वभ्रमस्य वह्नित्वप्रकारकत्वमिति) गुञ्जादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नं तदित्यर्थः । घटादेर्दृष्टान्तस्य सौलभ्येपि भ्रमात्मकज्ञानीय वह्नित्वप्रकारकत्वे पक्षे बाधहेत्वसिद्धिभ्यां नैतदनुमानसम्भव इत्याविष्कर्तुं व्यतिरेकदृष्टान्ततया तदुपन्यासः । एतावतापि भ्रमत्वशंकानिवृत्त्याप्रवृत्तिनिर्वाहे सम्भवाभिप्रायेण ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यग्रहप्रकारमाह (ततश्चेति) उक्तानुमानात् साध्यप्रसिद्धौ सत्यांचेत्यर्थः । (इदं ज्ञानमिति) पुरोवर्त्तिविशेष्यकं ज्ञानमित्यर्थः । पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यभानादेव उक्तानुमानात् प्रवृत्तिनिर्वाह इत्यवधेयम् । वह्नित्वभ्रमवह्निविशेष्यकद्रव्यत्वादिज्ञानयो र्व्यभिचारवारणायहेतौ दळद्वयम् । ज्ञानान्तरे प्रामाण्यस्य गृहीतत्वदशायामन्वयित्वासंभवाभिप्रायेण व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैवं तन्नैवमिति) स्फुटोर्थः । तद्वदेव-वह्नित्वभ्रमवदेव । " अयं

[म] वह्नित्वासमानाधिकरण वह्नित्वप्रकारकविषयताको न,

[दी] पुरोवर्ति वह्निविषयताकोनुभव इत्यर्थः । अवह्निः-वह्निभिन्नः । अत्र हेतुर्दाहसमर्थवति वह्नित्वप्रकारक विषयताकान्यत्वम् । नच वह्निघटसमूहालम्बनप्रमायामसिद्धिः , विशेष्यभेदेन वियताभेदात् । (वह्नित्वासमानाधिकरणेति) वह्न्यवृत्तीत्यर्थः ।

[ग] वह्नित्वेनानुभव" इतिमूले'अय'मित्यस्य वह्निवृत्तिविषयताकइत्यर्थः । 'वह्नित्वेने' त्यस्य ज्ञानान्वयिवह्नित्वप्रकारकत्वार्थकत्वेतिरिक्तविषयता वादिमते विषयताया एव सप्रकारकत्वाद्विरोध इति विषयताया मेव वह्नित्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयमित्याशयेन व्याचष्टे (पुरोवर्तीति) पुरोवर्तिगोचरप्रवृत्त्यौपयिकस्य वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्त्तिवृत्तिविषयतायां वह्निवृत्तित्वस्यं प्रामाण्यघटकस्य पक्षधर्मताबलेन सिद्ध्येवह्नित्वप्रकारकपुरोवर्त्तिवर्त्तिविषयताकत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुसरणम् । योयत्रप्रवृत्तिविषयस्सएव पुरोवर्त्तिपदेन विवक्षितः । वह्निगुञ्जयोर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानेंशतो बाधवारणायतद्व्यावर्तक विशेषणमपि प्रवेश्यम् । अवह्निपदस्य बहुव्रीहिणावह्निशून्यार्थकता भ्रमं निराकर्तुमाह (वह्निभिन्नइति) ज्ञानस्यैतन्मतेनिष्प्रकारकतया दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वरूपोक्तहेतुर्नसम्भवतीति विषयताया वह्नित्वप्रकारकत्व घटितं हेतुमाह (अत्रहेतुरिति) इमौ वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बनेंशतोऽसिद्धिवारणाय वह्नित्वप्रकारकत्वानिवेशः । साध्येपि तत्रांशतोबाधवारणायतन्निवेशात, तादृशसमूहालम्बने उभयविशेष्यसाधारणविषयतायाऐक्ये दाहासमर्थघटवृत्तिविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वादसिद्धिमाशंक्य विषयताभेदेन समाधत्ते "नचेत्या" दिना । विषयतायाऐक्येबाधोपि द्रष्टव्यः । द्वितीयसाध्येवह्नित्वासमानाधिकरणत्वं यदि वह्निभिन्नवृत्तित्वं तदापूर्वसाध्याविशेषइत्यतोव्याचष्टे (वह्न्यवृत्तीति) वह्नित्वेन वह्निगुञ्जाविषयकभ्रमे विशेष्यद्वयवृत्तिविषयतैक्येवह्न्य

[म] विषयताश्रयावृत्तिप्रकारको न वेति साध्यं, वह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वं विषयताश्रयवृत्तिप्रकारकत्वं वा अर्थात् सिध्यति, न तु प्रथमं,

---

[दी] वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वज्ञानन्तु वह्न्यवृत्तिवह्निनिष्ठ वह्नित्वप्रकारक विषयताकम् । हेतुः पूर्वोक्तः । (विषयतेति) स्वव्यधिकरणप्रकारक विषयताकोनेत्यर्थः । तेन वह्न्य वह्न्योरवह्निवह्निभ्रमस्य निरासः । हेतुश्च दाहासमर्थवृत्ति विषयताकान्यत्वे विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारक विषयताकान्यत्वेच सति वह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वं । अत्र दाहसमर्थमात्र विशेष्यकोनुभवः पक्षः । सर्वत्र व्यावृत्तिः पूर्वोक्ता बोध्या ।

[म].वृत्तिविषयताकत्वाभावस्तत्साधारणइतिभ्रमं विषयताभेदेन निराकुरुते (वह्न्यवह्न्योरिति) (पूर्वोक्तइति)दाहासमर्थवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वरूपएवेत्यर्थः । विषयताया एवसप्रकारकत्वेयथाश्रुततृतीयसाध्यं निष्प्रकारकतया भ्रमेप्यस्तीति तदन्यथाव्याचष्टे (विषयतेति) स्वंविषयता, तथाच स्वानधिकरणवृत्तिधर्मप्रकारिकास्वाधिकरणावृत्तिधर्मप्रकारिकावायाविषयता तत्प्रतियोगित्वाभावः साध्यः । ज्ञानंस्वत्वेनोपादायस्वविषयताश्रयावृत्तिप्रकारकत्वा नुपादानबीजमाह (तेनेति) (व्युदासइति) तादृशभ्रमविषयताया अवह्नित्वप्रकारिकाया आश्रयत्वस्य वह्नौसत्वेपि अवह्निमात्रएव तादृशवह्नित्वप्रकारकविषयतायाः सत्वाच्चस्य स्वव्यधिकरणप्रकारकतया निरुक्तविषयताकत्वाभावस्य तत्रा सत्वादितिभावः । वह्नित्वेनवह्न्यवह्निविषयकज्ञानेप्रमाभ्रमरूपे साध्यसत्ताया आपाततइष्टत्वं संभवतीति तद्व्यावृत्तिर्नाभिहिता । वह्निघटावितिसमूहालम्बने हेतुघटकप्रथमसत्यन्ताभावादसिद्धिरितिपक्षं संकोचयति (अत्रेति) (व्यावृत्तिःपूर्ववदिति) वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्निस्मरणे तार्णत्ववह्नित्वोभयमात्रेणातार्णवह्निस्मरणे अवह्नित्वमात्रेण

[दी] तादात्म्यसमवायाभ्यां वह्निवह्नित्वप्रकारिकाया अवह्निवृत्ति विषयताया विशेषणीभूतवह्निवृत्तित्वात् द्वितीयसाध्येसिद्ध-साधनम् ,

---

[ग] वह्निमात्रस्मरणे लोहितोवह्निरिति स्मरणेच क्रमेणविशेषण चतुष्ट-यस्यव्यावृत्तिरित्यर्थः । मूले गुंजादौ वह्नितादात्म्यारोपस्य विषयताया-वह्न्यवृत्तित्वं साध्यस्य तादृशभ्रमव्यावृत्तत्वसंपादनायोक्तं, तन्नसंगच्छ-ते, साध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्येपि तादृशभ्रमस्य पुरोवर्तिगुंजादिनि ष्ठविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वविरहेण निरुक्तपक्षतावच्छेदकानाक्रान्त त्वात , साध्यस्य तत्साधारण्ये क्षतिविरहात् ।

नच वह्निगुंजयो विंशेषणविशेष्ययो विंषयत्वाभेदे वह्न्यंशेवह्नि त्वप्रकारकत्वेपि पुरोवर्तिगुंजानिष्ठविषयताया अंपि वह्नित्वप्रकारकत्व मक्षतमितिवाच्यम् ; तथासत्यपि तत्रपुरोवर्त्तिनिष्ठविषयतात्वेन वह्नि-त्वप्रकारकत्वविरहात्तात्रतैव तत्रतत्रविशेष्यांशे विशेषणतावच्छेदका-प्रकारकत्वोपपत्तेः, पक्षतावच्छेदकेपि तथा.विवक्षणेनसामंजस्याद्-तोयादृशभ्रमस्य वह्नित्वेनापि पुरोवर्त्तिविषयकत्वं तत्परतयापि सिद्ध साधनं प्रसंजयन्मूलं संगमयति (तादात्म्येति) तादात्म्येन वह्निप्र कारिका या समवायेन वह्नित्वप्रकारिका अवह्निवृत्तिविषयता तस्याइत्यर्थः । वह्नेरप्रकारकत्वे ऽ वह्निवृत्तिविषयताया नवह्निवृत्तित्वप्रसक्तिर्वह्नित्वस्य तथात्वेच नोक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वं भ्रमस्येत्युभयप्रकारकत्वोक्तिः (विशेषणीभूतवह्निवृत्तित्वादिति) विशेषणविशेष्ययोरेकविषयतयैव नि-र्वाहे तद्भेदेमानाभावादितिभावः । तादृशभ्रमेगुंजानिष्ठविषयतायाव-ह्निप्रकारकत्वेन तदभिन्नवह्निनिष्ठविषयतायां वह्निप्रकारकत्वेपि तस्यो-क्तरीत्या वह्न्यंशे वह्न्यप्रकारकत्व व्यवहारउपपादनीयः। द्वितीयसा-ध्येवह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारक विषयताकत्वाभावरूपे गुंजावह्निवृत्तिविषयतयो रैक्येपि तादृशवह्नित्वप्रकारकविषयताया अवह्निवृत्तित्वात् व्यधिकरण वह्निप्रकारकत्वाच्च नप्रथमतृतीय साध्ययोस्तत्साधारण्यमिति तत्सा-ध्यपरित्यागः । (सिद्धसाधनमिति) स्याध्यस्योक्तभ्रमसाधारण्य

[म] साध्याप्रसिद्धेः । वह्निभ्रमे च विषयताश्रयो न वह्निः, विषयताया विशेष्यवृत्तित्वादिति भ्रमत्वेन न सिद्धसाधनम् ।

[दी] विषयभेदेन विषयिता भेदानभ्युपगमादिति .विशेषणस्य विषयता नाधिकरणत्वेन तन्निराकुरुते (वह्निभ्रमेचेति) विशेष्यवृत्तित्वात्-विशेष्यमात्रवृत्तित्वात् । विशेषणेतादृश

[ग] ग्रहेण पक्षेतत्सिद्धेः, तच्च तादृशभ्रमत्वशंकानपनायकत्वात्, प्रत्युत साधारणधर्मदर्शनतया तच्छंकाप्रयोजकतया पक्षेसिद्धस्य वह्नित्वप्रकारकत्वादेः साधनतुल्यं तत्साधनमित्यर्थः । एवञ्च " भ्रमत्वेने " ति मूलस्यापि द्वितीयसाध्यवतोपि तादृशाभेदभ्रमत्वसंभवेनेत्यर्थः । वह्निरूपपुरोवर्त्तिविषयताघटित पक्षतावच्छेदकस्य तादृशभ्रमे असत्वा त्तस्यपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वेपि तत्रसाध्यानिश्चयदशायां साध्याप्रसिद्धि दशायामेववा पक्षेतादृशसाध्यानुमितेः प्रवृत्त्यर्थमुपगमाद्यथाश्रुतसिद्ध साधनासंगतिः बोध्या । वह्निरूपपुरोवर्त्तिविषयताघटितपक्षतावच्छेदक संवलितं तादृशसाध्यं तादृशभ्रमव्यावृत्तमेवेति दर्शितरीत्याव्याख्यापि नसाधीयसीतितुनशंक्यम्, तादृशभ्रमव्यावृत्तस्य वह्निरूपपुरोवर्त्ति विषयता प्रतियोगित्वस्य पुरोवर्त्तित्वमात्रेण वह्नि विषयी कृत्यप्रमारूपपक्षे गृहीतत्वेपि इदं ज्ञानं वह्निरूपपुरोवर्त्ति .विषयकमि त्यग्रहात् तत्रोक्तपक्षतावच्छेदकसहितसाध्यस्य निश्चयेपि .यथाऽ भेदारोपेमुख्यविशेष्यांशे वह्नित्वप्रकारकोवह्न्यवृत्ति वह्नित्वप्रकाराविषयताकान्योपि न वह्निप्रमा इदमपि ज्ञानं तादृशमेववातथात्वेत्य प्रा· माण्यशंकाया विशेषणविशेष्य वृत्त्येकविषयता पक्षे दुरुच्छेदतया असंगतेः । ननु वह्निवह्नित्वरूपंविशेषणभेदाद्गुंजारूपविशेष्यतद्विशेषणवह्न्योर्विषयता वह्न्यवृत्तिरेव तथा वह्नित्वप्रकारिकापि, ता वतैवपक्षतावच्छेदकस्य तत्साधारण्यादितिनोक्तसाध्यस्य तद्भ्रमसा· धारण्यमित्याशंकान्निरस्यति (भेदेनेति) मूले (विशेष्यवृत्तित्वादिति) विशेष्यमात्रवृत्तित्वादित्यर्थकतया व्याख्येयम्, अन्यथा प्रकृतानुपयो-

[दी] विषयता विरहेपि ज्ञाने नतादृशविषयताकत्वस्य विरह इति-
न सिद्धसाधनं । तद्वदन्योन्याभावोवासाध्यः । पृथिवीत्वेन-
जलान्योन्याभावस्येवोक्तहेतो स्तस्यापि सिद्धिसम्भवात् । यद्य-
प्युक्तहेतुमति तथात्वासम्भवेन

[ग] गादिति तदर्थं स्पष्टयति (विशेषणस्येति)ननु विशेषणस्य वह्नेर्विषय-
तानाधारत्वे उक्तभ्रमस्य तदवच्छेदेन विषयता प्रतियोगित्वाभावस-
त्वात् साध्यस्य तत्साधारण्यंदुर्वारमेव ।

नच विषयताप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वान्नेदं युज्यत इतिवा-
च्यम् ; गुञ्जानिष्ठविषयता प्रतियोगित्वस्य गुञ्जात्वादिसामानाधिकर-
ण्यरूपतया अव्याप्यवृत्तित्वात् । सामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्ति[illegible]ः
संयोगाभावादेर्गुणादौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमभिहितवतो मणिका
रस्यैव सम्मतत्वात् ।

नच विषयताप्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि विशेषणस्य ज्ञाना
सम्बन्धित्वेन तदवच्छेदेन तत्राभावोदुर्घट इतिवाच्यम् । विशेष-
णज्ञानस्य विषयता विरहेपि परंपरासम्बन्धसम्भवादित्याशंकामत्र-
सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमेव मणिकारानुमतमित्याशयेन-
निरस्यति (विशेषणइति) सामानाधिकरण्यस्या व्याप्यवृत्तित्वेपि तद्व-
ति तद्भेदस्यानभ्युपगमात् भेदस्यैव प्रकृते साध्यतोपगमात
न दोषइत्याह (तद्वदन्योन्येति) ननुभ्रमत्वव्यापकाभावेन व्यतिरेकिणात
दत्यन्ताभावः सेद्धुमर्हति नतुभ्रमान्योन्याभाव इत्यतआह (पृथिवी
त्वेनेति) यथातादात्म्यसम्बन्धेन जलं प्रति पृथिवीत्वाभावस्य व्यापक-
ताग्रहात् पृथिवीत्वेन जलभेदसिद्धिं स्तथातादात्म्येन भ्रमत्वाव-
च्छिन्नं प्रतिप्रकृतहेत्वभावस्य व्यापकताग्रहात् तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकस्य भेदरूपभ्रमाभावस्यापि सिद्धिसम्भवादित्यर्थः ।
उक्तहेतुमति - दाहासमर्थवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वरूपहेतु-
माति । तथात्वासम्भवेन-वह्निगुञ्जोभयवृत्ति वह्नित्व प्रकारकविषयताक

[म] अन्ये तु वह्निभ्रमे या विशेषणवृत्तिविषयता सा विशेष्यवृत्ति विषयताया अभिन्नेति न सा वह्नित्वासमानाधिकरणधर्म्मान वच्छिन्नेति न सिद्धसाधनमिति ।

[दी] न सिद्धसाधनादेः प्रसक्तिः, तथापि-विशेषादर्शनदशायां गमकतौपयिकरूपभ्रमेण ततोधर्मान्तराद्वाताद्दशानुमितिसम्भवेपि न सिद्धसाधनावकाश इति दर्शितं । (नसेति) तथाच वह्नित्वासमानाधिकरण धर्मावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकविषयताकोनेतिसाध्यम् । अवच्छेदकत्वंच सामानाधिकरण्यं । वह्निभिन्नवृत्तिवह्नित्व प्रकारकविषयताकोनेति तु फलितार्थः ।

[ग] भ्रमत्वासम्भवेन(नसिद्धसाधनादेः प्रसक्तिरिति)हेत्वभावेन तादृशभ्रमे तथाविध साध्यसिद्ध्यसम्भवेन तथाविधस्य साध्यभ्रमसाधारण्याग्रहात् प्रमायां तदनुमिते भ्रमत्वशंकाप्रयोजकत्व तदविरोधित्वयो रप्रसक्तिरित्यर्थः। विशेषादर्शनदशायां-तादृशभ्रमेहेत्वभावा निश्चय दशायां। गमकतौपयिकरूपभ्रमेण-तादृशभ्रमरूपपक्षधर्मताभ्रमेण । ततः - प्रकृतहेतोः । धर्मान्तराद्वा-तद्भ्रमं विनापि तद्वृत्तिहेत्वन्तराद्वा(तादृशानुमितिसंभवेपीति) उक्तसाध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्यग्रहेपीत्यर्थः । भ्रमेतादृशसाध्यानुमितिसम्पादनंचेदंसम्भवाभिप्रायेण, वस्तुतोभ्रमसाधारण्याग्रहेपि भ्रमव्यावृत्तत्वाग्रहेणोक्तसाध्यसिद्धे भ्रमत्वशंकायामविरोधिताप्रसक्तिदुर्वारैवेति बोध्यम् । अन्येत्वित्यादिमते उक्तभ्रम विषयताया वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वेन सिद्धसाधनं परिहृतं, तादृशसाध्याभिप्रायेण तत्साध्यंस्पष्टयति(तथाचेति) (वह्नित्वासमानाधिकरणेति)वह्न्यवृत्तीत्यर्थः । तादृशसाध्यस्य मूलोक्तसाध्यत्रितयानन्तर्भावे मूलविरोधः, उक्तसाध्यएव सिद्धसाधनस्य प्रसंजितत्वादिति अवह्निवृत्तीत्यादि प्रथमसाध्यएवपर्यवसानाय व्याचष्टे (अवच्छेदकत्वंचेति) (सामानाधिकरण्यमिति) अवच्छेदकत्वस्य तथात्वे विषयताया अवह्नि वृत्तित्वपर्यवसानादिष्टं व्याख्यातं । "वह्निभिन्नवृत्ती"ति विषयताविशेषणं (फलितार्थ इति)

[दी] यद्यपि भेदेऽप्युक्तसिद्धसाधननिरासोभवत्येव, तथापि पुरोवर्तितदितरसाधारणवह्नित्व प्रकारकविषयताकत्वेन पक्षतायां वह्न्यभेदारोपेसिद्धसाधनं माभूत्, माचभूदुपदर्शित द्वितीयसाध्येतदिति वथाभिधानम् ।

[ग] वह्न्यवृत्तिधर्मनिष्ठसामानाधिकरण्य प्रतियोगित्वरूप तादृश धर्मावच्छिन्नत्वस्य वह्निभिन्नवृत्तित्वव्याप्यतया ऽर्थतो विषयताया वह्निभिन्नवृत्तित्व लाभादिति भावः (भेदेपीति) विशेष्यविशेषणभूतयो गुंजावह्न्योर्विषयताया इत्यादिः (सिद्धसाधननिरासइति) अवह्निवृत्तिविषयताया वह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारक विषतातो न्यत्वेन वह्न्यभेदारोपस्य वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्ति निष्ठविषयताकत्वरूप पक्षतावच्छेदका नाक्रान्तत्वात्पुरोवर्त्ति गुञ्जानिष्ठ विषयतायावह्नित्व विशिष्टप्रकारकत्वेपि वह्नित्वस्य प्रकारतावच्छेदक मात्रतया वह्नित्वा प्रकारकत्वात्तादृशारोपे पुरोवर्त्तिन्यपि वह्नित्वभाने वह्निभिन्नवृत्ति वह्नित्वप्रकारक विषयताकत्वसत्वेन तदभावरूपसाध्यस्यैदासत्वादिति - भावः । (पुरोवर्तितदितरसाधारणेति) पक्षतावच्छेदकप्रविष्टविषयतायां पुरोवर्तिवृत्तित्वस्या निवेशनीयत्वादिति भावः (वह्न्यभेदारोपे सिद्धसाधनमिति) (माभूदिति) तदभिधानमित्यग्रिमेणान्वयः । तथाच विषयताभेदे वह्न्यभेदारोपस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वमस्त्येव, एवंच गुंजानिष्ठाया वह्निप्रकारकविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेन साध्यमस्तीति सिद्धसाधनस्य दुर्वारतया विषयताया अभेदानुसरणमित्यर्थः । विषयताभेदे वह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारक विषयताकत्वाभावरूप द्वितीयसाध्ये सिद्धसाधनं दुर्वारंस्यात, तदनुरोधेनापि तदभेदोक्ति रित्याह (माचभूदिति) तत - सिद्धसाधनं । नच विषयताया अभेदेपि सिद्धसाधनं दुर्वारमेव, तादृशभ्रमविषयताया वह्न्यवृत्तित्वविरहेण वह्न्यवृत्ति विषयताकत्वाभावरूप साध्यसत्वादिति कथमेतदिति वाच्यम्, सामानाधिकरण्यस्या व्याप्यवृत्तितामते वह्निवृत्तिविषयताया मवह्न्यव

[दी] विशेषणे विशिष्टज्ञानविषयत्व व्यवहारादे स्समानाकार धारावहनबुद्ध्यादे श्चानुपपत्ति स्तत्र विषयताभ्युपगमे बीजम् ।

[ग] च्छेदेन वह्न्यवृत्तित्वसत्वात् तन्मताभिप्रायेण तदभिधानात् । अथवाद्वितीयसाध्ये वह्न्यवृत्तिवह्नित्व प्रकारकवियताकत्वरूपे पर्यव सितसाध्ये वह्निगुञ्ञानिष्ठविषयतयो भेदे वह्निवृत्तिविषयतामादाय सिद्धसाधनं स्यात्तयोरभेदे यथाश्रुते तत्साध्ये सिद्धसाधनापरिहारेपि वह्निवृत्तीत्यस्य वह्निमात्रवृत्तित्वार्थकत्वोपगमे तत्परिहारस्सम्भवतीत्य र्थः । स्वयंविशेषणस्य विशिष्टबुद्धिविषयतां व्यवस्थापयति (विशेष णइति) विषयत्वासत्वेपि भाक्तस्य सविषयत्वव्यवहारस्य सम्भवात् युक्त्यन्तरमाह (समानाकारेति) घटत्वाद्येकप्रकारकेत्यर्थः । (अ- नुपपत्तिरिति) प्रथमद्वितीयघटत्वादिविशिष्टबुद्ध्योर्निर्विकल्पकघटत्वज्ञा- नात्सम्भवेपि चतुर्थादिविशिष्टबुद्धेरव्यवहित प्राक्काले निर्विकल्पक- विनाशेन घटत्वादिविशिष्टबुद्धे स्तदविषयकत्वे विशेषणविषयकज्ञान- विरहेण चतुर्थादि विशिष्ट बुद्धेरसम्भवादिति भावः ।

नच-प्रथममिव विशिष्टबुद्ध्यनुरोधेनान्तरान्तरा निर्विकल्पक म- ङ्गीकार्यमतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; तथा सतिधारोच्छेदात् ।

नच-विशिष्टबुद्धिजनकविशिष्टबुद्धौ निर्विकल्पकीय विषयता स्वी कार्या, अतोविशिष्टबुद्धिधारोपपत्तिरितिवाच्यम् ; तथा सति कस्याश्चि द्विशिष्टबुद्धौ तादृशाविषयता कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावाद्विशिष्टबुद्धि मात्रस्यैव विशेषण विषयकत्वसिद्धे रविवादात् ।

ननु-जातित्वाद्युपस्थितिदशायामपि घटादिना चक्षुरादिसंयोगात् घटइत्याकारकं प्रत्यक्षं कदाचिज्जायत इत्यनुभवसिद्धमिति, जातित्वा दिना. घटत्वादिविषयकबुद्धावपि स्वरूपतोघटत्वादि प्रकारकज्ञानप्रयोजि का निर्विकल्पकीय विषयतास्वीकार्या; तथाच स्वरूपतोघटत्वादे र्विषय तायान्तदंशे धर्मान्तरभान सामग्र्यभावस्यानुगतस्य नियामकतानसं- भवति, दर्शनायत्यानानुगतमेव तन्नियामकं वाच्यमिति - निर्विकल्प-

[दी] वस्तुतोऽतिरिक्त विषयतावादिनामपि विशेष्यत्वप्रकारत्वा द्यो विषयता भेदा एवेति ।

[ग] कीय घटत्वादि विषयता घटइत्याद्याकारिकायां क्वचिदेव विशिष्टबुद्धौ न सर्वत्रेति नियमोपपत्तिरित्याशंक्य "आदे" रित्युक्तम् । तत्परिग्राह्यश्च घटत्वादिप्रकारकस्मृत्यादि जन्यतद्विषयकोपनीत भाना दिकं । निर्विकल्पक विषयताप्रयोजक चक्षुस्सन्निकर्षाद्यजन्ये स्मरणादौ तादृश विषयता विरहेण तदुपनीतभानासम्भवादिति भावः । नन्वतिरिक्तविषयतावादिना स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक विषयताशालि स्मृत्यादि सामग्र्यामपि निर्विकल्पकविषयता प्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यतआह (वस्तुतइति) (विषयताभेदाएवेति) तथाच प्रकारतादेः पदार्थान्तरस्य विषयतायाश्चातिरिक्तायाः कल्पनमपेक्ष्य लाघवेन प्रकारतादीनां विषयतात्वसिद्धौ विशेषणस्यापि विशिष्टबुद्धि विषयत्व न्दुर्वारमेवेतिभावः ।

नच-निर्विकल्पकसाधारणस्य विषयतयैव विशिष्टबुद्धेः क्वचित्क्वचिद्विशेषणविषयकत्वोपपत्तौ प्रकारतायां विषयतात्वं निर्युक्तिकम् , एवं विशेष्यतायामपि, निर्विकल्पकीय विषयताया विशेष्यविशेषणभावभेदेनाविलक्षणत्वेपि प्रकारताविशेष्यता विशेषकृतएवच ज्ञानस्यविशेषोभविष्यति,तयोरपिज्ञानसंबन्धत्वोपगमादिति वाच्यम्; अनन्तज्ञानेषु निर्विकल्पकसाधारणविषयताकल्पनमपेक्ष्यतदपेक्षया अल्पीयस्योः प्रकारताविशेष्यतयोरेव विषयतात्वकल्पनौचित्यात् । जातिरित्याद्याकारकज्ञाने निर्विकल्पकसाधारण घटत्वादिविषयत्वोपगमे ततोघटइत्यादिविशिष्टबुद्ध्यापत्तेः।प्रकारतायां विषयतात्वास्वीकारे घटत्वादिरूपविशेषणज्ञानस्य घटत्वादिप्रकारकविषयताकत्वं कार्यतावच्छेदकं, तत्स्वीकारेच तत्प्रकारकत्वमेवेत्यपि लाघवमितिदिक् ।

यत्तु अविषयस्यापि विषयताप्रकारताया विशिष्टज्ञानवैलक्षण्यनिर्वाहकत्वोपगमे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यसिद्धिः, स्मरणादिविषय-

[म] न च मणिज्ञानस्य प्रामाण्यानुमाने मणिप्रभायां मणिभ्रमेण प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तौ मणिगोचरप्रयत्नजनकमणित्वप्रकारकनिश्चयत्वमनैकान्तिकमिति वाच्यम् । मणिप्रभाविषयकज्ञानेन भिन्नविषयतया मणिगोचरप्रयत्नानुत्पादात् । मणिप्राप्तिस्तु नान्तरीयकत्वात् । ज्ञानप्रयत्नयोरसमानकालत्वेप्यनुभवस्मरणयोरिव मनसा कार्यकारणभावग्रह इति नासिद्धिः । अभावसाध्यके च-।न।वकल्पकस्य प्रथमं सपक्षत्वेनानिश्चयान्नासाधारण्यम् ।

[दी] निर्विकल्पकस्येत्युपलक्षणं , घटादेरपि तथात्वात् ।

[ग] तत्तादि प्रकारके दन्त्वाद्यवच्छिन्न विषयताया स्तत्तादिस्मारके दन्त्वाद्यवच्छिन्न विषकानुभवे स्वीकारेणैव ततो विशिष्टव्यवहारादि निर्वाहात् ; तत्तास्मरणादिजन्यस्य सएवायमित्याकारकस्य ज्ञानान्तरस्यानुपगमे क्षतिविरहादिति जितं प्राभाकरैरेवेति । तन्न - तादृशविषयताशालिज्ञाने तत्तादिज्ञानस्याहेतुत्वे अयमित्याद्याकारक सकलज्ञानस्यैव तादृशविषताशालित्वापत्त्या सोयमितिव्यवहारादि कार्यकारितापत्तेः, तत्तादिज्ञानसहित तादृशज्ञानस्य तत्तत्कार्यजनकत्वोपगमे गौरवात , नायं सइत्यादि बाधकालीना दयमित्यादि ज्ञानात्तत्कार्यस्य तावतापि वारणासम्भवाच्च ।

नच बाधकालीनज्ञाने तत्तादिप्रकारिकाविषयतैव नास्ति, तच्छालिज्ञाने बाधादेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ; यत्रायमिति प्रत्यक्षद्वितीयक्षणे नायं सइति स्मरणं, तदुत्तरक्षणे तत्तत्कार्यप्रसंगस्य पूर्वकालीनबुद्धे स्तादृशविषयताविरहे उत्तरकालीनबाधस्या प्रयोजकतया दुर्वारत्वादिति । अधिकमन्यथाख्यातौ विवेचयिष्यामः । मूले (अभावसाध्यकइति) भ्रमत्वाभावरूप प्रामाण्यसाध्यकइत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य सपक्षत्वेना, निश्चयेपि घटादिरूपसपक्षव्यावृत्ततया हेतो रसाधारण्यं - दुर्वारमिति शंकोद्धाराय व्याचष्ट दीधितौ(निर्विकल्पकस्येति) तथात्वात -प्रथमं सपक्षत्वेनानिश्चयात । नासाधारण्यमिति शेषः । सपक्षत्वेनानिश्च

[मं] तथायं पृथिवीत्यनुभवः पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारको न, अपृथिवीवृत्तिप्रकारको न, विशेष्यावृत्तिप्रकारको न, पृथिवीत्वप्रकारकत्वे सति पृथिव्यविशेष्यको न, पृथिवीत्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नो न, पृथिव्यवृत्तिप्रकारको न वा ; गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वादिति व्यतिरेकी । पृथिवीत्वभ्रमः पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारक इति न भ्रमत्वे न सिद्धसाधनं, न वा गन्धवद्विशेष्यक इति न व्यभिचारः ।

[दी] साध्याप्रसिद्ध्या सपक्षत्वेन- साध्यवत्त्वेनानिश्चयात् । तथा निश्चयेऽपि न क्षतिः, व्यतिरेकिणि साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्या किञ्चित्करत्वात् । भ्रमत्वस्य चोक्तहेतौ विरोधनिश्चयेन-पक्षे भ्रमत्वव्यापकाभावत्वनिश्चयात् विरोधिव्याप्तेश्चाप्रयोजकत्वेना निश्चयात् ; संशायकत्वेन दूषकतायाश्च निरस्यत्वात् ।

[ग] ये हेतुं पूरयति (साध्याप्रसिद्ध्येति) निश्चयांशज्ञानस्यादूषकतयः संपरित्यज्य सपक्षपदार्थं व्याचष्टे (साध्यवत्वेनेति) " अनिश्चयादि " ति मूलोक्तानुवादः । अभ्युपेत्याह (तथानिश्चयेपीति) न क्षतिः – नासाधारण्यं प्रकृते दोषः । साध्यसामानाधिकरण्य ग्रहविरोधितया सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयावा संशायकतयावा ऽ साधारण्यंदोषः, तत्र नाद्य इत्याह (व्यतिरेकिणीति) व्यतिरेकव्याप्त्या गमक इत्यर्थः । द्वितीयोपि नपक्षइत्याह (भ्रमत्वस्येति) वह्नित्वाभाववति वह्नित्व प्रकारकत्वादिरूप भ्रमत्वाश्रये दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वरूपहेतुसत्वे दाहसमर्थता वह्नित्वं व्यभिचरेदिति तर्केण हेत्वभावे भ्रमत्वव्यापकता निश्चयेनेत्यर्थः (पक्षइति) हेतुमत्वेन निश्चीयमानइतिशेषः । (भ्रमत्वव्यापकाभाववत्व निश्चयादिति)तादृशनिश्चयघटित भ्रमत्वाभावानुमिति सामग्रीसमवधानादित्यर्थः (विरोधिव्याप्तेरिति)हेत्वभावे भ्रमत्वाभावव्यापकतायाइत्यर्थः । अनिश्चयात् – अनिश्चयेनभ्रमत्वानुमिति सामग्र्यसमवधानात् । प्रतिपक्षसंवलनाभावादितिशेषः । तृतीयपक्षन्दूषयति(संशायकत्वेनेति) (निरसिष्यमाणत्वादिति) ग्राह्यसंशयस्य तत्सामग्र्याश्चानु

[म] पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादिकमर्थाद् सिध्यति । विषयतापक्षे अयं पृथिवीत्वेनानुभवः अपृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारक-विषयताको न, पृथिव्यवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न, पृथिवीत्वासमानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न,

---

[दी] (अयं पृथिवीत्वेनेत्यादि) अत्र हेत्वादिकं पूर्वोक्तदिशावसेयं । (पृथिवीत्वासमानाधिकरणे त्यादि) पृथिवीत्वासमानाधिकरणः - पृथिव्यवृत्तिः, यः, प्रकारः - धर्मः, तदवच्छिन्नविषयता-

---

[ग] मित्यविरोधादितिभावः । अन्येत्वित्यादिमतीयं साध्यं व्याख्यातुमुपक्रमते(पृथिवीत्वेति)पृथिवीत्वासमानाधिकरणत्वस्य पृथिवीत्वानधिकरणवृत्तित्वरूपस्य धर्मविशेषणत्वे पक्षीभूतज्ञानीय पृथिवीनिष्ठविषयतायाअपि तादृशद्रव्यत्वावच्छिन्नतया तदवच्छिन्नविषयकत्वाभावस्य पक्षेबाधइत्यसमानाधिकरणांतं व्याचष्टे (पृथिव्यवृत्तिरिति) स्वरूपसत्पृथिव्यवृत्तिधर्मस्य सामानाधिकरण्यरूपावच्छिन्नत्वस्यापि निवेश्यतया तादृशधर्मस्यप्रकारत्व कथनासंगतिरित्यतोव्याचष्टे (प्रकारोधर्मइति) तदवच्छिन्नत्वमिहयदि सामानाधिकरण्यमात्रं तदातद्भेदवृत्तिधर्मवत्वस्य तद्भेदसमनियततया पृथिव्यवृत्तिधर्मसामानाधिकरण्यं पृथिवीभिन्नवृत्तित्वपर्यवसितमिति पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकान्यत्वं साध्यं पर्यवसितं, अवच्छिन्नत्वस्य तत्प्रकारकत्वरूपत्वे पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकविषयताकान्यत्वं, तत्रप्रथमसाध्ये यथाश्रुतो हेतु र्जलपृथिव्याविति ज्ञाने व्यभिचारी, तदीय पृथिवीवृत्तिविषयताया गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकत्वात्; गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वाच्च; तद्वारणायगन्धासमानाधिकरणाप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वस्य गन्धासमानाधिकरण विषयताकान्यत्वघटकताया आवश्यकत्वे गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वस्य हेतुप्रविष्टस्यवैयर्थ्यं, तादृशविषयताकान्यत्वे तादृशसाध्यव्यभिचाराप्रसक्तेः ; द्वितीयसाध्येपि यथाश्रुतो हेतुरुक्तसमूहालम्बनएव व्यभिचारी, तद्वारणाय गन्धासमानाधिकरण प्रकारक विषयताकान्यत्वस्य गन्ध-

[दी] गन्धासमानाधिकरणः प्रकारो - धर्मितावच्छेदको धर्मिवृत्तिर्यस्यास्तदन्या , गन्धसमानाधिकरणेति यावत । तत्प्रतियोगित्वं । यद्यपीदं पाथः पृथिव्योः पृथिवीति बुद्धौ इमे पाथः पृथिव्याविति ज्ञानेचास्तीत्यतिव्याप्तं; तथापि

[ग] (" गुणानांच परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात्स्यात , " परार्थत्वात्- उद्देश्यमात्रान्वयि स्वार्थबोधकाकांक्षो त्थापकपदोपस्थाप्यत्वात् । असंबंधः तदर्थविषयत्वावच्छिन्न विषतानिरूपकत्वं । समत्वात्-एकधर्मित्वावच्छेदेकावच्छिन्न निरूपितप्रकारत्वात्) गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकत्वं गन्धसमानाधिकरणत्व पर्यवसितम् , तद्बुद्धिषयताप्रतियोगित्वं विषयतापदपूर्वं मात्रपदपूरणेन गन्धासमानाधिकरणविषयता कान्यत्वपयर्वसितं वाच्यम् , तथाच गन्धसमानाधिकरणधर्मप्रकारक विषयताया मप्रकारकान्तस्य विशेषणत्वे मात्रपदव्यवच्छेद्यघटकभेदप्रतियोगिनि गन्धसमानाधिकरणे निष्प्रयोजनकगन्धसमानाधिकरण प्रकारकत्वनिवेशोधिकस्स्यादिति कर्मधारय गर्भकर्मधारयोपेक्षा बीजं बोद्धव्यम् ।

पृथिवीत्वमात्रेण जलविशेष्यकज्ञाने गन्धासमानाधिकरण प्रकारकविषयताकभिन्ने व्यभिचारवारणाय प्रथमदळं व्याचष्टे (गन्धासमानाधिकरणइति) प्रकारकइत्यस्य व्याख्या " धर्मितावच्छेदक"इति । " धर्मिवृत्ति" रिति तदर्थकथनं । " यस्या " इति धर्मिण्यन्वितम् । एतावता गन्धवदवृत्तिधर्मसमानाधिकरणत्वमेव गन्धासमानाधिकरणप्रकारकत्वं, तच्चविषयताया विषयभेदेन भेदाद्गन्धवदवृत्ति धर्मव न्निष्ठविषयताया गन्धवदवृत्तित्व नियमाद् गन्धवदवृत्तित्वपर्यवसितं, गन्धवदवृत्तिभिन्नत्वं गन्धसामानाधिकरण्यमेवेत्याशयेना प्रकारकान्तपर्यवसितार्थमाह (गन्धसमानाधिकरणेतीति) तत्प्रतियोगित्वं -गन्धसमानाधिकरणविषयता प्रतियोगित्वं, एकदळार्थइतिशेषः । इदं-एतद्दळम् । (अस्तीति) तथाच तत्र विशेष्यदळस्यापि सत्वेन साध्यस्य चासत्वेन व्यभिचारइतिभावः । तत्र प्रथमज्ञानीयजलविषयतायां पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वाभावेपि पृथिवीभिन्नवृ

[दी] तन्मात्रविषयताप्रतियोगित्वं । तदन्यविषयताप्रतियोग्यन्यत्व मितियावत्। तन्मात्रंच पृथिव्यां न पृथिवीति पृथिवी नवेतिच ज्ञाने व्यभिचारि, अतो गन्धसमानाधिकरणेत्यादि । गन्धसमानाधिकरण प्रकारकत्वंच प्रकारत्वव्यापक गन्धसामानाधिकरण्यकत्वं ·

[ग] त्तित्वसत्वेन उक्तान्यतरवत्वं, द्वितीयज्ञानीयजलनिष्ठविषयतायां-च उभयसत्वेनैवान्यतरवत्वमिति भेदेनोभयोपादानम् । यद्यपि गन्ध समानाधिकरणेत्यादे यादृशार्थोविवक्षणीय स्तावतापिगन्धासमानाधि-करणयाव त्स्वप्रकारकज्ञानव्यावृत्तिसम्भवस्तथापि तद्दळस्य यथाश्रु-तार्थकत्वाभिप्रायेण तत्र व्यभिचारप्रसञ्जनं । तन्मात्रविषयता प्रति· योगित्वं- गन्धवद्वृत्तिमात्रविषयता प्रतियोगित्वं । तत्र गन्धवद्वृत्तिवि-षयत्वाप्रतियोगित्वरूपमात्रपदळभ्य व्यवच्छेदमात्रविवक्षयैव सामञ्जस्या त् भावपदंपरित्यजति (तदन्येति) गन्धवद्वृत्त्यन्येत्यर्थः । उ-क्तस्थलयोश्च जलवृत्तिविषयताया गन्धवदवृत्तितया नतादृश -त्विषयताप्रतियोग्यन्यत्वमिति नव्यभिचारइतिभावः । दळान्तरव्यावृत्ति-माह (तन्मात्रंचेति) (पृथिव्यां नपृथिवीतीति) ज्ञानइत्यग्रिमेणान्वयः। पृथिवीमात्रविशेष्यके पृथिवीत्वज्ञानइत्यर्थ· । तादृशभ्रमविषयताया यथाश्रुत गन्धसमानाधिकरण प्रकारकत्वदळेनैव वारणसम्भवाद्यथा विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिस्थलन्दर्शयति (पृथिवीनवेतिचेति) अ-त्रापि पृथिव्यामितिप्राक्तनमभि सम्बध्यते, तथाच पृथिवीमात्रविशे-ष्यके पृथिवीत्वतदभावज्ञानइत्यर्थः (प्रकारत्वव्यापकेति) स्वप्र-कारत्वव्यापकेत्यर्थः । उक्तसंशयीयपृथिवीनिष्ठविषयता प्रकारत्वम· पृथिवीत्वनिष्ठमपि तत्रगन्धसामानाधिकरण्याभावा त्रतादृशविषयताया न्निरुक्तदळसत्वमिति नव्यभिचारइतिभावः ।

• नचैवमपि घटः पृथिवी पटोन पृथिवीतिज्ञाने व्यभिचारोदुर्वारः, तदी· यघटनिष्ठविषयतायाः प्रकारतात्वव्यापक गन्धसामानाधिकरण्यकत्वादि· तिवाच्यं; स्वविषयताप्रकारत्वव्यापक गन्धसामानाधिकरण्यकत्वस्यैव

[म] तेन संशयव्यवच्छेदः । निश्चयत्वं वा विवक्षितमित्याहुः !

[दी] तेन -तादृशप्रकारकत्वविवक्षणेन । संशयस्य-पृथिवीत्वादि संशयस्य । व्युदासः - तत्र व्यभिचाराभावः । निश्चयत्वंवा विवक्षितं ज्ञानपदेन, निश्चयपरं ज्ञानपदमिति यावत् । अतो ज्ञानपदा वैयर्थ्यमिति भावः । निश्चयत्वंच प्रागुक्तं बोद्धव्यम् ।

[ग] गन्धसमानाधिकरण प्रकारकविषयता प्रतियोगित्वपर्यन्तेन„ विवक्षणीयत्वादिति ।

तेनेति मूलंव्याचष्टे (तेनेति) तादृशप्रकरकत्व विवक्षणेन–प्रकारत्वव्यापक गन्धसामानाधिकरण्यकत्वस्य प्रकारकान्तेन वि–वक्षया । घटादावयं घटोनवेत्यादिसंशये साध्यसत्वेन व्यभिचारानवकाशात् संशयपदं तद्विशेषपरतया व्याचष्टे (संशयस्येति) व्युदास इत्यस्य व्यावृत्तिरित्यर्थकत्वे तद्व्यावृत्तेः प्रयोजनाकांक्षाया अनिवृत्तेस्तत्पदं व्याचष्टे (तत्रव्यभिचाराभावइति) तेन व्यभिचारवारणस्य फलत्वलाभात नोक्ताकांक्षेतिभावः । निश्चयत्वस्य स्वातन्त्र्येण हेतुघटकत्वे ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति तत्पदमेव तदर्थकतया सार्थकयितुं पूरयति (ज्ञानपदेनेति) (अतोज्ञानपदावैय्यर्थ्यमिति) पूर्वकल्पेचागत्या तत्परित्याज्यमेव । घटोनपृथिवीत्यादि निश्चये व्यभिचारान्निराकरोति (निश्चयत्वश्चेति) (प्रागुक्तमिति) भ्रमव्यावृत्तं स्वविषयताप्रकारविरुद्ध प्रकारकविषयताकान्यत्वरूपमित्यर्थः । ननु विरुद्धोभय प्रकारकविषयताकान्यत्वं, अपृथिवीत्वमात्रेणपटादिविषयके घटत्वादिनाच घटादिविषयके ज्ञानेव्यभिचारात् । अपृथिवीत्वमात्रेण पटादिमात्रविषयक ज्ञानेव्यभिचारवारणायच गन्ध समानाधिकरण प्रकारकविषयताकत्वं मध्यमदलं यथाश्रुतमेवेत्यवधेयं ।

केचित्तु विरुद्धोभयप्रकारक विषयताकान्यत्वमेव निश्चयत्वं, गन्ध-समानाधिकरण प्रकारक स्वीयविषतासामान्यकत्व म्मध्यमदळार्थः, अ-पृथिवीत्वमात्रेण पटादिविषयके घटत्वादिना घटादिज्ञाने निश्चयत्वसत्वेपि तज्ज्ञानविषयतासामान्या न्तर्गत पटादिविषयताया गन्धसमानाधिकरण प्रकारकत्वेन मध्यमदळाभावान्न व्यभिचारइत्याहुः । पाथः

[दी] गन्धवन्मात्रविशेष्यकज्ञानस्य पक्षत्वेन नांशतो बाधभागासिद्धी, केचित्तु गन्धासमानाधिकरण प्रकारक विषयता कान्यत्वेसति गन्धासमानाधिकरण विषयताप्रतियोग्यन्यत्वं फलितार्थः । तेन- सत्यन्तपदोपादानेन । पृथिवी नवेति संशयस्य पृथिव्यां नपृथिवीति भ्रमस्यच व्युदासः । सत्यन्तं परित्यज्य वानिश्चयत्वं, विवक्षितं- विवक्षणीयं ज्ञानपदेन । निश्चयत्वं निश्चयस्य धर्मविशेषः, सच- पृथिव्यां तदवृत्त्यप्रकारकत्वमित्याहुः । अन्येतु पृथिवीभिन्नवृत्ति विषयताकत्वाभाव स्साध्यार्थः । करकायां पृथिवीज्ञानस्य वारणाय हेतावप्रकारान्तम् । जलनिर्विकल्पकवारणाय प्रकार-

---

[ग] पृथिव्याविति ज्ञाने बाधासिद्धीपक्षसंकोचेन वारयति (गन्धवन्मा- त्रेति) गन्धासमानाधिकरणा प्रकारकेत्यत्रा प्रकारकपदं तत्प्रकारक विषयताकान्यार्थकं, तदन्यत्वंच सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन तदुत्तर दळार्थे विशेषणं, उत्तरदळंच प्रकारकपदस्य स्वरूपार्थकतया समा नाधिकरण पदोत्तरं मात्रपदपूरणेन गन्धासमानाधिकरण• विषय त्वाप्रतियोग्यर्थक मिति व्याचक्षाणानां केषांचिन्मतमाह (केचित्त्वि- ति) (फलितार्थइति) प्रतियोग्यन्तस्येत्यादिः । ज्ञानपदंचैतत्कल्पे विवक्षितार्थकमेव । सत्यन्तानुपादाने पृथिव्यान्न पृथिवीति भ्र- मेपि व्यभिचारान्न्यूनताभंगाय पूरयति (न पृथिवीति) निश्चयत्वनिवे शे पूर्वदळस्यैव वैयर्थ्यात् वाकारस्य तद्दळनिवेश व्यवच्छेदार्थकता माविष्करोति •(सत्यन्तमिति) उक्तभ्रमवारणाय व्याचष्टे (निश्चयत्व मिति) (तदवृत्तीति) पृथिव्यवृत्तीत्यर्थः । तथाच पृथिव्यवृत्तिप्रकार क पृथिवीवृत्तिविषताकान्यत्वं प्रकृते •निश्चयत्वमिति समुदितार्थः । रूपवती पृथिवी त्यादिज्ञानस्य पक्षत्वे पृथिव्यवृत्तिरूपत्वादि प्रकारक रूपादिनिष्ठ विषयताके सिद्धिवारणाय विषयतायां पृथिवीवृत्तित्व- निवेशनम् । अखण्डाभाव घटकतयाचावैयर्थ्यं । विशेषणान्तरविशेष्ये विशेषणे विषयतानभ्युपगमेतु तदनुपादेयमेव (करकायामिति) तादृश ज्ञाने करकामात्रवृत्तित्वादेः प्रकारतया अप्रकारान्तेन तद्वारण

[म] शीता पृथिवीत्यनुभवः पृथिव्यंशे भ्रमैव,

[दी] कान्तमित्याहुः। तच्चिन्त्यं। पृथिवीभिन्नवृत्ति पृथिवीत्वप्रकारक विषयताकेनेति साध्ये शीता पृथिवीति भ्रमे प्रमात्वापादनं इष्टापाद- नत्वेन निराकुरुते (शीतेति) पृथिव्योरवैते पाथः पृथिव्याविति भ्रमे व्यभिचारं

[ग] मितिभावः (तच्चिन्त्यमिति) एतन्मते पृथिवीत्वेन करकास्मरणे करकामात्रवृत्ति धर्मभानानियमा दप्रकारकान्तेन तत्रव्यभिचारवारणासं भवः, जलनिर्विकल्पके व्यभिचारस्य सप्रकारकविषयतानिवेशनैव वा- रणसंभवात् प्रकारिगन्धसामानाधिकरण्य विशेषणस्य वैय्यर्थ्यंचेतिचि न्ताबीजं । अन्येत्वित्यादि मतसाध्यस्यप्रमात्वस्य विषयताश्रयावृत्तिप्रका रकत्वाभावरूप प्रमात्वस्यच तादृशभ्रमसाधारण्यापत्तिशंकानि- राकरणपरतया 'शीते' त्यादि मूलंव्याचष्टे (पृथिवीभिन्नेति)

ननु ' प्रमाभ्रमरूप' इत्यादि मूलस्य पृथिवीत्वेन पृथिव्यपृथिवीवि षयकभ्रमेव्यभिचारवारणपरतानसंभवति, गन्धवन्मात्रविषयताकत्वरूप हेत्वभावादेव व्यभिचाराप्रसक्तेः; हेतौमात्रार्थानन्तर्भावे पृथिव्यंशे त त्रभ्रमत्वाभावसत्वेपि अन्यांशेभ्रमत्वसत्वेन भ्रमत्वंप्रति प्रतियोगिव्यधि- करण हेत्वभावस्य व्यापकत्वायोगेन तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वात् ।

अथ जलादिमात्र विषयकभ्रमे पृथिवीभिन्नमात्रविषयताकत्वाभावस्य विषयरूपावच्छेदकाभावेना सत्वात्तत्र साध्यव्यधिकरणभ्रमत्वरूप तद भावस्य प्रसिद्ध्यातादृशभ्रमत्वं प्रति हेतुव्यधिकरणहेत्वभावस्य व्या पकता संभवतीतिमात्रान्तर्भावोनर्थकइतिचेत् ? तथापि समूहालम्बनं पृथिव्यंशे नापृथिवीवृत्तिविषयताकमिति व्यवहारस्य पृथिव्यां तादृश विषयताकत्वावच्छेदकत्वाभाव विषयताकत्वेनाप्युपपत्तेरुक्त भ्रमत्वस्याऽ व्याप्यवृत्तितायां अप्रामाणिकतयानुपगमेंऽशभेदेन भ्रमत्वाभावसत्व मुपग म्यसिद्धान्तो नसाधुरतोप्रमाभ्रमरूपइत्यादिमूल मन्यथावतार्यान्यथाह व्या- चष्टे (पृथिव्योरवेति) (व्यभिचारमिति) तादृशसमूहालम्बनस्य पाथस्त्वां

[म] प्रमा-भ्रमरूपे च समूहालम्बने न व्यभिचारः, अंशे तस्यापि प्रमात्वात् ; विशेष्यभेदेन विषयताभेदाच्च ।

[दी] निरस्यति (प्रमेति) अंशे- पृथिवीत्वांशे । अथ तथापि विषयताश्रयावृत्तीति साध्ये पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्या-वित्याकारक भ्रमत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरंवा, पाथोवृत्तिविषय तायाः पृथिवीवृत्तित्वेन पृथिवीत्वस्य तदाश्रयवृत्तित्वात, अत-आह (विशेष्यभेदेनेति) अथ विशेष्यस्येव विशेषणस्यापि भेदेन विषयताभेदः, तथाच विषयताश्रयावृत्तीति साध्ये हेतोर्निश्चय त्वेन घटितत्वात्तद्घटकोभय प्रकारकविषयताया असिद्धत्वेन।

[ग] शेभ्रमतया तत्रप्रमात्वरूपं साध्यन्नास्तीत्यभिमानेन प्रसक्तं गन्धव न्मात्र विशेष्यताकत्व हेतोर्व्यभिचारमित्यर्थः (निरस्यतीति) अभिमानंनि रस्येत्यादिः (पृथिवीत्वांशइति) तथाच पृथिवीत्वरूप प्रकारघटित प्रमात्वरूपस्य उक्तसाधनीय साध्यस्य तत्रसत्वान्नव्यभिचारइतिमूला-र्थः । विशेष्यभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमे पृथिवीत्वेन पृथिव्यपृथिवी विषयकज्ञाने पृथिव्यंशेपि साध्यसत्वन्ननिर्वहतीति 'विशेष्यभेदेने' ति मूलावतरण मुक्तरीत्या पूर्वग्रन्थव्याख्यायांनसंभवतीत्यन्यथा तदवतारय-ति (अथतथापीति) इत्याकारकभ्रमत्वेन-उक्तसाध्यवति तादृशभ्रमत्वस त्वेन । सिद्धसाधनं - सिद्धतुल्यस्यैवसाधनं, अनुपयुक्तसिद्धिकस्यसा धनमित्यर्थः । भ्रमसाधारण धर्मस्यानुपयुक्तसिद्धिकत्वादितिभावः। अर्थान्तरं "-" अनुपयुक्तसाधनं । वाकारस्समुच्चये । उक्तसाध्यस्यभ्र मसाधारण्यं घटयति (पाथोवृत्तीति). (पृथिवीवृत्तित्वेनेति) वि-षयताभेदकप्रकारभेदविरहेण पृथिवीवृत्तिविषयत्वा भिन्नत्वेनेत्यर्थः (त दाश्रयेति) तज्ज्ञानविषताश्रयेत्यर्थः। विशेष्यभेदेन विषयताभेदे प्रकार-भेदेन तद्भेदेपि कथितसमाधानसंभवात् 'नच प्रकारभेदेन विषयताभे द' इति मूलपनुपपत्त्यन्तराशंकया ऽवतारयति (अथ विशेष्यस्येवेति) (तद्घटकोभयप्रकारक विषयतायाइति) विरुद्धोभयप्रकारक विषय-

[म] न च प्रकारभेदेन विषयता भेदः, मानाभावात्।

[दी] प्रसिद्धिरत आह (नचेति) (मानाभावादिति)पाथःपृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकं, नतु पाथः पृथिव्या वितीति सार्वलौकिकोव्यवहारादिः, नतु संशयो न विरुद्धोभ

[ग] ताकान्यत्वरूपनिश्चयत्व घटकीभूतायाः स्वप्रकारविरुद्धप्रकारक विषयताया इत्यर्थः। अप्रसिद्धिः-साधनाप्रसिद्धिः। विशेष्यभेदप्रकारभेदयोरेकस्य विषयताभेदकत्वं प्रामाणिकं नापरस्येति विशेषः कथमित्याकांक्षायामाह (पाथइति) एतदेवव्यवहाराकारकथनम्। प्रकारकम्-प्रकारकविषयताकम्। विशेष्यभेदेन विषयताभेदविरहे पृथिवीत्वस्य तज्ज्ञानविषयताश्रयावृत्तित्व विरहेण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरितिभावः।

नच - विशेष्यभेदेन विषयताभेदेपि पृथिव्यास्तत्तज्ज्ञानविषयताश्रयत्वानपायात् पृथिवीत्वस्य विषयताश्रयावृत्तित्व न्दुर्घटमिति तादृशव्यवहारानुपपत्ति तादवस्थ्यमितिवाच्यम्; विषयतापदस्य विषयताश्रयावृत्ति प्रकारकत्वेनोपादेय विषयताव्यक्तिपरत्वात्। एतदेवाविष्कर्तुमाह (नत्विति) पाथः पृथिव्योः पाथः पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्ति प्रकारकमिति व्यवहारादिरित्यनुषंगेणान्वयोबोद्धव्यः। विषयतापदस्य तज्ज्ञानविषयतासामान्यपरत्वे जलत्वप्रथिवीत्वाभ्यां पृथिवीजलादिविषयकभ्रमे स्वविषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिदं ज्ञानमितिव्यवहारापत्त्या तज्ज्ञानीय यत्किञ्चिद्विषयतापरत्वस्यैव स्वीकारे उक्तसमूहालम्बन प्रमायामपि तदनुपपत्ते स्तत्र तत्र विषयतापदं समभिव्याहृतपरमेवेतिभावः।

यद्यप्याश्रयपदस्य यत्किञ्चिदाश्रयपरत्वे पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारस्य विषयत्वाभेदेप्युपपत्तिः; तथापि तथासति पृथिव्या अपि तदाश्रयतयाश्रयपदस्य तत्परतया

[दी] यत्प्रकारक विषयताकइति कस्यापि, प्रत्युतविपरीतएवेतिभावः।

[ग] नविषयताश्रयावृत्ति प्रकारकमिति व्यवहारस्यापत्ति र्दुर्वारैवेति-बोद्धव्यम् ।

एकप्रकारकस्या प्युभयविषयकज्ञानस्य उभयवृत्त्येकविषयता स्वीकारे तत्प्रकारकप्रत्येकविषयकज्ञानीय प्रत्येकवृत्तिविषयता द्वयातिरिक्तविषयताकल्पने गौरवमिति विषयताभेदमते प्रत्येकविषयकज्ञानक्लृप्तविषयता द्वयादेवोपपत्तिरितितु तत्त्वम् । 'नतु कस्यापि व्यवहारादि' रित्यनुषंगेणान्वयः।

नच प्रकारभेदेन विषयताभेदेपि विरुद्धोभयप्रकारकविषयताया अप्रसिद्ध्या नविरुद्धोभयप्रकारक विषयताकइति व्यवहारस्य नापत्तिरितिवाच्यम् ; तथासति तत्प्रकारकविषयतायां तद्विरुद्धप्रकारकत्वाभाव तात्पर्येण तथाव्यवहारापत्तेः, तादृशशब्देन तथाविषयतायां तादृशाभावस्या बोधनात्। विषयताभेदे नोक्तबाधक संभवइत्यत उभयप्रकारक विषयतायां अभेदसाधकमाह (प्रत्युतेति) (विपरीतइति) संशयउभयप्रकारकविषयताक इत्याकार इत्यर्थः । व्यवहारादिरित्यनुषज्यते ।

नन्वाश्रयभेदेन रूपभेदेपि यथोभयरूपं पश्यतीति व्यवहारो द्वित्वेनोपस्थितयो धर्मिणोः प्रत्येकमाधेयत्वयो रन्वयात्तयोः प्रत्येकं रूपद्वये अन्वयादबाधितार्थक स्तथा विषयताभेदेप्युभयप्रकारक विषयताकइति व्यवहारोपि ; नच प्रकारभेदेन विषयताभेदे गौरवाल्लाघवेनैकाविषताविद्धि रिति वाच्यम् , एकैकप्रकारक विषयताद्वयस्य प्रत्येकनिश्चये क्लृप्तत्वादुभयप्रकारक ज्ञाने एकविषयतास्वीकारएवाधिक विषयताकल्पने न गौरवात्।

नच - भावाभावोभयप्रकारक संशयत्वा व्याप्यवृत्तित्व ज्ञानासत्वे विरोधानुपस्थितिदशाया मप्याहार्यभिन्नतया विरोधाविषयकस्य तदुभयप्रकारक समुच्चयवैलक्षण्यायसंशये उभयप्रकारकैक विषयताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् ; एवं सति समुच्चये प्रकारभेदेन विषयता

[मू] तत्र विषये दाहसामर्थ्यज्ञानानन्तरं स्मृत्युपनीते वह्निव्यवसाये

[दी] परंतु वह्निज्ञानस्य दाहसमर्थगोचरप्र -वृत्तिजनकतावच्छेदकं जननियामकं विषयनिष्ठं दाहसामर्थ्यमि त्यर्थः । अतो नविषयवृत्तिगन्धादिसमभिव्याहार विरोधइत्याहुः (ज्ञानानन्तरमिति) तदनुव्यवसाये सतीति वस्तुस्थितिः । केचित्तु उपस्थितयोर्दाहसमर्थ वह्नित्वप्रकारकज्ञानयो र्विषयविष यिभावो मनसा गृह्यते , अनन्तरं - तेनैव विशिष्टमित्याहुः ।

[ग] वः । एतद्व्याख्याने पृथिवीत्वादिप्रकारक ज्ञानइव वह्नित्वप्र-कारकज्ञाने प्रामाण्यसाधकानुमानलिंगस्या कथनात् न्यूनतेति-समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेत्येतद्वह्निनिष्ठ दाहसामर्थ्यपरतया वर्णयतान्मत-माह (परंत्विति) (जननियामकमिति) जननप्रयोजकमित्यर्थः । वह्नित्वप्रकारकज्ञानजन्यप्रवृत्ते दाहसमर्थविषयता प्रयोजकमितिसमु-दितार्थः । विषयनिष्ठ न्-वह्नित्वप्रकारकज्ञानविषयनिष्ठम् । (दाहसाम-र्थ्यमिति) तादृशज्ञानविषये दाहसामर्थ्यासत्वे तज्जन्यप्रवृत्तिविषयेपि तत्स त्वन्नस्यात् , प्रवृत्तेर्जनकज्ञानसमानविषयकत्व नियमादिति तज्ज्ञानविषय स्य दाहसामर्थ्यं प्रवृत्तेर्दाहसामर्थ्य विषयता प्रयोजकमितिभावः । " वह्नि त्वप्रकारकज्ञानानुव्यवसायेसति " इत्यादिमूलेस्मृत्युपनीत वह्नित्व-प्रकारक ज्ञाने स्मृत्युपनीत दाहसमर्थविषयकत्वं विशिष्टं मनसा प-रिच्छिद्यतइति यदुक्तं तद्दाहसमर्थविषयकत्वस्य पूर्वमननुभवे स्मरणा योगात् न संगच्छत इत्यत आह (तदनुव्यवसायेसतीति) दाहस मर्थत्वज्ञानाद्व्यवसाये सतीत्यर्थः (वस्तुस्थितिरिति) व्यवसाये स-त्यनुव्यवसाय इत्युत्सर्गलब्धमित्यर्थः । तथाच तादृशव्यवसाये दाह-समर्थविषयकत्वं भासते , तद्वद्विषयकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वम इएव ज्ञानप्रत्यासत्त्य सहकृतमनसो सामर्थ्यादित्युत्तरकालं तस्य -स्मरणसम्भवइति भावः । दाहसमर्थविषयकत्वरूप विशिष्टस्य स्मर णमन्तरेणापि तदुपनीतभानमुपपादयता मन्येषाम्मतमाह (केचित्त्वि-ति) (उपस्थितयोरिति) इदन्त्वावच्छिन्न विषयतानिरूपित वह्नित्व

[दी] 'जन्यज्ञानग्राह्यत्वादि' ति क्वाचित्कपाठे प्रामाण्यग्रहस्येत्यनन्तरं जननइत्यध्याहार्यम् ।

[ग]• प्रकारताशालिज्ञानत्वेन ज्ञानस्य दाहसमर्थस्यच उपस्थितौ इद-न्त्वावच्छिन्नविषयतांशे दाहसामर्थ्यविशेषित धर्मिविशेषणकं मानसम्प्रथ-ममुत्पद्यते, तावता दाहसमर्थविषयतारूपविशिष्ट विशेषणोपस्थितौ नि रूपितत्वसम्बन्धेन तादृशविशेषणविशिष्ट वह्नित्वप्रकारकत्वरूप हेतो र्मनसैव परिच्छेद इत्यर्थः । एवंचानुव्यवसायस्य ज्ञानानुपनीतव्यव-सायप्रकार विशिष्टधर्मि विषयकत्वमात्र ग्रहएवा सामर्थ्येपि न क्षति रिति भावः। एवंचसति " स्मृत्युपनीत दाहसमर्थविषयत्व " मिति - मूलस्यस्मृत्युपनीतो यो दाहसमर्थस्तद्विशेष्यतया मानसज्ञाने भातं - यत स्मृत्युपनीत विषयत्वं तस्य स्मृत्युपनीतव्यवसायीय वह्नित्वप्रकार कत्वे मानसो निश्चयइति मूलार्थः । ननु विशिष्टविषयत्वं स्मृत्यु-पनीतमिति । अत्रच वह्नित्वप्रकारकस्येव दाहसामर्थ्यप्रकारकस्यापि ज्ञान स्यानुव्यवसायेसति विशिष्टस्यैवानुभूततया स्मरणसम्भवेन स्मृत्युपनीत - दाहसमर्थ विषयत्वमिति मूलस्य यथाश्रुतपरतासम्भवे किमेतावता प्रयासे न, व्यवसायप्रकारविशिष्ट धर्मिविषयकत्वस्यच तत्प्रकारकत्वावच्छेदक त्व विनिर्मुक्तस्य ग्रहे ऽनुव्यवसाय सामर्थ्य प्राग्व्यवस्थापि तमेवेत्य स्वरस बीजम् । मनसाचैवं प्रामाणयग्रहस्य तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यत्वादिति मूलपाठः सुगमएव। जन्यज्ञानग्राह्यत्वादिति मूलपाठेग्रहस्य ग्राह्यत्वाभिधान मसंगतं, तद्विषयप्रामाण्यस्यैव ग्राह्यतायाः प्रकृतत्वादतस्तत्पाठं संगमय ति (जन्यज्ञानैर्ग्राह्यत्वादिति) (जननइत्यध्याहार्यमिति) एवंच-एवं रीत्याप्रामाण्यग्रहस्य मनसाजनने सतीत्यर्थः । नपरतस्त्वहानिरि-त्यत्र प्रामाण्यस्येत्युभयपाठ एव पूरणीयतया तस्य याह्यतालाभा-ज्ञानयोरेतस्य पूरणीयत्वमभिहितम् । इदं शरीरज्ञानं प्रमेत्यत्र भ्र-मत्वाभावरूपप्रामाण्यस्य साध्यत्वे शरीराशरीरयो श्शरीरत्वभ्रमेव्य-भिचारे , भावरूपप्रामाण्यस्य पूर्वं प्रसिद्ध्या तत्साध्यतयै - वोपपत्तौ फरादिमन्मात्रविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य हेतुप्रवेशोनुचितः , अभा

[म] स्मृत्युपनीतदाहसमर्थविषयकत्वम्, एवं जल-पृथिवी ज्ञानयोः स्मृत्युपनीतयोः ज्ञानोपनीत -स्नेहगन्धवद्विषयकत्वं मनसा-परिच्छिद्यते; गन्धादि मत्येव मम पृथिवीत्वाद्यनुभव इति गन्धादि मत्त्वपरिच्छेदानन्तरमनुभवात । स्मृत्युपनीते धूमादौ व्याप्तिपरिच्छेदवत् चक्षुषा चन्दनेसौरभज्ञानवच्च । तर्हि पृथिवीत्वज्ञाने गन्धवद्विशेष्यकत्ववत् चक्षुषा गन्धवति पृथिवीत्वोपनयानन्तरमियं पृथिवीति पृथिवीत्वप्रकारकानुभवे उपनीते पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वं, तथा तत्रैव ज्ञाने घटत्वप्रकारकताविरहवत् पृथिव्यवृत्तिप्रकाराभाववत्त्वं, विशेष्यावृत्तिप्रकाराभाववत्त्वं वा प्रामाण्यं मनसैव परिच्छिद्यतामिति स्वतएवं प्रामाण्यग्रह इति चेत ? न, ज्ञानान्तरोपस्थापितज्ञानवृत्तिप्रामाण्यग्रहे परतस्त्वानपायात् । यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्, यावस्त्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वम्, तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानाजन्यजन्य ज्ञानग्राह्यत्वं वा स्वतस्त्वम्, तदन्यथाग्राह्यत्वन्तु परतस्त्वं, मनसा चैवं प्रामाण्यग्रहस्याभ्युपगमे तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यज्ञानग्राह्यत्वान्न परतस्त्वहानिः । व्यतिरेक्यनन्तरं तज्जातीयत्वेनान्वयिना प्रामाण्यानुमानम् । यथा-इदंशरीरज्ञानं प्रमा, कर-चरणवति शरीरज्ञानत्वात्; स्वशरीरज्ञानवत ।

[दी] प्रमा - शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारकं ज्ञानम् । करचरणयोः प्रत्येकमेव हेतौ प्रवेशः ।

[ग] वरूपप्रामाण्यस्य साध्यत्वे हेतुघटकशरीरत्वप्रकारकत्वस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन व्याचष्टे (शरीरत्ववतीति)- शरीरत्ववद्विशेष्यकमित्यर्थः । हेतुप्रविष्टज्ञानत्वसार्थक्याय साध्येपि ज्ञानत्वमन्तर्भावयति (ज्ञानमिति) करचरणयोः प्रत्येकमेव शरीरत्वव्याप्यतया एकत्रोभयप्रवेशे-वैयर्थ्यमित्याशयेनाह (करेति) मूले प्रमापदस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारकान्यत्वपरताभिमानेन बाधितकरादि विषयक शरीरत्व विशिष्टज्ञाने व्यभिचार-

[म] न च कर-चरणान्तरवति कर-चरणान्तरवत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, शरीरांशे तस्य प्रमात्वात् ।

एतेन कर-चरणवति शरीरज्ञानत्वादित्यत्र कर-चरणवत्त्वं नोपलक्षणं, व्यावृत्तोपलक्ष्याभावात्; न च विषयतया ज्ञानविशेषणं, कर-चरणवत्त्वप्रकारकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात्, शरीरमिति ज्ञाने तदसिद्धेश्च । विषयविशेषणत्वे कर-चरणवद्विषयकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात्, शरीरभ्रमस्यापि वस्तुतः करादिमद्विषयकत्वात्; नापि कर-चरणादिशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तदन्यत्वे सती

[दी] (व्यावृत्तेति) भ्रमव्यावृत्तेत्यर्थः ।

[ग] शंका(नचेति) अभिमाननिराकारणेनसमाधानम् (शरीरांशइति) (नोपलक्षणमिति) नेत्यनन्तरं ज्ञानइतिबोद्ध्यं । तदुपलक्षणत्वंच तद्व्यावर्त्तकधर्मान्तरोपस्थापकत्वं । व्यावृत्तोपलक्ष्याभावात् -व्यावृत्तस्य-उपस्थाप्यस्याभावात ; व्यावृत्ततया सुग्रहस्य धर्मान्तरस्यानुपस्थापनादितियावत् ।

एतेन वस्तुतोभ्रमव्यावृत्तस्य विषयताविशेषस्य विषयतात्वलद्धव्यक्तित्वादिना उपस्थितिसम्भवेपि नक्षतिः ।

विषयतादेर्निर्विषयकादि व्यावृत्तत्वं सुग्रहमेवेति व्यावृत्तपदं विशेषपरतया व्याचष्टेदीधितौ (भ्रमेति) भ्रमव्यावृत्तत्वं -भ्रमावृत्तित्वं, तदग्रहेच भ्रमसाधारण्यशंकया व्यभिचारशंकाया अनिवृत्तिरितिभावः । " ज्ञानविशेषण " मिति मूलं अतोज्ञानव्यावर्तकमित्यर्थकं । व्यभिचारात् - भ्रमसाधारण्यात (शरीरमिति ज्ञाने-करार्द्यविषयके । तदसिद्धेः-विषयितया करादिमत्वासिद्धेः (विषयविशेषणत्वइति)आश्रयतया शरीरभिन्नशरीरत्वारोपविशेष्याद्विषयितया ज्ञानविशेषणविषयस्य व्यावर्त्तनेन तादृशभ्रमात् स्वघटितहेतोर्व्यावर्त्तकत्वेपीत्यर्थः। कर-चरणवद्विषयकशरीरज्ञानत्वस्य-इदानीमभिमतस्यतादृशज्ञानत्वरूपहेतोः । व्यभिचारात् - शरीरभेदभ्रमेव्यभिचारात् । व्यभिचारं स्फुटयति (शरीरभ्रमस्यापीति) (करादिमद्विषयकत्वादिति) विशेषणत्वयेत्यादिः ।

[प्र] ति विवक्षितम्, शून्य इत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थं इति क-र-चरणशून्यविषयकशरीरज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादित्यर्थः, तथाचा-सिद्धिः, शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिविषयकत्वानियमात्। न वा कर-चरणशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं न भवतीति विवक्षितं,

---

[दी] असिद्धिः - अप्रसिद्धिः । (नवेति) आद्येसप्तम्यर्थेनात्रच तृतीयार्थेन व्यभिचारवारणे तात्पर्यान्नाभेदः ।

[ग] 'तथाचा सिद्धिरि' त्यत्र सिद्धिपदस्य पक्षेहेत्व सिद्धिपरता नसम्भव-ति, हेतोरेवाप्रसिद्धेरिति तद्व्याचष्टे (असिद्धिरिति) नवेत्यादि नाग्रिमेणशंकनीयस्य पूर्वं नचेत्यादिनैवाशंक्यनिराकृतत्वात् पौन-नरुक्त्यमाशंक्याह (आद्यइति) सप्तम्यर्थेन, व्यभिचारवारणे तात्पर्या-दितियोजना । "करचरणशून्य" इति सप्तम्यन्तेन यत्प्रतिपाद्यतेतस्योक्तभ्र मेसत्वात्तदन्यत्वे सतीत्यतं नभ्रमेइति तात्पर्यादित्यर्थः । अतएव दूषणदशायां ' विषयत्वं सप्तम्यर्थ ' इत्यनेन सप्तम्यर्थ एव विवृतइति-भावः । अत्रशरीरत्वप्रकारकप्रमाया अपि करचरणशून्यशरी रत्वविषयकत्वादप्रसिद्धिरिति दूषणमयुक्तम्, तज्ज्ञानस्य तच्छून्यविष यकत्वेपि शरीरत्वेनेति तृतीयापर्यन्तेन यथा प्रतिपाद्यते तथात्वा-भावात ;अत उक्तविवक्षयैव व्यभिचारोवारणीय इति नचेत्याद्यग्रिमशं-कार्थ इत्याह (अत्रच तृतीयार्थेनेति) तृतीयार्थस्या प्रसिद्धिवारकतया विवक्षितपरिष्कारकत्वेन विवक्षाधीनव्यभिचारवारणोपयोगिताबोद्ध्या ।

यद्यपि शरीरमिदमित्यादि प्रमा यदि शरीरत्व त्वेन नशरीरत्वादि-विषयिणी, अपितुतद्रूपेण शरीरमात्रविषयिण्येव, तदाशरीरमिदमित्य-शरीरे शरीराभेदारोपोपि शरीरत्वेन शरीरमात्रं विषयइति करादि शून्यस्य यच्छरीरत्वेन ज्ञानंतदन्यत्वं तत्राक्षतमेवेति व्यभिचाराद्धुरः, तथापि शरीरत्व विशिष्टस्या भेदारोपे विशेष्यांशेपि शरीरत्वं नियम

[म] तृतीयार्थस्यविषयत्वे उक्तदोषात्; अन्यस्यासम्भवादिति निरस्तम् । कर-चरणवद्विशेष्यकशरीरत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य हेतुत्वात्, शरीरभ्रमे च कर-चरणवतः शरीरस्य विशेषणत्वात् । विषयतापक्षे करचरणादिशून्यनिष्ठशरीरत्व प्रकारकविषयता प्रतियोगित्वशून्यत्वे सति शरीरज्ञानत्वादिति हेतुः ।

[दी]• (करचरणेति) विशेष्यतावच्छेदेन प्रकारता बोध्या । तेन विपरीतचतुष्कादौ न व्यभिचारः । (शरीरस्येति)

[ग] तोभासतइत्यभिप्रायेणाशंकासंगतिः । मूले (विषयत्वइति) विषयतारूपत्व इत्यर्थः । (उक्तदोषादिति) विषयतारूपस्य तृतीयार्थस्य ज्ञानएवान्वयात् करादिशून्यशरीरत्वादि निष्ठविषयताया स्तन्म व्यावृत्त्या अप्रसिद्धितादवस्थ्यादिति भावः । दीधितौ-(विशेष्यतावच्छेदेनेति) विशेष्यताप्रकारतयो वैयधिकरण्येपि निरूपकतासम्बन्धेन ज्ञानेसम्बद्धयमानयो रवच्छेद्यावच्छेदकभावाविरोधइति ध्येयम् । (विपरीतचतुष्कादाविति) शरीराशरीरयो रशरीरत्व शरीरत्वभ्रमादावित्यर्थः) आदिपदेन शरीरेद्रव्यत्वादिमात्र मशरीरेच शरीरत्वमवगाहमानस्य परिग्रहः । शरीरविशेष्यतावच्छिन्न शरीरत्व प्रकारता शालित्वरूपप्रामाण्यस्य तत्रासत्वाद्व्यभिचार प्रसक्तिः । विशेष्यताप्रकारतयों • रवच्छेद्यावच्छेदकभावा घटितस्य शरीरविशेष्यकत्वे सति शरीरत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमसाधारणतया तत्सिद्धे रनुद्देश्यतया तस्या साध्यत्वादिति भावः ।

• ननु 'शरीरस्य विशेषणत्वादि' त्ययुक्तं, शरीरभिन्ने तस्याभेदेन विशेषणत्वेपि शरीरत्वादिविशेष्यतया तस्य विशेषणतया-विशेष्यताघटितस्यापि • हेतोरभेदभ्रमव्यावृत्ता वनुपयोगित्वात्तादृशभ्रम-

[दी] तथाच साध्यहेत्वोर्मुख्यैव विशेष्यताप्रविष्टेति न सिद्धसाधनव्य भिचारयो रवकाशः । पृथिव्यादिज्ञानन्तु पृथिव्याद्यप्रकारकमेव पक्षः । अतो नाभेदारोपतया ऽर्थान्तरस्यावकाशः । अभेदारोपेतु विशेषणांशे साध्यसत्त्वान्नव्यभिचारइति ऋजुरेव पन्थाः । मिश्रमतेऽनुव्यवसाय प्रामाण्यस्यानुव्यवसायान्तर ग्राह्यत्वादनवस्थेत्यपि द्रष्टव्यं । प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं - स्वविषयत्वं , स्वस्य

[ग] स्य शरीरत्वांशे शरीरविशेष्यकत्वेन साध्यसत्वाच्चेत्यत आह (तथाचेति) शरीरस्याभेदारोपे विशेषणत्वेचेत्यर्थः (मुख्येति) इतरविशेषणतानवच्छिन्न इत्यर्थः (नासिद्धसाधनेति) साध्ये मुख्यविशेष्यतानिवेशात साध्यस्य भ्रमसाधारण्यप्रयुक्ताया उद्देश्यासिद्धेः, हेतोस्तत्साधारण्य प्रयुक्तस्य उक्तयुक्त्या मुख्यविशेष्यतया घटितस्य साध्यस्यहेतौ व्यभिचा रस्यच नावकाशइत्यर्थः । उभयत्र मुख्यविशेष्यतानिवेशापि स्वयमुद्देश्या सिद्धिं व्यभिचारंच वारयति(पृथिव्यादिज्ञानन्विति)आदिना शरीरादिपरिग्रहः (पृथिव्याद्यप्रकारकमिति)पृथिव्याद्यप्रकारकत्व विशेषितमित्यर्थः । तथाच तदभेदारोपे तदप्रकारकत्वासत्त्वेन तादृशपक्षतावच्छेदक सहितस्य पृथिवीत्वादिमति तत्प्रकारकत्वरूप साध्यस्यारोप व्यावृत्ततया तत्सिद्धा वुद्देश्यसिद्धिरित्याह(अतइति) (विशेषणांशे साध्यसत्वादिति)इतरविशेषणता पन्नस्य विशेष्यतामादाय साध्यसत्वादित्यर्थः । निश्चितप्रामाण्यकस्यैवव्यवसाये तत्प्रामाण्यादिज्ञानस्य निश्चयकार्यकारित्वे भट्टमते व्यवसाये ज्ञातता लिङ्गक तत्प्रामाण्यानुमित्यादिष्वनवस्थित प्रामाण्यानुमिति परंपरायाइवमुरारिमतेप्यनवस्थित व्यवसाय प्रामाण्यविषयक तदनुव्यवसाय तत्प्रामाण्य विषयक तदनुव्यवसायादि घटितानुव्यवसायधारायाः कल्पनापत्तिरस्तीति न्यूनताभंगाय दर्शयति(मिश्रमतइति)स्वजन्यग्रहविषयत्व रूपं स्वग्राह्यत्वं गुरुमतेपि प्रामाण्यस्येति स्वग्राह्यत्वं व्याचष्टे (स्वविषयत्वमिति) तद्ग्रहस्यानुपयुक्तत्वेऽनभ्युपगमसम्भवान्नानवस्था प्रसक्तिरिति प्रामाण्यघटित प्रामाण्यग्रहे तदुपयोगितां घटयिष्यन् तस्य प्रामाण्यवति प्रामाण्यस्वग्राहित्वघटकता माविष्करोति (स्वस्येति) व्यवसायस्येत्यर्थः । एव

[म] ननु नान्य. गृहीतप्रामाण्यं ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चयरूपं, अनवस्थानात् । नापि स्वज्ञायमानप्रामाण्यम्, स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः । अतो ऽगृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चयरूपमास्थेयम् । तथा च व्यवसायोऽप्यगृहीतप्रामाण्य एव स्वविषयं, निश्चाययतु, किं विषयनिश्चयार्थं तत्प्रामाण्यनिश्चयेन । अथ व्यवसायस्याप्रामाण्यदर्शनान्न तन्मात्रादर्थनिश्चयः; तर्हि प्रामाण्यानुमितेर प्यप्रामाण्यदर्शनान्न ततोऽपि प्रामाण्यनिश्चय इति चेत् । न ब्रूमो ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेवार्थनिश्चय इति किन्तु यत्राप्रामाण्यशंका नास्ति करतलामलकादिज्ञाने तत्र व्यवसाय एवार्थनिश्चय इति तत एव प्रवृत्तिर्निष्कम्पा; यत्रानभ्यासदशायां प्रामाण्यसंशयेनार्थनिश्चयं परिभूयार्थसंशयः तत्र प्रामाण्यनिश्चयाधीनज्ञानादर्थं निश्चित्य निष्कम्पं प्रवर्त्तते नान्यथेति सर्व्वानुभवसिद्धम् । अतएवागृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यं निश्चाययति, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्काभावात् । यत्र तु प्रामाण्यज्ञाने अप्रामाण्यशंकया प्रामाण्यसंशयः तत्र

[दी] प्रामाण्यविषयकत्वमिति यावत् । तद्ग्रहं विना तद्घटितप्रामाण्यग्रहायोगादिति तत्तत्प्रामाण्यधाराघटित प्रामाण्यप्रवाह ग्राहित्वे व्यवसायस्य विषयापर्यवसानमेव स्यात, तथाचावश्यं कस्यचित्प्रामाण्यस्य परतस्त्वं वक्तव्यम्, एवं तदादिघटित प्रामाण्येऽपीत्यनवस्थेत्यर्थः ।

[ग] सापस्य यत्प्रकारकत्वं न्यायमतसिद्धं तद्घटितप्रामाण्य बहिर्भावेन मूलकृतस्तादृशप्रामाण्यावगाहितायाव्यवसायग्राह्यताखण्डनमसंगतं, तद्बहिर्भावेऽपि तस्यानुव्यवसायग्राह्यतासम्भवात; अतो विषयानवस्थया तन्निराकरोति (तत्तदिति) परतस्त्वम्-अनुमित्यादि मात्रग्राह्यत्वं । (तदादीति) तत्प्रामाण्यादीत्यर्थः । परतस्त्वं वक्तव्यमित्यनुषज्यते । अनवस्थ-अनुमित्यादि

[म] प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चयः, एवं याव-दप्रामाण्यशंकं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव तन्निश्चयः । न चैवमनव स्था, चरमज्ञानप्रामाण्यज्ञानज्ञानस्य ज्ञानाभावेन, कोटिस्मरणा-भावेन विषयान्तरसञ्चारेण वा प्रामाण्यसंशयानवश्यम्भावात् । अन्यथा भट्टमते प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वेनानवस्था स्यात । गुरुमते च प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं न स्वग्राह्यं स्वरूपप्रामाण्या-भ्यां बहिर्भूतत्वात्; परग्राह्यत्वे ऽनवस्थानात् किन्तु परिशेषानु-मानेन प्रमाणान्तरेण वा ग्राह्यं, तथा च तत्प्रामाण्यस्यापि स्व ग्राह्यत्वमन्यैनैवेत्यनवस्थैव ।

[ग] रूप प्रामाण्यज्ञानप्रवाहा विश्रान्तिः । एतादृशानवस्था प्रसंजकपरिशे षानुमानादि ग्राह्यताभ्युपगमे परग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वरूपपरिशेषानुमान सिद्ध्यर्थमुक्तं मूले(परग्राह्यत्वे नवस्थानादिति) तस्यानवस्थिताविच्छिन्ना-नुव्यवसाय प्रवाहरूपनाभयेन ज्ञानस्यानुव्यवसाय ग्राह्यत्वानंगीकारादि त्यर्थः ।

पूर्वव्यवसाये विशेषदर्शनामूलके प्रामाण्यसंशये सति प्रामाण्य निश्चयं विना नार्थनिश्चयो भवितुमर्हति, प्रामाण्यसंशयस्यार्थ संशा-यकत्वेन तत्संशयसामग्रीसत्वादतो निष्पंकप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति प्रामा-ण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्युपयोगिता मूलाभिप्रेता नोपपद्यते, धर्मिणि करा दिदर्शनं विना तद्विशेष्यकपुरुषत्वादिज्ञाने प्रामाण्यानुमापक करादि मद्विशेष्यकत्व ग्रहासम्भवेन प्रामाण्यानुमित्यर्थमेव धर्मिणि करादिद-र्शनस्या वश्यापेयतया ततएव पुरुषत्वादिसंशयनिवृत्त्या तन्निश्चयसं भवात् ।

नन्व प्रामाण्यानिश्चये उदीच्येपि तद्धर्मिकपुरुषत्वादिज्ञाने प्रामा ण्यशंकासम्भवान्न निश्चयकार्यकारितेति वाच्यम्; यावद्धर्मिज्ञानादि विजन्येताप्रामाण्यशङ्का तावदेव ततः प्रवृत्तिसम्भवाद्विशेषदर्शन मूल-ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यप्रामाण्य शंकानुदयस्य सर्वसिद्धान्ताच्च;

[दी] अथ किमर्थं प्रामाण्यानुमितेरनुसरणम्, पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनेन पुरुषत्वसन्देहप्रतिबन्धाद्प्रिम तन्निश्चयोत्पादस्यावश्यकत्वात्, नहि करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्व निश्चयमन्तरेण करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यतानिश्चयस्सम्भवति। अप्रयोजकत्वात्। करादेरदर्शनेतु हेतोरसिद्धिः। अथ प्रामाण्यसंशयजन्यार्थं संशयस्सत्यपि विशेषदर्शने प्रामाण्य निश्चयादेव निवर्ततइति तदनुसरणमिति चेन्न, नहि प्रामाण्य संशयं स्संशयसामान्ये तद्विशेषेवा हेतुः, व्यभिचारात्;

ग] अन्यथा पूर्वज्ञानएव प्रामाण्यानुमित्या उत्तरनिश्चये तत्प्रामाण्यशंकाहक्रन्दनस्य भवतापि दुर्वारत्वादिति पूर्वपक्षयति (अथेत्यादिना) ननु-करादिदर्शनेपि करादेः पुरुषत्वव्याप्यतया यत्र न ग्रहस्तत्र प्रामाण्यानुमापक लिंगग्रहस्सम्भवति तत्रर्थसंशयविरोधि विशेषदर्शनं, गृह्यमाणग्राह्यव्याप्तिक धर्मदर्शनस्यैव तथात्वादित्यत आह (नहीति) (अप्रयोजकत्वादिति) करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वस्य पुरुषत्ववति पुरुषत्वप्रकारत्वाव्याप्यत्वं पुरुषत्वशून्येकरादिमत्वं विनानोपपद्यतइति तद्व्याप्यत्वेकरादेः पुरुषत्वव्याप्तिभंगप्रसंगरूपस्य प्रकृतव्याप्तिग्राहकतर्कस्य करादौ पुरुषत्वाव्याप्यत्वरूपापायव्यतिरेकनिश्चयं विना असंभवेन व्यभिचारशंकया प्रकृतव्याप्तिनिश्चयासंभवादित्यर्थः। करादौ पुरुषत्वव्याप्तिग्रहेपि धर्मिणि कराद्यदर्शनात्तत्र पुरुषत्वसंशयो भविष्यत्येवेत्यतआह (करादेरदर्शनेत्विति) धर्मिणीत्यादिः। हेतोरसिद्धिः-करादिमद्विशेष्यकत्वस्य प्रामाण्यसाधकहेतो धर्मिणि पुरुषत्वज्ञानरूपपक्षे ग्रहासंभवइत्यर्थः। तथाच प्रामाण्यानुमितिरेव कथमितिभावः। मिश्रसमाधान माशंक्य निराकरोति (अथेति) (प्रामाण्यनिश्चयादेवेति) प्रामाण्यसंशयरूप कारणविघटकादित्यादिः। प्रामाण्यसंशयस्यार्थ संशयहेतुतायमिव प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं संशयस्य विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वप्रयोजकमिति सम्भवदुक्तिकं, सैव न सम्भवतीत्याह (नहीति) आद्ये पक्षे दोषमाह (व्यभिचारादिति) अर्थनिश्चयशून्यकाले

[दी] संशयवैविध्यव्याघातापत्तेः; प्रमात्वतदभावभ्रमत्व तदभावादि संशयानां मिथो व्यभिचारात्; सत्येकतरकोटिनिश्चये संशयानुपपत्तेश्च । अथप्रामाण्यसंशयाकालीनार्थसंशयएवार्थनिश्चयः प्रतिबन्धक इतिचेत्? तर्हि तादृशसंशयत्वेनापि जन्यता, यतस्तदवच्छिन्नं प्रत्यर्थनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता स्यात् । एतेन विशेषादर्शनजन्यएव संशये विशेषदर्शनं प्रतिबन्धकमिति परास्तम्, संशयमात्रस्यैव विशेषादर्शनजन्यत्वाच्च ।

[ग] विनापि प्रामाण्यसंशयं साधारणधर्मदर्शनादितस्संशयोत्पत्तेरिति भावः । साधारणधर्मदर्शनाद्यजन्य संशयरूपे विशेषेहेतुतां दूषयति (संशयवैविध्येति) साधारणधर्मदर्शनादिसहकारेणैव अर्थनिश्चयकालीनार्थ संशयरूपविशेषे हेतुत्वमाशंक्य निराकरोति (प्रमात्वेति) आदिना तदुच्छेदकोटिक संशयपरिग्रहः । कथञ्चिद्व्यभिचारवारणेपि अर्थनिश्चयकालेपि तत्प्रतिबन्धनार्थसंशयएव न सम्भवति, कुतःप्रामाण्यसंशयहेतुतेति दूषयति (सत्येकतरेति) अप्रामाण्यशंकानुत्तेजकीकृत्या र्थनिश्चयकाले तत्संशयोत्पादनेच प्रामाण्यसंशय हेतुत्वमनर्थकमित्याशयः । अर्थनिश्चयदशायां तत्संशयस्यान्यथैवोपपत्ति माशंकते (अथेति) (प्रामाण्यसंशयाकालीनेति) एवञ्चैतादृशविशेषानात्मकस्यापि सामान्यकार्यस्य प्रसिद्ध्या विशेषान्तरे प्रामाण्यसंशयहेतुत्वमावश्यकमिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वएवैतत्सर्वं शोभते, तदेव न, तस्यार्थसमाजग्रस्तत्वादिति दूषयति (तर्हीति) (प्रतिबन्धकत्वमिति) प्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वञ्चेति शेषः । एतेन-संशयत्वरूप जन्यतानवच्छेदकत्वेन (विशेषदर्शनं प्रतिबन्धकमिति) तथाच प्रामाण्यसंशयजन्य संशये विशेषदर्शनस्याहेतुतया नतस्य विशेषदर्शनप्रतिबन्ध्यत्वमित्यभिमानः । उक्तस्यखण्डनमप्याह (संशयमात्रस्यैवेति) विशेषदर्शनाभाव जन्यतावच्छेदक कोटौ प्रामाण्यसंशयाजन्यत्वस्य उक्तहेतुत्वस्य, गौरवेणानिवेशादिति भावः । माभूद्विशेषदर्शनरूप प्रतिबन्धकरूपानुक्तस्थले ऽर्थसंशयस्तथापि प्रामाण्यानिश्चये तन्निश्चयरूप कारणाभा-

[दी] अथ प्रामाण्यसंशयोत्तरार्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयो हेतुरितिचे न्न, तादृशनिश्चयत्वेन जन्यतायां मानाभावात् । निश्चयसामान्य सामग्रीसत्वे सत्यपि प्रामाण्यसन्देहे तदुत्पादस्य दुर्वारत्वात् , नहि तदनुत्तरनिश्चयत्वेनापि जन्यता, तदवच्छिन्नं प्रति वा कस्यचि त्किंचिद्रूपावच्छेदेन जनकता, मानाभावात् , महागौरवप्रसंग प्रतिहतत्वाच्च । एतेनाप्यर्थनिश्चयोत्तरार्थं संशयं प्रति प्रामाण्य संशयस्य भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्यच हेतुताप्र त्युक्ता । [अत्रकाचित्पङ्क्तिर्व्युच्छिन्ना *]

अथ भवतामपि कथं सत्यप्यर्थनिश्चये सतिच प्रामाण्यसं ये तत्संशयइति चेत , अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्यप्रति

[ग] धेनार्थनिश्चयेपि न सम्भवतीति तन्निश्चयानुसरणमित्याशंकते (अथेति) तादृशनिश्चयत्वेन प्रामाण्यनिश्चयजन्यतां स्वीकृत्यापि तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विनी निश्चयो दुर्वारइत्यतआह (निश्चयसामान्येति) तदुत्पादस्य - अर्थनि श्चयसामान्योत्पादस्य । ननु प्रामाण्यसंशयानुत्तरनिश्चये प्रामाण्यसंशया भावस्य हेतुतया यावद्विशेषसामग्रीबाधेन प्रमाण्यसंशयदशायां न निश्चया पत्तिरित्यत आह (नहीति) (मानाभावादिति) निश्चयत्वस्यार्थसमाजप्र स्ततया अर्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयदशायां विपरीतकोटिभान विरोधिविशेष दर्शनासत्वे विपरीतकोटेरपि भानसम्भवेन निश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्य सम्भवे न तद्वारणान्यथा नुपपत्तिरूप प्रमाणासम्भवादिति भावः । बाधकमप्याह (महागौरवेति).एतेन-प्रकृतइव विशेषकारणतया सामान्यधर्मावच्छि- न्नापत्तेर्दुर्वारत्वेनेत्यर्थः । अपिकारेण संशयत्वनिश्चयत्वयो रर्थसमाजप्र स्ततया वक्ष्यमाणहेतुताया निर्युक्तिकत्वं सूचितम् (प्रामाण्यसंशय- स्येति) हेतुतेत्यग्रिमेणान्वयः । प्रत्यक्षं- प्रत्यक्षनिश्चयं [* (व्याख्यातेति) निर्युक्तिकत्वेनेत्यादिः *] (भवतामिति) प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रा माण्यसंशयाजन्यत्वमनिवेश्यैव अर्थसंशयसामान्येतन्निश्चयस्य प्रति- बन्धकत्व वादिनामित्यर्थः । विशेषदर्शनस्य- विरोधिनिश्चयस्य । अप्रामा

[दी] बन्धकत्वादिति मृहाण । अप्रामाण्यस्या ननुगमां तद्ग्रहाणामननुगमेपि न क्षतिः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्या दोषत्वात् । प्रकृतेचागृहीताप्रामाण्यस्य करादिरूपाविशेषदर्शनस्य सत्त्वान्न संशयसम्भवः ।

[ग] ण्यस्य नानाविधभ्रमत्व प्रमात्वाभावरूपस्य । अननुगमात् अनतिप्रसक्तैकरूपेणोपादानासम्भवात । तद्ग्रहाणामननुगमेपि- एकरूपेणाभावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदक कोटौ निवेशासम्भवेपि । न क्षतिः- तावदभाव-विशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वाद्विशेषणविशेष्य भावे विनिगमनाविरहेपि- न क्षतिः । " प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्या दोषत्वा " दिति-पाठः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य - तावदभावानां विशेष्य विशेषणभावे विनिगमनाविरहेणनानात्वस्य (अदोषत्वादिति) अगत्येत्यादिः । " एकैकाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्यवादोषत्वा " दिति क्वचित्पाठः । तत्पाठे, एकैकाभाव विशिष्टस्येत्यस्य प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभाव कूटविशिष्टस्येत्येवार्थः । नानाविधाप्रामाण्यज्ञानानामेकत्राभाव निवेशासम्भवेपि अभावसमुदायस्यैकत्र निवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण तन्निवेशासम्भवेपिच पृथक्पृथक् तत्तदप्रामाण्य ज्ञानाभावविशिष्टत्वेन निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य-सकलप्रतिबन्धकाना मेकरूपेण संग्रहासम्भवस्य । अदोषत्वात्-तदभावानां हेतुत्वेव्यभिचाराप्रयोजकत्वात् । कार्यकारणभावनानात्वस्यागत्याऽदूषकत्वादिति यथाश्रुतव्याख्यानादरणीया, भ्रमत्वग्रहाभाव विशिष्टत्वेनप्रमात्वाभाव ग्रहाभावविशिष्टत्वेन च पृथक्प्रतिबन्धकत्वे प्रमात्वाभाव मात्रग्रहाधीनसंशये प्रथमप्रतिबन्धकाभावस्य भ्रमत्वमात्रग्रहाधीन-संशयेच द्वितीयविशिष्टाभावस्य व्यभिचारात् ।

नन्वेवं 'प्रामाण्यनिश्चये प्रामाण्यसंशयरूपोसे जलबालात् निश्चितस्या प्यर्थस्य संशयोभवे देवेति कथं प्रामाण्यानुमिति वैयर्थ्यमित्यत आह (प्रकृतेचेति) ('अगृहीताप्रामाण्यस्येति') करा-

[म] यत्तु व्यवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयादेव-प्रवृत्तेर्न . तस्यापि प्रामाण्यानुसरणमिति नानवस्था न च प्रामाण्यसंशयादौचित्यावर्जितो विषयसंशय इति वाच्यम् निश्चिते संशयाभावात् ; अन्यथा स्वतोग्रहेऽपि संशयेऽन-वस्थेति । तदसत् - यदिहि प्रामाण्यसंशयान्न विषये संश यो निश्चितत्वात्, तदा विषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यनिश्चयो व्य-र्थः, प्राथमिकविषयनिश्चयादेव निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः । न हि विषयसंशयमनादृत्य प्रामाण्यनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् । अन्यसंशयादन्यत्र निश्चिते कथं संशय इति चेदनुभवं पृच्छ, येन स्वसाक्षिकमेव प्रामाण्यसंशस्य विषयसंशयहेतुत्व-मनुमतम् । ज्ञानविषयत्वमपि प्रामाण्यसंशयमासाद्य विषय-संशायकम् । ननु लिंग-पक्ष-व्याप्त्यादीनां ज्ञानस्य प्रामाण्या-वधारणेऽनवस्था, अनवधारणे हेत्वसिद्धिः । अथ लिंगादि-ज्ञानं स्वविषयावधारणे कर्त्तव्ये स्वप्रामाण्यज्ञानं नापेक्षते, अ-नुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् ; लिंगादिनिश्चयस्य च स्वकारणा-धीनस्य सर्व्वसिद्धत्वादितिचेन्न - प्रामाण्यसंशयेन लिंगस्यापि स न्देहात । न हि न लिंगज्ञाने प्रामाण्यसंशयः, अविरोधादि-ति । उच्यते , अप्रामाण्यशंकाकलंकाभावे लिंगादिज्ञान-स्यैवार्थनिश्चायकत्वात् , तत्कलंकेतूक्तैव गतिः । यत्तु व्यव-साये क्वचिदप्रामाण्यशंका भवति क्वचिन्नेति; त्वयापि वक्तव्य-म् । एवं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं न गृहीतप्रामाण्यं प्रवर्त्तकं, प्रामाण्यानुमितेः पूर्व्वमेव त-स्य विनाशात् ; किन्तु तज्ज्ञानसमानविषयकमप्रामाण्यशंकाशू न्यं ज्ञानान्तरमेव । नन्वेवं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये निष्क-म्पप्रवृत्तावनुपयोगित्वात् निष्फलं प्रामाण्यज्ञानमिति, किं तदुपा यानुसरणेनेति चेन्न - स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानप्रामा ण्ये निश्चिते तत्समानविषयकज्ञानान्तरे अप्रामाण्यशंका न भ-

[म] वतीति ज्ञानान्तरमगृहीतप्रामाण्यमपि स्वार्थनिश्चयरूपं निष्क- म्पप्रवृत्तिं जनयतीत्यप्रामाण्यशंका प्रतिबन्धद्वारा निष्कम्पप्रवृत्ता वुपयुज्यते प्रामाण्यज्ञानमिति न निष्फलम् । यस्त्वनुमानस्य निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यग्रह इत्युक्तम् ।

[दी] अत्र वदन्ति, स्वतस्सिद्धव्यभिचारादर्शनात् करादेः पुरु षत्व व्याप्यताग्रहेण (वा) गृहीतायाः करादिमति पुरुषत्वादिज्ञान त्वस्य प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणात्प्रामाण्यानुमितिः

[ग] दिदर्शने अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यज्ञाना नास्कन्दितकरादि मद्वि- शेष्यकत्वरूपहेतु ग्रहाभावेन प्रामाण्यानुमितेरेवा सम्भवादितिभावः । (स्वतस्सिद्धेति) करादौपुरुषत्वादिव्यभिचार शंकानिरासार्थं तर्का- न्तरानुसरणेनत्रस्थास्यादितिभावः । व्याप्यताग्रहेण-व्याप्यताग्रहाधी- नतर्केन ।

यद्यपि करादौपुरुषत्वव्याप्यत्वाग्रहेपि स्वतसिद्धव्यभिचाराज्ञानात् करादिमद्विशेष्यकत्वे प्रामाण्यव्याप्यताग्रहस्सम्भवति, तथापि तथा प्रामाण्यग्रहोपगमे पुरोवर्तिविशेष्यकत्वेपि स्वतसिद्धव्यभिचाराग्रहात् प्रामाण्यव्याप्यताग्रहसम्भवेन विनैवकरादिदर्शनं प्रामाण्यानुमितिस- म्भवात् करादिदर्शनानुसरणमनर्थकंस्यादिति तन्निर्वाहायैव मू- लकृता करादिमद्विशेष्यकत्वं हेतूकृतमित्याशयेन करादौ पुरुषत्व व्याप्यताग्रहानुसरणम् । क्वचिद्व्याप्यताग्रहेण वेति वाकारसंवलि- तः पाठः, तथा सति स्वतसिद्धव्यभिचारादर्शनादिति गृहीतायाः प्रामाण्यव्याप्यताया इत्यनेनान्वितम् । स्वतसिद्धव्यभिचाराग्रहेण प्रा माण्यव्याप्तिग्रहोपगमे उक्तरीत्याकरादिदर्शनानुसरणवैयर्थ्यात् क- ल्पान्तरानुसरणम् (प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणादिति) तद्व्याप्य तांया अनुभवकाले तद्ग्राहकतर्कनिर्वाहकस्य करादौ पुरुषत्वव्याप्य- ताग्रहस्यासत्वेन ततएव पुरुषत्वसंशयनिवृत्ति सम्भव इति॥ स्मर-

[दी] करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वादे विंस्मरणात नच तद्दर्शनात्पु रुषत्व संशयप्रतिरोधः ।

अथ. प्रामाण्यस्यानुमापकः तद्व्याप्यवत्तापरामर्शएवास्तु न त्संशयोच्छेदकइति कृतं तदनुमित्या । परामर्शस्योदीच्यज्ञानावि षयत्वं पुनरनुमितावपि समानम् ।

[ग] णानुसरणम् । ननु प्रामाण्यलिंगे तद्व्याप्यत्वस्मरणकाले करादौ पुरुषत्वव्याप्ते धर्मिवृत्तितायाश्च पूर्वानुभूतायाः स्मरणसम्भव इति त तएव पुरुषत्वसंशयानिवृत्तिर्भवेदित्यत आह (करादेरिति) ' व्याप्य-त्वादे ' रित्यादिना धर्मिसम्बन्धपरिग्रहः । विस्मरणात् - संस्कारनाशे नोद्बोधकाविरहेण वा स्मरणाभावात् ।

(नचतद्दर्शनादिति) संशयप्रतिबन्धककरादिग्रहासमवधानादि तिभावः । तथाच तत्रप्रामाण्यानुमितिं विनाप्रामाण्यसंशयानिवृत्ते-र्लौकिकसामग्रीं विना पुरुषत्वग्राहकसामग्रीतः तस्य संशयएवस्या त्नतुनिश्चयइति तन्निश्चयार्थं प्रामाण्यानुमित्यनुसरणम् ।

नच- प्रामाण्यस्य निश्चयेपि विपरीतकोटिभानविरोधिनो ऽस त्त्वेर्थसंशयःस्यादेव, निश्चितप्रामाण्यक प्राचीनव्यवसायश्च नतावत्का-लस्थायीति न ततोविपरीतभान निवृत्तिरितिवाच्यम् ; यद्धर्मि-विशेष्यकार्थनिश्चये प्रामाण्यग्रह स्तत्र तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वरूप तद्धर्मव्याप्यवत्वस्यैव तदभावभान निवर्त्तकत्वादितिभावः ।

तत्संशयोच्छेदकइति) विशेषदर्शनविधया प्रामाण्यसंशयप्र-तिबन्धकइत्यर्थः (अनुमितावपि समानमिति) अनुमितेः स्वज-नकपरामर्शसमानविशेष्यकत्व नियमादितिभावः । एवंच धर्मिता वच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहिनिश्चयो ऽसमानविशेष्यकोपि संश यविरोधीतिवाच्यम् , तथाच परामर्शोपि तथा भूतः उदीच्यज्ञान्य वसाय संशयविरुद्धयादेवेतिभावः ।

[दी] अत्राहुः, पक्षतावच्छेदकपुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमाने उत्तरज्ञानस्यानुव्यवसाये पुरोवर्तिविशेष्यकत्वग्रहा त०, अन्यथातु धर्मिज्ञानविरहान्न संशयइति ।०

[ग] उत्तरज्ञानस्य - पुरोवर्त्तिविशेष्यकोदीच्यव्यवसायस्य । (पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वेति) ग्राह्याभावावच्छेदकेत्यादिः । अन्यथा - तदनुव्यवसायानुदयेन उदीच्यज्ञानेसंशयः प्रामाण्यस्य पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्ताग्रहस्तूदीच्यज्ञाने संशयनिवृत्तावनुपयुक्तः, तदभावव्याप्यव्याप्यस्यैव तदभावव्याप्यावच्छेदकधर्मस्यापि ग्रहस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादितिभावः ।

नच - तदवच्छेदेन प्रामाण्यग्रहविशिष्ट तद्वत्ताग्रहःप्रामाण्यसंशयविरोधी, तथाचानुव्यवसायेन पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्व ग्रहेपि तदानीं प्रामाण्यस्मरणं विना नाप्रामाण्यसंशय निवृत्तिरितितत्स्मरणं स्वीकार्यम् , तथाच तदानीं पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन ; प्रामाण्यव्याप्यवत्वस्या प्यनुमित्यर्थ पूर्वानुभूतस्य स्मरणसम्भवेन ततोपि पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रामाण्यसंशयस्य. निवृत्तिसम्भव इति किं प्रामाण्यानुमित्येतिवाच्यम् । पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्न धर्मिकप्रामाण्यसंशय निवृत्तावपि ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्न धर्मिकप्रामाण्यसंशयनिवृत्ते स्ततोऽनिर्वाहात् तदर्थं प्रामाण्यानुमितेः पूर्वमवश्य मंगीकरणीयत्वात् , पूर्वं पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमितौ ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्ने पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावगाहिनोऽनुव्यवसायात् तदवच्छिन्न विशेष्यकसंशयनिवृत्तिसम्भवात् ।

नच - पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्व · धर्मितावच्छेदकक प्रामाण्यसंशयः पुरोवर्त्तिविषयसंशय प्रयोजकइति प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात् तन्निवृत्तावेव पुरोवर्त्तिनिविषयसंशयनिवृत्तेः ज्ञाननिष्ठे दन्त्व । धर्मि

[दी] अनुमित्युपनीत प्रामाण्यस्यानुव्यवसायेनोदीच्यज्ञाने ग्रहणं पुनरे कद्व्यादिक्षणान्तरित जन्मनि तस्मिन् सुतरामसम्भवि ।

[ग] तदवच्छेदकक प्रामाण्यसंशयनिवृत्ति रनपेक्षितेतिवाच्यम् । पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वस्य प्रामाण्यसंशयधर्मितावच्छेदकत्वेपि प्रामाण्याभाव भ्रमत्वेवा पुरोवर्त्यंशावच्छिन्नत्वावगाहि संशयादेव पुरोवर्त्तिनिविषयसंशयसम्भवात्, तद्धर्मावच्छेदेन प्रामाण्याभावावगाहि संस्कारविशिष्ट तद्धर्मवत्ताग्रहस्य संशयविरोधित्वेतु प्रामाण्यस्मरणं विनैवोपपत्तिः ।

नचोदीच्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्या निवृत्तावपि प्रामाण्यसंशये अनुत्पन्नएव ततः प्रवृत्तिर्निर्वहतीति किन्तत्र तन्निवर्त्तनेनेतिवाच्यम् । यत्र काराणान्तराभावात् तादृशज्ञानान्नप्रवृत्तिः तत्र तादृशज्ञाने प्रामाण्यशंकानुदये ततोविपरीतकोटिभाननिवृत्तौ निश्चयान्तरानिर्वाहेण ततः प्रवृत्ति निर्वाह इति तत्र तन्निवृत्तेरपेक्षणात्, प्रामाण्यस्य- पूर्वमनुमितौ तदुपनीत प्रामाण्यस्यो दीच्यज्ञानानुव्यवसायेन तज्ज्ञाने ग्रहणात् तज्ज्ञानेप्रामाण्यशंकानिवृत्तिः । व्याप्यवत्तापरामर्शस्य च सामग्रीबलसिद्धानुमित्याविनाशात् नोदीच्यव्यवसायपर्यन्तस्थितिरिति नतदुपनीतव्याप्यवत्वस्योदीच्यज्ञानानुव्यवसाये भानसम्भवइति मतं दूषयति (अनुमित्युपनीतेति) (एकद्व्यादिक्षणान्तरितजन्मनि तस्मिन्निति) प्रामाण्यानुमिति तृतीयादि क्षणजातव्यवसायस्यार्थः । (सुतरामसम्भवीति) तदनुव्यवसायपूर्वं प्रामाण्यानुमितेरसत्वादितिभावः । विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितेरनुव्यवसाये परामर्शोपनीतधूमवत्वस्य विशेष्यांशेन भानसम्भवः, तत्पूर्वपरामर्शनाशात् ; एवं धर्मितावच्छेदक धर्मवद्विशेष्यकत्वावच्छेदेनैव विशेषणप्रकारकत्वमनुव्यवसायोगृह्णातीति बौद्धाधिकारविवृतौस्वयं लिखितं; तथासति अनुमितौ साध्यव्याप्यस्य धर्मितावच्छेदक

[प्र] तत्-धूमवति वह्निज्ञानत्वमनुमितेः प्रामाण्यानियतमनुव्यवसाये नोपनीतं, अतो विशेषदर्शनात्र तत्राप्रामाण्यशंकेति, प्रामाण्यनिश्चयादेवाप्रामाण्यशंकाविरहादर्थं निश्चित्य निष्कम्पव्यवहार इत्यभिप्रायः । वस्तुतस्तु परतः पक्षे न क्वचिदपि प्रामाण्यग्रहः प्रवर्त्तक इति । एवमनुव्यवसायस्य प्रामाण्यनियतत्वा न्न प्रामाण्यशंका । न ह्यजानन् जानामीति प्रत्येति । न वा घटज्ञाने पटं जानामीति । भ्रमेप्यनुव्यवसायेन रजतत्वादिकं व्यवसायप्रकारत्वेनोल्लिख्यते तथैव । यत्त्वभ्यासदशायां झटिति प्रचुरतर निष्कम्पप्रवृत्तिदर्शनात प्रामाण्यं स्वतएव गृह्यते, अन्यत्र तु परत इति; तन्न-विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि प्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं प्रामाण्यं स्वतो गृहीतुमशक्यमिति परत एव गृह्यते । झटितिप्रवृत्तिस्तु कर-चरणादिमति शरीरज्ञानत्वादेर्विशेषस्यानुव्यवसायेन ग्रहादप्रामाण्यशंकाशून्या द्व्यवसायादेव, न प्रामाण्यज्ञानं प्रवर्त्तकमित्युक्तम् । झटिति तत्समवधानन्तु स्वकारणाधीनम् । न हि पिपासूनां झटिति प्रचुरतरा समर्था च प्रवृत्तिरम्भसीति, पिपासोपशमनशक्तिरस्य प्रत्यक्ष, इति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिंतामणौ प्रत्यक्षखण्डे प्रामाण्यवादे ज्ञप्तिवादः ॥

[दी] 'धूमवती' त्यादिकं लिंगोपहितलैंगिक भानपक्षे ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय रघुनाथशिरोमणि भट्टाचार्यस्य कृतौ प्रत्यक्षमणिदीधितौ प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये ज्ञप्तिवादः ॥

[ग] तथाभाने तद्वति साध्यप्रकारकत्वस्यानुमित्यनुव्यवसाये भानं न संभवति, अतो लिंगोपधानमतावलंबनेन मूलोक्तं तदुपपादयति(धूमवतीत्यादि

इति श्री महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्य विरचिते प्रत्यक्षमणिदीधिति व्याख्याने प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये

ज्ञप्तिवादः ॥